НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

Шейко Ірина Миколаївна

УДК [904.23:662.5](477.73)“-06/00”

СВІТИЛЬНИКИ ОЛЬВІЇ
(кінець VII ст. до н.е. – I ст. н.е.)

Історичні науки – 07.00.04 – археологія

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Науковий керівник
Буйських Алла Валеріївна,
д.і.н.

Київ – 2015

ЗМІСТ:

ВСТУП..... 4

РОЗДІЛ 1. АНАЛІЗ ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ..... 9

1. 1. Вітчизняні дослідження та публікації..... 9

1.2. Зарубіжні дослідження та публікації.....22

3. 1. Методика дослідження та деякі проблемні питання.....31

РОЗДІЛ 2. ТИПОЛОГІЯ СВІТИЛЬНИКІВ.....38

2.1. Архаїчна доба.....38

2.1.1. Світильники з каменю.....38

2.1.2. Світильники з глини.....43

2.2. Класична доба.....78

2.2.1. Світильники з глини.....78

2.3. Елліністична доба.....100

2.3.1. Світильники з глини.....100

2.3.2. Світильники з металу.....125

РОЗДІЛ 3. АНТИЧНІ СВІТИЛЬНИКИ ЯК КАТЕГОРІЯ КЕРАМІКИ МАСОВОГО ВИРОБНИЦТВА.....127

3.1. Технологія виробництва та використання глиняних світильників.....127

3.1.1 Динаміка форми та технологія виробництва.....127

3.1.2. Виготовлення світильників.....133

3.1.3. Паливо та ґніт.....133

3.1.4. Використання світильників.....135

3.1.5. Експеримент з практичного використання античних глиняних світильників.....141

3.2. Статистичні дані з хронології та типології світильників: імпорт та місцеве виробництво 147

3.3. Порівняння колекцій античних світильників Північного Причорномор'я: Ольвія vs Боспор Кіммерійський 154

ВИСНОВКИ 157

ВСТУП

Актуальність теми. Глиняні, а також металеві та обпалені посудини особливої форми, або світильники, в давнину були предметами щоденного вжитку і вироблялись у великих кількостях. Початок масового виробництва цих освітлювальних приладів, які постійно знаходять при розкопках античних поселень та некрополів у Північному Причорномор'ї, поруч із іншими категоріями матеріалу, припадає на VII ст. до н.е. Техніка виготовлення та форма світильників з часом зазнавала змін, що робить дану категорію керамічних знахідок надійним датуючим матеріалом. А на основі саме довізних виробів можна простежити торгівельні зв'язки регіону із середземноморськими центрами. Однак, незважаючи на важливість цієї категорії матеріальної культури Північного Причорномор'я, її виокремлення з-поміж решти масового керамічного матеріалу так і не було здійснене належним чином. На відміну від Херсонесу та Боспору, для Ольвії досі не було спроб комплексного залучення світильників як окремої категорії матеріальної культури до наукового обігу. Отже, актуальними залишаються їхня типологія, хронологія та ціла низка інших питань.

Зв'язок роботи із науковими програмами. Дисертацію підготовлено в рамках планової теми кафедри історії Магістерської програми «Історія. Археологія та Давня історія України»: «Стародавнє населення України за даними археології», за напрямом: «Античні колонії Надчорномор'я», державний реєстраційний № 0108U009372.

Мета та завдання дослідження. Метою даної роботи є проведення узагальнюючого комплексного дослідження, в результаті якого до наукового обігу вводиться колекція античних світильників, знайдених на території Ольвійського полісу – в Ольвії, Борисфені (поселення на о. Березань) та поселеннях її хори.

Реалізація поставленої мети передбачає вирішення кількох послідовних взаємопов'язаних **завдань**:

1. З'ясувати стан джерельної бази; здійснити критичний аналіз попередніх досліджень з даної тематики; охарактеризувати історію вивчення питання у вітчизняній і зарубіжній науковій літературі.

2. Розробити методику дослідження та виявити проблемні питання, які виникають при комплексному вивченні античних світильників.

3. Встановити основні типи світильників, які характеризують масове виробництво, за формою та матеріалом; виявити перехідні, гібридні та унікальні форми.

4. Виділити основні середземноморські центри-імпортери, що поставляли світильники в Ольвію, розмежувати імпорт та місцеве виробництво, встановити ольвійські імітації середземноморських форм.

5. З використанням єдиної методики створити загальну хронологію світильників, що базується на детальній типології.

6. Висвітлити загальні та окремі питання, які стосуються технології виробництва та практичного використання античних світильників.

7. На основі визначених типів проаналізувати співвідношення імпорту та місцевого виробництва світильників різних хронологічних періодів в Ольвії.

8. На підставі статистичного аналізу масових знахідок дослідити використання світильників в житлових, громадських, культових і поховальних комплексах.

9. Встановити місце ольвійських світильників у колекції відповідних матеріалів у межах Північнопричорноморського регіону.

Об'єктом дослідження є одна з масових груп матеріальної культури Ольвії, місцеве виробництво та імпорт античних світильників у Північному Причорномор'ї. **Предметом** дослідження – є античні світильники з Ольвії.

Хронологічні межі дослідження охоплюють трохи більше семи століть – від кінця VII ст. до н. е. до I ст. н. е. включно. Нижня хронологічна

межа обумовлена створенням Ольвійського полісу та появою масового керамічного імпорту в Борисфені та Ольвії. Верхня хронологічна межа знаменує завершення елліністичної доби розвитку Ольвійського полісу та переорієнтацію його економіки і виробництва із залученням до орбіти Римської імперії.

Географічними межами роботи є територія Ольвійського полісу періоду його розквіту, що включає Ольвію, Борисфен (поселення на о. Березань) та поселення хори Ольвії, розташовані в Нижньому Побужжі.

Методи дослідження. В основі дослідження лежить принцип історизму, який виявився у розгляді світильників не лише як окремо взятої категорії археологічного матеріалу, а у більш широкому контексті, а саме, розвитку передумов, що вплинули на зміни у їхній формі та технології виробництва. Для розгляду появи та подальшого виокремлення світильників у працях дослідників було застосовано хронологічний підхід. Типологічний метод було залучено автором з метою створення типології світильників. Базовим хронологічним принципом є датування знахідок за закритими археологічними комплексами, а також за наявними аналогіями з базових пам'яток Середземномор'я, тобто використано порівняльно-історичний метод. Для відтворення процесу використання античних глиняних світильників застосовані методи експериментальної археології. Крім того, при викладенні результатів дослідження використовувались порівняльно-типологічний та статистичний методи.

Наукова новизна дослідження полягає в наступному:

1. Уперше здійснено спробу систематизації наявних досліджень з даної тематики, починаючи з кінця XIX ст.

2. Зібрано та опрацьовано світильники, що походять з Ольвії та території полісу кінця VII ст. до н.е. – I ст. н. е., запропоновано їхню узагальнюючу типологію.

3. На підставі цього вдалося вперше виокремити імпорти з Коринфу та Мілету, а також поточнити імпорти з Аттики та Пергаму, та відповідно

з'ясувати час появи найбільш ранніх імпортів до Північно-Західного Причорномор'я періоду його колонізації.

4. Завдяки широкому хронологічному діапазону вивчених виробів, встановлено різноманіття типів світильників (60 типів та 52 варіанти) простежено загальні та окремі тенденції у динаміці форми.

5. На підставі здійсненого розмежування імпорту та місцевого виробництва (Борисфен, Ольвія) світильників для всього догетського періоду історії Ольвійського полісу, визначено торгівельні зв'язки Ольвії зі Східним Середземномор'ям.

Джерельну базу роботи формують артефакти (2755 цілих та фрагментованих керамічних виробів, а також з каменю та металу), а також наукові звіти про розкопки Ольвії та інших пам'яток Ольвійського полісу.

Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості їхнього використання в спеціальних та узагальнюючих працях, підручниках та посібниках з давньої історії та археології України, при створенні історичних реконструкцій з вивчення історії Ольвії та інших античних полісів Північного Причорномор'я, складанні університетських курсів, створенні музейних експозицій та упорядкуванні колекцій музейних фондів.

Особистий внесок здобувача полягає у зборі та аналізі археологічних матеріалів з колекцій, що зберігаються в Інституті Археології НАН України, НІАЗ "Ольвія" НАН України, Одеському Археологічному музеї НАН України, Національному музеї історії України, Миколаївському обласному краєзнавчому музеї "Старофлотські казарми", Харківському музеї археології та етнографії Слобідської України ХНУ імені В.Н. Каразіна. Крім того, вперше створено комплексну типологію античних світильників означеного часу місцевого ольвійського та березанського виробництва. Виділено основні напрями імпортів світильників до Ольвійського полісу від кінця VII ст. до н. е. до I ст. н. е.

Апробація результатів дослідження. Основні результати, викладені у роботі, було проголошено у формі доповідей на республіканських та

міжнародних конференціях: Гумбольд-коллег (Сімферополь-Ялта, 2012 р.), “Дні науки в НаУКМА” (Київ, 2013, 2014, 2015 рр.), “Каразінські читання” (Харків, 2015 р.), ILACongress, (Румунія, Сіб’ю, 2015 р.), а також засіданнях кафедри археології Національного університету “Києво-Могилянська академія” і Відділу античної археології ІА НАНУ.

Публікації. За темою дослідження дисертантом опубліковано 17 наукових статей та публікацій, з них один розділ колективної монографії, 10 у фахових виданнях, затверджених ДАК України та одна у закордонному виданні; а також п’ять друкованих матеріалів конференцій.

Структура роботи та обсяг дисертації. Рукопис дисертації складається зі вступу, трьох розділів, висновків та п’яти додатків, які включають ілюстрації (150 рис.), список використаної літератури (251 позиція) та архівних джерел (15 позицій). Основний текст складає 160 сторінок. Загальний обсяг роботи – 354 сторінки.

РОЗДІЛ 1. АНАЛІЗ ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ

1. 1. Вітчизняні дослідження та публікації

Історія досліджень світильників, що походять з розкопок античних міст Північного Причорномор'я, є доволі короткою, оскільки ще й дотепер вона вичерпується лише кількома узагальнюючими монографіями та статтями, а стосовно Ольвії – і того менше. Попри це, історія вивчення цих виробів налічує вже століття. Основоположною роботою є монографічне дослідження О. Ф. Вальдгауера (Вальдгауер, 1914). Воно є першим вагомим кроком на шляху залучення до наукового обігу більше п'ятисот світильників з колекції Імператорського Ермітажу, знайдених переважно на півдні тодішньої Росії, та в деяких інших центрах античного світу.

У цій роботі масив світильників розподілений за основними хронологічними періодами, подано конкретний опис та встановлено тип кожного світильника і, нарешті, завершують монографію малюнки виробів та зведені таблиці з орнаментальними сюжетами на щитках. В цій же праці подано і найпершу в вітчизняній літературі типологію світильників – розгляд розпочато з примітивних форм, грецьких типів, світильників періоду еллінізму, та на останок подано характерні ознаки, притаманні виробам римського часу та так званому пізньо-грецькому варіантові римського періоду, що виявилось передовсім у характерних написах-штампах та рельєфних зображеннях. Вартим уваги є той факт, що автор активно використовував праці сучасних йому західних вчених для пошуків аналогій виробам з півдня Росії. Зокрема, це виявляється у тому, що автор, розділивши світильники за певними типами, подав їхні розгорнуті описи і одразу ж порівнював їх зі знахідками, описаними у зарубіжних працях. Також, примітним у цьому плані були ретельні пошуки витоків появи світильників як загалом в античному світі, так і в регіоні, який нас цікавить (Вальдгауер,

1914, с. 10). Слід також зазначити, що під впливом саме зарубіжних праць, автор користувався терміном “лампи”, як це прийнято в романо-германській літературі, оскільки дотепер у російсько- і україномовній літературі загально вжитковим є термін “світильники”.

Монографія О. Ф. Вальдгауера є важливим джерелом для розуміння не лише витоків появи світильників в античній культурі загалом. Ця узагальнююча праця є надзвичайно цінною і як приклад використання єдиної методики наукової обробки однієї з категорій масового археологічного матеріалу. Саме дотримання цієї методики і надали можливість автору ретельно розібратися у змінах, що мали місце в античному керамічному виробництві, на певні типи глиняних освітлювальних приладів. Це виявилось у появі та зміні тих чи інших морфологічних ознак форми, а також розмірах, орнаментиці, якості декоративного покриття чи глини. Знову ж таки, ці спроби підкріплені надійними аналогіями, що походять з різноманітних середземноморських і причорноморських (зокрема, з Херсонесу та Пантикапею) центрів. Значення праці О. Ф. Вальдгауера ще й дотепер важко переоцінити, оскільки закладені століття тому методичні засади його роботи, а також висновки та термінологія широко використовуються дослідниками й сьогодні.

Після праці О. Ф. Вальдгауера майже 50 років не було видано жодного дослідження, присвяченого цій категорії масових археологічних знахідок. Численні ж роботи від другої половини 1940 – 1980-х рр. містили публікації світильників лише у контексті коротких археологічних звітів про розкопки (Книпович, 1940, с. 129-170; Кругликова, 1957, с. 134; Леви, 1964, с. 131-174; Марченко, 1968, с. 27-52). Публікації археологічних матеріалів з певних комплексів (Брашинский, 1965; Ивченко, Карнаух, 2010) ще й дотепер залишаються поодинокими. Здійснювалися також спроби встановити їхню типологію за наявними зарубіжними каталогами та вже згаданим О. Ф. Вальдгауером. Зокрема, йде мова про дослідження І. Б. Брашинського, в якому описано кілька світильників, знайдених на Єлизаветівському

городищі, що мають аналогії в Ольвії (Брашинский, 1980, с. 75-76); М. Наливкіної, у контексті знахідок з приміщень будівлі III – II ст. до н.е. у Калос Лімені, знайдено світильник III ст. до н.е., однак теж вміщено лише малюнок і не згадано в тексті жодним чином (Наливкина, 1975, с. 85); Т. Л. Самойлової, де подано два світильника з Тіри (Самойлова, 1988, с. 79); Н. О. Онайко, яка, описуючи знахідки з розкопок Торика на північно-східному узбережжі Чорного моря, подає також кілька світильників, які на її думку є архаїчними та широко відомими у Середземномор'ї та Північному Причорномор'ї (Онайко, 1980, с. 134) – в цьому випадку автором було подано малюнки речей; В.О. Кутайсов у монографічному дослідженні по Керкінітіді, подав одне фото триріжкового світильника (Кутайсов, 1992, с. 114). Слід відмітити, що дуже часто світильники (йдеться, звісно, про цілі форми) використовувалися лише як ілюстрації до тексту, без будь-яких спеціальних коментарів, обґрунтування датувань, пошуків необхідних аналогій тощо. Дещо детальніше близько десятка різноманітних світильників подані в статті та монографічному дослідженні святилища Деметри в Німфеї (Худяк, 1952, рис. 10; Худяк, 1962, таб. 37; таб. 46; також див.: Цветаева, 1966, таб. 17, *7-11*). У цьому випадку подані датування та контекст знахідок, проте опубліковані лише фото виробів, без креслень та опису глини.

По Ольвії ж опубліковано не так і багато цілих форм. Окрім каталогу О. Ф. Вальдгауера, світильники з'являлись лише у звітах про розкопки та вибіркових публікаціях матеріалів (напр.: Ольвия 1940, рис. 56). Серед них варто виділити публікацію Р. І. Ветштейн, яка вперше звернула увагу на світильники як окрему групу археологічного матеріалу, та здійснила спробу їхньої систематизації, та типології знову ж таки на основі каталогу О. Ф. Вальдгауера (Ветштейн, 1975, с. 183-191). Саме у цій роботі, поки єдиній, опубліковано форми для виготовлення світильників, які було знайдено в Ольвії, та подано найдетальніший опис можливої технології виробництва цих приладів. Також варто зауважити лише дві статті, присвячені виключно ольвійським світильникам: перша містила матеріали по червонолаковим

світильникам римського часу (Иофа, 1964), а друга по виробам, які знаходились у фондах заповідника “Ольвія” (Никонов, 1969). У контексті статті, присвяченої реконструкції жилих приміщень поселень ольвійської периферії, вміщено кілька світильників перших віків н.е., серед яких виділяється форма для виготовлення світильника (Крижицкий, 1975, с. 178). Серія публікацій О.І. Леві по матеріалах з розкопок ольвійської агори та Східному теменосу містить у тому числі й кілька світильників (Леви, 1956, с. 121 – 134; Леви, 1964, с. 131 – 174). Авторкою подані фото, чи малюнки виробів, без розрізів, та датування. Характерним є те, що для ранніх робіт у яких публікуються керамічні комплекси з поселень ольвійської хори, світильники не виділялись окремо. На сьогодні відома низка публікацій археологічних матеріалів, які також містять фото чи зображення цих виробів, проте вони не мають опису в тексті, а згадуються лише як поодинокі знахідки, іноді навіть і без датування (Закисова Балка: Штітельман, 1958, рис. 5, *15*; Стара Богданівка-2: Марченко, Доманский, 1983, таб. 5, *15, 17*; Куцуруб-І: Марченко, Доманский, 1991, рис. 9, *7*).

Окремо слід відзначити дві спеціальні роботи, присвячені некрополю Ольвії. Монографія Ю. І. Козуб, присвячена некрополю Ольвії V-IV ст. до н.е., містить відомості про світильники як про культові предмети, що використовувалися у поховальному обряді. У цьому контексті подана їхня цікава інтерпретація – світильники ставились у могилах, як виріб, що освітлював небіжчикам дорогу у вічне життя (Козуб, 1974, с. 106-107). У праці М. Парович-Пешикан, що присвячена некрополю Ольвії IV – I ст. до н.е., у розділі з речовим комплексом поховань, згадуються і світильники. Авторка також розглядає вироби у контексті поховального ритуалу. Дослідниця подає детальний опис кількох світильників означеного часу, та застосовуючи вже відомі зарубіжні типології, здійснила спробу їхньої класифікації (Парович-Пешикан, 1974, с. 111-117). Дещо пізніше було видано і зібрання античних світильників перших сторіч н.е., у тому числі й з Ольвії, що зберігаються в Одеському археологічному музеї НАНУ (Левина, 1992).

Окрім технології виробництва та динаміки форми виробів, остання робота містить цікаві відомості про матеріали, з яких виготовляли фітілі для освітлювальних приладів античного часу, а також дані про швидкість виготовлення цих виробів, запозичені з наративних джерел.

Крім того, на сучасному етапі почали залучатися до наукового обігу і матеріали з розкопок певних ділянок Ольвії. Це, перш за все, публікації речей, знайдених під час досліджень Західного теменоса. Серед них – кілька ліпних світильників (Гаврилюк, 2006, рис. 214, с. 193), та іонійських, причому у відповідному розділі вміщено й коротко технологію виготовлення цих виробів та аналогії (Русяева, 2006, рис. 175, с. 167-168). Слід також особливо виділити розділ колективної монографії по світильниках ділянки НГС (Højte, 2010, p. 423 – 437). Дослідником було опрацьовано колекцію, що складалася із 325 світильників та здійснено їхній хронологічній розподіл. Найбільшою заслугою даного розділу є те, що вперше було здійснено хімічний аналіз та з'ясовані деякі питання використання палива для світильників, серед яких найбільшу частку складав тваринний жир, а саме бика, а не оливкова олія, що було характерним для Середземномор'я.

Аналогічне дослідження вже виконане і по матеріалах іншої ділянки Ольвії – житлових будинках Центрального кварталу (Шейко, 2014а). У рамках дослідження, про яке йдеться, вивчалися ранні світильники (Шейко, 2013в), рідкісні форми цих виробів (Шейко, 2013б), вироби з вертикальними ручками-петлями (Шейко, 2013г), малоазійські імпорти та їхні імітації з Ольвії (Шейко, 2014б). Окремо булорозглянуто й деякі питання вітчизняної історіографії по освітлювальних приладах Ольвії та її хори (Шейко, 2013а).

Крім того, у 2011 р. у Борисфені було виявлено керамічний комплекс VI ст. до н.е., який включав і дві пічки для випалу керамічних виробів. У заповненні однієї з них було знайдено 11 однотипних сіроглиняних одноріжкових світильників (Крутилов, Смирнов, Бондаренко, 2012, с. 233-237). Значення цього відкриття важно переоцінити – це перші відомості про появу місцевого виробництва освітлювальних приладів у Нижньому

Побужжі. Також важливу роль відіграють регулярні звітні публікації матеріалів з розкопок Борисфена, які містять якісні малюнки та описи світильників із сучасною атрибуцією (Чистов, 2006, Илл. 4; 28; 30; Ильина, Чистов, 2012, таб. 21; 34; 42; 45; 107; 117; 118; 123).

Якісно нові дослідження світильників решти міст Північного Причорномор'я (не лише Ольвії та її хори) цікавить нас не менше, передовсім через наявні аналогії виробів не лише за морфологічними ознаками, але й за складом глини. Крім того, лише у кінці 1980-х рр. виходить спеціальне дослідження по світильниках Танаїса (Арсеньева, 1988). Дослідниця чи не вперше в цій роботі зробила акцент на освітлювальних приладах як, перш за все, важливому датуючому матеріалі та такому, що дозволяє певним чином встановлювати торгівельні зв'язки міст Північного Причорномор'я з виробничими центрами Середземномор'я (Арсеньева, 1988, с. 147). Саме Т. М. Арсеньєва звернула увагу на те, що спільні критерії для виділення місцевої, передовсім, керамічної продукції у містах Північного Причорномор'я ще не вироблені (Арсеньева, 1988, с. 56). Це зауваження є надзвичайно важливим з огляду на методику дослідження всієї цієї неосяжної категорії археологічних матеріалів. Окремо, на основі археологічних даних, було здійснено спробу встановлення центрів виготовлення світильників у містах Північного Причорномор'я, зокрема, у Пантікапеї, Горгіппії, Херсонесі, Ольвії (Арсеньева, 1988, с. 78). Важливим є те, що авторка вірно відмітила тенденцію дослідників ольвійських світильників не зупинятись детально на ознаках, які вирізняють місцеві типи від довізних (Арсеньева, 1988, с. 79). Заслугою Т. М. Арсеньєвої є й те, що, на відміну від попередників, яких цікавила ця категорія археологічного матеріалу, вона розпочинає з головного, - опису морфології світильника як виробу, та технологій їхнього виготовлення. Тобто, дослідниця підійшла до роботи комплексно, аби науковець, який не був раніше ознайомлений із такою категорією матеріалу як світильники, міг сформувати цілковите уявлення про освітлювальні прилади античного часу. Тому, саме з огляду на

методичні засади, які використовувала Т. М. Арсеньєва у своїй праці, її невелика за обсягом робота є взірцем для подальших досліджень.

Використання спеціальних робіт зарубіжних вчених, присвячених світильникам, безперечно доповнює і розширює сучасні межі сприйняття цієї категорії археологічного матеріалу. Т. М. Арсеньєва побудувала своє дослідження, розділивши світильники за матеріалом та технікою виготовлення, оскільки вона розглядає не лише глиняні вироби, а й пізніші металеві. Однак, знову ж таки, тут ми зустрічаємо лише деякі аналогії до світильників, знайдених в Ольвії. Здійснено й попередню класифікацію світильників з розкопок Тіри (Сон, Сорочан, 1988, с. 115 – 133). Окрім якісних малюнків, подано таблицю керамічного співвідношення основних груп світильників з Тіри, що також є важливим для порівняння з ольвійськими виробами.

Світильники Північного Причорномор'я, зрештою, потрапили і до античного тому серії видань Археології СРСР, де доволі лаконічно і по суті описано динаміку форми та спосіб їхнього виготовлення від раннього часу до римського включно (Цветаева, 1984, с. 227-229). Коротка інформація доповнюється ілюстраціями більшості типів світильників, наявних у регіоні, проте без розрізів, у хронологічній шкалі. Посилання більшою мірою базуються на каталозі О. Ф. Вальдгауера.

Тобто, з викладеного стає зрозумілим, що протягом довгого проміжку часу в вітчизняній історіографії була відсутня робота, яка б охопила світильники місцевого виробництва та імпортовані загалом по регіону Північного Причорномор'я, натомість дослідники частіше за все публікують знахідки з окремих комплексів, чи видають їх поруч з іншими групами археологічного матеріалу.

Ситуація із вивченням світильників, що походять із розкопок численних античних центрів регіону, змінилася лише на початку 1990-х рр. Йдеться, перш за все, про статтю Забеліної В. С., яка опублікувала результати польових досліджень Пантикапею до 1971 р., а це більше 800

фрагментів світильників, що датуються з VI ст. до н.е. до IV ст. н.е. (Забелина, 1992, с. 298-328). Авторка здійснила розподіл обпалювальних приладів за технікою виготовлення на три основні групи – пізньоримський час – ліпні, ранні шари міста – гончарні лампи, та починаючи з еллінізму – виготовлені у формі. Наведені у роботі аналогії наявні як у містах Середземномор'я, так і Північного Причорномор'я.

На сучасному етапі спостерігається підвищений інтерес до вивчення глиняних освітлювальних приладів, чим слід завдячити розробкам Д. В. Журавльова, який присвятив вивченню світильників Європейської частини Боспору низку спеціальних праць. Перша стаття зі згаданої серії присвячена раннім світильникам Херсонесу з колекції Державного Історичного музею в Москві (Журавлев, Хршановски, 1999, с. 50-59). Пізніша стаття по світильниках з Херсонесу доповнена і розширена за рахунок повного опису виробів: розмір, колір глини, лаку, контекст, у якому знайдено виріб (Журавлев, 2005, с. 129-140). Стаття присвячена раннім світильникам з о. Березань, із зібрання ДІМ, має дещо інший характер. Вступна частина стосується роздумів автора стосовно освітлення за часів античності загалом. Цікавою є гіпотеза дослідника стосовно причин недостатньої розробленості теми освітлення в античний час у радянській історіографії, а саме, йдеться про те, що римські світильники, на його думку, на відміну від архаїчних, "з їхніми красивими щитками та чудернацькими формами набагато більш інформативні і дають поле діяльності не лише археологу, а й мистецтвознавцю" (Журавлев, 2003, с. 15-21). Загалом, ця робота слугує важливим джерелом для вивчення торгівельних зв'язків Березанського поселення із центрами античного світу.

У статті, присвяченій публікації серії світильників зі святилища елевсинських богинь на Тамані, автор звернув увагу на багатоярусні світильники (Журавлев, 2004, с. 192). Цікавими є також спостереження про вотивне призначення освітлювальних приладів, та символіку багаторіжкових світильників, які він пов'язує із культом згаданих богинь (Журавлев, 2004, ст.

192-193). Знахідки з комплексів дають нам змогу більш чітко розглядати питання датування, завдяки подібним аналогіям. Стаття по ранніх світильниках Боспору та ще дві по світильниках з Пантикапею, запропоновані Д. В. Журавльовим (Журавлев, 2002, с. 177-186; Журавлев, 2004б, с. 118-124; Журавлев, 2011, с. 221-263), у яких поряд із описом основних типів світильників, що зустрічаються на території Боспору, автор пропонує також варіанти реконструкції освітлення храмів та житлових приміщень за допомогою цих спеціальних посудин, спираючись передовсім на згадки з писемних джерел.

Вартими уваги є статті, в яких залучені до публікації світильники з музейних колекцій, зокрема йдеться про колекцію світильників із зібрання ДІМ (Журавлев, Хршановски, 1997, с. 13-23; Журавлев, Хршановски, 2000, с. 159 - 166; Журавлев, 2001, с. 78-90) та з Н. П. Туровою, у якій досліджуються “лампочки” з колекцій Ялтинського історико-літературного музею, (Журавлев, Турова, 2012, с. 335-400); про монографічне дослідження по колекції світильників з Херсонесу з колекції ДІМ (Chrzanovski, Zhuravlev, 1998); про статтю Г. О. Захожай – з колекції Полтавського краєзнавчого музею (Захожай, 1994, с. 89-106); та Н. Гуляєвої про світильники грецького типу з колекції Державного Ермітажу (Гуляева, 2011).

Одна зі статей Журавльова Д. В. заслуговує на окрему увагу. Йдеться про один вид освітлювальних приладів, такий як лантерни. Як пояснює автор, ці глиняні та металеві вироби використовувались наче ліхтарі, у які ставились запалені світильники, і таким чином переносились, приміром у вітряну погоду (Журавлев, 2006). Проте висновки виглядають не зовсім впевнено, оскільки авторові невідомо цілих форм даних приладів, принаймні на боспорській периферії, а лише численні дрібні фрагменти. До аналогій залучено цілі форми із каталогів, а також зображення на статуях та теракотах, завдяки чому він вибудовує і датування подібних виробів. Проте, слід зауважити, що подібне питання є актуальним, оскільки ми й справді не маємо

наразі подібних переносних приладів античного часу для світильників з Північного Причорномор'я, на відміну від решти античного ареалу.

Окрім робіт Д. В. Журавльова, є ще кілька праць, які стосуються світильників, знайдених на території Боспору, однак, вони є важливими для дослідження ольвійських (місцевих) типів цих посудин. У статті Є. А. Хачатурової йдеться про керамічні світильники з колекції Краснодарського державного історико-археологічного заповідника, зокрема вводяться до наукового обігу 34 світильника, місце походження яких авторка локалізує на Таманському півострові, хоча більшість посудин безпаспортні (Хачатурова, 2002, с. 291-296). Використовуючи типології, запропоновані О. Ф. Вальдгауером та Т. М. Арсеньєвою, авторка розділила колекцію на три основні групи: світильники, виготовлені на гончарному колі; світильники, виготовлені у формі; ліпні світильники. Важливим є те, що авторка, подаючи опис посудин, пропонує аналогії, що походять з інших міст Боспору, так і з Середземномор'я. Крім того, каталоги, які виходять завдяки виставкам музеїв, також мають велике значення для акцентування на той чи інший археологічний матеріал. На приклад, видано каталог виставки Державного Ермітажу по колекції з античної Березані, де наявні й цілі світильники, знайдені при розкопках цього поселення (Борисфен-Березань, 2005, с. 102-105).

Крім того, відкидати статті по світильниках римського часу з нашого огляду також не варто, оскільки вони містять як подібні орнаменти, так і сигнатури та графіті, що зустрічаються на світильниках і більш раннього часу. На приклад, довізні світильники з території Херсонесу, які датуються I – IV ст. н.е. містять такі сигнатури. Крім того, окремо слід відмітити освітлювальні вироби з Тараза, а особливо металеві, які також мають пізніше датування, однак мають елементи, які схожі до металевих світильників розглядуваного нами часу (Сенигова, 1968). Статті по бронзових та кам'яних світильниках не такі численні, як по глиняних, передовсім через те, що вони не складали масового матеріалу, ніж екземпляри з глини. Ранній бронзовий

світильник відомий з кургану Раскопана Могила (Онайко, 1966, таб. 17, *2*, с. 18).

Окрім глиняних та металевих світильників, нас цікавлять також відповідні вироби з каменю. Серед вітчизняних робіт маємо наразі одну публікацію по мармуровому світильнику з Тірітаки (Наливкина, 1960). Авторка здійснила ретельний пошук аналогій та можливих центрів виробництва подібним світильникам серед зарубіжних публікацій, доступних на той час, а також здійснила спробу виявити призначення таких виробів.

Важливими статтями є також такі, що вводять до наукового обігу археологічні матеріали, знайдені під час розкопок попередніх років. Такою є стаття І.Д. Марченко по розкопках Пантікапею у 1959 – 1964 рр. Серед матеріалів наявні й світильники, проте, окрім їхніх фото, у тексті вони зовсім не згадуються (Марченко 1968, рис. 10; 26). У публікації А. К. Коровіної, по периферійному поселенню Боспору – Тірамбі, ще зазначене посилання на каталог О. Ф. Вальдгауера, та здійснено спробу віднести знахідки до певного типу (Коровина 1968, рис. 10, с. 62). Зокрема такою є стаття Є. О. Молева про світильники з розкопок боспорського міста Кітей (Молев 2004, с. 259-262). Під час розкопок було виявлено близько 250 світильників та їхніх фрагментів різного часу: від ранніх (VI – V ст. до н.е.) до світильників III – VI ст. н.е., які представлені передовсім ліпними екземплярами. Автор вдало згрупував дані до таблиці, яка пошарово ілюструє світильники, розділені за способом виготовлення, а також різновидами глини та лакового покриття. На основі даної таблиці автор вдало підкріплює гіпотези з власних публікацій щодо існування святилищ та різних культів, про що свідчить, на його думку, зміна у виготовленні світильників.

Серед останніх робіт, окремо слід відмітити розділ Гаврилюк Н. О. по ліпній кераміці у колективній монографії присвяченій матеріалам з розкопок Тіри. Розділ містить чималу кількість ліпних світильників, які авторка розділила на кілька основних типів. Нагадаємо, що робіт по ліпних світильниках також обмаль: усі вони місять звітні дані по розкопках, в

основному, пізньоскіфських пам'яток, та не виділяють світильники окремою групою матеріалу. Н.О. Гаврилюк робить кілька цікавих узагальнень, приміром про те, що знахідки ліпних світильників не є характерними для степової зони Північного Причорномор'я (Гаврилюк 2010, с. 38). Крім того, на прикладі близького до Тіри поселення Молога, де було відкрито ритуальний комплекс, авторка стверджує про не лише пряме призначення освітлювальних приладів. У цілому, авторкою виконано доволі кропітку роботу: вміщено фото та розрізи виробів, опис форми та розміри, де це було можливим, подано опис шару, у якому знаходилась знахідка; аналогії, та спроба датування.

Крім загальних публікацій, привертають увагу дослідження, присвячені окремим типам світильників, а саме «глечикоподібним» (Журавлев 2010, с. 264 – 274). Автор стверджує, що такий тип виробів притаманний лише античним містам Боспору, із чим вже можна й посперечатись, оскільки дослідник спирається лише на власний матеріал. Однак, такі світильники відомі у великих кількостях і в Ольвії, причому з аналогічною морфологією будови, та з різноманітним тістом глини, що також може наводити на думку про місцеве ольвійське виробництво, принаймні більшої частини подібних виробів. Проте, із такими акцентами потрібно бути обережним, оскільки слід враховувати матеріал й інших міст Північного Причорномор'я. Загалом, стаття варта уваги, оскільки автор окрім малюнків із розрізами та опису форми, подав й історію вивчення даного типу виробів, здійснив пошук аналогій та відповідно датування, й розробив власну класифікацію освітлювальних приладів. Статті подібного типу є визначальними для розробки типології виробів по усіх регіонах.

Поворотним на даному етапі досліджень стало багатотомне монографічне видання світильників із колекції Керченського державного історико-культурного заповідника за редакцією Д. В. Журавльова. Саме в 2004 р. було розпочато кропітку роботу над проектом публікації масової колекції світильників, що походять з території Європейського Боспору, яка

нараховує близько 3000 освітлювальних приладів починаючи від VI ст. до н.е. і до VI ст. н.е. (Журавлев 2007). На відміну від “корифея ламп” О. Ф. Вальдгауера, Д. В. Журавльов підійшов до розгляду історії освітлювальних приладів з більш далекої перспективи, а саме, з історії освітлення від давніх часів загалом, і в античному світі зокрема. Мова йде про вогнища та смолоскипи, та еволюцію освітлювальних приладів у спеціальні глиняні посудини – світильники. Вогонь при цьому пов’язується переважно із ритуальною частиною життя. Загалом, складається позитивне враження від такого вступу, оскільки Д. В. Журавльов дуже ретельно опрацював писемні джерела для з’ясування цього аспекту життя в античному світі. Складно оминути увагою і окреме дослідження автора, що стосується історії комплектування колекції світильників згаданого заповідника, починаючи ще з середини XIX ст. (Журавлев 2007, с. 23). Перший том “Світильники VI – першої половини III ст. до н.е.” побудований таким чином: здійснено розподіл світильників за лаком та глиною, тобто чорнолакові та червоноглиняні, які, в свою чергу, поділяються на місцеві та численні імпортні типи. Про кожен вид та тип світильників вміщено окрему інформацію про їхнє походження та впливи, яких вони могли зазнати внаслідок економічних контактів з античним світом.

Другий том згаданої серії, “Світильники другої половини III ст. до н.е. – IV ст. н.е.” містить понад 600 виробів. Тут увагу зосереджено на аттичних світильниках та їхніх різновидах. Окремо подано і види керамічних форм для виготовлення освітлювальних приладів (Журавлев 2010). Крім того, автор виділяє окремий тип еллініcтичних світильників, так звані “глечикоподібні”, які, на його думку, не є характерними для жодного з античних міст Північного Причорномор’я.

Також, серед нових публікацій, які містять світильники як окремий вид археологічного матеріалу з пам’яток регіону, слід назвати “Боспорский город Китей” (Молев 2010). Каталог відповідає сучасним нормам опису світильників та подачі їхніх рисунків. З огляду на незначну вибірку

“лампочок” (всього 148 фрагментів) за 25 років розкопок боспорського міста авторові все ж вдалося виділити у місцевому виробництві 9 типів із закритим резервуаром, та 5 – із відкритим. Також, опубліковано кілька світильників з Тамані із клеймами, у колективній монографії “Античное наследие Кубани” (Журавев 2010б, рис. 15) Тож, як бачимо, за матеріалами з Боспору загалом, маємо наразі найбільше напрацювань з даної тематики. Як вірно зазначив Д. В. Журавльов у своїй останній статті, вивчення масового керамічного матеріалу ніколи не було пріоритетним завданням вітчизняної антикознавчої школи, на відміну від західних досліджень (Журавлев 2011, с. 237).

Таким чином, з огляду на розвиток вітчизняної історіографії, слід констатувати, що лише впродовж останніх двох десятиріч проводиться системна робота, пов’язана з вивчення світильників як окремого виду керамічної продукції, що походить з античних пам’яток Північного Причорномор’я. При цьому, переважна більшість дослідників звертали свою увагу головним чином на світильники, знайдені на Боспорі. Колекція світильників, що походить з Північно-Західного Причорномор’я, зокрема, з території Ольвійського полісу, ще й дотепер залишається неопрацьованою на сучасному рівні і тому невідомою широкому науковому загалу.

1.2. Зарубіжні дослідження та публікації

Зарубіжні дослідження античних світильників слід розділити на: публікації по світильниках; публікації матеріалів розкопок певної пам’ятки; публікації матеріалів із музейних колекцій та зібрань; публікації матеріалів конференції чи виставки; публікації по дотичних до світильників темах. Усі названі історіографічні блоки є надзвичайно важливими і відіграли власну роль у виокремленні світильників як самостійної групи археологічного матеріалу.

Серія досліджень по світильниках включає як окремі праці монографічного характеру, так і узагальнюючі статті. Розпочати розгляд слід із каталогу грецьких та римських світильників Г. Волтерса, що вийшов

друком у 1914 р. (Walters 1914) та синхронний каталогові О. Ф. Вальдгауера. Дослідження Волтерса стало однією з перших спроб систематизації світильників як окремої групи археологічного матеріалу. Каталог було створено на основі музейної колекції Британського музею, та складається з повного опису виробів із розмірами та глиною та малюнків-розрізів. Однак, доримські світильники складали доволі незначну його частину.

Наступною значною працею з даної теми стала праця З. Льошке (Loeschcke 1919), у якій описані світильники лише з однієї археологічної пам'ятки – Віндонісси на Дунаї. Проте, слід зазначити, що детально розроблена типологія виробів дозволяє дослідникам звертатись до згаданої праці ще й дотепер. Автор початковою градацією визначив матеріал виготовлення виробів (глина, метал), далі розподіл відбувався за динамікою форми (закриті з декоруванням, закриті, виготовлені у формі, та відкриті світильники). У блоці металевих світильників той самий принцип (відкриті та закриті). Звісно, окремим пунктом у каталозі визначено місцевий тип віндонісських виробів. Тобто, З. Льошке не дотримувався, на відміну від Волтерса, виключно хронологічного принципу в типології.

Через десяток років з'являється найзначніше на той час дослідження О. Броніра по світильниках з Коринфа (Broneer 1930). Том об'єднує освітлювальні прилади, які було знайдено у період з 1896 по 1928 рр. Автор звертає увагу, що дослідники приділяли мало уваги світильникам, і що лише останніми роками почався з'являтись інтерес до цих виробів на належному рівні, адже тоді ці вироби ще не публікувались систематично як окрема група матеріалу з розкопок певної пам'ятки (Broneer 1930, p. 3). Маємо лише поодинокі публікації з даної теми, наприклад, коротенький розділ по римських світильниках з розкопок печери Варі, що в Аттиці (Basset 1903). На думку дослідника, грецькі вироби не стали сферою зацікавлення археологів передовсім через просте оформлення, без декору та зображень, на відміну від римських світильників, завдяки чому вони могли би слугувати ще й певними відповідями на питання релігії та міфології. Саме тому, світильники

римського та візантійського періодів розроблені в історіографії значно краще. Трохи із перебільшенням автор пише й про освітлювальні прилади як чи не найкращий датуючий матеріал, який при розробці теми може давати навіть вужчі хронологічні межі, ніж монети та тарна продукція, оскільки останні знаходять на пам'ятках далеко не завжди, на противагу світильникам, як виробам щоденного вжитку.

Що ж до самої типології, використовуючи досвід З. Льошке, О. Бронір виділив 37 типів, однак побудував їх за хронологією: ранні грецькі світильники, еллінистичні, римські, ранні християнські та візантійські, що має доволі широкий хронологічний діапазон – від VII ст. до н.е. до XIII ст. н.е. Крім того, автор не обмежився виключно типологією, а запропонував ще й певні виписки з античних авторів про освітлювальні прилади; окремо про динаміку форми протягом означеного часу; та висвітлив дискусійні питання, приміром, про так званий виступ-вушко. Загалом, цілком вірним рішенням були спроби дослідника пояснити усі морфологічні особливості будови виробів з практичної точки зору. Важливим моментом також є те, що саме О. Бронір першим визначив назви складових частин світильника, хоча й без необхідного а такому випадку малюнка-схеми. Малюнки-розрізи та фото виробів зроблені якісно; навіть подано малюнки орнаментів зі світильників еллінистичного часу. Визначальна роль даної праці у створенні типології античних світильників полягає у тому, що на відміну від його попередників, серед матеріалів Коринфа було багато видів освітлювальних приладів з-поза меж регіону, тобто довізних з інших центрів античного світу, що й дало змогу виокремити численні центри виробництва.

Саме каталог О. Броніра став тим переломним моментом, від якого почалось дійсно систематичне вивчення світильників та виокремлення їх як окремої категорії археологічного матеріалу. Г. Томпсон публікує у 1933 р. серію світильників (317 виробів), знайдених під час розкопок на Афінській агорі (Thompson 1933), повністю використовуючи типологію за матеріалами Коринфа. Виходять статті по певним типам освітлювальних виробів, а саме,

виготовлених із мармуру та інших видів каменю, зокрема стеатиту та вапняку (Beazley 1940). Авторові належать цікаві узагальнення про використання подібних світильників та здійснено пошук місця виробництва, завдяки іншим численним знахідкам у середземноморських, та навіть формує карту-схему поширення світильників та можливий варіант їхніх імпортів до інших міст.

Другим переломним дослідженням з даної теми стала типологія Р. Холанда по ранніх грецьких та римських світильниках (Howland 1958). Так само, як і О. Бронір, автор видав окремий том у рамках серії з розкопок на Афінській агорі. Проте, на відміну від свого попередника, більший акцент було зроблено саме на ранніх світильниках, завдяки чому відтепер заповнені обидві ніші, - розроблені типології для ранніх та пізніх освітлювальних приладів.

Згаданий том об'єднує світильники, знайдені під час розкопок до 1954 р. включно. Основним типологічним принципом обрано технологію виготовлення: без гончарного кола, на гончарному колі, та відлиті у формі. Окремо виділено й тип світильників для святилища та різноманітні вироби, виготовлені у формі. Важливим було і співвідношення типів із попередньою типологією по Коринфу. На відміну від попередника, Р. Холанд розробив значно ширшу типологію із кількома варіантами у кожному типі,. Крім того, автор, за прикладом О. Броніра, намагався використати історичний контекст та співвіднести його зі змінами у динаміці форми та декорувальних мотивах світильників, на приклад, він чітко визначає дату демаркаційної межі між еллінистичними та римськими виробами для Афінської агори. Детальні описи речей та якісні фото із малюнками-розрізами додають інформативності роботі.

Уже тоді, після появи усіх цих каталогів та типологій стає зрозумілим, що на кожній окремій пам'ятці є безліч локальних варіантів виробів, які іноді не корелюють із загальноприйнятими типами, та потребують більш детальної типології відповідно до кожної пам'ятки окремо.

Саме це й визначило напрям у вивченні світильників у наступні роки. Яскравим прикладом такої роботи став том по грецьких світильниках з розкопок афінського Керамікa (Scheibler 1976). Вироби розмежовано за формою та хронологією, та охоплюють період з VII по I ст. до н.е. Надзвичайно важливим результатом у подібних локальних типологіях є виокремлення певних перехідних типів світильників, наприклад так званих світильників-асків, які повторюють форму аска, проте мали ріжок та слугували для освітлення; або світильники, які мали спеціальні кришечки, а плічка відповідно були із закраїнами. Ливарні форми для виготовлення світильників також стали цікавити дослідників починаючи із каталогу І. Шайблера.

Усі згадані публікації є визначальними для дослідників і сьогодні, оскільки у будь-якому сучасному каталозі чи статті автори спираються на ці п’ять типологій. Серед інших локальних класифікацій маємо світильники з Магдалензбергу (Farka 1977). До наукового обігу введено значну колекцію світильників з розкопок 1867 – 1966 рр. Спираючись на попередні дослідження, він застосовує хронологічний принцип. На сучасному етапі, це публікації світильників з Деметрію, що у Фесалії (Furtwangler, Zimmer 2003), які розділено на 17 типів; Палеопафоса на Кіпрі (Bezzola 2004); та Селінунта (Hermanns 2004). Серед статей слід виділити новий тип виробу із Делосу (Alabe 1989); бронзові греко-римські світильники з Румунії (публікації бронзових виробів дуже цікаві, оскільки відкритим для дослідників наразі залишається питання про імітації глиняних та металевих ламп, а саме, які саме вироби стали еталоном для інших) (Simion 2003); архаїчні світильники зі святилища Афродіти в Істрії (Dupont 2005). Останній, не спираючись на відомі типології, розробив власну і співвідніс хронологію світильників із тарними амфорами зі згаданої пам’ятки. Таким чином, у розпорядження дослідників мається краще розроблена типологічна класифікація світильників у зарубіжній історіографії, на відміну від вітчизняної.

Наступний блок публікації матеріалів розкопок певної пам'ятки, який традиційно займає найбільшу кількість досліджень. Особливістю подібних публікацій є те, що вони містять переважно каталожні описи речей, проте слід зазначити, що завдяки появі типологій Г. Волтерса, О. Броніра, З. Льошке та Р. Холанда, автори розкопок почали виділяти світильники в окрему категорію археологічного матеріалу на різних пам'ятках. Про це може свідчити перша публікація матеріалів з розкопок Коринфа, яка вийшла ще до типології О. Броніра, та в якій міститься лише фото світильника та жодної згадки про нього у тексті, окрім датування елліністичним часом (Shear 1928, p. 485). Наступними публікаціями, серед яких освітлювальні прилади вже займають чільне місце, були знахідки з Олімпії (Graham 1933; Gauer 1975); Антіохії-на-Оронті в Сирії (Waagé 1934; Waagé 1941); з некрополю Агридженто на Сицилії, де знахідки світильників мають найвужче датування (Villard, Vallet 1955); публікація матеріалів розкопок теменоса Гери Ліменії в Перахорі (Dunbabin 1962); з некрополю Аполонії Понтійської (Иванов 1963); Пергаму (Schäfer 1968; Pirson 2011); з архаїчних матеріалів Токри (Boardman 1966; Boardman, Hayes 1973); з розкопок храму Афіни на Хіосі (Boardman 1967); з некрополя Томіса елліністичного часу (Bucovala 1967); з фракійської поховальної пам'ятки (Чичикова 1969); Делосу (Bruneau 1970); з Самосу (Isler, Kalpaxis 1978; Weber 2004); публікація матеріалів розкопок з житлових кварталів та храму Афіни у Смірні (Akurgal 1983); з комплексу знахідок на Фасосі елліністичного часу (Blondé 1985; Blondé 1989); з пам'ятки Хелленіко, що у Териатиді (Abandie 1985); з Афін (Thompson 1987); з розкопок храму Афіни Афаї на о. Егіна (опрацьовано 196 виробів) (Bailey 1991); з музею Стамбулу (Hayes 1992; Tüzün 1997); з храму Деметри з Полікоро (опрацьовано 200 світильників) (Czysz 1996); з Іліону (130 світильників) (Barr 1996); з Мілета (Selesnow 1997; Kalaitzoglou 2008); пам'яток Іберії (Dominguez, Sanchez 2001); з варварського емпорія Пістірос у Фракії (Boháč 2002; Grmela 2007); з Героніси на Кіпрі (Connelly, Młynarczyk 2002); з некрополя Істрії, з чітко датованими поховальними комплексами

(Teleaga, Zirra 2003); з афінського Кераміка (Knigge 2005); некрополю Еліс на Пелопонесі (Georgiadou 2005); Діонісополі (Damyanov 2007); з курганного могильника у Сардах (Aydin 2007); з Калідону (Dietz 2007); з Ефесу (Lätzer 2009); а також з кораблекрушіння біля Антікітери (Vivliodetis 2013).

Такого роду дослідження мають неабияке значення для створення системних типологій по різноманітних центрах, оскільки у більшості з них окрім каталожних описів та малюнків речей міститься інформація і про характерні особливості місцевої глини. А також, завдяки контекстам знахідок та закритих комплексах, подекуди є можливість встановити вузьке датування виробів.

Окремо серед подібних публікацій слід виділити кілька. Перш за все, це світильники, що походять з розкопок Дура Європос, у Сирії (Baur 1947). Автор був першим, хто здійснив розподіл світильників спочатку за матеріалом: глина, бронза, залізо та камінь, а елліністичні світильники з орнаментами за розміром та стилем оздоблення, а лише далі за хронологічним принципом. Окремо, у межах звіту про розкопки пам'ятки виділено підрозділ з технології виготовлення, видів масел, які використовувались для світильників та про фітілі (Baur 1947, p. 2).

Дещо інакший спосіб для типології було запропоновано Г. Голдманом та Ф. Джонсом у розділі по світильниках з розкопок у Тарсі (Goldman, Jones 1950). На думку авторів розкопок, знахідки світильників заслуговують на окрему типологію, однак через складнощі пов'язані зі створенням власної класифікації типів, було вирішено визначати типи за О. Броніром тих виробів, які є упізнаваними, а для решти – використовувати типологію з найближчого до їхнього міста регіону, тобто, у даному випадку, Анатолії. Крім того, після поділу на групи, світильники розглядались у сукупності із монетами та амфорними клеймами на ручках для вужчого датування.

Важливими публікаціями є такі, що окрім опису виробів та пошуку аналогій, також містять відомості про використання цих речей у повсякденному житті. На приклад, у роботі, присвяченій публікації

результатів розкопок елліністичного некрополя у Коринфі автор, на основі конкретних даних, висловлює припущення стосовно того, що бідно виготовлені та мініатюрні за формою світильники не були функціональними, а слугували лише для поминальної тризни (Pemberton 1985). Такі припущення мають логічне підґрунтя, адже в Ольвії та на території її хори знайдено значну кількість мікроформ світильників. Також, про символізм у використанні світильників можна дізнатись з публікації декількох елліністичних поховань з поселення в Халкідиці, що у Західній Греції (Eiring 2004).

Значний блок являють собою публікації матеріалів конференцій, виставок та каталоги музейних зібрань. Це матеріали двох міжнародних виставок, що відбулись у 1988 р. (по знахідках з некрополю Агридженто) (Veder Greco 1988), та у 2001 р. в археологічному музеї в Абдері (Samiou 2004). Нам відомо більш ніж півтора десятка різноманітних каталогів музейних зібрань античних світильників, і три з-поміж них заслуговують на окрему увагу. Йдеться про каталог світильників з колекції Британського музею (Bailey 1975), перший том якого вміщує архаїчні і римські вироби. Автор упевнено зазначив, що його каталог претендує на право заміни старого каталогу Волтерса, оскільки містить набагато більше відомостей про вже відомі типи освітлювальних приладів, а також кількісно переважає його (за 60 років колекція музею значно зросла). Автор, цілком вірно, обрав географічний принцип розподілу світильників. Вироби розглядаються по кожному регіону окремо і вже всередині містять хронологічний підхід. Д. Бейлі відкидає типології О. Броніра та Р. Холанда, оскільки вважає, що хронологічний аспект каталогу є другорядним, а першочерговим завданням є введення до наукового обігу самих речей.

Наступний каталог світильників із зібрання Лувра (Lyon-Caen 1986) відзначається типологічним принципом побудови, обраним автором: спершу вироби поділяються за динамікою форми на відкриті, напівзакриті та повністю закриті; закриті форми у свою чергу мають безліч груп, які

розмежовуються відповідно до різноманітних декорувальних мотивів. Всередині каталогу використано загальноприйняті типології по Коринфу та Афінській агорі. Висвітлені питання технології виробництва та динаміки форми світильників якісно доповнюють публікацію.

Останнім допоки значним каталогом колекції освітлювальних виробів вважається зібрання університету Бона (Hübinger 1993). Спираючись на типологію Р. Холанда та З. Льошке, автор розробив власну типологію, в основі якої хронологічний принцип, проте, датування складових частин доволі широке: спершу описано так звані фінікійсько-пунічні вироби (VIII – II ст. до н.е.); далі круглі світильники, які прийнято називати іонійськими та ранніми аттичними (II ст. до н.е. – I ст. н.е.); відтиснуті у формі, які автор розділив за центрами на східносередземноморські (III – I ст. н.е.) та італійські (V – I ст. н.е.); далі вміщено римські світильники та пізнішого часу.

Позитивним моментом подібного роду публікацій є, знову ж таки, звернення уваги дослідників на певну групу археологічного матеріалу, а також той факт, що зазвичай до каталогів входять далеко не всі наявні екземпляри виробів, проте найбільш цікаві та рідкісні типи, що дійсно важливо з огляду на не розробленість типологій світильників по всьому античному ареалу. Приміром, навіть в Ольвії є знахідки світильників, які й досі не мають аналогій серед решти міст Середземномор'я та Північного Причорномор'я (Шейко 2013б).

Численна решта публікацій світильників з різноманітних музейних колекцій включає: вироби із музею у Майнці (Menzel 1954; Kirsch 2002); з колекції Макденіела у Гарвардському університеті (Mitten 1959); колекції Вайтінга палестинської кераміки у Єльському університеті (Kennedy 1963); музею Саламіна на Кіпрі (Oziol 1977); матеріали розкопок у Ефесі (Schwanzar 1983); зібрання Національної бібліотеки у Парижі (Hellmann 1987); Національного Археологічного музею у Софії (Кузманов 1992); Археологічного музею у Стамбулі (Tezgör, Sezer 1995); музею у Трірі (Goethert 1997; Zeischka 1997); музею у Лейдені (Giuliani 2005).

Не менш важливими є також статті, які висвітлюють питання, дотичні до проблеми освітлювальних приладів античного часу. Зокрема, у статті В. Вестермана опубліковано папірусний документ, у якому містяться відомості про використання олії, необхідної для світильників, яку використовували єгипетському місті Аполлоніус (Westermann 1924). З цього документу дізнаємось не лише про види олій для освітлювальних приладів, але й про кількість, необхідну як для однієї «ручної лампи», так і для більш масштабних заходів, таких як обслуговування певного свята.

Іншим важливим аспектом є стаття, присвячена історії оливкової олії, її походженню та добуванню у античний період у Клазоменах, де було знайдено окремий комплекс ям, які слугували для виробництва олії (Koparal, Iplikçi 2004). Крім того, на основі античних писемних джерел, та розписах на вазах, Є. Парісіну виокремлює різні типи освітлювальних приладів античного часу, та їхнє використання та роль саме у жіночому світі у архаїчних та класичних Афінах (Parisinou 2000).

Таким чином, вивчення світильників у зарубіжній історіографії кардинально відрізняється від досвіду вітчизняної. На відміну від останньої, публікації матеріалів розкопок з міст та некрополів античного Середземномор'я, відбувались не спорадично, а систематично, внаслідок чого освітлювальні прилади із самого початку зайняли чималу нішу серед решти категорій вжиткової кераміки.

3. 1. Методика дослідження та деякі проблемні питання

Методика, вибрана для даного дослідження, потребує окремої уваги. З огляду на вітчизняний та зарубіжний досвід створення типологій світильників, наразі маємо кілька варіантів, які працюють по-різному для різних пам'яток – античних метрополій та їх заморських колоній. Приміром, типології О. Броніра та Р. Холанда відносяться до перших, оскільки саме такі міста як Коринф та Афіни були основними експортерами освітлювальних приладів до решти античного ареалу, і як наслідок, при розкопках знайдено

найбільшу кількість різновидів світильників саме із цих центрів. Такі типології побудовані за принципом форми виробів – від відкритих, до закритих, а вже в межах форми – за хронологічним порядком.

Для решти поселень або окремих пам'яток, на приклад з Віндонісси, основні типи, визначені за Коринфом та Афінською агорою, складатимуть довізні типи, з характерною для цих міст глиною та покриттям. Решта знахідок світильників (вони іноді складають половину виробів на пам'ятці) складають локальні варіанти, із характерною глиною та покриттям, а іноді й формою виробу, для кожного поселення окремо. Тому, найбільш виправданим для такого роду типологій буде початковий принцип розподілу виробів за матеріалом та глиною, і лише потім за формою та хронологією.

Таким чином, маємо наразі два основних види типологій: загальну, яка об'єднує кілька центрів виробництва світильників, та локальну, характерну для кожного окремого поселення. Маючи справу із окремим колоніальним полісом, а саме Ольвією, до складу якого входив ще й Борисфен та поселення її хори, вбачаємо правильним зупинитися на останньому варіантові, - локальній типології. Крім того, видання монографічних зібрань світильників із Керчинського музею Д. В. Журавльовим, з огляду на їх методичну цінність, було взято нами за основу і для створення власної типології світильників Ольвії Понтійської доримського часу та їхньої відповідної каталогізації.

З огляду на кілька основних типологічних схем, застосованих свого часу різними дослідниками (Волтерс, Вальдгауер, Фогель, Бронір, Льошке, Холанд) для класифікації античних світильників, нами було вирішено запозичити деякі їхні аспекти, проте випрацювати більшою мірою нову типологію. Дуже різноманітна у типологічному плані колекція античних світильників, що походять з розкопок Ольвії, Борисфену та поселень хори, повністю не вкладається у жодну з вищезазначених класифікаційних схем, що і наштовхнуло нас до створення власної типології світильників означеного регіону. Така методика загалом застосовується не вперше, на

приклад, маємо чудовий приклад подібної роботи на матеріалах світильників Віндонісси. А це означає, що вибраний нами метод дослідження є цілком прийнятним та відповідає сучасним підходам до вивчення масових археологічних матеріалів.

Звісно, задля уникнення плутанини, відомі та поширені довізні типи світильників, які у значній кількості зустрічаються у регіоні Нижнього Побужжя, подано відповідно до їхніх назв у згаданих типологіях, адже вони є загальноприйнятими у науковому обігу. Назви таких типів-відповідників подаються одразу ж після назви типу нашої типології зі знаком "=". В основі даної типології світильників лежить хронологічний принцип, - решта (за матеріалом, центром виробництва, глиною, морфологією форми, покриттям) є додатковими, які застосовано для зручності розмежування виробів. Датування виробів за хронологією здійснене за загальноприйнятим в античній історіографії розділенням на періоди:

- Архаїчний;
- Класичний;
- Період еллінізму.
- Ранньоімператорський час.

Так, за хронологічним принципом, першими описуються світильники з каменю, які датовано найбільш раннім часом. Далі описуються світильники з глини, та за ними – металеві. Таким чином, використано додатковий параметр (принцип), у даному випадку – розділення за матеріалом виробництва. Розділення світильників на типи зумовлюється морфологічною будовою виробів, які мають значні відмінності, тобто такі, що кардинально вирізняють їх з-поміж решти освітлювальних приладів. За різноманітними морфологічними параметрами, приміром за формою ріжка, плічок, дна вмістилища, наявністю чи відсутністю ручки – здійснено розмежування на варіанти в межах типів. Слід зауважити, що останнє стосується не кардинальних змін у будові виробу, а лише певних із перерахованих параметрів. За відмінним покриттям світильники розділено також варіантами

у межах одних і тих самих типів. Характерно, що місцеві імітації довізних варіантів типів світильників подаються, у більшості випадків, як варіанти у межах довізних типів, адже вони мають аналогічну чи схожу морфологію, проте, приміром, відмінне покриття чи склад глини. Виключення становлять світильники "глечикоподібного" типу, які, як показав значний масив зарубіжної літератури з даного питання, не набули такого варіантного різноманіття як у регіоні Нижнього Побужжя.

Крім того, окремими типами подано й деякі місцеві ліпні світильники, які також не мають аналогій серед античних центрів Середземномор'я, та не зустрічаються навіть у Північному Причорномор'ї. Такими є суто ольвійські типи, притаманні лише даному регіону та, таким чином, слугуватимуть прототипом для їх виділення поза межами території Нижнього Побужжя. Окремий тип складають і світильники фінікійського типу та із втулкою-ріжком. У колекції наявні виключно місцеві вироби даного типу, що різняться за глиною. Рідкісні ж форми, які зустрічаються в одному екземплярі та не мають аналогій серед центрів античного світу як Північного Причорномор'я, так і Середземномор'я, було вирішено також об'єднати в окремий тип під різними варіантами.

При описі типів та їхніх варіантів, окрім морфологічної будови, покриття, глини, які вирізняють їх з-поміж решти виробів, подано також датування кожного варіанту, зазначено місце виробництва, а також здійснено пошук найближчих, чи схожих аналогій, якщо такі наявні. Слід зауважити, що особливо для місцевих імітацій доволі складно підібрати аналогії. Відповідно, датування таких виробів також складає певну проблему, тому, за аналогіями із довізними варіантами, до яких належать місцеві варіанти, та частково за датуванням комплексів, якщо це можливо, і здійснено їхній опис.

Що стосується світильників з Пергаму та Ефесу, тобто орнаментованих, то їхнє розмежування було здійснено переважно з огляду на схожість орнаментів, яких виявилось також доволі багато. Адже саме за

орнаментальними композиціями їх датують у сучасній зарубіжній літературі, що є найвагомішим чинником.

Окремо варто звернути увагу, що наявні у колекції мікроформи світильників, не виділено в окремий тип виробів. Оскільки хронологічний діапазон даних виробів дуже широкий: починаючи від ранньокласичного часу, та завершуючи пізнім еллінізмом, за доцільне було обрано варіант розподілити останні за типами, до яких вони належать, передовсім за морфологією форми, та хронологічним принципом, виділивши їх окремими варіантами у межах цих типів.

Загалом, датування світильників здійснювалось більшою мірою за наявними аналогіями у зарубіжних публікаціях, та за наявними закритими комплексами розкопок різноманітних об'єктів Ольвії та Березані. До уваги бралися комплекси, починаючи переважно з 1990-х рр., оскільки саме від цього часу «вузьким» датуванням дослідники приділяють якнайбільшу увагу та дають чіткі дати, виходячи із сучасних хронологічних розробок.

Стосовно проблемних питань, які залишаються наразі не достатньо опрацьованими, перш за все, привертає увагу той факт, що виокремлення світильників в окрему групу керамічного матеріалу у Північному Причорномор'ї почало відбуватись на належному рівні лише в останні роки. Проте, слід зауважити, що і на Боспорі воно не здійснене повністю, належним чином опрацьовані лише матеріали з Європейської частини Боспору, в той час як Азіатський Боспор охоплений лише публікаціями спорадичних знахідок з поховань. До того ж, як вірно зазначав О. Бронір ще у далекому 1930 р., ранні світильники ніколи не привертали увагу дослідників, на відміну від римських, що й дотепер є актуальним.

Для ранніх вітчизняних робіт, на відміну від зарубіжних публікацій античної кераміки, чи у звітах про розкопки, чи то у монографічних дослідженнях, характерним є вміщення малюнків чи фотографій світильників, без розрізів профілю, не говорячи вже про те, що світильники й досі публікуються з рештою керамічних знахідок у звітах. До того ж, іноді

світильники зараховувались до категорій простого посуду чи побутової кераміки (Марченко, Доманский 1983, с. 34; Марченко, Доманский 1991, с. 60), і не виділялись як окрема група археологічного матеріалу. Ситуація змінилась лише у кінці 1980-х рр.

Актуальним залишається і питання датування світильників. Звіти про розкопки останніх років, які містять дані по закритих та чітко датованих комплексах мають дуже вузькі хронологічні межі, що і дозволяє скоригувати застарілі дані минулих років.

Не менш важливим завданням для дослідників є правильність розпізнавання форми та вірна ідентифікація речі тобто загалом її правильна атрибуція. На жаль, для більш ранніх робіт є характерною певна плутанина, приміром, у монографічному дослідження М.М. Худяка, наявний так званий "світильник-аск", який названо аском (Худяк 1962, с. 24-25, таб. 17, *4*), або в каталозі некрополю Аполлонії, де два світильника-аска подано у розділі асків (Иванов 1963; Обр. 55, *223, 224*). Насправді, уникнути подібної плутанини можна лише за наявності більшої кількості таких знахідок, що дозволить розпізнавати перехідні форми навіть за уламками. Зарадити подібному стану речей можуть і аналогії із зарубіжних видань, приміром, у типології Шайблера, такі світильники виділено в окрему категорію (Scheibler 1976).

Окремим є й питання термінології, яка на жаль і досі не є сталою, прикладом чому є хоча би використання у романо-германській літературі терміну "лампи", а в російсько- та україномовному варіанті – "світильники". Наразі лише у дослідженні Т. М. Арсеньєвої, та у значній кількості зарубіжних каталогів є малюнки світильників із підписаними структурними частинами. Тобто, окремим питанням є необхідність в усталеній термінології складових частин світильників. Наприклад, і досі ці назви варіюються, приміром, навіть у новітніх роботах, де "ріжок" - частина світильника, де розташовувався фітіль, називають "зливом" чи "носиком" (Гаврилюк 2010, с. 38); а плічка – "вогнутими закраїнами" (Русяева 2006, с. 168).

Також серед вітчизняних робіт, присвячених світильникам, відсутні роботи, в яких порушено питання використання та технології виробництва світильників. Адже дана тема не обмежується лише публікацією описів та малюнків виробів. Пошук причин постійної динаміки форми, зміни декоративних мотивів, використання тих чи інших видів масел та жирів є надзвичайно важливими у розумінні організації щоденного побуту та життя людей не лише у античному Середземномор'ї, а й у віддалених куточках античної Ойкумени. Крім того, вивчення світильників додає чимало важливої інформації стосовно загальних питань організації та часу існування місцевого керамічного виробництва. Зарубіжні дослідники почали висвітлювати подібні аспекти ще на самому початку вивчення цих керамічних виробів. Натомість регіон Північного Причорномор'я впродовж багатьох років в цьому плані лишався «білою плямою».

Таким чином, усі згадані проблемні питання є тими лакунами, які необхідно заповнювати, спираючись на досвід зарубіжних дослідників і наявний величезний фактичний матеріал, накопичений більше ніж за сто років археологічного вивчення Ольвії і її оточення. Дослідивши історію вивчення відповідних матеріалів з базових центрів та менших за своїм значенням пам'яток античного світу, слід зауважити, що матеріали, які походять з розкопок Ольвії, тримають конкуруючу позицію будь-якій пам'ятці середземноморського ареалу. Саме ця обставина і призвела до створення нашої роботи.

РОЗДІЛ 2. ТИПОЛОГІЯ СВІТИЛЬНИКІВ

2.1. Архаїчна доба

2.1.1. Світильники з каменю

Тип 1

(Рис. 3-4)

Датування: кінець VII – перша чверть V ст. до н. е.

Мармурові світильники, та з каменю загалом, на відміну від глиняних, складають дуже рідкісний тип виробів. Як правило, це довізні типи з різноманітних центрів античного світу, зокрема, такі світильники було знайдено на Родосі, на о. Мелос, у Трої, Сіракузах, Селінунті (Beazley 1940, p. 23-28), на Самосі (Blondé 1989, fig. 181), а також в Борисфені і в Ольвії. На думку Дж. Бізлі, триріжкові мармурові світильники з'являються ще у кінці VII ст. до н.е. (Beazley 1940, p. 23). У Борисфені і в Ольвії було знайдено вісім світильників та їхніх фрагментів з каменю, а саме з мармуру, вапняку, талькового сланцю та інших порід.

Триріжкові світильники з мармуру належать до архаїчної доби та є найранішими знахідками серед виробів цієї категорії в районі Ольвії. Вироби цього типу є довізними, та походять з розкопок Борсфену, що таким чином, зайвий раз підтверджує думку дослідників про те, що саме Березанське поселення було місцем концентрації найранішого імпорту, а саме поселення відігравало роль емпорію.

Що ж до морфології виробів, то виступи по боках із наскрізними отворами слугували для підвішування світильника за допомогою спеціальних ланцюжків. Менше з тим, такий світильник міг просто стояти на звичайній поверхні, або насаджувався на спеціальний стержень, завдяки отвору посередині світильника. Вмістилище світильників розділене на три частини

невисокими перегородками, що дозволяє наповнювати їх кожен окремо, але з невеликою кількістю паливного матеріалу.

За Дж. Бізлі, мармурові світильники виготовляли у одному місті та поставляли всьому грецькому світові, що є цілком логічним припущенням, адже у наявній літературі світильники цього типу мають однакову морфологію та розміри, за виключенням однієї мікроформи, знайденої у святилищі Деметри Малофорос поблизу Селінунту (Beazley 1940, p. 27). Знахідки світильників такого типу у храмах та святилищах (ще один було знайдено у храмі Артеміди в Ефесі, а також святилищі Гемітеї у Кастабосі (Bailey IV, Q3960, p. 117-118) можуть свідчити про їхнє призначення саме для освітлення згаданих будівель, та під час релігійних дійств.

Аналогії: Родос, о. Мелос, Троя, Сіракузи, святилище Гемітеї у Кастабосі, святилище Деметри Малофорос біля Селінунту(Beazley 1940, p. 23-28); храм Артеміди в Ефесі (Walters 1914, fig. 19, Nr. 125); Самос (Blondé 1989, fig. 181); Афіни (Bailey IV, Q3960, p. 117-118), Мілет (Selesnow 2002, S.40, Abb. 11, L11; Panteleon 2005, Abb. 17-20).

Тип 1. Варіант 1

Датування: кінець VII ст./625 – 575 рр. – третя чверть V ст. до н. е.

Місце виробництва: різні центри.

До даного варіанту належать два мармурових довізних світильника (Рис. 1, *1 – 2*). Це масивні триріжкові відкриті світильники із перегородками в центрі вмістилища, які створюють так звані “відсіки”-резервуари для палива. Кожен такий резервуар сполучається із ріжком, який має круглу форму. Отвір для ґноту маленький. Крім того, на тулубі (між ріжками) наявні бокові виступи із наскрізними вузькими отворами. По центру вмістилища, з нижньої частини сформовано широкий вертикальний отвір, який не проходить наскрізь виробу. Даний отвір слугував для насаджування на спеціальний стрижень. А отвори у бокових виступах – для підвішування світильника.

Один зі світильників (Рис. 1, *1*) було виявлено у підвалі приміщення № 21 при розкопках у Борисфені, у закритому комплексі, який датується серединою – третьою чвертю V ст. до н. е. (Чистов 2013, с. 196-197). Таким чином, на березанському археологічному матеріалі вдалось простежити, що дані світильники доживають і до V ст. до н. е., або ж даний виріб передавався у спадок.

Аналогії: див. Тип 1.

Тип 1. Варіант 2

Датування: кінець VII ст. до н. е./625 – 575 рр. до н. е.

Місце виробництва: різні центри.

До даного варіанту належить триріжковий світильник (Рис. 2, *2*), із морфологією подібною до виробів Варіанту 1. Світильник має окремі відділення для палива із низькими перегородками посередині вмістилища. Дно пласке, та наявні жолобки на виступах на тулубі, що розташовані між ріжками, в яких є наскрізні отвори для підвішування виробу. Відмінностями від решти світильників, окрім іншої породи каменю, є відсутність центрального наскрізного отвору, та перегородок на ріжках, для відокремлення отвору для ґноту.

Можливо, даний світильник слугує імітацією довізному Типу 1 Варіанту 1. Близькою аналогією такому світильнику може слугувати мармуровий світильник зі святилища Деметри Малофорос біля Селінунту, який датується першою половиною VI ст. до н. е. (Beazley 1940, fig. 10, p. 29-30). Він також не має наскрізних отворів для підвішування виробу. Проте, навідміну від нашого екземпляру, світильник зі святилища Деметри має прикрашені масками виступи. Повною аналогією є виріб з Мілету, який датується другою половиною – кінцем VII ст. до н. е. (Selesnow 2002, S. 40, Abb. 11, L11).

Крім того, цікавим є той факт, що даний світильник було знайдено у жилому приміщенні, а різниця у датуванні шару залягання виробу, та

комплексу біля якого він був знайдений, сягає майже століття. Таким чином, на думку авторів звіту, даний світильник зберігався жителями Борисфену протягом кількох поколінь (Чистов 2012, табл. 117, *6*, с. 105).

Аналогії: святилище Деметри Малофорос біля Селінунту (Beazley 1940, fig. 10, p. 29-30); Мілет (Selesnow 2002, S.40, Abb. 11, L11).

Тип 1. Варіант 3

Датування: кінець VII ст. до н. е./625 – 575 рр. до н. е.

Місце виробництва: Борисфен.

Триріжковий світильник (Рис. 1, *3*) виготовлено з вапняку, що робить його поверхню більш грубою та зернистою. Виріб має округлі обриси, навідміну від попередніх світильників, які за формою нагадують циліндр. Відмінними рисами є відсутність отворів по боках світильника, для його підвішування, проте центральний отвір зберігся. Крім того, завдяки округлим обрисам виріб має невисокий піддон, який заглиблений усередину. Виступи по боках між ріжками також округлі, тристворчасті у плані; ріжки також не мають перегородок, та трикутні по формі ззовні.

Аналогії: відсутність аналогій таким світильникам може свідчити на користь припущення про їхнє місцеве виробництво, а саме в Борисфені. Оскільки згаданий виріб є аналогією до мармурових світильників, то його слід датувати відповідно до Типу 1, Варіанту 1.

Тип 1. Варіант 4

Датування: кінець VII – початок VI ст. до н. е.

Місце виробництва: Мілет.

Два одноріжкових світильника з не встановленої породи каменю, зеленкуватого та сірого кольору, та мають загладжену поверхню. Цілий виріб (Рис. 2, *4*) є мікроформою, через розмір діаметру, який складає всього 5 см. Замість ріжка він має дещо ширшу округлу частину тулуба. Вмістилище майже не має заглиблення, тобто вміщувало невелику кількість паливного

матеріалу. Дуже схожа аналогія кам'яного світильника зеленкуватого кольору із серпентиніту походить з розкопок Мілету (Selesnow 2002, Abb. 10 a-b, L10, S. 36), де світильник датується в межах кінця VII – початку VI ст. до н. е. Дана аналогія дозволяє припускати саме мілетське походження даних виробів.

Фрагмент другого виробу із ріжком (Рис. 2, *3*) має утричі більший діаметр, але за морфологічними ознаками повторює будову попередньої мікроформи.

Аналогії: Мілет (Selesnow 2002, Abb. 10 a-b, L10, S. 36).

Тип 1. Варіант 5

Датування: перша половинаVI ст. до н. е.

Місце виробництва: Борисфен.

Дворіжковий світильник (Рис. 2, *1*) з місцевого м'якого вапняку, аналогічний за морфологією до попереднього виробу (Рис. 1, *3*), тобто має округлі обриси із незначним піддоном, та триствольними виступами по боках. Ріжки ззовні мають триствольні обриси у плані; наявні перегородки для ґніту. Крім того, вмістилище не має перегородок на сектори, завдяки чому воно значно заглиблене, що дозволяло використовувати більше паливного матеріалу. Такий світильник лише ставили через відсутність будь-яких отворів для підвішування чи насаджування на стрижень. Сліди кіптяви ззовні на ріжках свідчать про його часте використання.

Аналогії: поки не знайдено повних аналогій. Слід зауважити, що цей світильник був знайдений у передматериковому шарі, знахідки з якого датувались переважно першою половиною VI ст. до н. е. (Чистов 2012, табл. 52, *5*, с. 39). На думку автора, ретельно пропрацьовані деталі виробу свідчать на користь того, що дана копія виготовлена місцевим ремісником з довізного мармурового світильника (Чистов 2012, с. 39).

Тип 1. Варіант 6

Датування: перша половина VI ст. до н. е.

Місце виробництва: невідоме.

Фрагмент ріжка світильника (Рис. 2, *5*) з талькового сланцю зеленого кольору є довізним екземпляром. Поверхня виробу залощена до чорно-сірого кольору. Ріжок має перегородку для ґноту, і разом з тим, по боках зверху прикрашений опуклими волютами архаїчноготипу, що і дозволяє його датувати саме цим часом. Ззовні ріжок прикрашений двома врізними наліпами, які відходять від волют. Діаметр виробу вказує на те, що світильник мав значні розміри.

На думку В. Селезньова, мармуровий світильник із аналогічними ріжками походить з Мілету (Selesnow 2002, Abb. 6 a-c, L6, S. 33-34) та пов'язаний із контекстом святилища Афродіти.

Аналогії: повна аналогія даного виробу, проте з білого мармуру виявлена в Мілеті (Selesnow 2002, Abb. 6 a-c, L6, S. 33-34).

2.1.2. Світильники з глини

Тип 2 (Рис. 5-10)

Датування: остання чверть VII – VIст. до н. е.

Місце виробництва: Коринф, Аттика, Мілет, місцеве.

До даного типу належать довізні коринфські, аттичні та мілетські відкриті світильники, а також їхні місцеві імітації, які характеризуються біконічним тулубом. Наявні як одно- , так і дворіжкові екземпляри. Крім того, дно таких виробів також має різну морфологію: конусоподібні виступи в центрі вмістилища, та широкі циліндричні втулки.

Варто відзначити, що дані вироби мають різну глину, залежно від центру виробництва (Howland 1958, p. 24). Глина коринфських виробів має характерний світло-жовтий відтінок, щільна та іноді містить включення вапняку (АБ-62/450; АБ-78/33).

Глина світильників, що належать до аттичного виробництва (дані світильники є імітаціями коринфського типу), має помаранчевий відтінок із незначними включеннями дрібних золотистих блискіток та загладженою поверхнею (АБ-64/819; О-69/1349; АБ-70/22; АБ-75/1197; АБ-78/580; Бэ-2006/32/209; Бэ-2006/35/252; Бэ-2006/41/226; Бэ-2006/41/227; Бэ-2009/15/155; Бэ-2010/27/251; Бэ-2012/16/189; Бэ-2013/59/307). Наявні екземпляри із покриттям густим червоним та чорним лаком дна вмістилища, що також характеризує аттичні репліки; а також повні аналогії коринфському типові – без покриття дна (О-69/1349; АБ-78/580; Бэ-2006/41/226; Бэ-2006/32/209; Бэ-2009/15/155), та мілетські вироби без покриття (Бэ-2012/36/226; Бэ-2012/59/255). Окрім того, спостерігаються смуги лаку на плічках на прикладі аттичних виробів даного варіанту (АБ-70/22; АБ-75/1197; АБ-78/580; Бэ-2006/35/252; Бэ-2006/41/227).

Аналогії: святилище Афіни Ассесії біля Мілету (Kalaitzoglou 2008, Taf. 158); Коринф (Williams 1971, Pl. 7, Nr. 19); Істрія, храм Афродіти (Alexandrescu 2005, Fig. 65, L1-7); Токра (Boardman 1966, Fig. 68, Pl. 90, Nr. 1432, p. 140).

Тип 2. Варіант 1

Датування: остання чверть VII ст. – VI ст. до н. е.

Місце виробництва: Коринф.

До даного варіанту належать коринфські відкриті одноріжкові світильники із втулкою в центрі вмістилища, та біконічним тулубом.

Морфологія виробів наступна: біконічний тулуб, із прямими неширокими плічками, які мають заокруглені кінці; широка втулка в центрі дна, та округлий чи підтрикутної форми ріжок із овальним отвором для ґноту.

У нашій колекції наявні два вироби даного варіанту (АБ-62/450; АБ-78/33). Глина світильників щільна, світло-жовтого кольору із включеннями крупних фрагментів вапняку, які зустрічаються рідко.

Світильники означеного центру виробництва та варіанту зазвичай не мають лакового покриття, проте у нашій колекції наявний екземпляр зі слідами чорного лаку поганої збереженості по дну вмістилища (АБ-62/450).

Світильники даного варіанту зустрічаються крім Коринфа й Афін, ще у храмі Афіни Ассесії біля Мілету (Kalaitzoglou 2008, Taf. 158, S. 290-292), де дослідник їх датує також кінцем VII ст. до н. е.

Аналогії: повною аналогією нашого варіанту є Howland Type 11 (=Broneer Type I); храм Афіни Ассесії (Kalaitzoglou 2008, Taf. 158); Коринф (Williams 1971, Pl. 7, Nr. 19); Істрія, храм Афродіти (Alexandrescu 2005, Fig. 65, L1-7); Токра (Boardman 1966, Fig. 68, Pl. 90, Nr. 1432, p. 140); Мілет (Selesnow 1997, Abb. 25, S. 140); Афіни (Brann 1961, Pl. 89, G56); Мегара Гіблея (Villard 1955, Fig. C, tombe 469); (Fantalkin 2001, Fig. 34, 6-8); Кносс (Coldstream 1973, Pl. 21, Nr. 71-75; Pl. 26, Nr. 8-9); акрополь Гели (Goldman 1940, Fig. 248, Nr. 5, p. 502); Перахора (Dunbabin 1962, Pl. 162, Nr. 4244, 4212); Паніоніон (Kleiner 1967, Abb. 85, 87); Кіпр (Karageorghis 1987, Fig. 120, tombe 480, S. 707).

Тип 2. Варіант 2

Датування: остання чверть VII ст. – VI ст. до н. е.

Місце виробництва: Борисфен.

Окремо виділяються два світильники, які слугують місцевою (березанською) імітацією довізним виробам Типу 2, Варіанту 1. До даного варіанту належать відкриті одноріжкові світильники із аналогічною морфологією будови, проте із відмінною глиною та покриттям (АБ-69/330; Бэ-2006/32/207). Крім того, вони мають дещо криві обриси, на відміну від довізних коринфських та аттичних екземплярів.

Поверхня виробів даного варіанту груба. Глина має значні домішки вапняку, та іноді піску, проте без блискіток. Колір глини від бежево-сірого до коричневого. Покриття відсутнє.

За ідентичною морфологією даний варіант виробів слід віднести до того ж хронологічного діапазону, що і Тип 2, Варіант 1.

Крім того, наявний сіроглиняний екземпляр, із втулкою в центрі дна, проте дещо відмінним тулубом.

Аналогії: складають місцеву репліку до Howland Type 11 (=Broneer Type I).

Тип 2. Варіант 3

Датування: остання чверть VII – друга-третя чверть VI ст. до н. е.

Місце виробництва: Аттика (Афіни) та Мілет.

До даного варіанту належать аттичні та мілетські репліки коринфських виробів Типу 2, Варіанту 1. За морфологією вони не відрізняються від коринфських, іноді плічка більш широкі, проте покриття та глина інші.

Глина аттичних виробів має помаранчевий колір, щільна, без візуальних домішок. Іноді трапляються дрібні включення золотистих блискіток. Покриття червоним та чорним густим лаком, який є визначальною рисою аттичних виробів, наявний на дні вмістилища та тонкими смугами по плачках, та іноді на ріжку. Наявний також екземпляр без покриття (АБ-78/580), який має дещо відмінні плічка: вузькі із закраїнами. Аналогічний виріб знайдено в Афінах, який зараховано до східно-грецьких виробів, та відноситься до типу 9 за Р. Холандом (Brann 1961, Pl. 89, G 56). До згаданого типу та східно-грецького центру виробництва відносить подібні світильники і А. Фанталкін, та датує їх третьою чвертю VII – 600 р. до н. е. (Fantalkin 2001, Fig. 34, 6-8).

Крім того, аналогічний світильник відомий і в Коринфі, який на думку дослідника має родоське походження, та датується кінцем VII – першою чвертю VI ст. до н. е. (Williams 1974, Pl. 5, Nr. 31). Аналогічний світильник з Мегари Гіблеї датується 600 р. до н. е., завдяки закритому комплексові могили (Villard 1955, Fig. C, tombe 469).

Вироби мілетського виробництва також не відрізняються за морфологією від коринфських та аттичних світильників із втулкою в центрі вмістилища та біконічним тулубом. Основним показником, який є визначним для мілетського виробництва є глина, яка в своєму складі має значну домішку дрібних золотистих блискіток. До мілетських виробів належить два світильника (Бэ-2012/36/226; Бэ-2012/59/255). Дані світильники наявні в Мілеті із датуванням останньою чвертю – кінцем VII ст. до н. е. (Selesnow 1997, Abb. 25, S. 140).

Р. Холанд датує світильники аттичного виробництва даного варіанту другою-третьою чвертями VI ст. до н. е., однак аналогічні світильники мілетського виробництва виявились ще давнішими. Отже, цей факт лише зайвий раз підтверджує тезу Р. Холанда про те, що аттичні вироби, які є імітаціями коринфських, з'являються пізніше. Це означає, що саме мілетські світильники співіснували із коринфськими.

*Аналогії:*повною аналогією аттичного варіанту є Howland Type 11 (=Broneer Type I); Мілет (Selesnow 1997, Abb. 25, S. 140); Афіни (Brann 1961, Pl. 89, G56); Коринф (Williams 1974, Pl. 5, Nr. 31); Істрія, храм Афродіти (Alexandrescu 2005, Fig. 65, L1-7); Мегара Гіблея (Villard 1955, Fig. C, tombe 469); (Fantalkin 2001, Fig. 34, 6-8).

Тип 2. Варіант 4

Датування: перша чверть VI – перша чверть V ст. до н. е.

Місце виробництва: Аттика.

До даного варіанту належать відкриті аттичні одно- та дворіжкові (Бэ-2012/25/155) світильники із конічним виступом в центрі вмістилища та біконічним тулубом. Плічка майже горизонтальні прямі, широкі. Ріжок невеликий, округлої форми, із овальним чи круглим отвором для ґноту.

Виступ у центрі дна, як правило вищий за плічка, проте наявні екземпляри із незначним виступом. Окремі вироби мають невисокий піддон.

Покриття та склад глини аналогічні до варіанту Типу 2, Варіанту 3. Наявні екземпляри із грубою поверхнею, проте чіткими формами, які не мають лакового покриття.

Аттичні вироби даного варіанту із покритим лаком ріжком та широкими плічками, однак із низьким конусоподібним виступом в центрі дна було знайдено при розкопках в Кноссі, на Криті, із датуванням 500 – 480 рр. до н. е. (Coldstream 1973, Pl. 21, Nr. 71-75).

Крім того, в Кноссі наявні й аттичний екземпляр (без лаку) та один місцевого виробництва (із вкритим лаком дном поганої збереженості) із біконічним тулубом та високим конусоподібним виступом в центрі дна. Перший довізний екземпляр датується 575 – 525 рр. до н. е., а другий – місцевий – 500 – 480 рр. до н. е. (Coldstream 1973, Pl. 26, Nr. 8-9).

Р. Холанд датує вироби даного варіанту більш вузько – другою-третьою чвертями VI ст. до н. е. (див. Howland Type 12A).

Аналогії: повною аналогією даному варіантові є Howland Type 12A (=Broneer Type II); Кносс (Coldstream 1973, Pl. 21, Nr. 71-75; Pl. 26, Nr. 8-9); акрополь Гели (Goldman1940, Fig. 248, Nr. 5, p. 502); Перахора (Dunbabin 1962, Pl. 162, Nr. 4244, 4212); Паніоніон (Kleiner 1967, Abb. 85, 87).

Тип 2. Варіант 5

Датування: друга-третя чверть VI ст. до н. е.

Місце виробництва: Борисфен.

До Варіанту 5 належать два ліпних відкритих світильника із біконічним тулубом та конусоподібним виступом в центрі дна, які за своєю морфологією подібні до виробів Типу 2, Варіанту 4.

Перший світильник одноріжковий (АБ-70/556), зберігся майже повністю, окрім ріжка та бокової горизонтальної ручки. Аттичні вироби не мали бокової ручки, тому, здається, таке нововведення є заслугою місцевого гончара. Плічка нешироке прямі, Тулуб має біконічну форму. В центрі

вмістилища високий конусоподібний виступ. Обриси світильника дещо викривлені у площині.

Другий фрагмент триріжкового світильника (АБ-62/284) зберігся лише частиною плічок та одним ріжком. Ріжок невеликий, має округлу форму та овальний отвір для ґноту. Характерна закіптявленість по плічках навколо ріжка та на іншій частині плічок, дає змогу припускати, що даний виріб мав три ріжки. Плічка нешироκі, прямі. Тулуб має характерну для аттичних та коринфських виробів даного типу біконічну форму.

Глина коричнево-сіра, має значну домішку піску та вапняку. Поверхня груба та не має покриття.

Близькою аналогією до другого фрагменту може слугувати триріжковий світильник з Кіпру (Karageorghis 1987, Fig. 120, tombe 480, S. 707), знайдений в могилі, яку дослідники відносять до кіпро-архаїчного періоду II (600 – 480 рр. до н. е.).

Окрім того, виділяється одноріжковий відкритий світильник із біконічною формою тулуба та пласким дном, який може слугувати місцевою реплікою довізним типам (Бэ-2012/13/098). Він не має покриття. Поверхня виробу груба. Глина має домішки вапняку.

Аналогії: складають місцеву репліку до довізних світильників Типу 2, Варіанту 4; Кіпр (Karageorghis 1987, Fig. 120, tombe 480, S. 707).

Тип 2. Варіант 6

Датування: в межах типу.

Місце виробництва: місцеве.

До даного варіанту належать одноріжкові світильники, із біконічним тулубом та пласким дном. Вироби слугують місцевими (ольвійськими та березанськими) репліками довізному Типові 2, Варіант 4. Морфологія світильників даного типу відрізняється від останніх лише пласким дном вмістилища.

Один виріб вирізняється: це мікроформа світильника даного типу. Характерною особливістю є дуже маленький трикутний ріжок із майже незначним отвором для ґноту.

Світильники даного варіанту не мають покриття. Глина як світла, червона, так і сіра із домішками вапняку. Поверхня груба.

У 2011 р. на Березанському поселенні було виявлено керамічний виробничий комплекс VI ст. до н.е., який включав і дві керамічні печі для випалу керамічних виробів. У заповненні однієї з пічок було знайдено 11 сироглиняних одноріжкових світильників із біконичним профілем (Крутилов, Смирнов, Бондаренко 2012, с. 233-237), що підтверджує думку про місцеве виробництво даного типу виробів.

Аналогії: складають місцеву репліку до довізних світильників Типу 2, Варіанту 4.

Тип 3 (Рис. 6; Рис. 10.2)

Датування: початок – третя чверть VI ст. до н. е.

Місце виробництва: Коринф та місцеве.

До даного типу належать довізні відкриті одноріжкові світильники із конусоподібним виступом в центрі вмістилища.

Плічка коринфських виробів даного типу горизонтально прямі та широкі. Тулуб як округлий, так і трапляються характерні дещо нависаючі по краях ззовні плічка, що робить останній більш рельєфним. Ріжок двох видів: невеликий круглий із овальним отвором для ґноту, та трикутний, що виходить плавно з плічок та вузьким овальним отвором для ґноту. Окремо виділяється виріб із глибоким великим ріжком, та плічком із трьома врізними канелюрами (АБ-61/62).

Світильники даного типу, наявні у колекції, складають доволі рідкісний тип довізних ранніх керамічних виробів, та збереглись переважно у невеликих фрагментах. Таким чином, дані обставини не надають можливості простежити різноманітну морфологію останніх. Однак, слід зауважити, що

завдяки одному цілому екземплярові, вдалось з'ясувати, що світильники даного типу мають бокову горизонтальну ручку (АБ-76/533).

Характерною особливістю виробів, за якою ми зараховуємо світильники до даного типу, є глина, яка притаманна лише коринфським керамічним виробам. Вона має світло-блідо-жовтий колір, високу щільність, хоча серед домішок трапляються поодинокі крупні часточки вапняку; а загладжена поверхня виробу створює враження "маснистої" на дотик глини.

Окремо варто відзначити покриття коринфських світильників. Для останніх характерне використання тонких смуг червоного та чорного лаків гарної якості почергово зі смугами червоної фарби (пурпуру), яка зазвичай легко стирається і тому погано зберігається. Більшість виробів мають таке покриття на широких плічках, та іноді на дні вмістилища. Проте, смуги пурпуру на дні зустрічаються рідше, - смуги лаку частіше.

Крім того, до виробів даного типу зараховано і місцеві репліки довізних виробів.

Аналогії: Howland 16A (=Broneer Type II); Олімпія (Gauer 1975, Taf. 42, Nr. 3-5); Коринф (Williams 1981, Pl. 8, Nr. 5, p. 30); Токра (Boardman 1966, Fig. 68, Pl. 90, Nr. 1435-1436, p. 140); Перахора (Dunbabin 1962, Pl. 162, Nr. 4201).

Тип 3. Варіант 1

Датування: початок – остання чверть VI ст. до н. е.

Місце виробництва: Коринф.

До даного типу належать відкриті світильники із конусоподібним виступом в центрі вмістилища та біконічним тулубом. Один екземпляр (О-60/1055) має чітко виражену біконічну форму тулуба, схожу на довізні форми світильників Типу 2. Однак, наявні вироби із більш округлим обрисом біконічної форми (Бэ-2009/33/297; О-77/Черт-7/10; О-92/НГС/277; О-99/Т-3/194; О-2000/Т-3/69).

Плічка виробів даного варіанту широкі, горизонтально прямі. Ріжок невеликий, круглий, та має овальний отвір для ґноту. Конусоподібний виступ в центрі дна невисокий.

Усі вироби даного варіанту мають лакове покриття у вигляді смуг на плічках та дні вмістилища, та тонкі смуги пурпуру (виключно на плічках), що чередуються із лаковими.

Глина світильників типова коринфська – світло-жовта, щільна, без візуальних домішок, окрім крупних фрагментів вапняку, які зустрічаються не часто. Поверхня гладенька.

Р. Холанд зазначав, що дані вироби становлять коринфський тип світильників, які експортувались звідти протягом першої половини VI ст. до н. е. У цей час масовий експорт аттичної кераміки ще не зріс до тих розмірів, які зробили його превалюючим у другій половині цього століття. Таким чином, коринфські вироби допоки мали широкий ринок, і численні світильники даного типу було включено до імпорту в Афіни, та до інших центрів, з якими Коринф мав торгівельні відносини. Дещо пізніше деякі типи коринфських світильників було запозичено та виготовлено в копіях афінськими майстрами (тип Howland 16B), а ще трохи пізніше виник цікавий феномен: аттичні копії світильників коринфських оригіналів вже копіювались у Коринфі. Це трапилося в той час, коли аттичні вироби заполонили ринок, і Афіни стали основним експортером світильників (Howland 1958, p. 31). Дані аттичні імітації коринфських типів також наявні у нашій колекції та будуть розглянуті нижче.

Що стосується датування світильників даного варіанту, то Р. Холанд пропонує доволі вузький діапазон їхнього побутування – перші роки, тобто самий початок – третя чверть VI ст. до н. е. (див. Howland 1958, Type 16A). Такі світильники було знайдено і при розкопках в Коринфі у чітко датованому комплексі – останньої чверті VI ст. до н. е. (Williams 1981, Pl. 8, Nr. 5, p. 30). Таким чином, період їхнього побутування зараз слід дещо розширити.

Тулуб світильників із округлим тулубом знаходить аналогії у архаїчних шарах Токри, які містять знахідки аналогічних світильників і за декоруванням плічок. Зокрема, Дж. Бордман порівнює таке декорування плічок із наявними на Токрі родоськими чашами із дуже схожим декоруванням поверхні, і тому припускає імпорт світильників саме звідти. Датування двох виробів з Токри, які нас цікавлять, не заходить далі за 530 р. до н. е. (Boardman 1966, Fig. 68, Pl. 90, Nr. 1435-1436, p. 140).

У Перахорі також знайдено подібні світильники, які за глиною та декоруванням відносяться до коринфських виробів. Дослідник датує такі вироби не пізніше середини VII ст. до н. е. (Dunbabin 1962, Pl. 162, Nr. 4201).

Аналогії: за профілем плічок та тулуба із прямими дещо нависаючими плічками ззовні та покриттям плічок із пурпуром, дані світильники належать до Howland 16A (=Broneer Type II); Олімпія (Gauer 1975, Taf. 42, Nr. 3-5); Коринф (Williams 1981, Pl. 8, Nr. 5, p. 30); Токра (Boardman 1966, Fig. 68, Pl. 90, Nr. 1435-1436, p. 140); Перахора (Dunbabin 1962, Pl. 162, Nr. 4201).

Тип 3. Варіант 2

Датування: початок– третя чверть VI ст. до н. е.

Місце виробництва: Ольвія та поселення хори.

У колекції світильників, знайдених на території Ольвії та поселень її хори, зустрічаються місцеві імітації коринфських довізних світильників. Останні виготовлені з місцевої блідо-бежево-зеленкуватої глини, із гладенькою поверхнею, як і у виробів довізного типу. Проте, відмінністю є менша щільність останньої, та наявність домішок у вигляді дрібних часточок вапняку, які зустрічаються у більшій кількості, на відміну від довізних варіантів Типу 3.

Морфологія світильників даного варіанту через значну фрагментарність виробів простежується лише плічками, які бувають як округлі (О-96/Т-3/235), так і прямі, із заокругленим тулубом (Кат-94/570; О-66/684; О-2002/НГС/453).

Відповідно покриття на світильниках також простежується на плічках у вигляді тонких смуг червоно-коричневої фарби, або ж зовсім відсутнє.

Даний варіант із подібною морфологією до довізних варіантів датується в межах того ж часу.

Аналогії: див. Тип 3, Варіант 1.

Тип 3. Варіант 3

Датування: в межах типу.

Місце виробництва: Коринф.

Два фрагменти відкритих коринфських світильників мають відмінну морфологію від попереднього варіанту. Через невеликі фрагменти, можемо відзначити лише великий та глибокий ріжок овальної форми із овальним отвором для ґноту. Крім того, тулуб із округлим біконічним профілем, проте плічка не горизонтально прямі, а дещо округлої форми, із трьома канелюрами.

У першому варіанті (АБ-61/62) – канелюри мають глибокі рівчачки, та не містять пурпуру. У другому (О-2014/Р-25/142) – рівчачки не такі глибокі, проте всередині них – три смуги пурпуру.

Глина виробів даного варіанту та домішки у ній, аналогічні довізним коринфським світильникам Типу 3.

Датування даних світильників ускладнене через відсутність навіть віддалених аналогій, тому їх можна датувати широко в межах пізньоархаїчного часу.

Аналогії: аналогії поки не відомі.

Тип 3. Варіант 4

Датування: в межах типу.

Місце виробництва: Коринф.

Цілий відкритий світильник дає можливість розглянути ще один варіант коринфських виробів. Це одноріжковий виріб із боковою горизонтальною ручкою (АБ-76/533).

Плічка даного виробу нешироκі, горизонтально прямі. Тулуб круглої форми, без виділення плічок ззовні. Ріжок ідентичний, плавно сформований із широких круглих плічок, підтрикутної форми із порівняно маленьким овальним вузьким отвором для ґноту.

Краї частково фрагментованого дна світильника свідчать, що в центрі вмістилища був конусоподібний виступ. Варто відзначити, що чітко загладжені краї отвору в центрі дна та його форма, свідчать, що даний виріб має перфороване дно. Це ознака того, що виріб міг, окрім прямого призначення, бути використаний для узливань під час ритуальних дій.

Покриття чорним лаком наявне на ріжку, ручці та смугами на плічках світильника, де вони чергуються зі смугами пурпуру. Також спостерігається смуга лаку на дні, навколо отвору.

Глина та поверхня світильника даного варіанту та домішки у ній, аналогічні довізним світильникам Типу 3.

Аналогії: аналогії поки не відомі.

Тип 4 (Рис. 11)

Датування: середина VI ст. до н. е.

Місце виробництва: Аттика.

До даного типу належить поки один світильник (АБ-66/439), який не схожий на жоден виріб з колекції. Світильник має круглі широкі плічка, невисокий піддон, конусоподібний виступ в центрі вмістилища, та бокову вертикально підняту ручку.

Глина даного виробу щільна, без візуальних домішок. Покриття густим чорним та червоним лаком наявне на дні вмістилища, ручці та очевидно було на ріжку, який не зберігся. Крім того, плічка вкриті сімома тоненькими смугами червоного лаку зі сріблястим відблиском. Подібне

декорування може вказувати на те, що це, найімовірніше, аттична імітація якогось східно-грецького світильника. Глина та покриття густим лаком вказують на аттичне виробництво.

Єдиною повною аналогією даному світильнику є виріб з Токри. Дж. Бордман посилається зі схожим типом дна світильників на тип 12B за Р. Холандом, однак крім конічного виступу на дні та невисокого піддону, світильники вказаного типу не мають нічого спільного із нашим екземпляром. Датування – середина VI ст. до н. е. (Boardman 1966, Fig. 68, Pl. 90, Nr. 1430, p. 140).

Аналогії: Токра (Boardman 1966, Fig. 68, Pl. 90, Nr. 1430, p. 140).

Тип 5 (Рис. 11)

Датування: друга – остання чверті VI ст. до н. е.

Місце виробництва: Аттика.

До даного типу належить аттичний відкритий одноріжковий світильник із дещо виділеним рельєфно по центру широким плічком (О-2002/НГС/779), та круглим у плані тулубом. Дно вмістилища дещо припідняте.

Глина щільна, трапляються часточки вапняку. Покриття густим чорним лаком суцільно всієї верхньої частини виробу. Нижня частина – залощена до блиску. Такі характеристики вказують на аттичний центр виробництва.

За Р. Холандом даний виріб є перехідною формою, чи раннім прототипом пізнішого Howland Type 20 (Howland 1958, p. 14), світильники якого також наявні в нашій колекції та позначені Типом 17.

Аналогії: Howland Type 5, Nr. 35.

Тип 6 (Рис. 12)

Датування: VI ст. до н.е.

Місце знаходження: Ольвія та Борисфен.

Шість виробів представлено одноріжковими ліпними екземплярами світильників з відкритим вмістилищем та високим конічним виступом у центрі дна. Деякі із виробів мають незначно виражений піддон. Чотири із шести світильників мають ззовні пласке дно, два решта – із зовнішнім заглибленням у дні (під конусом). Наявні як мікроформи виробів – 4-5 см, так і звичайного діаметру – 6-10 см.

Ріжок у світильників даного варіанту невеликий, має заокруглену форму. Лише в одному випадку – чітко трикутну форму. Плічка прямі, дещо звернені назовні. Наявне також заокруглене плічко. Загалом, світильники типу за своєю морфологією нагадують ранні відкриті світильники аттичних центрів.

Світильники даного типу є місцевими ольвійськими та березанськими виробами, які належать до Типу 23 за типологією К. К. Марченка, та датуються в межах VI ст. до н. е. (Марченко 1988, рис. 32, 5, с. 101).

Аналогії: тип 23 № 5 за типологією К. К. Марченка для Ольвії та Борисфену (Марченко 1988, рис. 32, 5, с. 101).

Тип 7 (Рис. 13)

Датування: кінець третьої – четверта чверть VI – початок V ст. до н.е.

Місце виробництва: Аттика.

Світильник відкритий одноріжковий із боковою ручкою, прямими широкими плічками із декоруванням смугами червоного лаку. Ріжок заокругленої під трикутної форми із видовженим отвором для ґноту. Плічка широкі горизонтально прямі. Бокова ручка збереглась частково. На дні вмістилища високий конусоподібний виступ. Світильник має невисокий піддон.

Глина щільна, без візуальних домішок. Покриття червоним густим лаком спостерігається на дні вмістилища, основах ручки, ріжку та тонкими смугами на плічках виробу. Нижня частина поверхні залощена до блиску. Покриття та глина вказують на аттичне виробництво.

За морфологією плічок та декоруванням дуже схожий на Howland Type 12 Variants, проте дослідник вказує на те, що дані екземпляри не мали ручки, на відміну від нашого світильника. Очевидно, даний виріб слугує модифікацією вказаного Р. Холандом типу.

Аналогії: подібний до Howland Type 12 Variants. Аналогічний виріб знайдено в матеріалах Токри, який датується VI ст. до н. е. (Boardman 1973, Pl. 33, *2273*)

Тип 8 (Рис. 14-15)

Датування: остання чверть VI ст. – 480 р. до н. е.

Місце виробництва: Афіни.

Це відкриті одноріжкові світильники з широкими, практично горизонтально прямими плічками, краї яких незначно звернені до центру вмістилища (О-38/684/Б5/96; О-48/4847; О-52/448; О-58/325; О-59/2061; О-59/3808; АБ-64/1072; О-72/АГД/116-117; О-72/ЮЗА/231; О-73/АГД/381; О-74/АГД/224; АБ-75/990; О-75/АГД/372; О-75/ЮЗА/868+973; О-76/АГД/111; БЧ-77-81/инв.№16, ф.№366; О-78/ЮЗА/1336; О-78/ЮЗА/1532; О-79/ЮЗА/9; Ст.Б-2-79/195; О-88/АГД/352; Бэ-2007/13/100; Бэ-2013/19/143). Плічка мають напівзакриту форму. Тулуб округлий, із характерними дещо нависаючими по краях ззовні плічками, що робить останній більш рельєфним. Ріжок округлий із широким (без бортиків) отвором для ґніту. Дно світильників даного типу по центру припідняте, як ззовні, так і всередині.

Чорний та чорно-червоний густий лак наносився на верхню частину світильників: на ріжок, плічка та дно вмістилища, натомість нижня частина поверхні світильників залощувалась до блиску. Глина щільна, домішки у тісті відсутні.

Наявні також два екземпляри із широкою роздільною смугою без лакового покриття по плічках (АБ-75/990; О-88/АГД/352). Вони схожі на Howland 16 Variants Nr. 107 та слугують різновидом означеного типу. Морфологія та глина не відрізняються від решти екземплярів.

Даний тип світильників є ранньою версією більш пізнього типу, який наявний у нашій колекції під Типом 19.

Аналогії: даний тип ранніх аттичних світильників співвідноситься з афінським Howland 16 B (=Broneer, тип II), та є прототипом типу 16A за Р. Холандом; Боспор (Журавлев 2007, кат. №№ 76-79); Ольвія (Hojte 2010, Pl. 318); Торік (Онайко 1980, табл. XXVII, №№ 272-273); пам'ятки Іберії (Dominguez 2001, fig. 80); афінський Керамік (Knigge 2005, Taf. 48); та агора Афін (Thompson 1933, fig. 1; Bailey 1975, Pl. 6, Q14-Q16).

Тип 9 (Рис. 18-23)

Датування: 525 – 480 рр. до н. е.

Місце виробництва: Південна Іонія, Аттика та місцеве.

Східно-грецькі, або іонійські світильники, та ранні аттичні, які повторюють їхню форму, наявні у нашій колекції, датуються пізньоархаїчним – ранньокласичним часом (VI – V ст. до н. е.) довізні типи походять з різноманітних центрів Східного Середземномор'я, у тому числі з Афін (Журавлев 2007, с. 31). Це відкриті дворіжкові вироби, з вкритим лаком вмістилищем, плічками та ріжком; іноді лак наносили смугами на плічка та дно світильника. Крім того, однією з характерних особливостей є невисокі циліндричні втулки, та конусоподібні виступи у центрі вмістилища. Дрібні золотисті вкраплення у складі глини більшості освітлювальних приладів цього типу, характерні для середземноморських гончарних центрів (Журавлев 2007, с. 31), що і дозволяє припускати їх імпорт саме звідти.

Група ранніх світильників із втулкою в центрі дна розділяється на три варіанти, залежно від походження – іонійського, аттичного, чи місцевого. Освітлювальні прилади іонійського варіанту мають дуже тонкостінну будову, за рахунок чого, вони погано зберігаються та значна їх кількість наявна у фрагментах. Особливістю світильників даного типу є нешерока та дуже тонка перегородка навпроти ріжка, яка відділяє отвір для ґніту. Зверху світильники вкривали червоним та чорним лаком, який також погано

зберігається, що характерно для керамічних виробів з іонійських центрів. Покриття наявне на плічках, по боках ріжка, та на дні, проте не в усьому вмістилищі (внутрішня сторона плічок не вкривалась лаком). Ззовні вироби мають залощену поверхню. Подекуди спостерігається домішка дрібних блискіток у тісті глини, та незначні часточки вапняку.

Характерною особливістю світильників аттичного, перш за все афінського, виробництва є покриття чорним густим лаком, хоча відомі екземпляри як червоно-коричневого, так і коричневого лаків. Якість лаку вказує на те, що усі світильники даного типу, знайдені в Ольвії, довізні. Крім того, фіксується відсутність у тісті глини золотистих включень, на відміну від іонійський виробів, а натомість наявність дрібних фрагментів вапняку. Морфологія виробів аналогічна іонійським виробам даного типу, крім більш товстостінної будови, за рахунок чого, вони краще зберігаються. Іноді спостерігається тенденція до меншого діаметру в аттичних форм, порівняно зі світильниками з Південної Іонії.

Світильники місцевого виробництва мають грубу поверхню, зі значною домішкою великих фрагментів вапняку та подекуди піску. Іноді спостерігається покриття лаком поганої збереженості. В цілому, за морфологією, вони повторюють форму довізних виробів даного типу, однак, через фрагментарність знахідок, судити про їхню будову складно.

Аналогії: Північне Причорномор'я (Журавлев 2007, кат. №№ 1-16; Hojte 2010, Pl. 318; Зинько 2006, рис. 175; Забелина 1992, таб. II, с. 305; Козуб 1974, рис. 53; Леви 1964, рис. 4; Цветаева 1984, табл. CXXXII; Bouzek 1990, Fig. 39); Середземномор'я (Boardman 1967, Pl. 32, № 2272; Menzel 1954, Abb. 2, № 6).

Тип 9. Варіант 1

Датування: 525 – 480 рр. до н. е.

Місце виробництва: Іонійські центри.

До даного варіанту належать дворіжкові світильники з втулкою у центрі вмістилища. Світильники цього варіанту мають середньоширокі низькі плічка, звернені всередину до центру вмістилища. Форма ріжка невелика, кругла, із дуже широким (майже на весь ріжок – без бортиків) отвором для ґніту. Висота світильників низька. Центральна втулка ймовірно слугувала для насаджування на спеціальний стрижень, або звичайного перенесення у руці. Стінки світильників даного варіанту дуже тонкостінні.

Поверхня виробів залощена. Глина щільна із дуже дрібними вкрапленнями золотистих частинок. Іноді трапляється незначна домішка частинок вапняку. Уся верхня частина світильників вкривалась лаком поганої збереженості червоного чи чорного кольорів. Характерно, що чорний лак має сріблястий відблиск, якого немає у виробів аттичного виробництва.

Аналогії: див. Тип 9 Варіант 1.

Тип 9. Варіант 2

Датування: 525 – 480 рр. до н. е.

Місце виробництва: Аттика.

До цього типу належать світильники за виглядом аналогічні із виробами попереднього варіанту (Тип 9, Варіант 1), за винятком кількох відмінностей. По-перше, різниця у морфології: діаметр виробів даного варіанту менший, а втулка у центрі дна має ширший отвір та більш низька.

По-друге, слід зауважити, що якість аттичного лаку значно краща, за іонійський, що й виокремлює ці освітлювальні прилади з-поміж решти дворіжкових відкритих світильників з втулкою у центрі дна. Крім того, разом зі щільною глиною без візуальних домішок згадані світильники належать саме до аттичного виробництва.

На відміну від іонійських виробів, світильники даного варіанту більш товстостінні, і відповідно мають вищий тулуб.

Аналогії: Howland Type 19B.

Тип 9. Варіант 3

Датування: в межах типу.

Місце виробництва: місцеве.

Світильники даного варіанту є місцевими (ольвійськими та березанськими) репліками довізним світильникам іонійського та аттичного виробництва Типу 9. Морфологія виробів аналогічна Варінтові 1 та 2 даного типу. Їхньою відмінністю є груба поверхня, зі значною домішкою великих фрагментів вапняку, та іноді піску. Іноді спостерігається покриття лаком поганої збереженості.

Аналогії: слугують репліками до довізних варіантів Типу 9.

Тип 10 (Рис. 24-37)

Датування: 525 р. – перша половина V ст. до н. е.

Місце виробництва: Іонія, Аттика та місцеве.

До даного типу належать відкриті одноріжкові світильники із конусоподібним виступом у центрі дна.

Довізні іонійські екземпляри поділяються на два варіанти. Вироби першого з них мають видовжені округлої форми ріжки, скошені до центру вмістилища плічка, або із закраїнами, та невисокий конусоподібний виступ в центрі дна. Глина виробів даного варіанту щільна, подекуди із дуже дрібними часточками вапняку та дрібною домішкою золотистих блискіток. Покриття іонійським лаком поганої збереженості наявне на ріжку, смугами по плічках та в центрі дна. Поверхня світильників залощена.

Іонійські світильники другого варіанту мають трикутний ріжок, який плавно виходить з круглих плічок, та вузький овальний отвір для ґніту. Конусоподібний виступ в центрі дна як високий, так і незначний. Поверхня виробів гладенька. Глина ідентична до першого варіанту виробів, а покриття чорним чи червоним лаком наявне лише на ріжках.

Крім іонійських світильників даного типу, у колекції наявний аттичний екземпляр, який слугує реплікою іонійським типам (О-74/С-3/481),

а також березанський, який складає повну аналогію одному з іонійських світильників (О-2004/Р-25/3159). Крім того, велика кількість місцевих імітацій довізним іонійським світильникам представлена у даному Типі варіантами зі світлої, червоної та сірої глини.

Аналогії: Howland Type 19 Variants (= Broneer, тип III); Боспор (Журавлев 2007, кат. №№ 23-73; Забелина 1992, таб. III, 1); о. Хіос (Boardman 1967, Pl. 94, № 505); Ольвія (Højte 2010, Pl. 319; Зинько 2006, рис. 175).

Тип 10. Варіант 1

Датування: 525 р. – 480 рр. до н. е.

Місце виробництва: Іонія.

Одноріжкові відкриті світильники із конусоподібним виступом у центрі вмістилища і боковою ручкою чи без неї; зі смугами чорного та червоного лаків по плічках, ріжку та виступі у центрі дна.

Плічка світильників даного типу скошені до центру вмістилища із невеликими закраїнами, проте наявні і прямі плічка. Ріжок округлої форми, із овальним отвором для ґніту. Конусоподібний виступ невисокий, за винятком кількох екземплярів, що мають виступ вищий за плічка. Тулуб округлої форми.

Глина таких світильників часто містить дрібну домішку вапняку, та зрідка золотисті блискітки. Поверхня виробів залощена, лак має характерний для іонійських центрів сріблястий відблиск.

Цей варіант світильників співвідноситься з афінським типом Howland 19 Variants (= Broneer, тип III), та датується останньою чвертю VI ст. до н. е. – 480 р. до н. е. Д. В. Журавльов датує такі світильники кінцем VI– першою половиною V ст. до н. е. (Журавлев 2007, кат. №№ 23-73). Аналогічні світильники було знайдено і на Хіосі (Boardman 1967, Pl. 94, № 505), в Ольвії (Hojte 2010, Pl. 319; Зинько 2006, рис. 175), Пантикапеї (Забелина 1992, таб. III, 1).

*Аналогії:*HowlandType 19 Variants (= Broneer, тип III); Боспор (Журавлев 2007, кат. №№ 23-73; Забелина 1992, таб. III, 1); Хіос (Boardman 1967, Pl. 94, № 505); Ольвія (Højte 2010, Pl. 319; Зинько 2006, рис. 175).

Тип 10. Варіант 2

Датування: 525 – 480 рр. до н. е.

Місце виробництва: Аттика.

Одноріжковий аттичний світильник із смугами фарби по плічку та конусоподібним дном (О-74/С-3/481). Даний виріб слугує аттичною реплікою довізних іонійських варіантів світильників.

Світильник має круглий ріжок із широким овальним отвором для ґніту. Прямі плічка та округлий тулуб. Частина дна виробу відсутня, але по збереженій частині очевидно, що в центрі дна був конусоподібний виступ.

Глина даного виробу питомо аттична: щільна, без візуальних домішок. Лак також вказує на згаданий центр виробництва: густий чорний, який суцільно вкриває дно вмістилища, та ріжок, а також наявний двома широкими смугами по плічках. Один із виробів також має два круглих наліпи біля ріжка (О-2004/Р-25/3159).

Аналогії: Howland Type 19 Variants №143.

Тип 10. Варіант 3

Датування: кінець VI – перша половина V ст. до н. е.

Місце виробництва: Борисфен.

До варіанту належить сіроглиняний одноріжковий відкритий світильник із круглими наліпами по боках від ріжках на тулубі (08/93). Даний виріб слугує місцевою імітацією до довізного іонійського виробу даного типу, зокрема – О-2004/Р-25/3159.

У центрі дна імовірно був конусоподібний виступ, судячи з країв, що збереглись. Ріжок має витягнуту підтрикутну форму із вузьким овальним отвором для ґноту. Плічка не широкі, прямі, тулуб округлої форми.

Глина сіра, зі значними включеннями вапняку та піску. Поверхня виробу має сіре лощення.

Аналогії: повна імітація до іонійського варіанту.

Тип 10. Варіант 4

Датування: кінець VI – перша половина V ст. до н. е.

Місце виробництва: Іонія.

До даного варіанту належать відкриті одноріжкові світильники із круглими плічками та конусоподібним виступом у центрі вмістилища. Крім того, серед світильників наявні екземпляри із втулками в центрі вмістилища.

Виступ у центрі дна зазвичай не високий, проте наявні екземпляри із дуже високим виступом. Ріжок плавно сформований із широких круглих плічок, підтрикутної форми із порівняно маленьким овальним вузьким отвором для ґноту.

Покриття червоним чи чорним густим лаком у світильників із круглими плічками наявне виключно на ріжках. Склад глини та поверхня виробів аналогічна до довізних іонійських виробів Типу 10, за винятком домішки дрібних часточок вапняку.

Світильники даного варіанту за Д. В. Журавльовим складають вироби анонімних східно-егейських центрів, та датуються в межах кінця VI – першої половини V ст. до н. е. (Журавлев 2007, с. 41).

Аналогії: Боспор та Пантикапей (Журавлев 2007, с. 41; Журавлев 2004, Рис. 2, 6).

Тип 10. Варіант 5

Датування: в межах типу.

Місце виробництва: місцеве.

Одноріжкові світильники із круглими та прямими плічками та конусоподібним виступом чи пласким дном. Дані вироби слугують місцевими репліками довізним іонійським варіантам даного типу.

Світильники представлено екземплярами з глини різного кольору: сірої, світлої та червоної. Більшість із них мають схожу морфологію до довізних варіантів: маленький округлий ріжок, круглі плічка та невисокий конусоподібний виступ. Проте, наявні екземпляри із певною динамікою форми: пласким дном та прямими неширокими заокругленими плічками.

Покриття відсутнє, за винятком кількох екземплярів із вкритим фарбою ріжком. Глина має значні домішки вапняку та іноді піску.

Аналогії: слугують репліками до довізних іонійських виробів даного Типу.

Тип 11 (Рис. 38-42)

Датування: 525 – 500/480 рр. до н. е.

Місце виробництва: Аттика та місцеве.

До цього типу належать одно- та дворіжкові відкриті світильники зі смугами білої фарби у центрі вмістилища та на плічках та боковою ручкою. Такі світильники є довізними виробами. Чорним чи червоним лаком вкривалось вмістилище, плічка та частина ручки, після чого наносилась біла фарба. Ручка виробів має як трикутну заокруглену форму, так і просто округлу.

Складають доволі рідкісний тип світильників. Зокрема, на Боспорі відомо лише декілька форм, на відміну від Ольвії, де їх знайдено значно більше. За морфологією будови поділяються на кілька варіантів.

Д. В. Журавльов вважає, що місцем виробництва даних виробів є східно-егейські центри (Журавльов 2007, с. 38), проте, якість лаку, та глина свідчить на користь їх аттичного походження. Крім того, за своєю морфологією та способом покриття вони дуже схожі на іонійські варіанти Типу10.Таким чином, вони могли слугувати аттичною імітацією іонійського типу.

Крім того, окремо виділяється варіант із місцевими репліками довізним даного типу, які виготовлено як із сірої, так і з червоної та світлої глини.

Аналогії: Боспор (Журавлев 2007, с. 38); афінський Керамік (Scheibler 1976, Nr. 8); Торік (Онайко 1980, табл. XXVII, 282); Торік (Blondè 1983, Nr. 116).

Тип 11. Варіант 1

Датування: 525 – 500/480 рр. до н. е.

Місце виробництва: Аттика.

До даного варіанту належать одноріжкові відкриті світильники із конусоподібним виступом та смугами білої фарби. Вироби мають аналогічну морфологію будови як у Варіанті 4, Типу 10 – круглі плічка та трикутний ріжок, що плавно переходить із них, однак, у світильників даного варіанту наявна бокова ручка.

Глина вказує на аттичний центр виробництва: щільна, з дрібними домішками вапняку. Поверхня виробів гладенька. Чорний чи червоний густий лак наносився на дно, плічка, ріжок та ручку. Смуги білої фарби простежуються на плічках, та дні.

Аналогії: див. Тип 11.

Тип 11. Варіант 2

Датування: початок V - IV ст. до н. е. (?)

Місце виробництва: Аттика.

До даного варіанту належать дворіжкові світильники із круглими плічками та смугами білої фарби. Морфологія будови світильників ідентична виробам Типу 11, варіанту 1, за винятком наявності двох ріжків, та невисокого піддону. Завдяки останньому конусоподібний виступ у центрі вмістилища стає високим.

Крім того, ручка даного варіанту має круглу форму, а не підтрикутну як у одноріжкових виробів, що може вказувати на датування даного варіанту світильників IV ст. до н. е., за аналогією до інших керамічних виробів із подібними ручками. Імовірно, такі дворіжкові світильники слугують продовженням одноріжкових варіантів та охоплюють і наступне століття, внаслідок чого датування варіанту здається широким.

Глина та домішки, так само як і гладенька поверхня та якість лаку ідентичні до виробів Типу 11, Варіант 1. За якістю лакового покриття та складом глини їхнє походження слід вважати відносити до Аттики.

Аналогії: див. Тип 11.

Тип 11. Варіант 3

Датування: початок V - IV ст. до н. е. (?)

Місце виробництва: Аттика.

До даного варіанту належать дворіжкові відкриті світильники із білою фарбою та плічками-закраїнами. Відмінністю цього типу є різко опущені плічка до центру вмістилища. Вироби даного типу не мають піддону. У центрі дна конічний у розрізі невисокий виступ. Морфологія будови світильників даного варіанту схожа до світильників Типу 10, Варіанту 1, проте відрізняється плічками без закраїн, різко опущеними до центру дна; наявністю двох ріжків, а також бічної горизонтальної ручки. Будова ріжків ідентична до згаданих виробів.

Глина щільна, у тісті глини немає візуальних вкраплень. Поверхня виробів гладенька. Чорний чи червоний густий лак наносився на ріжок, плічка, ручку, та смугами на дні вмістилища. Біла фарба смугами наявна на плічках та дні, яку наносили зверху на лак. Якість густого лаку вказує на аттичний центр виробництва.

Подібні світильники було знайдено на Боспорі, з датуванням – 525 – 500/480 рр. до н. е. (Журавлев 2007, кат. №№ 18-20). Д. В. Журавльов вказує також на схожий тип світильників, знайдених при дослідженні Кераміка в

Афінах та Торіка (Журавлев 2007, с. 38). Близький за формою світильник зі смугами білої фарби також було знайдено в Ольвії у комплексі з чорнофігурною клазоменською гідрією, у результаті чого отримав датування – друга половина VI ст. до н.е. (Брашинский 1965, с. 228).

*Аналогії:*Боспор (Журавлев 2007, кат. №№ 18-20, с. 38); Ольвія (Брашинский 1965, с. 228); Керамік в Афінах (Scheibler 1976, No. 8); Торік (Blond□ 1983, No. 116; Онайко 1980, табл. XXVII, 282).

Тип 11. Варіант 4

Датування: в межах типу.

Місце виробництва: Аттика.

До цього варіанту належить поки один виріб – фрагмент дна червонолакового світильника зі смугами білої фарби. Це висока втулка, яка має широкий отвір у нижній частині, та удвічі звужується до верху. Досі нами було знайдено виключно світильники з конусоподібними виступами у центрі дна та смугами білої фарби. Якість лаку та відсутність домішок у тісті глини вказують, що перед нами аттичний виріб. Проте, датувати такий виріб доволі складно, передовсім через наявність виключно центральної частини дна.

Аналогії: аналогії поки що невідомі.

Тип 11. Варіант 5

Датування: в межах типу.

Місце виробництва: Аттика.

До даного варіанту належать два великі відкриті світильники зі смугами білої фарби на дні та плічках. Їхня значна фрагментарність не дає можливості простежити повну морфологічну будову виробів, однак деякі спостереження видаються важливими.

Світильники Варіанту 5 мають удвічі більший діаметр за решту варіантів Типу 11, і відповідно мають більш високу будову тулуба, яка має

округлі обриси. Плічка не широкі, та мають неглибокий вигин посередині, за рахунок чого краї дещо підняті догори. Ріжок має округлу форму, із овальним отвором для ґноту. Фрагмент із частиною дна вмістилища має різке узвищення до гори, що вказує на наявність конусоподібного виступу чи втулки в центрі дна.

Чорно-коричневий густий лак із незначним сріблястим відблиском нанесено суцільно на всю верхню частину виробів. Поверхня без лакового покриття гладенька. Глина щільна, без візуальних домішок.

Аналогії: аналогії поки що невідомі.

Тип 11. Варіант 6

Датування: в межах типу.

Місце виробництва: місцеве.

До даного варіанту належать дворіжкові та одноріжкові відкриті світильники із боковою ручкою. Вироби слугують місцевими імітаціями довізним варіантам Типу 11, світильників зі смугами білої фарби. Світильники мають одни чи два ріжки та бокову ручку, аналогічно довізним виробам. Плічка, як округлі, так і прямі. Дно вмістилища як пласке, так і відповідно до аттичних виробів – із невисоким конусоподібним виступом.

Вироби представлено глиною різного кольору: червоною, сірою та світлою. Домішки у тісті глини наявні у вигляді вапняку та іноді піску. Ручка іноді має покриття червоною чи коричневою фарбою (О-47/3795 і т.д.). Останні також було знайдено на поселеннях ольвійської хори Стара Богданівка-2 (Марченко, Доманский, 1983, табл. 5, 15) і Куцуруб-1 (Марченко, Доманский 1991, рис. 9, 7).

Аналогії: слугують репліками довізним варіантам даного типу. Стара Богданівка-2 (Марченко, Доманский 1983, табл. 5, 15), Куцуруб-1 (Марченко, Доманский 1991, рис. 9, 7); Пантикапей (Кругликова 1957, рис. 2б, 4).

Тип 12 (Рис. 43)

Датування: остання чверть VI– початок V ст. до н. е.

Місце виробництва: Аттика.

До даного типу належать одноріжкові відкриті світильники із конусоподібним виступом в центрі дна та прямим чи округлим тулубом (О-80/ЮЗА/111; АБ-82/57; СПЭ-95/Бейк/233; Бэ-2011/4/61/инв.№626; Бэ-2011/16/187/инв.№627). Ріжок округлої форми із овальним чи круглим отвором для ґноту. В центрі вмістилища наявний високий конусоподібний виступ. Деякі вироби даного типу мають невисокий піддон із заглибленням під конусоподібний виступ у центрі дна. Плічка нешироκі прямі, звернені до центру дна. Наявні екземпляри із прямим тулубом, на якому розташовано кілька врізних рівчачків, і лише два вироби не мають останніх (Бэ-2011/4/61/инв.№626; Бэ-2011/4/61/инв.№626).

Деякі екземпляри мають суцільно вкрите густим червоним лаком дно вмістилища, та переважно мають невисокий піддон, хоча велика кількість виробів не має останнього. Нарівні із цим, плічка або ж суцільно вкриті лаком того ж кольору, або наявні смуги червоного та чорного лаків зі сріблястим відблиском, що є характерною особливістю виробів даного типу.

Вироби даного типу схожі на Howland Type 7, із прямим профілем, а профіль із врізними рівчачками в колекції світильників з розкопок Афінської агори не спостерігається.

Аналогії: подібні на Howland Type 7.

Тип 13 (Рис. 44)

Датування: останні роки VI ст. – 480 р. до н. е.

Місце виробництва: Аттика.

Відкриті одно- чи дворіжкові світильники із рельєфним профілем та круглими валиками з обох країв плічок. На жаль, усі світильники даного типу збереглись лише у фрагментах: ріжок, плічка, частинка тулуба. Світильники даного типу мають округлий ріжок із овальним отвором для ґноту. Плічка

широкі, по краю з обох боків (по зовнішньому та внутрішньому діаметрах виробу) наявні масивні круглі валики. Тулуб виділений у рельєфі.

Щільна глина без візуальних домішок та залощення поверхні до блиску характеризують виробу означеного типу як належні до аттичного центру виробництва. Крім того, на останній вказує і покриття густим чорним лаком: на ріжках, на дні вмістилища та на валиках з країв плічок.

Аналогії: Howland Type 17A.

Тип 14 (Рис. 45)

Датування: останні роки VI ст. – 480 р. до н. е.

Місце виробництва: Аттика.

У колекції світильників з Ольвії наявний тип схожий із Howland 21 A (=Broneer, тип IV), характерною рисою якого є розділювальна тоненька смужка на плічках, яка розділяє покриття густим чорним лаком на плічках виробу.

Це одноріжкові відкриті світильники без бокової ручки. Широкі плічка та тулуб мають круглу форму. Дно вмістилища пласке. Світильники мають невисокий плаский піддон.

Густим чорним лаком вкрито верхню частину світильників: плічка, дно вмістилища та основи ріжків, які не збереглись. Нижня частина ззовні – має залощену поверхню без покриття. Глина щільна, без візуальних домішок.

*Аналогії:*схожий до Howland Type 21A (=Broneer, Type IV); Токра (Boardman 1967, Pl. 32, Nr. 2276), Навкратіс (Bailey 1975, Pl. 8, Q22), Ольвія, із датуванням першою чвертю V ст. до н. е. (Hübinger 1993, Taf. 3, № 27), Мірмекій (Журавлев 2007, кат. № 80).

Тип 15 (Рис. 45-46)

Датування: VI ст. до н. е.

Місце виробництва: Аттика, та місцеве виробництво.

До даного типу належать відкриті триріжкові світильники, які належать як до довізного, так і місцевого виробництва. Довізний аттичний екземпляр представлений в одиничному екземплярі. Він має високий конусоподібний виступ в центрі вмістилища, а також покриття чорним густим лаком верхньої частини виробу.

Решта триріжкових світильників типу представлено сіролощеними та червоноглиняними світильниками місцевого виробництва, які імовірно слугували репліками до довізного варіанту виробів. Усі вони мають втрачену центральну частину вмістилища, окрім одного фрагменту, за яким встановлено, що дно таких світильників було як пласким, так і мало аналогічний високий виступ, а також триріжкового червоноглиняного варіанту із втулкою в центрі дна.

У нашій колекції відомий також фрагмент світильника із високим конусоподібним виступом в центрі дна. Світильник мав значний розмір, та ще кільцевий піддон, на відміну від довізного виробу. Можлива, подібна варіація може слугувати місцевою модифікацією довізного аттичного екземпляру.

Аналогії: Німфей (Рыбаков 1966, Табл. 17, 9); Керкінітіда (Кутайсов 1992, с. 114).

Тип 15. Варіант 1

Датування: VI ст. до н. е.

Місце виробництва: Аттика.

Триріжковий відкритий аттичний світильник із високим конусоподібним виступом в центрі дна. Світильник має три рівновіддалених одне від одного невеликих ріжка округлої форми, із овальним отвором для ґноту. Плічка та тулуб округлої форми, нешироκі із горизонтально прямими краями. Конусоподібний виступ в центрі дна значно вищий за плічка виробу. Дно ззовні має таку ж форму, як і виступ в центрі дна. По боках, на тулубі між ріжками наявні три великі круглі виступи.

Для типу характерно покриття густим чорним лаком верхньої частини світильника: плічка, ріжки, бокові виступи та дно вмістилища. Нижня частина має залощену до блиску поверхню.

Глина щільна, без візуальних домішок.

Аналогії: див. Тип 15.

Тип 15. Варіант 2

Датування: VI ст. до н. е.

Місце виробництва: Ольвія та Борисфен.

До даного варіанту належать місцеві імітації довізного варіанту триріжкового світильника, розглянутого у попередньому Варіанті 1.

Світильники представлено виключно сіролощеними триріжковими відкритими виробами. Ріжки даних виробів округлої форми із круглими та вузькими овальними отворами для ґноту. Плічка широкі, округлі, як і тулуб. Дно вмістилища збереглось лише в одному з випадків, завдяки чому вдалось дізнатись, що вони мали пласке дно. Проте, знахідка фрагменту дна світильника із високим конусоподібним виступом в центрі, свідчить, що існували різні варіації. Крім високого виступу виріб мав також високий кільцевий піддон.

Також у колекції наявні інші фрагменти сіроглиняних світильників, а саме центральних частин дна із високими конусоподібними виступами, які зараховано до даного варіанту. Крім того, маємо і червоноглиняні екземпляри із втулкою в центрі дна. Аналогічний світильник було знайдено в Керкінітіді (Кутайсов 1992, с. 114).

На о. Березань було знайдено і цілий світильник аналогічний до привізного екземпляру попереднього варіанту, із наліпами по боках тулуба, які мали не круглу форму, а загострену а також їх було удвічі більше (з кожного боку по два).

Глина має значні домішки вапняку, та іноді піску. Поверхня вкрита сірим лощенням.

Подібний світильник, проте без наліпів було знайдено і в Німфеї із широким датуванням шару архаїчним часом (Рыбаков 1966, табл. 17, 9).

Аналогії: вироби даного варіанту складають місцеві репліки довізному Варіантові 1, Типу 15; Німфей (Рыбаков 1966, табл. 17, 9); Керкінітіда (Кутайсов 1992, с. 114).

Тип 16 (Рис. 47-59)

Датування: кінець VI – перша чверть V ст. до н. е.

Місце виробництва: Північна Іонія та місцеве виробництво.

Поруч із відкритими, напівзакритими та закритими світильниками відомі відкриті форми з вертикальними ручками-петлями у центрі вмістилища, які виготовлено з різної глини. Відсутність подібних виробів серед керамічних колекцій решти міст Північного Причорномор'я, у тому числі й Боспору Киммерійського, дають змогу припускати їхнє місцеве ольвійське виробництво.

Характерно, що усі довізні екземпляри ручок-петель від світильників мають "смугасте" червоне та коричневе лакове покриття. Світильників із подібними ручками, які були б суцільно вкриті лаком, поки що не було виявлено. Місцеві репліки, які слугують повними імітаціями довізним, вкриті червоною фарбою, виконаною також горизонтальними смугами. Одноріжкові світильники зі "смугастими" вертикальними ручками-петлями походять з керамічної колекції Смірни пізньоархаїчного часу (Akurgal, 1983, Taf. 123). Згадана аналогія дає можливість припускати імпорт подібних виробів саме з території Північної Іонії, а можливо, і саме з цього центру. Таким чином, є всі підстави припускати, що подібні світильники з петлями з Північної Іонії могли стати певним поштовхом для місцевого ольвійського виробництва таких форм.

Ольвійські екземпляри повторюють довізні вироби за формою, проте виготовлені переважно з сірої, рідше – світлої глини, з сірим лощенням поверхні виробу. Знайдено поки лише кілька ручок-петель з червоної глини,

які мають домішку вапняку та грубу поверхню, та один світлоглиняний триріжковий світильник з відламаною вертикальною петлею.

Фрагментарність більшості форм світильників з ручками-петлями, знайдених при дослідженні Ольвії та Борисфену, дають змогу говорити лише про відкриту форму цих світильників, а, приміром, кількість ріжків залишається відкритим питанням. Із впевненістю можна говорити про дво- та триріжкові репліки даних світильників, однак за аналогією світильників зі Смірни, слід припускати й можливі одноріжкові екземпляри. Це означає, що кількість ріжків була варіантною.

Аналогії: Смірна (Akurgal 1983, Taf. 123); Коринф (Broneer 1930, cat. Nr. 1426); Делос (Alabe 1989, Fig. 1); Фракія (Чичикова 1969, Обр. 23); Придніпров'я (Онайко 1966, Табл. XVII 2).

Тип 16. Варіант 1

Датування: в межах типу.

Місце виробництва: Північна Іонія.

Відкриті світильники із вертикальними-ручками петлями. Про морфологію довізних виробів із ручками-петлями можна дізнатись лише із середземноморських знахідок, оскільки усі наявні в нашій колекції фрагменти збереглись виключно ручками-петлями, та в одному випадку – із частиною плічка із тулубом.

Плічка нешироκі, прямі, звернені до центру вмістилища. Тулуб має пряму форму із заокругленими краями. Ручки-петлі мають як порожнину всередині, так і цільні форми. Навершя петель мають витягнуту овальну, та круглу форму.

Усі довізні екземпляри мають характерне "смугасте" покриття червоним та коричневим лаком. Наявні вироби мають червону та помаранчеву глину, із значною домішкою дрібних частинок вапняку. Лише в кількох випадках спостерігається щільна глина без візуальних домішок (О-99/Р-25/2591; Березань/Н/41855; О/4841/Вс.а.882).

Аналогії: див. Тип 16.

Тип 16. Варіант 2

Датування: перша чверть V ст. до н. е.

Місце виробництва: місцеве виробництво.

До варіанту належать дво- та триріжкові відкриті світильники із вертикальною ручкою-петлею з різної глини.

Вироби представлено переважно сіроглиняними екземплярами, проте наявні як світло-, так і червоноглиняні. Ріжки світильників даного варіанту мають різну форму: невелику та округлу, витягнуту підтрикутну та витягнуту округлу. Плічка прямі як вузькі, так і широкі. Тулуб округлої форми. Що стосується самих ручок-петель, то вони також різні: вузькі та широкі і не усі з них мають порожнисту середину, - зустрічаються і цільні. Самі навершя-петлі, наявні в колекції, мають не лише круглу та овальну форму, але й витягнуту вузьку.

Глина даних виробів містить фрагменти вапняку та піску, іноді наявна домішка часточок кварциту.

У нашій колекції наявна повна аналогія (О-46/840) довізним виробам, представленим у Варіанті 1 даного типу (Березань/Н/41855; О-99/Р-25/2591). Вона виконана у сіроглиняному варіанті, та має дещо менший розмір у довжину, проте морфологія форми ідентична. Більше того, на поверхні простежують сліди сіро-коричневої фарби поганої збереженості, які відтворено майже на тих самих місцях лініями, що і в довізних виробів.

Сіроглиняний дворіжковий світильник з ручкою-петлею було знайдено в Ольвії у 2012 р. в одному з ботросів на Південному теменосі ділянки Р-25) (Буйских 2015). Поверхня виробу вкрита чорним лощенням. Даний екземпляр завдяки археологічно цілій формі, дає можливість уявити зовнішній вигляд подібного типу освітлювальних приладів. Комплекс ботроса датується першою чвертю V ст. до н. е. Це поки що єдине можливе

вузьке датування подібних виробів. Окрім того, на ранній час їх виготовлення вказує й відкрита форма виробу.

Схожу сіролощену ручку-петлю, маємо і серед світильників Коринфа в каталозі О. Броніра (Broneer, 1930, cat. Nr. 1426), проте автор датує їх більш пізнім часом, а саме римським, до початку християнства. Дослідник впевнений, що дана одинична знахідка сіролощеного світильника з ручкою-петлею за покриттям нагадує світильники з Ефесу (Broneer, 1930, p. 116). Проте знахідка майже цілого ідентичного виробу в Ольвії у вузько-датованому комплексі дає можливість говорити про значно більш ранній час їхнього виробництва, та, можливо про експорт подібних виробів до Коринфа.

Аналогією подібному виробу може слугувати екземпляр, знайдений на Делосі. Це цілий дворіжковий напівзакритий світильник з подібною ручкою (Alabe, 1989, Fig. 1). Характерно, що ручка також порожниста, а отже, робити висновок про те, що подібні ручки-петлі належали виключно до ранніх типів світильників, передчасно. Також відомі бронзові репліки світильників з ручками-петлями, які доживають до V – IV ст. до н.е., знайдені на території Фракії (Чичикова, 1969, Обр. 23) та на Придніпров'ї (Онайко, 1966, Табл. XVII 2).

Аналогії: див. Тип 16.

2.2. Класична доба

2.2.1. Світильники з глини

Тип 17 (Рис. 11; Рис. 13)

Датування: перша половина V ст. – 460 р. до н. е.

Місце виробництва: Аттика.

Аттичні одноріжкові світильники із виділеним рельєфно плічком та круглим у плані тулубом (О-62/984 і т.д.). Вироби даного типу слугують більш пізнім варіантом Типу 5 нашої колекції.

У даному типі виділяються більш ранні та більш пізні варіанти. До ранніх належать світильники із круглим широким плічком, яке має глибокий рівчачок по центру, таким чином виділяючи плече рельєфно. Дно майже пласке, іноді незначно узвищене по центру вмістилища. Усі вироби даного варіанту не мають ручки.

Більш пізні варіанти мають дещо вищий тулуб, також круглої форми, проте плічка по краю внутрішнього діаметру вже більш виділені: вони мають різкий нахил до центру вмістилища. Крім того, дно вже підвищується та має виражену конусоподібну форму. З'являється вертикальна ручка, яка кріпиться до верхньої частини плічка та до тулуба. Імовірно, ця форма стає прототипом для подальшої динаміки типу, адже за Р. Холандом вироби даного типу можуть переходити і в IV ст. до н. е. (Howland 1958, p. 46).Таким чином, на нашу думку, вони можуть бути прототипами більш пізнього типу, який означено в нашій типології як Тип 36. Крім того, з огляду на вищезазначене, можна простежити деякі паралелі даного більш пізнього варіанту із місцевими ранніми відкритими світильниками "глечикоподібного" типу, які мають близьку морфологію будови (Тип 18 у нашій колекції).

Глина щільна без візуальних домішок, іноді простежуються дрібні фрагменти вапняку. Покриття суцільне червоним чи чорним густим лаком.

Аналогії: Howland Type 20, №149-152; Некрополь Коринфа (Blegen 1964, Fig. 19)

Тип 18 (Рис. 60-68)

Датування: перша половина V ст. до н. е.

Місце виробництва: місцеве виробництво.

Відкриті одноріжкові світильники "глечикоподібного" типу. Характеризуються найбільшим діаметром, який складає 6-8 см. Даний варіант є, на думку автора, перехідною формою від більш ранніх виробів пізньокласичного часу, єдиною відмінністю між якими є форма ручки: у

більш ранніх виробів вона бокова горизонтальна, у виробів елліністичного часу – вертикальна. Ручка приєднувалась до центру тулуба та до плічка. Плічка даного варіанту світильників як вертикально підняті (рідше), так і дещо скошені зовні. Більш ранні екземпляри із боковою горизонтальною ручкою також представлено в даному типі.

Дно ззовні частіше має округлу у плані форму, рідше – пласку. Дно в середині виробів пласке. Форма виробів низька, порівняно із більш пізніми варіантами, проте об'єм вмістилища однаковий, що пояснюється більш широким діаметром світильників. Форма ріжка округла та підквадратна, розмір аналогічний освітлювальним приладам класичного часу – невеликий. Ріжок розташований у одній площині із тулубом.

Схожі вироби відкритого типу, проте із менш вираженими низькими плічками та меншим діаметром зустрічаються на території міст Боспору (Тип 1 за Д. В. Журавльовим). Крім того, боспорські варіанти усі мають виражений низький піддон, навідміну від ольвійських. Д. В. Журавлев також називає їх перехідним типом та датує слідом за В. С. Забєліною кінцем IV–початком III ст. до н. е. (Забелина 1992, с. 47-50, кат. №№ 445-453). Подібні світильники знайдено і в Ольвії (Chrzanovski 1998, Pl. 322, O-52–O-54), які автор датує IV ст. до н. е. Аналогічний червоноглиняний світильник ольвійському варіантові 1 маємо серед знахідок у Тірітаці (Буйских 2014, рис. 66, 10), який походить із закритого комплексу ями та датується першою половиною V ст. до н. е., що і прийнято нами як датування даного Типу.

Аналогії: подібні до Типу 1 за Д. В. Журавльовим (Журавлев 2010, с. 265); Тірітака (Забелина 1992, с. 47-50, кат. №№ 445-453; Буйских 2014, рис. 66, 10); Ольвія (Chrzanovski 1998, Pl. 322, O-52–O-54).

Тип 19 (Рис. 16-17)

Датування: кінець третьої чверті V– перша чверть IV ст. до н. е.

Місце виробництва: Афіни та місцеве виробництво.

Це одноріжкові відкриті світильники із боковою горизонтальною ручкою та широкими плічками (Инв. №34; О-36/1281/Б3/1111; О-51/2396; О-76/АГД/333; О-2004/Некр/863/инв.№554; О-2014/Р-25/793). Дані світильники поділяються на довізні аттичні та сіролощені місцевого виробництва.

Морфологія світильників довізного варіанту схожа на вироби Типу 8 (які є більш раннім варіантом даного типу), за винятком кількох відмінностей.

Глина довізних світильників ідентична до виробів Типу 8. Покриття густим коричневим, чорним чи червоним лаком (залежно від випалу) суцільне, крім піддону ззовні.

Що стосується місцевих виробів, то вони у дечому повторюють морфологію довізних варіантів: широкі прямі плічка, округлий по краях тулуб, та іноді мають бокову ручку. Хоча, останні не мають піддону, на відміну від довізного варіанту. Ріжок великий із овальним отвором для ґноту.

Дані світильники за твердженням Р. Холанда мають тривале побутування, оскільки їх було знайдено в Афінах (Пнікс), зі встановленою датою 404 р. до н. е. (Howland 1958, p. 56). Таким чином, сіролощені світильники вказаної форми слід датувати в межах того самого часу.

Аналогії: тип Howland 23A (=Broneer Type VI).

Тип 19. Варіант 1

Датування: див. Тип 19.

Місце виробництва: Афіни.

Одноріжкові відкриті світильники із боковою горизонтальною ручкою та широкими плічками (Инв. №34; О-36/1281/Б3/1111; О-51/2396; О-76/АГД/333; О-2004/Некр/863/инв.№554; О-2014/Р-25/793).

Світильники даного типу мають високий тулуб та бокову горизонтальну ручку (Инв. №34). У таких екземплярів ріжок витягнутий із маленьким круглим отвором для ґноту. Крім того, у даних виробів наявний невисокий піддон. Плічка широкі, із загнутими до центру вмістилища

краями, проте, на відміну від попереднього Типу 8, не мають нависаючих країв ззовні, за рахунок чого, тулуб прямий із заокругленими краями.

Глина ідентична до виробів Типу 8. Покриття червоним, чорним чи коричневим густим лаком наявне скрізь, крім піддону.

Аналогії: тип Howland 23A (=Broneer Type VI). Німфей, середина V – перша половина IV ст. до н. е. (Домжальский 2003, Рис. 10, *6*).

Тип 19. Варіант 2

Датування: в межах типу.

Місце виробництва: місцеве.

Одноріжкові відкриті світильники із широкими плічками та боковою ручкою. Вироби даного варіанту мають витягнутий округлий ріжок із широким овальним отвором для ґноту. Плічка прямі широкі, дещо звернені до центру вмістилища. На відміну від довізного варіанту, дані вироби не мають піддону.

Глина світильників містить домішки вапняку. Покриття суцільне сірим лощенням. В одному з випадків, поверхня виробу дуже завапнована (О-2004/Р-25/2863) і тому покриття не встановлене. Крім того, наявні і червоноглиняні екземпляри.

Аналогії: див. тип 19.

Тип 20 (Рис. 69)

Датування: 480 – 415 рр. до н. е.

Місце виробництва: Аттика та місцеве виробництво.

Наступний тип ранніх світильників складають одноріжкові відкриті вироби з покриттям чорним густим лаком, низьким піддоном чи без нього, боковою ручкою та округлими дещо загнутими всередину плічками(АБ-64/1120 і т.д.). Дані вироби поділяються на довізні аттичні світильники та місцевого виробництва за кольором глини.

Аналогії: Howland Type 21B (=Broneer, тип IV); Афіни (Thompson 1933, fig. 1; Bailey 1991, fig. 22); Дідіми (Menzel 1954, Abb. 86, № 1); Боспор (Журавлев 2007, кат. № 81-87).

Тип 20. Варіант 1

Датування: в межах типу.

Місце виробництва: Афіни.

Плічка світильників даного типу нешироκі, разом із тулубом мають круглу форму. Ріжки мають дещо витягнуту форму, округлі, із маленьким круглим чи овальним отвором для ґноту. Дно вмістилища як пласке, так і дещо підвищене в центрі. Дно ззовні також має кілька видів: пласке без піддону, пласке із невисоким піддоном, із незначним заглибленням догори.

Піддон таких виробів невисокий, як пласкої форми, так і припіднятої по центру, що формує конусоподібне дно вмістилища. Наявна бокова горизонтальна ручка.

Глина щільна, без візуальних домішок. Покриття виробів густим чорним лаком суцільне, крім дна та піддону ззовні, на який виріб ставили. Один екземпляр із покриттям червоно-коричневим густим лаком має не зафарбовану роздільну широку смужку по центру плічок (О-73/Некр/183).

Це тип Howland 21B (=Broneer, тип IV) – 480 – 415 рр. до н. е. Близькі форми знайдено в Афінах (Thompson 1933, fig. 1; Bailey 1991, fig. 22), Дідимах (Menzel 1954, Abb. 86, № 1), та на Боспорі (Журавлев 2007, кат. № 81-87).

Аналогії: див. Тип 20.

Тип 20. Варіант 2

Датування: в межах типу.

Місце виробництва: місцеве.

Одноріжкові відкриті світильники із боковою ручкою та круглими плічками (чи із закраїнами). До варіанту належать місцеві репліки

попереднього аттичного довізного Варіанту 1, із сірої, червоної та світлої глини.

Світильники мають дуже схожу морфологію із Типом 20, Варіантом 1, за винятком кількох відмінностей: плічка виробів двох типів: круглі, та із закраїнами, бокова горизонтальна ручка дуже часто щільно прилягає до тулуба виробів, формуючи таким чином невіддільну із ним частину. Крім того, дані вироби не мають піддону. Іноді в центрі дна наявний незначний конусоподібний виступ. Іноді, на рівні із низькими екземплярами, як і довізні світильники, зустрічаються більш високі форми тулуба (О-1903/22292; АБ-41601). Повною аналогією останнім є виріб з поселення Стара Богданівка-2 (Марченко, Доманский 1983, табл. 5, 17).

Глина із домішками вапняку та піску. Поверхня груба. Покриття у більшості випадків відсутнє, окрім кількох екземплярів із вкритими червоною фарбою краями ручки.

Аналогії: див. Тип 20. Стара Богданівка-2 (Марченко, Доманский 1983, табл. 5, 17); Пантикапей (Журавлев 2004, Рис. 2, 1 – 3).

Тип 21 (Рис. 70-71)

Датування: V ст. до н. е.

Місце виробництва: місцеве.

В Ольвії також було знайдено цілі та фрагментовані світильники з циліндричними втулками, але без наскрізного отвору у ній – світильники з втулкою-ріжком. На доказ того, що втулка одночасно слугувала і ріжком, може свідчити значний шар кіптяви по її краях, та особливо біля наскрізних отворів.

В Ольвії такі світильники представлені різною глиною: коричнево-рудою із сіролощеною поверхнею, світло-коричневою, та помаранчевою. Візуальні характеристики виробів та їхньої глини – відсутність лакового покриття, домішка фрагментів вапняку та навіть часточок кварциту та піску дає можливість припускати їхнє місцеве виробництво.

Д. В. Журавльов та Н. П. Турова опублікували подібний світильник, називаючи його “світильник-свічник” (Журавлев, Турова, 2012, с. 379-380). Датування виходить далеко за межі існування світильників раннього часу, оскільки, автори припускають вжиток таких виробів у III – IV ст. н. е., спираючись на знахідки “свічників” у Херсонесі. Крім того, С. Б. Сорочан також звернув увагу на “світильники-свічники” у ранньовізантійському Херсонесі (Сорочан, 1999, с. 101-114).

Однак, морфологія “свічників” з Ольвії все ж дещо відрізняється від виробу з Ялти, а саме: форма втулки чітко циліндрична, на відміну від представленої у каталозі Д. В. Журавльова та Н. П. Турової, з розширенням угору та без натяку на ручку; ольвійські фрагменти більш товстостінні; піддон відсутній, дно пласке чи заокруглене; у тісті наявні різноманітні домішки. Такі особливості, а також відкрита форма ольвійських світильників дає можливість припускати їхнє значно більш раннє виробництво. До того ж, червоноглиняний світильник (О-2011/Р-25/1751), було знайдено у закритому комплексі, засип якого датується не пізніше третьої чверті V ст. до н. е. (Крапивина, Буйских, Кузьмищев, 2011, с. 54). Окрім втулки, світильник має типову форму мініатюрної одноручної чаші, характерної для місцевого керамічного виробництва того ж часу.

До раннього часу слід віднести також два фрагменти світильників (О-57/1938; О-70/2471). Перший фрагмент сіроглиняний, без візуальних домішок, має циліндричну за формою втулку, з незначним розширенням угору, за рахунок двох вертикальних розрізів, зроблених по сирій глині. Відкрита форма світильника, сірий випал на наявність циліндричної втулки з наскрізним отвором на дні, дають можливість припускати його раннє виробництво.

Другий фрагмент (О-70/2471) також відкритий, з високим виступом у центрі дна. Значне та нерівне за формою заглиблення на дні виробу, під виступом, вказує на те, що це мала бути втулка з наскрізним отвором. Вірогідно, у ході виготовлення, майстер просто стиснув пальцями верх

втулки, у результаті чого вийшов нерівний виступ. Груба поверхня та домішка у тісті глини (вапняку та піску) також свідчать про місцеве виробництво.

Аналогії: (Журавлев, Турова, 2012, с. 379-380).

Тип 22 (Рис. 72)

Датування: V ст. до н. е.

Місце виробництва: місцеве.

Одноріжкові світильники-чаші (типу фінікійських) із загнути краями-плічками. Світильники даного типу мають загнуті у середину краї-плічка та типологічно відноситься до категорії світильників-чаш. Краї було вдавлено по сирому тісту, від чого форма такого світильника дещо нагадує вінце іншого виробу із загнутими краями – ойнохої. Глина сірого кольору також вказує на ольвійське виробництво.

Світильники із загнутими краями мають широке датування – VII – II ст. до н. е. (Menzel, 1954, Abb. 1; Oziol, 1977, Fig. 2; Zeischka, 1997, p. 16), до того ж дослідники виводять таку форму від середини бронзового віку – 2200 – 1550 рр. до н. е. (Rosenthal, Sivan 1978, p. 76). Вважається, що світильники-чаші ведуть своє походження від фінікійських ламп-чаш, знахідки яких широко представлені у Середземномор'ї у пізньоархаїчний – класичний час (Oziol, 1977, pl. 1-3; Hübinger, 1995, Kat. Nr 1-9). Слід при цьому врахувати, що ольвійський екземпляр відрізняється від подібних світильників, перш за все низькою формою та лише злегка загнутими краями. А комплекс, у якому його було знайдено, датується у межах V ст. до н. е. (Буйских, Кузьмищев, Новиченкова, 2012). Незважаючи на те, що в Ольвії досі не було знайдено фінікійських світильників, можливо, вони могли бути відомі місцевому гончареві, який і зімітував відому форму.

Аналогії: Середземномор'я (Menzel, 1954, Abb. 1; Oziol, 1977, Fig. 2; Zeischka, 1997, p. 16; Oziol, 1977, pl. 1-3; Hübinger, 1995, Kat. Nr 1-9).

Тип 23

Датування: V ст. до н.е.

Місце виробництва: Борисфен.

Одноріжковий ліпний світильник із циліндричною втулкою в центрі дна (АБ-60/913). Даний варіант представлено одним екземпляром, який має один ріжок та циліндричну втулку в центрі вмістилища. Світильник має високий тулуб, схожий на більш пізні вироби еллініcтичного часу, проте відкриті дещо заокруглені плічка свідчать на користь раннього датування виробу. Крім того, циліндрична втулка в центрі дна характерна для світильників більш раннього часу, приміром для архаїчних дворіжкових виробів з Іонії, та одноріжкових виробів з аттичних центрів, які датуються класичним часом. Маленький не видовжений ріжок також вказує на раннє походження даного варіанту світильників.

Виріб має грубу поверхню, із помаранчевою глиною та домішками кварциту й піску.

Аналогії: аналогії не відомі.

Тип 24 (Рис. 73)

Датування: V ст. до н.е.

Місце виробництва: Ольвія та Борисфен.

Найбільшу частину ранніх ліпних світильників складають одноріжкові із пласким дном та округлими плічками. Даний варіант представлено як мікроформами, так і виробами звичайного діаметру. Ріжок невеликий округлої та підтрикутної форми.

Серед світильників даного варіанту наявний один екземпляр із двома ріжками. Усі вироби мають грубу поверхню, із темно-коричневою глиною, та домішками вапняку, та піску.

Даний варіант має подібну морфологію до іонійських світильників класичного часу, а також до сіролощених ольвійських виробів того ж хронологічного періоду.

Аналогії: подібний до виробів Типу 10.

Тип 25 (Рис. 74)

Датування: V ст. до н. е.

Місце виготовлення: Ольвія та Борисфен.

Шість виробів представлено окремим варіантом, до якого належать відкриті одноріжкові ліпні світильники із невисокими вертикально прямими плічками та сформованим вираженим ріжком. Дані вироби не мають перемички, яка розділяє отвір для ґноту та вмістилище виробу, як у ранніх виробів, наприклад, з іонійських центрів. Ріжок сформований шляхом стискання по сирій глині країв плічок виробу, таким чином, утворюючи «пелюстковий» край ойнохої, подібно до фінікійських світильників.

Світильники мають грубу крихку поверхню, із домішками кварциту, піску та вапняку. Усі вони характеризуються дуже перегорілою глиною. Вмістилище, на відміну від більш пізніх варіантів даного типу, які належать до римського часу (так званих “човникоподібних”), та не мають вираженого сформованого ріжка, за рахунок невисоких вертикальних плічок-бортиків має незначну ємність для палива.

Датуються вони закритим комплексом на матеріалах Ольвії – V ст. до н.е.

Аналогії: Неа Пафос (Mlynarczyk 1978, Pl. 15).

Тип 26 (Рис. 75)

Датування: друга – третя чверті V ст. до н. е.

Місце виробництва: Аттика.

Світильник із рельєфно виділеним по центру плічком, круглим тулубом та втулкою в центрі дна (О-94/НГС/737). До типу належить поки один аттичний довізний виріб, який зберігся лише дном вмістилища із втулкою, та плічками.

Плічка широкі округлі, тулуб має круглу форму. По центру плічок неглибокий рівчачок, який виділяє плічка рельєфно. По центру дна розташована невисока вузька циліндрична втулка.

Глина щільна, без візуальних домішок. Верхня частина світильника вкрита густим чорним лаком.

Аналогії: Howland Type 22C, № 203.

Тип 27 (Рис. 75)

Датування: друга – остання чверті V ст. до н. е.

Місце виробництва: Аттика.

Одноріжкові аттичні відкриті світильники із кількома канелюрами по плічках. До даного типу належать світильники із витягнутим ріжом, та боковою горизонтальною ручкою. Деякі вироби даного типу мають плаский піддон, та кільцевий. Дно вмістилища як пласке, так і з циліндричною втулкою. За своєю морфологією світильники поділяються на кілька варіантів.

Покриття чорним густим лаком суцільне; глина без візуальних домішок, що характеризує вироби аттичного виробництва.

Аналогії: Howland Type 22 C; Боспор (Журавлев 2007, с. 66-67). На акрополі Гели, кінець V – IV ст. до н. е. (Goldman 1940, Fig. 249, 1); Олінф, середина V ст. – 348 р. до н. е. (Robinson 1933, Pl. 199, *39*).

Тип 27. Варіант 1

Датування: друга – третя чверті V ст. до н. е.

Місце виробництва: Аттика.

Одноріжкові аттичні відкриті світильники із плічком з неглибокими канелюрами. Ріжок видовжений, округлої форми із маленьким круглим отвором для ґноту. Плічка не широкі, звернені до центру вмістилища. По плічках розміщено три неглибокі канелюри, які не заповнені лаком.

Глина та покриття аналогічні Типу 2.

Аналогії: Howland Type 22 C; Боспор (Журавлев 2007, с. 66-67). На акрополі Гели, кінець V – IV ст. до н. е. (Goldman 1940, Fig. 249, 1); Олінф, середина V ст. – 348 р. до н. е. (Robinson 1933, Pl. 199, *39*).

Тип 27. Варіант 2

Датування: кінець третьої чверті – остання чверть V ст. до н. е.

Місце виробництва: Аттика.

Світильники одноріжкові із боковою ручкою та плічками із канелюрами. Вироби даного варіанту мають дуже витягнутий ріжок, порівняно із попереднім Варіантом 1, проте отвір для ґноту такий самий – маленький і круглої форми. Плічка мають дві глибокі канелюри , які також вкриті густим чорним лаком. У світильників пласке дно вмістилища та наявна бокова ручка. Крім того, наявний екземпляр і з втулкою в центрі дна. Вироби даного варіанту мають невисокий кільцевий піддон.

Глина та покриття аналогічні Типу 27.

Аналогії: подібні до Howland 24A, № 245.

Тип 27. Варіант 3

Датування: остання чверть V ст. до н. е.

Місце виробництва: Аттика.

До даного варіанту належить одноріжковий світильник із високим тулубом та канелюрами по плічку. Плічка більш широкі, ніж у попередніх варіантів Типу 27, та мають три глибокі канелюри, які заповнені чорним густим лаком. Тулуб має більш високу форму, ніж Варіант 2 цього типу. Наявна бокова ручка та плаский невисокий піддон. Дно вмістилища пласке. Імовірно, даний виріб слугує подальшою модифікацією попередніх двох варіантів Типу 27, та відповідно датується більш пізнім часом.

Глина та покриття ідентичні до Типу 27.

Аналогії: схожий на Howland Type 24A Prime, № 251.

Тип 28 (Рис. 75)

Датування: друга чверть V ст. – 410 р. до н. е.

Місце виробництва: Аттика та місцеве.

Одноріжкові світильники аттичні відкриті із вузькою втулкою в центрі дна, та невисоким пласким піддоном (О-74/Некр/480; О-75/АГД/243; О-39/531). До даного типу належать світильники, які мають округлий тулуб, нешироке плічка, що звернені до центру вмістилища, та невисокий піддон. Наявні екземпляри як із боковою ручкою, так і без неї. На плічках вони мають тонку, чи широку смугу без лаку.

Покриття густим чорним лаком суцільне, крім піддону. Глина щільна, без візуальних домішок.

Виріб із широкою смугою без лаку по плічках має подібну аналогію в каталозі світильників з Афінської агори Howland Type 22B, № 196, проте останній у каталозі дослідника має два ріжки, хоча ці місця й догіпсовані, тому цілком можливо, що він був одноріжковий, подібно нашому екземпляру. Такий самий дворіжковий аттичний світильник із широкою смугою без лаку було знайдено в Херсонесі (Журавлев, Хршановски 2000, Рис. 1, 1), із більш раннім датуванням – кінець VI – початок V ст. до н. е.

Крім того, до даного типу належить місцевий виріб, який має червону глину, та аналогічну морфологію до довізних варіантів типу (СПЭ-95/Бейк/410).

Аналогії: Howland Type 22B; Херсонес (Журавлев, Хршановски 2000, Рис. 1, 1); Пантикапей (Журавлев 2004, Рис. 2, 4 – 5).

Тип 29 (Рис. 76)

Датування: кінець третьої чверті V – перша чверть IV ст. до н. е.

Місце виробництва: Аттика.

Світильник аттичний із втулкою в центрі дна одноріжковий та смугою без лаку по плічках (О-2014/Р-25/1542). Ріжок невеликий округлої форми із овальним отвором для ґноту. Плічка широкі, круглі, звернені до

центру вмістилища. У центрі дна вузька циліндрична втулка. Тулуб круглий. Виріб не має ручки та піддону.

Глина має незначну домішку вапняку, щільна. Покриття чорним лаком із графітним блиском на дні вмістилища , плічках та ріжку. По плічках наявна широка смуга без лакового покриття. Поверхня виробу гладенька.

Аналогії: ідентичний до Howland Type 22A, №193-194.

Тип 30 (Рис. 76)

Датування: перша – друга чверті IV ст. до н. е.

Місце виробництва: Аттика.

Одноріжкові еллініcтичні аттичні напівзакриті світильники із прямими широкими плічками (О-76/ЮЗА/540 і т.д.). Світильники даного типу є завершенням Типу 19 нашої колекції. Плічка прямі широкі, напівзакриті, звернені до центру вмістилища. Практично усі екземпляри мають бокову ручку. Дно вмістилища як пласке, так і з незначним конусоподібним узвищенням. Ріжок має дуже витягнуту форму із маленьким круглим отвором для ґноту. Світильники мають невисокий піддон, як плаский, так і кільцевий.

Глина щільна, без візуальних домішок. Покриття чорним та червоним густим лаком суцільне, крім піддону.

Аналогії: Howland Type 23C. Афіни (Thompson 1933, Fig. 1, *6*); Херсонес (Золотарев 2005 рис. 8); Некрополь Аполлонії (Иванов 1963, Обр. 96, *678а*)

Тип 31 (Рис. 77-78)

*Датування:*перша чверть V –друга половина IV ст. до н. е.

Місце виробництва: Аттика та Ольвія.

У результаті динаміки форми античних світильників, а також окремих їхніх частин, задля більш зручного використання виробів, з’явились і так

звані “світильники-аски”, які є перехідною (гібридною) формою між двома різними виробами.

Перехідні форми керамічних виробів завжди складали широкий спектр питань для дискусій, переважно тому, що сукупність ознак двох виробів ускладнює ідентифікацію речі. Їхня форма за основною морфологічною ознакою – внутрішній трубці – повторює відому форму кільцевого аска, спеціального керамічного виробу для масла, поширеного у VI – першій половині V ст. до н. е. Проте, на відміну від асків, замість горла з широким вінцем, куди заливалось масло, світильники мають стандартний ріжок. Крім того, у них скоріше за все, була відсутньою характерна для таких асків перекидна ручка. Також, більшість світильників даного типу мають лакове покриття і всередині вмістилища, що може свідчити на користь думки про використання виробу саме як світильника. Тим самим, такі світильники були зручними у використанні, оскільки закритий резервуар запобігав проливанню масла.

Світильники даного типу, окрім аттичного чорного лаку, та невисокого піддону, вирізняються більш високою будовою тулуба, та вузьким отвором у трубці. Суцільне лакове покриття відсутнє лише на піддоні ззовні. Вироби поділяються на кілька варіантів залежно від морфології.

Аналогії: Howland Type 26B; Селінунт (Hermanns, 2004, SL 20393, Taf. 6); Керамік в Афінах (Scheibler, 1976, Taf. 40, Nr. 229-232); Троя (Barr, 1996, fig. 17-18, cat. Nr. 64).

Тип 31. Варіант 1

Датування: в межах типу.

Місце виробництва: Аттика та Ольвія.

Більшість екземплярів світильників-асків мають високий тулуб, проте, зустрічаються і більш низькі, без піддонів, які більшою мірою схожі на аски. Перший фрагмент світильника-аска (О-87/ЮЗА/105) має невеликий

діаметр; поверхня вкрита чорно-коричневим густим лаком, всередині без покриття. Крім того, у вмістилищі світильник має незначний керамічний брак. Цей виріб імовірно належить до категорії імпортів. Це окремий тип світильників, дійсно рідкісний навіть у межах Середземноморського ареалу (тип 26B за Howland). Три таких світильника було знайдено в Афінах (Howland, 1958, p. 84-85, Type 26 B, Cat. Nr.372-374), проте, їхньою відмінністю є ще один отвір, навпроти ріжка, для наливання масла та ручка. Р. Холанд припускає, що через відносно малу кількість подібних виробів, вони могли існувати всього одну декаду, а саме у середині другої половини IV ст. до н.е. (Howland, 1958, p. 84). Менше з тим, ольвійський екземпляр відрізняється від афінських типів тим, що біля ріжка немає другого отвору.

Близька аналогія за формою та темному лаковому покриттю походить з Селінунта (Hermanns, 2004, SL 20393, Taf. 6), проте у виробу центральна трубка не має наскрізного отвору на піддоні. Світильник-аск зі згаданої пам'ятки складає окремий, мало поширений тип у підрозділі грецько-пунійських світильників, які датуються також другою половиною IV ст. до н. е. (Hermanns, 2004, S. 61).

Серед знахідок на афінському Кераміку також відомий тип світильників-асків – вони усі чорнолакові з профільованим дном-підставкою. Вони датуються у межах 350-300 рр. до н. е., та мають зверху, на відміну від ольвійських, канелюри (Scheibler, 1976, Taf. 40, Nr. 229-232).

Ще один світильник-аск на пласкій підошві та втраченою ручкою походить з розкопок Трої (Barr, 1996, fig. 17-18, cat. Nr. 64). Проте, цей світильник знайдено поза відповідним контекстом, що ускладнює його датування. Таким чином, ольвійський світильник можна продатувати у межах другої половини IV ст. до н.е., але не пізніше першої половини V ст. до н.е., оскільки прототип його форми, кільцеподібні аски, пізніше вже не зустрічаються.

Фрагмент світильника (ОЛ-49/2942) без покриття, проте із залощеною поверхнею, є місцевою імітацією довізного варіанту, що розглядався вище.

Доказом його ольвійського виробництва, окрім поверхні без лаку, може бути домішка дрібних часточок вапняку у глині. Невеликий округлий отвір біля ріжка скоріш за все слугував для наливання масла.

Аналогії: Howland Type 26B; Селінунт (Hermanns, 2004, SL 20393, Taf. 6); Керамік в Афінах (Scheibler, 1976, Taf. 40, Nr. 229-232); Троя (Barr, 1996, fig. 17-18, cat. Nr. 64).

Тип 31. Варіант 2

Датування: друга чверть V ст. до н. е.

Місце виробництва: Аттика.

У колекції світильників з Ольвії наявна довізна перехідна форма між низькими типом світильника-аска без піддону, та із високим на піддоні.

Екземпляр (О-2014/Р-25/1544) має дуже широкий отвір у трубці, та середню висоту між Варіантом 1 та 2 даного типу. Крім того, чорний густий лак нанесено як ззовні, так і всередині вмістилища виробу, що характерно для більш високих світильників-асків. Піддон невисокий, ззовні не вкритий лаком, із залощеною поверхнею.

Світильник було знайдено у закритому комплексі ями на ділянці Р-25 у 2014 р., що дозволяє датувати його другою чвертю – серединою V ст. до н. е.

Аналогії: див. Тип 31.

Тип 31. Варіант 3

Датування: третя чверть V ст. до н. е.

Місце виробництва: Аттика.

До даного варіанту належать високі світильники-аски на піддоні. Вони мають вузьку циліндричну трубку з наскрізними отворами по центру вмістилища, та повністю закритий резервуар – подібно за морфологією до асків. На жаль, ріжок жодного з екземплярів не зберігся. Характерною особливістю є невисокий плаский піддон. Світильники-аски мають

тонкостінну будову тулуба. Тулуб високий, подібний до виробів елліністичного часу з Аттики, на приклад тулуб виробів Типу 30.

Глина щільна, без візуальних домішок. Покриття чорним густим лаком суцільне, як ззовні, так і всередині, крім піддону. Крім того, у нашій колекції є світильник-аск, який повторює форму аттичних, але немає покриття (О-66/671). Виріб також має дещо більший діаметр.

Чорнолакові аттичні світильники-аски на піддоні мають повні аналогії на некрополі Аполлонії Понтійської, хоча й розміщені авторами публікації у розділі асків. Такий світильник складає тип І і датується третьою чвертю V ст. до н.е., разом з іншими асками (Иванов, 1963, с. 136; Обр. 55, *224*).

Аналогії: Аполлонія Понтійська (Иванов, 1963, с. 136; Обр. 55, *224*).

Тип 31. Варіант 4

Датування: друга чверть V ст. до н. е.

Місце виробництва: Аттика.

Двоярусні відкриті одноріжкові світильники-аски. Серед світильників-асків з Ольвії аттичного походження особливо привертає увагу цілий виріб. Світильник має ріжок, як у світильника, а з іншого боку – високу трубку, як у аска (А-22301). Також на розрізі виробу видно, що під вмістилищем розташовується окреми резервуар. Імовірно, до звичайного відкритого одноріжкового світильника було приєднано трубку з резервуаром для масла. Слід зазначити, що виріб доволі масивний.

Морфологія виробу ідентична світильникам Типу 13 нашої колекції, окрім тулуба – який має вертикально пряму форму.

Такий світильник може свідчити про те, що крім основного призначення даних виробів як освітлення, вони слугували і посудинами для зберігання масла (Baur 1947, p. 2).

Р. Холанд зазначає такі світильники двоярусними. Окрім того, ще один світильник, однак дещо з іншою морфологією також належить до

даного варіанту (О-88/АГД/352). Він має також круглий ріжок із овальним отвором для ґноту. Широкі плічка, прямі, звернені до центру вмістилища. По плічках широка смуга без покриття лаком. Чорний густий лак суцільно вкриває виріб.

Аналогії: Howland Type 18, №127; Селінунт (Hermanns 2004, SL 20393, Taf. 6); афінський Керамік (Scheibler 1976, Taf. 40, Nr. 229-232); Sksjy (Barr, 1996, fig. 17-18, cat. Nr. 64); Аполлонія Понтійська (Иванов, 1963, с. 136; Обр. 55, 224).

Тип 32 (Рис. 79)

Датування: кінець третьої чверті V – остання чверть IV ст. до н. е.

Місце виробництва: Аттика.

Світильники аттичні із масивними ріжками (О-70/2148; О-54/812; О-57/1795). Дані вироби збереглись лише відламаними ріжками. Останні мають дуже довгу форму, із маленьким круглим отвором для ґноту. Плічка не широкі, із однією глибокою канелюрою.

Поверхня виробів вкрита суцільно чорним густим лаком. Проте, наявний екземпляр, із не зафарбованою лаком верхньою площиною ріжка та краєм плічка. Глина типова аттична: щільна, без візуальних домішок.

Аналогії: Howland Type 24A, № 246; Пергам, доживають до 300 р. до н. е. (Schäfer 1968, Taf. 53, H3).

Тип 33 (Рис. 79)

Датування: остання чверть V – початок IV ст. до н. е.

Місце виробництва: Аттика.

Світильники аттичні одноріжкові напівзакриті на невисокому піддоні із дещо припіднятим у формі конуса дном вмістилища (О-56/721; О-60/164).

Вироби даного типу мають витягнутий округлий ріжок, із маленьким круглим отвором для ґноту. Плічка не широкі, округлої форми, із круглим тулубом. Центр дна вмістилища дещо узвищений, конусоподібної форми.

Світильники мають бокову горизонтальну ручку, та невисокий плаский та ввігнутий піддон.

Глина щільна, без візуальних домішок. Покриття густим чорним чи червоним лаком суцільне.

Аналогії: Howland Type 21C. Некрополь Аполлонії Понтійської, друга половина IV – друга чверть III (Иванов 1963, Обр. 96, *672, 680*); Токра (Boardman 1973, Pl. 33, *2420*); Мілет, V ст. до н. е. (Voigtländer 1982, Abb. 51, *338*).

Тип 34 (Рис. 79)

Датування: остання чверть V ст. – початок IV ст. до н. е.

Місце виробництва: Аттика.

Одноріжкові напівзакриті світильники із двома-трьома глибокими канелюрами по плічках та покриттям лаком дна (О-99/НГС/644 і т.д.). Вироби мають довгий ріжок із круглим маленьким отвором для ґноту. Плічка широкі, із двома-трьома глибокими канелюрами по краю. Дно вмістилища пласке, та іноді має високу конусоподібну форму. Крім кільцевого піддону, світильники мають бокову горизонтальну ручку.

Глина щільна, іноді трапляються невеликі часточки вапняку. Вироби даного типу мають залощену поверхню, на дні вмістилища – червоний густий лак.

Аналогії: Howland Type 24A Prime.

Тип 35 (Рис. 79)

Датування: останні роки V – друга чверть IV ст. до н. е.

Місце виробництва: Аттика.

Одноріжкові світильники напівзакриті із двома-трьома вузенькими канелюрами та лаком лише на дні (О-72/ЮЗА/228 і т.д.). Даний тип є більш пізнім продовженням попереднього Типу 34. Вироби вже мають високий тулуб, на відміну від попереднього типу. Ріжок має витягнуту форму із

круглим маленьким отвором для ґноту. По краях плічок наявні дві-чотири вузенькі неглибокі канелюри. Наявні вироби як із боковою ручкою, так і без неї. Піддон високий, як плаский, так і кільцевий. Дно вмістилища пласке, іноді із невисоким конусоподібним виступом, та трапляються екземпляри із товстим дном конічної форми.

Поверхня виробів залощена. Покриття червоним чи чорним густим лаком спостерігається лише на дні вмістилища. Глина щільна, без візуальних домішок.

Аналогії: Howland Type 24C Prime. Кітіон, на Кіпрі (Oziol 1993, Fig. 245, *641*); Афіни (Thompson 1933, Fig. 1, *9*); некрополь Аполлонії Понтійської кінець V – друга чверть IV ст. до н. е. (Hermany 2010, Pl. 56, DP 13, b-c);

Тип 36 (Рис. 13)

Датування: IV ст. до н. е.

Місце виробництва: Аттика.

Одно- та дворіжкові напівзакриті світильники із припіднятим по краях плічком та квадратним тулубом та ручкою. Даний тип світильників є більш пізньої формою Типу 17. Вироби мають округлий невеликий ріжок із овальним отвором для ґноту. Плічка мають напівзакриту форму та по краях внутрішнього діаметру різко підняті вгору. Тулуб має квадратну форму. Дно вмістилища дещо при підняте. Бокова ручка має круглу форму.

Покриття чорним густим лаком суцільне, в одному з випадків зі сріблястим лиском. Глина щільна, без візуальних домішок.

Аналогії: Howland Type 36 Variants.

Тип 37 (Рис. 82)

Датування: третя чверть – останні роки IV ст. до н. е.

Місце виробництва: Аттика.

Одноріжкові світильники із прямими широкими плічками та двома вузькими канелюрами по зовнішньому краю (О-88/НГС/599). Світильники

мають витягнутий ріжок із маленьким круглим отвором для ґноту. Плічка широкі прямі, дещо спрямовані до центру вмістилища, та мають неглибокі вузькі канелюри по краю ззовні. На чорнолаковому екземплярі спостерігаються основи від бокової ручки. Вироби мають високий кільцевий піддон, та конусоподібне дно вмістилища.

Покриття виробів даного типу в одному з випадків суцільне чорним густим лаком, в іншому – вкрите червоним лаком лише дно вмістилища. Поверхня другого виробу залощена. Глина щільна, спостерігаються вкраплення вапняку.

Аналогії: Howland Type 23D. Пергам (Schäfer 1968, Taf. 53, H4)

2.3. Еллініcтична доба

2.3.1. Світильники з глини

Тип 38 (Рис. 105)

Датування: друга половина IV ст. – початок III ст. до н. е.

Місце виробництва: Аттика.

Світильник дворіжковий напівзакритий із довгими ріжками та втулкою в центрі дна (О-74/ЮЗА/422). Ріжки світильника мають витягнуту форму, із маленьким круглим отвором для ґноту. Плічка не широкі, мають канелюру по краю. Тулуб високий. У центрі вмістилища висока циліндрична втулка із вузьким наскрізним отвором. Виріб має високий кільцевий піддон.

Покриття густим червоно-коричневим лаком суцільне. Глина щільна, спостерігаються дрібні часточки вапняку.

На думку Р. Холанда, такі світильники є дворіжковою версією аттичних еллініcтичних одноріжкових світильників із ідентичним плічком та канелюрою по краю (Howland 1958, p. 82).

Аналогії: Howland Type 26A, № 366; подібний світильник знайдено при розкопках на Маячному півострові поблизу Херсонеса (Стржелецкий

1961, рис. 11, *2*); Некрополь Аполлонії Понтійської, друга половина – остання чверть IV ст. до н. е. (Иванов 1963, Обр. 96, *681*).

Тип 39 (Рис. 80-81)

Датування: IV – IIIст. до н.е.

Місце виробництва: Ольвія, Борисфен та поселення хори.

До даного варіанту належать елліністичні напівзакриті ліпні світильники із дещо видовженим ріжком. Наявні як дво-, так і одноріжкові екземпляри. Форма ріжка округла, та підтрикутна. Заливний отвір дещо звужується, та має напівзакриту форму, характерну для виробів еллініс тичного часу. В одноріжкових екземплярах наявна бокова горизонтальна ручка, яка розташована як навпроти ріжка, так і на одному з боків від ріжка. Висота тулуба також характерна для виробів елліністичного часу. Характерна масивність товщини стінок світильників, груба поверхня, домішки піску та вапняку. Глина має темно-сіре та червоне забарвлення.

Аналогії: тип 23 за Марченком К. К. (Марченко 1988, рис. 32, 7).

Тип 40 (Рис. 83-84)

Датування: IV – IIст. до н.е.

Місце виробництва: Ольвія та Борисфен.

До даного варіанту належать ліпні одноріжкові світильники “глечикоподібного” типу, які предс тавлені як мікроформами, так і світильниками звичайного розміру. Характерною відмінністю даних виробів від звичайних глечикоподібних світильників є їхня більш округла будова тулуба, проте наявні й ідентичні екземпляри, із характерним горлом глечика.

Усі вони мають дещо видовжений ріжок овальної форми, та вертикально посаджену ручку. Наявні залощені екземпляри, поруч із грубою поверхнею виробів, наявність домішок – вапняк, пісок.

Аналогії: тип 23 за Марченком К. К. (Марченко 1988, рис. 32, 7).

Тип 41 (Рис. 85-87)

*Датування:*IV – II ст. до н. е.

Місце виробництва: Аттика та місцеве.

У колекції наявні елліністичні одноріжкові напівзакриті світильники на ніжці-підставці, які представлено як сіро-, світлоглиняними екземплярами, так і аттичними чорно- та червонолаковими виробами.

Одноріжковий світильник на ніжці (О-72/ЮЗА/367) та дві ніжки від світильників з врізними поперечними смугами (О-76/ЮЗА/170; О-74/ЮЗА/129). Що стосується останніх, то аналогічну ніжку-підставку з покриттям червоним лаком та поперечними смугами було знайдено в Афінах, та вона належить до типу Howland 27 Variants із доволі широким датуванням – III – II ст. до н.е. Триріжковий світильник з терракотою та близькою за формою ніжкою та врізними смугами було знайдено в могилі некрополя Каміру на Родосі (Bailey 1975, Pl. 73, Q363), де він датується автором останньою чвертю VII ст. до н.е. та навіть пізніше. Одноріжкові світильники на ніжці мають багато аналогій, на відміну від вищезгаданих.

Довізний тип (О-72/ЮЗА/367) близький за формою до афінських Howland 25 A и 25 B, та датується серединою другої чверті IV–першою чвертю III ст. до н. е. (Howland 1958, p. 57). Близькі форми світильників знайдено в Деметрії (Zimmer, Furtwängler 2003, Taf. 3, 27e), Неаполі, де вони датуються вузьким хронологічним проміжком 350 – 300 рр. до н. е. (Hübinger 1993, Taf. 5, 41), а також інших центрах античного світу (Вальдгауер 1914, № 530; Bailey 1975, Pl. 44, cat. Nr. Q264-265, Q379; Barr 1996, Fig. 17, 62). Подібні світильники датуються дослідниками доволі широко, однак, у межах елліністичного часу, III – I ст. до н. е. При дослідженні Ольвії у 1962 р. було знайдено близький за формою світлоглиняний одноріжковий світильник на ніжці-підставці з покриттям червоною фарбою та аналогічним боковим виступом (Шейко 2013б, кат. № 9, рис. 4, 2). Проте, домішка вапняку у тісті глини та груба поверхня з іншим покриттям, дали можливість припустити ольвійське виробництво останнього.

Крім того, виділяються й інші місцеві екземпляри світильників на ніжці-підставці (О-62/1100; О-78/Некр/342; О-20285). Припущення про те, що ці екземпляри (О-62/1100; О-78/Некр/342; О-20285) представляють ольвійське виробництво, підтверджується іншим покриттям, грубою поверхнею та домішкою вапняку у тісті глини. У відомих нам аналогіях подібні світильники вкриті чорним густим лаком. Ольвійські ж світильники вкриті червоною фарбою поганої збереженості; сірим лощенням. Прямими аналогіями таким світильникам є вироби із Селінунта (Hermanns, 2004, T. 15, NI 6614), Істмії (Broneer 1977, cat. Nr. 137), та афінського Кераміка, де вони датуються II ст. до н. е. (Scheibler 1976, Taf. 93, № 358), а на Делосі, навіть ще пізнішим часом – другою половиною II – початком I ст. до н. е. (Bruneau 1965, Nr. 236, 237, 264, 312).

Представлено також різноманітні екземпляри подібних, але дворіжкових світильників (Knigge 2005, Abb. 53, Kat. Nr 175); з одним виступом на ніжці (датуються III – II ст. до н. е.: Deneauve 1969, Pl. XXXI, Nr. 203; Pl. XXXII, Nr. 241,242), а також 325 – 275 рр. до н. е.: (Mlasowsky 1993, Abb. 2, Nr. 13, 14)); з кількома виступами на ніжці (Bouzek 1990, p. 138), чи без них (Zimmer, Furtwängler 2003, T. 2, i.21; Davidson 1968, Fig. 1, *1*; у Пеллі, такі світильники датуються 300 р. до н. е.: Δρουγου 1992, Nr. 103, 105, 107; в Олінфі ще більш раннє датування – після 450 р. до н. е.: Robinson 1952, Pl. 153, Nr. 96; за матеріалами Афінської агори – друга чвертьIVст. – початок III ст. до н. е.: Howland 1958, cat. Nr. 275, 312); з вертикальною ручкою (Bouzek 1990, p. 138; Davidson 1968, Fig. 1, *2*). Г. Девідсон за дослідженнями в Коринфі, датує такі світильники серединою III ст. до н. е. (Davidson 1968, p. 107).

У нашому каталозі також є ще один довізний світильник на високій ніжці-підставці (О-62/1700), який має аналогії у колекціях світильників з інших центрів античного світу. Припущення про те, що наш екземпляр має ольвійське походження, підтверджується іншим покриттям, грубою поверхнею та домішкою вапняку у тісті глини. У відомих нам аналогіях

подібні світильники вкриті чорним густим лаком. Ольвійський світильник вкритий червоною фарбою поганої збереженості. Прямими аналогіями даному світильнику є вироби із Селінунта (Hermanns 2004, T. 15, NI 6614), Істмії (Broneer 1977, cat. Nr 137) та афінськогоКераміка, де він датується II ст. до н. е. (Scheibler 1976, Taf. 93, № 358).

Звертає на себе увагу і довізний тип сіроглиняного світильника з покриттям і орнаментом, на високій ніжці-підставці (О-89/НГС/122). Сіре лощення, крапковий орнамент, а також дрібні сріблясті вкраплення у складі глини дають можливість стверджувати про його ефеське виробництво (Журавлев 2010, с. 20), та датувати другою половиною II ст. до н. е. (Højte 2010, p. 436). В Афінах було знайдено ефеський світильник на ніжці-підставці, з покриттям чорним лаком та орнаментованим верхом (Thompson 1933, Fig. 4, L140).

Аналогії: некрополь Каміру (Bailey 1975, Pl. 73, Q363); Деметрій (Zimmer, Furtwängler 2003, Taf. 3, 27e), Неаполь (Hübinger 1993, Taf. 5, 41), а також інші центри античного світу (Вальдгауер 1914, № 530; Bailey 1975, Pl. 44, cat. Nr. Q264-265, Q379; Barr 1996, Fig. 17, 62); Селінунт (Hermanns 2004, T. 15, NI 6614), Істмія (Broneer 1977, cat. Nr. 137), Керамік в Афінах (Scheibler 1976, Taf. 93, № 358), Делос (Bruneau 1965, Nr. 236, 237, 264, 312); (Knigge 2005, Abb. 53, Kat. Nr 175; Deneauve 1969, Pl. XXXI, Nr. 203; Pl. XXXII, Nr. 241,242; Mlasowsky 1993, Abb. 2, Nr. 13, 14; Bouzek, 1990, p. 138; Zimmer, Furtwängler, 2003, T. 2, i.21; Davidson 1968, Fig. 1, *1)*; Пелла (Δρουγου 1992, Nr. 103, 105, 107); Олінф (Robinson 1952, Pl. 153, Nr. 96); Афіни (Howland 1958, cat. Nr. 275, 312; Bouzek 1990, p. 138; Davidson 1968, Fig. 1, *2*); Коринф (Davidson 1968, p. 107).

Тип 42 (Рис. 88-100)

Датування: друга половина IV – початок III ст. до н. е.

Місце виробництва: місцеве.

Світильники “глечикоподібного” типу, які мають вузький діаметр плічок закритої форми, та високий тулуб. Дно вмістилища пласке, а ззовні у більшості виробів округле. Усі світильники даного варіанту мають округлу у плані будову тулуба. Динаміка форми також простежується і у ріжку, який дещо збільшується у бік видовження та збільшення отвору для ґноту. Плічка переважно вертикально підняті, рідше – скошені на зовні. Тобто спостерігається відхід від скошеної форми плічок.

Усі вироби даного типу поки знайдено лише в Ольвії (Hójte 2010, рис. 2б, 2; 14, Pl. 324, 324-325, O-72; Pl. 325, O-82–O-83),які датуються IV – початком III ст. до н. е. Чітких аналогій даним виробам серед інших центрів античного світу поки не знайдено, проте за своєю будовою вони нагадують вироби Типу 18, тобто динаміка форми пов’язує їх із наступними більш пізніми варіантами типу, що дозволяє припускати їхнє датування у межах другої половини IV – початком III ст. до н. е.

*Аналогії:*Ольвія (Hójte 2010, рис. 2б, 2; 14, Pl. 324, 324-325, O-72; Pl. 325, O-82–O-83).

Тип 43 (Рис. 101-103)

*Датування:*третя чверть IV – перша чверть III ст. до н. е.

Місце виробництва: Аттика та місцеве.

До даного типу належать елліністичні одноріжкові напівзакриті світильники із глибокою канелюрою по плічках. Варіанти в межах типу різняться покриттям та морфологією деяких частин світильників. Це одноріжкові світильники, із довгим ріжком, який має круглий маленький отвір для ґноту. Усі екземпляри мають глибоку канелюру по середині плічок. Крім того, усі вироби мають плаский чи кільцевий високий піддон із пласким, чи плотним конусоподібним дном вмістилища. Наявні варіанти як із боковою ручкою, так і без неї. Деякі екземпляри мають характерний виступ-вушко збоку на тулубі.

Крім того, виділяються також світильники біконічної форми тулуба.

Глина даних виробів щільна, іноді простежуються дрібні фрагменти вапняку. Деякі екземпляри мають суцільне покриття густим чорним лаком, та наявні і вироби із залощеною поверхнею без покриття.

Крім того, у колекції світильників, знайдених на території Ольвії та поселень її хори, наявні вироби місцевого виробництва, які слугують репліками до довізних варіантів даного Типу.

Тип 43. Варіант 1

Датування: середина другої чверті IV ст. – перша чверть III ст. до н. е.

Місце виробництва: Аттика.

Еллініcтичні аттичні одноріжкові напівзакриті світильники з глибоким рівчачком навколо плічок без ручки та з боковим виступом. Плічка даних виробів як округлі, так і широкі прямі, дещо звернені до центру вмістилища. По центру, чи по зовнішньому краю плічок – глибока канелюра. Збоку на тулубі, світильники здебільшого мають боковий виступ із наскрізним отвором у ньому. Проте, наявні екземпляри без подібного виступу. Дно вмістилища масивне пласке, чи узвищене конусоподібне. Піддон як плаский, так і кільцевий.

Глина аттична: щільна, без візуальних домішок. Покриття суцільне, крім піддону, червоним та чорним густим лаком.

Аналогії: Howland Type 25A. Сабрата, в Лівії, кінець III ст. до н. е. (Joly 1974, Tav. 1, *2, 6*); Кітіон, на Кіпрі, IV – перша чверть III ст. до н. е. (Oziol 1993, Fig. 245, *627*); Пергам (Schäfer 1968, Taf. 53, K3); Караніс, Єгипет, (Shier 1978, Pl. 10, *1*); Аттика, середина IV ст. до н. е. (Szentléleky 1969, №7-9a); Тарсус (Goldman 1950, Pl. 93, *1*); Kenchreai, у Коринфі, рубіж IV – III ст. до н. е. (Williams 1981, Pl. 1, 6-7, 12); Македонія, IV – III ст. до н. е. (Грозданова 1987, Т. XVI, 1); кінець IV – середина III ст. до н. е. (Caminnecі 1989, Tav. X, 7); Істмія (Anderson-Stojanović 1993, Pl. 61, *46*; Pl. 64, *86*); Афіни, храм Дванадцяти богів (Gadbery 1992, Pl. 110, *e*).

Тип 43. Варіант 2

Датування: кінець другої чверті IV – друга чверть III ст. до н. е.

Місце виробництва: Аттика.

Аттичні елліністичні одноріжкові світильники без лаку та глибоким рівчачком по плічку, без бокового виступу. Дані світильники ідентичні за морфологією до попереднього Варіанту 1, та відрізняються від останнього лише відсутністю бокового виступу, та відсутністю лакового покриття ззовні виробів. Світильники мають плаский піддон, та масивне дно вмістилища, яке у деяких випадках вкривалось густим червоним лаком. Дно має конусоподібну форму. Наявні екземпляри як із боковою ручкою, так і без неї.

Глина аналогічна Типу 43, Варіант 1. Поверхня виробів залощена.

Аналогії: Howland Type 25A Prime. Сабрата, в Лівії, 275 – 250 рр. до н. е. (Joly 1974, Tav. 1, *3-4*); Олімпія (Hausmann 1996, Taf. 3, 14, 16); Надлиманське городище, друга половина IV – перша чверть III ст. до н. е. (Дзис-Райко 2012, Рис. 34, Табл. 18); Олександрія (Mlynarczyk 1990, Fig. 1); некрополь Коринфа (Blegen 1964, Fig. 19); некрополь Аполонії Понтійської, остання чверть IV – третя чверть III ст. до н. е. (Hermany 2010, Pl. 21, Tombe 279, c-d); акрополь Гели (Coleman 1992, Pl. 74, *a*)

Тип 43. Варіант 3

Датування: друга половина IV – перша чверть III ст. до н. е.

Місце виробництва: Аттика.

Елліністичні аттичні одноріжкові світильники чорнолакові з глибоким рівчачком навколо плічок з ручкою та без із масивним дном. Світильники за морфологією будови аналогічні виробам Варіанту 2 даного типу, а також за глиною. Відмінністю є лише їхнє покриття чорним густим лаком суцільно, крім піддону ззовні, та, відповідно, датування.

Аналогії: Howland Type 25B. У колекції археологічного музею Плоешти, в Румунії (Topoleanu 2012, Pl. 1, *2-3*); Херсонес, початок III – початок II ст. до н. е. (Журавлев, Хршановски 1999, Рис. 2, *10*); Афіни

(Thompson 1933, Fig. 1, *9*); Некрополь Коринфа (Blegen 1964, Fig. 19); некрополь Аполлонії Понтійської, кінець IV – перша чверть III ст. до н. е. (Иванов 1963, Обр. 96, *677*).

Тип 43. Варіант 4

Датування: третя чверть IV – друга чверть III ст. до н. е.

Місце виробництва: Аттика.

Аттичні елліністичні одноріжкові світильники без лаку ззовні та із глибоким рівчачком та боковим виступом. Світильники даного варіанту ідентичні за складом глини та морфологією до виробів Варіанту 1 даного Типу. Відмінністю є відсутність лакового покриття ззовні, натомість поверхня виробів залощена, а також вкрите густим червоним лаком дно вмістилища.

Аналогії: Howland Type 25B Prime.

Тип 43. Варіант 5

Датування: в межах типу.

Місце виробництва: Ольвія.

До даного варіанту зараховано місцеві імітації довізних Варіантів (1-4) даного Типу. Це одноріжкові елліністичні напівзакриті світильники із канелюрою по краю плічок. Наявні екземпляри, як із боковою ручкою, так і без неї. На жаль, в жодному екземплярі ріжок не зберігся. Світильники варіанту мають як пласке дно вмістилища на пласкому піддоні, так і масивне конусоподібної форми на кільцевому високому піддоні.

Поверхня виробів груба, без покриття лаком чи фарбою. Глина має дуже значну домішку великих часточок вапняку та піску. Крім того, у колекції наявний екземпляр із сіролощеною поверхнею.

Аналогії: вироби слугують репліками до розглянутих варіантів даного Типу. Аналогічний виріб до сіролощеного знайдено у храмі Афіни в

Аргамумі, Румунія, де він датується серединою III – серединою II ст. до н. е. (Topoleanu 2013, Pl. IV, 19).

Тип 43. Варіант 6

Датування: в межах типу.

Місце виробництва: Ольвія та поселення хори.

До даного варіанту належать два світильника(Бн2; Кат-94/349), які схожі за морфологією на вироби аттичного виробництва елліністичного часу, із канелюрою по плічках, проте мають деякі відмінності. Світильники мають витягнутий ріжок із маленьким круглим отвором для ґноту. Пласке дно вмістилища без піддону ззовні. Плічка округлі, напівзакриті, без рельєфного виділення. Тулуб округлої форми. Дані вироби не мають бокового виступу чи ручки.

Глина ідентична до довізних виробів даного Типу. Покриття густим червоним лаком на дні вмістилища.

Аналогії: імовірно дані вироби є модифікацією означеного Типу, адже аналогії не знайдені.

Тип 43. Варіант 7

Датування: в межах типу.

Місце виробництва: Аттика та іонійські центри.

Світильники одноріжкові із біконічною формою тулуба. Мають витягнутий ріжок із маленьким овальним чи круглим отвором для гноту. Високий піддон, та конусоподібне дно. По краю заливного отвору спостерігається рівчачок. Іноді наявний боковий виступ із наскрізним отвором та без нього.

Лаком вкриті суцільно. Глина без візуальних домішок, щільна.

Світильники із рівчачком навколо заливного отвору, та із боковим виступом-наліпом без наскрізного отвору наявні в колекції музею Аквілеї, в

Італії (Balestrazzi 1988, Tav. 1*, 4;* Tav. 2, *7*) доволі широко – серединою III ст. до н. е. – серединою I ст. н. е.

Аналогії: подібні вироби відомі й в Ефесі, де вони датуються кінцем третьої чверті II ст. до н. е. (Gassner 1997, Taf. 62). Акрополь Гели, III ст. до н. е. (Goldman 1940, Fig. 249, 2); Мілет (Tuluc 2003, Pl XVII, 4). Кіпр, II ст. до н. е. (Köhler-Osbahr 1990, №105; Papageorghiou 1991, Fig. 18); Караніс, Єгипет, (Shier 1978, Pl. 10, *4, 5*); Аттика, рубіж IV – III ст. до н. е. (Szentléleky 1969, №11a); Тарсус (Goldman 1950, Pl. 93, 5-7, 11); Калос Лімен, III ст. до н. е. (Шульц 1957, рис. 11, а); (Grammenos 2003, Fig. 5, *5-6*); Делос (Élaigne 2007, Fig. 6, *7*); Магдалензберг, середина – початок I ст. до н. е. (Farka 1977, Taf. 1, *1-2, 4, 6*); Коринф, друга половина III – II ст. до н. е. (Slane 1986, Pl. 63, *32*; Romano 1994, Pl. 27, *72-74*); У колекції археологічного музею Плоешти, в Румунії (Topoleanu 2012, Pl. 1, *4-7*); подібні світильники складають місцеві типи за глиною та покриттям у Сагаласосі, в Турції, III – II ст. до н. е. (Metin 2012, Res. 1-2); Неа Пафос, на Кіпрі, III – II ст. до н. е. (Mlynarczyk 1978, Fig. 1).

Тип 44 (Рис. 82)

Датування: кінець другої чверті IV – початок III ст. до н. е.

Місце виробництва: Аттика.

До даного типу належать аттичні напівзакриті одноріжкові світильники із високою циліндричною втулкою в центрі дна (О-63/1300; О-36/1194/Б3/547).Світильники даного типу мають високу округлу будову тулуба. Плічка не широкі, по краю мають канелюру, а також наявний екземпляр без канелюри, проте зі смугою без лаку. По центру вмістилища висока циліндрична втулка. Крім того, наявний невисокий піддон.

Покриття чорним та червоним густим лаком суцільно. Глина щільна, має незначні домішки вапняку.

Аналогії: Howland Type 26A, № 369.

Тип 45 (Рис. 82)

Датування: кінець третьої чверті IV – II ст. до н. е.

Місце виробництва: Аттика.

До даного типу належать одноріжкові мікроформи світильників із високими циліндричними втулками в центрі дна. Вони характеризуються маленьким діаметром, втулкою вищою за плічка, округлим ріжком. По плічках іноді є неглибока канелюра.

Глина щільна, іноді наявна домішка вапняку. Покриття або суцільно лакове, або без лаку.

Аналогії: Howland Type 27 A-C. Пергам (Schäfer 1968, Taf. 55, M1-M3); Афіни (Thompson 1933, Fig. 1, *4*); Некрополь Аполлонії Понтійської, за монетами датується кінцем III – першою чвертю II ст. до н. е. (Иванов 1963, Обр. 96, *682-683*).

Тип 46 (Рис. 104-105)

Датування: III – II ст. до н. е.

Місце виробництва: місцеве.

У колекції наявні 14 світильників, які схожі за формою тулуба на вироби еллініcтичного часу, та мають характерну глину, яка за домішками та зовнішнім виглядом повторює глину виробів кухонної кераміки. Світильники даного типу як маленького діаметру, так і вдвічі більшого, за вироби еллініcтичного часу. Характерно, що вони мають різну форму – схожі за морфологією на світильники “глечикоподібного” типу (із характерним плічком), а також із високим круглим тулубом та порівняно із напівзакритим вмістилищем, вузьким отвором для наливання палива в середину.

Згадані освітлювальні прилади можуть стати ілюстрацією тези про те, що світильники виготовлялись у тих самих майстернях, що й решта кераміки, адже наявність спеціальних майстерень для виготовлення останніх, на думку дослідників, виглядає досить сумнівною (Howland 1958, p. 3-4; Broneer 1930, p. 5; Bailey 1975, p. 3).

Аналогії: повних аналогій поки знайдено.

Тип 47 (Рис. 106)

Датування: III – перша половинаII ст. до н. е.

Місце виробництва: місцеве.

Одноріжкові світильники “глечикоподібного” типу із біконічною формою тулуба та незначним піддоном. Невеликий діаметр виробу. Плічка мають напівзакриту вертикальну заокруглену форму. Ріжок короткий, із округлими обрисами та овальним отвором для ґноту. Дно вмістилища у більшості виробів даного варіанту округле.

Даний тип аналогічний типові 3 за Д. В. Журавльовим, та відповідно датується у межах III – першої половини II ст. до н. е., за матеріалами з шарів Пантикапею та зольника II у Мірмекії (Журавлев 2010, с. 270). Зустрічаються переважно у містах Боспору (Журавлев 2010, Тип 3, вар. 3.1, кат. №№ 457-519), знахідка відома також із Маріцинського некрополя на хорі Ольвії (Ebert 1911, Abb. 82, r).

Аналогії: Мірмекій (Журавлев 2010, с. 270), міста Боспору (Журавлев 2010, Тип 3, вар. 3.1, кат. №№ 457-519), Маріцинський некрополь (Ebert 1911, Abb. 82, r).

Тип 48 (Рис. 106-119)

Датування: III – I ст. до н. е.

Місце виробництва: місцеве.

Одноріжкові світильники глечикоподібного типу із незначно вираженими плічками, та однією чи кількома канелюрами навколо заливного отвору напівзакритої форми. Крім того, їхньою особливістю є округла форма тулуба, тобто не має такої чітко вираженої курватури як у глека. Форма ріжка округла, дещо видовжена. Дно ззовні дещо підокругле та переважно пласке. Дно вмістилища пласке. Низька форма світильників, округлі обриси, дещо

видовжений ріжок та напівзакритий заливний отвір дозволяють датувати їх порівняно з іншими варіантами означеного типу III – I ст. до н. е.

Аналогії: поки що немає аналогій.

Тип 49 (Рис. 121)

Датування: III – I ст. до н. е.

Місце виробництва: місцеве.

Серед варіантів даного типу глечикоподібних світильників виділяються дворіжкові світильники із вертикальною ручкою. Форма тулуба таких світильників біконічна та іноді ребро дещо округле. Дно ззовні округле, так само як і дно вмістилища. Ріжок втянутої форми із овальним отвором для ґноту. Аналогічна форма тулуба та видовжений ріжок, із напівзакритим заливним отвором, до типів 3 та 4.2 за Д. В. Журавльовим дозволяють у формі припущення датувати їх III – I ст. до н. е.

Аналогії: аналогій поки не знайдено.

Тип 50 (Рис. 119-120; Рис. 122)

Датування: кінець III – I ст. до н. е.

Місце виробництва: місцеве.

Одноріжкові світильники глечикоподібного типу із вертикально піднятими плічками. Вироби даного типу мають напівзакриту форму, що більш звужена, порівняно із попередніми типами глечикоподібних світильників. Дно ззовні округлої форми, продовженням якого слугує довгий ріжок, подібний до світильників елліністичного часу з Аттики. Отвір для ґноту овальний, невеличкий. Дно вмістилища пласке. Тулуб біконічний, або більш округлий.

Даний тип подібний до виробів Типу 4.1 за Д. В. Журавльовим, проте ольвійські варіанти не мають піддону, а натомість характеризуються округлим дном. Близькі аналогії знайдено в Пантикапеї (Кругликова 1957, с. 306, рис. I, 9), де вони датуються завдяки знахідкам у комплексах кінцем III –

I ст. до н. е.; Гермонасі (Коровина 2002, табл. 18, 12) із датуванням I ст. до н. е. – I ст. н. е. На матеріалах боспорських комплексів, Д. В. Журавльов датує подібні світильники II – I ст. до н. е., а можливо і початком I ст. н. е. (Журавлев 2010, с. 270). Таким чином, беручи до уваги таке широке датування, слід припустити, що світильники даного варіанту співіснували із деякими попередніми варантами типу "глечикоподібних".

Аналогії: Пантикапей (Кругликова 1957, с. 306, рис. I, 9); Гермонаса (Коровина 2002, табл. 18, 12); інші міста Боспору (Журавлев 2010, с. 270).

Тип 51 (Рис. 82)

Датування: Остання чверть III – третя чверть II ст. до н. е.

Місце виробництва: Аттика.

Дворіжковий еллініcтичний аттичний світильник із близьким розташуванням ріжків. Світильник доволі масивний за розмірами, та має форму тулуба, характерну для виробів еллініcтичного часу, а також покриття густим чорним лаком, що свідчить про його походження з Аттики. Збереглись основи для вертикальної ручки, а також частково два витягнутих ріжка, які розміщені поруч.

Аналогії: схожий на Howland Type 34B.

Тип 52 (Рис. 105)

Датування: II – Iст. до н. е.

Місце виробництва: Аттика.

Світильники одноріжкові глечикоподібного типу із вертикально піднятою ручкою та виступом збоку тулуба. По плічках спостерігаються один чи кілька неглибоких канелюр. Плічка значно підняті воронкоподібної форми. Ріжок дуже видовжений із овальним отвором для ґноту. Усі вони мають високий піддон.

Глина щільна, із дрібною домішкою вапняку. Покриття червоним густим лаком суцільне, поганої збереженості.

Близькі аналогії такій формі було знайдено в різноманітних центрах античного світу (Bailey 1991, Fig. 5; 9, Pl. 24, Q120-122), з некрополя Еліс, де вони чітко датуються I ст. до н. е. (Georgiadou 2005, Abb. 30, Typ 11). Подібні світильники знайдено і в Херсонесі та Пантикапеї, де вони датуються II ст. до н. е. (Журавлев 2010, кат. №№ 595-596; 11, p. 45, No. 11). Акрополь Гели, датуються завдяки монетам у комплексі – 220 – 197 рр. до н. е. (Goldman 1940, Fig. 248, 6).

Аналогії: (Bailey 1991, Fig. 5; 9, Pl. 24, Q120-122); некрополь Еліс (Georgiadou 2005, Abb. 30, Typ 11); Херсонес, Пантикапей (Журавлев 2010, кат. №№ 595-596; 11, p. 45, No. 11). Акрополь Гели (Goldman 1940, Fig. 248, 6), Кітіон, на Кіпрі (Oziol 1993, Fig. 245, *691*).

Типи 53 – 58 (Рис. 123-143)

Датування: II ст. до н.е. – I ст. н. е.

Місце виробництва: Кнід, Ефес, Палестина, Пергам.

Окрема група виробів елліністичного часу складає 87 виробів з різноманітними орнаментами. Вони дозволяють простежити динаміку імпорту світильників з кількох середземноморських центрів та здійснити спробу виявити їхні імітації.

Різноманітні орнаменти, які застосовувались у декоруванні світильників, характерні для керамічної продукції саме епохи еллінізму. Світильники цього часу мають варіантну (порівняно із попереднім архаїко-класичним періодом) морфологію форми, певну форму ріжка і, як правило, вертикально посаджену ручку. Можна простежити чітку тенденцію до зміни форми від напівзакритої, до кінця елліністичного часу – повністю закритої. Висота тулуба та довжина ріжка також зазнають змін, перш за все, у бік видовження. До того ж, розмір виробів стає вдвоє меншим, на відміну від світильників попередніх хронологічних періодів.

Серед світильників з орнаментальними мотивами звертає на себе увагу виріб з гілкою винограду навколо заливного отвору та листям навколо

нього. Орнамент із чередуванням гілок винограду та листя по краю плічок вказує на пергамський стиль декоративного оформлення – такі світильники зазвичай датуються останньою чвертю II – I ст. до н. е. (Bruneau 1991, 598, fig. 2; Tezgör, Sezer 1995, Nr. 338). Крім того, такий варіант рельєфного декору характерний і для великої групи столових ваз (Bruneau 1991, fig. 1, cat. Nr. 8 ff). Схожий орнамент є на світильнику з Поццуолі, який є перехідним типом виробу від еллініcтичного часу до римського, що дозволяє датувати його I ст. до н. е. – I ст. н. е. (Oziol 1977, Pl. 10, Nr. 161); у Пергамі, де вони віднесені ще до середини II ст. до н. е. (Schäfer 1968, Taf. 62-63, Q46; Taf. 64, Q49). Враховуючи це, можна припустити, що знайдений в Ольвії світильник є імітацією цього стилю, однак добре відмучена глина без візуальних домішок і сліди коричнево-сріблястого лакового покриття свідчать не на користь його місцевого виробництва.

Рельєфні декорування світильників простежується не лише навколо заливного отвору, але й по боках. Сіроглиняний світильник округлої у розрізі форми з декором у вигляді дельфінів по боках, представлений вже декількома знахідками в ольвійській колекції (Шейко 2013, рис. 5,2; кат. № 11).Подібне оздоблення теж поки не має аналогій, однак сіра глина з домішкою дрібних блискіток та лощення виробу дають можливість припускати, що цей світильник є ольвійською імітацією ефеського стилю, і датується II – I ст. до н. е. (Журавлев 2010, с. 20). Декор з дельфінами відомий на світильниках, проте, як правило, вони зображались на ріжку, навколо заливного отвору, чи збоку, але не на виступі, як на наших екземплярах, і датуються серединою II – I ст. до н. е. Вони відомі в Неа Пафосі на Кіпрі (Mlynarczyk 1978, Nr. 41); в Іонії (Метрополіс) (Gürler 2002, Abb. 3, Nr. 6-8); в Ефесі (Bailey 1975, Q160, Q173, Q169, Q188; Tezgör, Sezer 1995, Nr. 307, 309; Meriç 2002, Taf. 75, L30); в Херсонесі (Вальдгауер 1914, № 90).Усі вищезгадані аналогії мають різноманітну – червону, коричневу та рожеву глину, незважаючи на ствердження авторів про ефеське виробництво.

Інший сіроглиняний світильник з декором по боках у вигляді завитків зберігся лише нижньою частиною вмістилища. Подібний декор зустрічається на сіроглиняних світильниках з Пергаму (Schäfer 1968, Taf. 66), проте, на відміну від нашого виробу, вони вкриті чорно-сірим лаком. Сіроглиняний світильник з аналогічним декоруванням знайдено в одному з поховань на некрополі Ольвії (Журавлев, Ломтадзе 2007, рис. 4, *5*). Аналогії, а також поховальний комплекс в цілому, дозволяють датувати даний світильник другою половиною II – першою половиною I ст. до н. е. Автори стверджують, що два таких виступи по боках з рельєфним орнаментом у вигляді "зав'язаного вузла", нарівні з вертикальною ручкою, також слугували ручками. На прикладі даного виробу простежується технологія виробництва зі спеціальної форми для відливання двох частин світильника - верхньої та нижньої, про що детальніше йтиметься у наступному розділі.

Ще один світильник із оздобленням по боках у вигляді листя плюща представляє довізний тип за складом глини (без візуальних домішок), а також за чорно-сірим лаковим покриттям. Плющ, так само як і дельфіни, зображувався переважно на ріжку, навколо заливного отвору, чи збоку, але не на виступі. Всі вони датуються у межах середини II ст. до н. е. (повні аналогії див.: Кіпр (Mlynarczyk 1978, Nr. 34); Делос (Bruneau 1965, Nr. 2894; Pl. 22, Nr. 4210-4216)).Світильник з виступом у вигляді плюща відомий і в Пергамі, де такі вироби складають локальну групу, та датуються доволі широко – кінцем III – I ст. до н. е. (Schäfer 1968, Taf. 56-59, Q1-30).

Світлоглиняний світильник з насічками по краю плічок слугує показовим прикладом відтискання орнаменту у вже спрацьованій формі. Про місцеве виробництво даного світильника, крім світлої глини з дрібними часточками вапняку, може свідчити нечіткість орнаменту, а також невисока якість лакового покриття, що у свою чергу слугує доказом неодноразового зняття з форми довізного типу світильника. Крім того, є два світильника з покриттям червоним густим лаком та аналогічним орнаментом. Аналогії подібному орнаменту відомі з печери Варі (Аттика), де вони, як вважається,

складають орнаментацію світильників уже наступного періоду, римського (Basset 1903, Pl. XII, 7-10). Крім того, вони знайдені й в Ольвії – М. Паровіч-Пешикан віднесла їх до типу III – "еллініcтичний тип з Південної Росії", і датувала за матеріалами Афінської агори II ст. до н. е. (Паровіч-Пешикан, 1974, 115, рис. 97, 6).

Ще один світильник з доволі нечітким орнаментом з листя навколо заливного отвору та двох масивних, одного маленького, та другого вдвічі більшого наліпів круглої форми біля ріжка (рис. 3, 4), є, на нашу думку, місцевою імітацією довізному типу. Таке припущення виправдане, передовсім через значну домішку вапняку у тісті світло-сірої глини, а також викривлених формах виробу. Звертають увагу і сліди темно-сірого лощення. Вкрай нечіткі лінії орнаменту ускладнюють пошук аналогій цьому екземпляру, однак, схожі мотиви простежуються на світильниках, які походять з Антіохії та датуються приблизно першою половиною I ст. до н. е. (Waagé 1941, fig. 76, Type 22b:66);та з Кіпру (виріб належить до пергамського стилю оформлення з нечіткою маскою перед ріжком (Bailey 1975, Pl. 27, Q 143), який датується другою половиною II ст. до н. е.).

Чотири з п'яти дворіжкових світильників мають червоно-помаранчеву глину з домішкою вапняку та червоне лакове покриття, яке, на думку О. Ф. Вальдгауера, і відрізняє довізні світильники даного типу (Вальдгауер 1914, 8).Один світильник має світлу глину та є, ймовірно, місцевим ольвійським виробом. Дані світильники вже закритого типу, навідміну від попередніх, прикрашені двома волютами по боках,; збереглась також основа від вертикальної ручки. Аналогічні світильники знайдено як на багатьох пам'ятках Причорномор'я: на Боспорі (Забелина 1992, таб. VII, 5; Журавлев, Хршановски 2000, рис. 1, 9; Журавлев 2001, таб. 1, 1-2), в Ольвії (Вальдгауер 1914, кат. № 57; Højte 2010, Pl. 326, O-103), так і в середземноморських та малоазійських центрах: у Пергамі, з орнаментом з листя плюща, датується II – I ст. до н. е. (Schäfer 1968, Taf. 63, Q47); схожий світильник без волют, але із листком аканфа між ріжками (Pirson 2011, Abb.

46); у Коринфі знайдено схожий виріб, який походить з Книду, де вони імітують бронзові форми (Broneer 1930, Pl. V, № 192). В Ольвії на ділянці НГ у комплексі, який датується II – I ст. до н. е., було знайдено керамічну форму для виготовлення такого дворіжкового світильника (Ветштейн 1975, 184, рис. 3).

Також відомі металеві репліки керамічних дворіжкових світильників, зокрема з бронзи, які належать вже до римського часу (Rosental, Sivan 1978, № 649-650 = Broneer, typeXXI).Слід відмітити, що питання про металеві репліки залишається досі дискусійним. Згідно Д. В. Журавльова, подібні дворіжкові екземпляри світильників з металу послугували прототипом для виробництва глиняних (Журавлев, Турова 2012, 350). Однак, у такому випадку слід чітко визначити датування як для глиняних, так і для металевих освітлювальних приладів, оскільки останні датуються уже першими століттями нашої ери, на відміну від глиняних.

В Ольвії знайдено також сіроглиняні світильники з рядом горизонтальних та вертикальних сігм (S-видних спіралей) навколо заливного отвору. Аналогічні орнаменти складають чисельну групу та притаманні ефеському виробництву та стилю оформлення. Відомі вони у Деметрії, де нижньою межею їх побутування визначено I ст. н. е. (Zimmer, Furtwängler 2003, Taf. 5, j.54); в Іліоні (Barr 1996, fig. 27, 109); в Ефесі (Bailey 1975, Pl. 34, Q192); в комплексі корабельної аварії біля Антікітери, I ст. до н. е. (Kaltsas 2012, 167, Nr. 163); на Делосі (Bruneau 1965, Pl. 17, Nr. 2991; Pl. 19, Nr. 3132); а також на Боспорі – в Пантикапеї, шар I ст. до н. е., однак із ранішими знахідками III ст. до н. е. (Забелина 1992, табл. VI, 2; Журавлев 2010, кат. № 419, 425); у Мірмекії (Журавлев 2010, кат. № 420). Основною відмінністю між нашими екземплярами та довізними типами ефеських світильників є наявність сірого чи чорного лакового покриття та домішки сріблястих блискіток у глині (Журавлев 2010, с. 20), що дозволяє припускати їхнє місцеве виробництво. Крім орнаменту зі спіралями, на двох екземплярах ще є три відмінності: насічки, антропоморфна маска на ріжку, а також тризуб

(варіант трактування -“корона Ізіди”) на ріжку (аналогічні знаки на ефеських світильниках з Пантикапею (Журавлев 2010, №412), Метрополісу (Gürler 2002, Abb. 6, Nr. 14), а також Ефесу та Леванту (Meriç 2002, Taf. 72, L13; Bailey 1975, Pl. 34, Q194), де автори вказують на ефеський стиль декорування та датують виріб останньою чвертю II – I ст. до н. е. (Tezgör, Sezer 1995, Nr. 316)).Такий декор ріжків поєднується з різноманітними орнаментами навколо заливного отвору, але повних аналогій нами поки знайдено не було.

Не менш рідкісними є також інші ефеські світильники з наступними рельєфними орнаментами: ови, розділені трьома крапками; ови, розділені рисочками; ови розділені лініями; ови з крапками у середині; різноманітні мотиви з листя (у тому числі аканф та потрійні листочки); крапкові орнаменти. Повних аналогій першому орнаменту поки не знайдено, однак, усі вироби зі схожим декором навколо заливного отвору, а також повні аналогії орнаментам з овами, розділеними рисочками, відомі у багатьох античних центрах (аттичні екземпляри, які датуються III ст. до н. е. (Howland 1958, Pl. 47, 590, 597, type 46A, 46B); некрополь Томісу, I ст. до н. е. – I ст. н. е. (Bucovala 1967, 114, 71d); Афіни (Thompson, Thompson 1987, fig. 98, E103); Мала Азія, I ст. до н. е. – I ст. н. е. (Hübinger 1993, Taf. 10, 79; Lyon-Caen 1986, Nr. 122); Ефес, кінець II ст. до н. е. – перша половина I ст. до н. е. (Журавлев, Турова 2012, кат. № 22, таб. 4); Плоешти, середина II – I ст. до н. е. (Topoleanu 2012, Kat.Nr. 9); Пантикапей (Забелина 1992, Таб. 5, 4). Такі орнаменти доживають навіть і до пізнього римського часу – III – IV ст. н. е. (з колекції Шлоссінгера, невідомого походження (Rosental, Sivan 1978, 100, № 403) – проте, якщо вірне датування авторів).

Схожі мотиви в орнаментиці з листями відомі на світильниках з Пантикапею та Парфенію (Журавлев 2010, кат. № 414, 416), а також аналогічний орнамент на світильнику з колекції Британського музею, який визначено так само як ефеський (Bailey 1975, Pl. 32, Q172). Три світильника місцевого виробництва з Ольвії, мають світлу глину з домішкою вапняку. Для них характерний змазаний орнамент з листя, і однакові параметри, що

дозволяє припустити, що вироби було виготовлено з однієї форми. Ще одни сіроглиняний екземпляр має чітку біконічну форму профілю (незважаючи на невеликий фрагмент, що зберігся). До того ж, орнамент у вигляді листя аканфа та листя ланцетоподібної форми, що чередуються, відомий за аналогіями з Північного Причорномор'я – з маскою перед ріжком, який датується II ст. до н. е. (Hübinger 1993, Taf. 8, 71; Taf. 9, 74). Крім того, світильники з декором з листя ланцетоподібної форми знайдено в Пергамі та в Пріені, де вони датуються тим самим часом (Schäfer 1968, Taf. 57, Q2-Q10). На малоазійське походження світильників з таким орнаментом вказує і Д. В. Журавльов, датуючи їх останньою чвертю II – I ст. до н. е. (Журавлев 2010, 42, кат. № 440).

Фрагменти з рисочками та крапковим орнаментом навколо вмістилища мають близькі аналогії серед знахідок у Деметрії (Zimmer, Furtwängler 2003, Taf. 5, i.53), в Абдері (Samiou 2001, 298, fig. 16), в італійських центрах (Hübinger 1993, Taf. 11, 97; Lyon-Caen 1986, 51, 110), Візантії (Hayes 1992, Pl. 18), Ефесі – повні аналогії, але чорнолакові (Bailey 1975, Pl. 34, Q184; Pl. 36, Q190), а також у Північному Причорномор'ї – Танаїсі (Арсеньева 1988, табл. I, 4). Обидва фрагменти сіроглиняні без лакового покриття, але з домішкою блискіток у глині та мають грубу поверхню. Останнє дає можливість з великою вірогідністю припускати, що перед нами місцеві ольвійські репліки ефеських виробів.

До довізних типів з Ефесу слід віднести й фрагменти з розмежувальною стрілкою (trident) (рис. 6, *1,2*), а також з кадуцеєм та розеттою (рис. 6, *3*). Світильники сіроглиняні, вкриті чорним лаком, у тісті глини простежується домішка дрібних блискіток. Аналогії таким орнаментам відомі на Делосі (Bruneau 1965, Pl. 19, Nr. 3188; Pl. 12, Nr. 2199), та в Мілеті (Tuluk Pl. XXIV, Nr. 1), де вони датуються серединою II – I ст. до н. е.

Серед фрагментів з орнаментами ріжків в Ольвії також було знайдено п'ять невеликих світильників з масками. Перший зберігся погано, та має дуже нечіткі обриси, що ускладнює визначення зображення, а на другому

дуже чітка маска Силена з рогами та борідкою, та частина його правого плеча. Подібне оформлення ріжків широко відоме: Пергам (Schäfer 1968, Taf. 59, Q21), Іллліон (Barr 1996, fig. 25)) та датується не лише пізньоеллініcтичним часом, але й часто – першими століттями нашої ери. Повну аналогію екземпляру було знайдено на Боспорі. Цей світильник також належить ефеському типу (Журавлев 2010, кат. № 429), і датується останньою чвертю II – першою чвертю I ст. до н. е. Насиченість дрібними блискітками у тісті сірої глини та сіре лощення виробів роблять правомірним припущення про їхній імпорт за межі Причорноморського ареалу. Ще два світильника з масками та рельєфним орнаментом з червоним лаковим покриттям представляють довізні вироби. Повні аналогії даним екземплярам знайдено у Пергамі (Schäfer 1968, Taf. 68, Nr. 52), і датуються такі світильники серединою II – I ст. до н. е.

Доволі частим елементом декорування ріжка еллініcтичних світильників є зображення пальметти. Аналогії відомі з некрополя Томісу, середина III – середина II ст. до н. е. (Bucovala 1967, fig. 84, a); з Маріцинського некрополя, з хори Ольвії (Ebert 1913, Abb. 57, b); з Мірмекія (Журавлев 2010, кат. № 423). Ще одна пальметта (зворотня з декорованою середньою частиною та крапками) має повну аналогію серед знахідок в Ефесі (Giuliani 1983, 1 a-c).

Частина сіроглиняного світильника, надто фрагментована, але все ж дозволяє розрізнити частину маски Силена з гілкою винограду збоку та вінком на голові (як обідок плічок виробу). Світильники у вигляді схожих за формою масок широко відомі в античному світі та, як вважається, мають египетське походження (Hübinger 1993, Taf. 57, 314-317; Bailey 1975, Pl. 111, Q580) з датуванням здебільшого II ст. до н. е. – I ст. н. е. У Пантикапеї з шару II ст. до н. е. походить дуже близький за формою та орнаментом світильник – з головою Силена, також сіроглиняний (Забелина 1992, таб. VI, 4). Повні аналогії (усі з коричневої глини) походять з Єгипту, де вони датуються I ст. до н. е. (Bailey 1975, Pl. 111, Q578); зокрема з Александрії, середина I ст. до н.

е. (Cahn-Klaiber 1977, Taf. 12, Nr. 146); а також з Італії (вказано, що це зображення голови негра), з датою другої половини I ст. до н. е. (Bailey 1975, Pl. 133, Q719). Ще одна аналогія із зображенням голови негра знаходиться у колекції Шлоссінгера (Rosental, Sivan 1978, Nr. 600).

Петлеподібний орнамент представлений двома сіроглиняними світильниками без покриття, та домішкою вапняку у глині. Повну аналогію таким світильникам вдалося знайти лише у Пантикапеї, але з темним лаковим покриттям, та яку також зараховано до ефеського виробництва із датуванням серединою II – I ст. до н. е. (Журавлев 2010, кат. № 422).

На світильниках з Ольвії відомі орнаменти зі смугами по плічках; з рельєфним джгутом по краю заливного отвору; та декор у вигляді морської хвилі. Повні аналогії даним виробам знайдено на Делосі (Bruneau 1965, Pl. 20, Nr. 3668; Bruneau 1970, Pl. 50, D263; Pl. 12, Nr. 2252; Pl. 16, Nr. 2879). Усі вищезгадані вироби датуються у межах середини II – I ст. до н. е. Проте двом орнаментам на ольвійських виробах нам так і не вдалось знайти аналогії: рельєфні трикутники у два ряди по плічках та видовжений листочок плюща з лініями та крапками. Слід зазначити, що сіра глина з домішкою дрібних блискіток, може також вказувати на їхнє ефеське походження.

Орнамент із овами та листям між ними та характерне чорно-сіре покриття із сірою глиною з дрібними сріблястими блискітками, характеризує виріб з Ефесу (рис. 3, *3*; О-38/3102/Б5-517) (Журавлев 2010, с. 20). Основи від вертикальної ручки збереглись, що дозволяє встановити повну форму світильника. Усі вироби зі схожим оздобленням наволо заливного отвору, відомі у багатьох античних центрах: аттичні екземпляри, що датуються III ст. до н.е. (Howland 1958, Pl. 47, 590, 597, Type 46A, 46B); в Ефесі, кінець II – перша половина I ст. до н.е. (Журавлев 2012, кат. № 22, таб. 4); в Малій Азії, I ст. до н.е. – I ст. н.е. (Hübinger 1993, Taf. 10, 79; Lyon-Caen 1986, Nr. 122). Такі орнаменти доживають і до пізнього римського часу – III – IV ст. н.е. (з колекції Шлоссінгера, невідомого походження) (Rosental 1978, 100, № 403) – знову-таки, якщо вірне це авторське датування.

Ще одним унікальним фрагментом декорованого світильника є триріжковий виріб із маленькими петельками навколо заливного отвору, для підвішування (рис. 3, *1*; О-35/2001/Б2-2582). Виріб вкрито бурим лаком поганої збереженості, навколо заливного отвору маємо орнамент штрихами, а до кожного з ріжків прямують кадуцеї. Форму для відливання ідентичного світильника знайдено серед колекцій Історичного та Археологічного музею Плоешти (Topoleanu 2012, cat. Nr. 13, p. 52). Датується знахідка II – I ст. до н.е., та можливим центром виробництва, на думку автора, є Єгипет. Поки що це єдина аналогія ольвійському виробу. Датування: друга половина II – перша чверть I ст. до н. е.

Тип 59 (Рис. 144)

Датування: II ст. до н. е.

Місце виробництва: місцеве.

Привертає увагу і світильник пірамідальної у розрізі форми. Виріб доволі високий, але ріжок знаходиться майже біля основи; також не зрозумілим залишається призначення (можливо додаткових) отворів, розташованих над ріжком. Різноманітні включення у тісті глини та масивність виробу вказують на місцеве ольвійське виробництво. Датувати такий виріб непросто, оскільки аналогій нами поки не знайдено; так само як і судити про те, до якого типу віднести цей світильник: відкритого чи вже закритого, оскільки верхня частина відсутня. Не слід виключати й того факту, що це може бути місцева інтерпретація відомої за середземноморськими пам’ятками форми багаторіжкового світильника – у вигляді високої, конічної форми підставки, по колу якої у кілька рядів розташовувались ріжки. Саме такий світильник походить зі святилища Деметри Малофорос біля Селінунту (Hermanns 2004, Abb. 9, NI 6398), із датуванням II ст. до н. е. Ще одна репліка такої ж форми, але елліністичного часу, походить з розкопок Саламіну на Кіпрі (Oziol 1977, cat. Nr 155, pl. 9), а також відома у Німфеї (Худяк 1962, табл. 46) із датуванням другої половини

V ст. до н. е. Якщо таке припущення у подальшому підтвердиться, то даний ольвійський світильник також слід відносити до типу багаторіжкових та датувати широко догетським часом, проте, виключивши пізньоархаїчний.

Аналогії: Селінунт (Hermanns 2004, Abb. 9, NI 6398), Німфей (Худяк 1962, табл. 46).

2.3.2. Світильники з металу

Тип 60 (Рис. 145)

Датування: IV – IIIст. до н. е.

Місце виробництва: невідоме.

До даного типу належать три металевих одноріжкових світильника. Один з них бронзовий, та два свинцевих. Свинцеві світильники мають відкриту форму, як і світильники класичного часу. Один із них має загнуті краї, які формують плічка та ріжок виробу, а другий – має форму відкритої плошки, із ручкою-завитком. Дані вироби слід датувати в межах другої – третьої чверті IV ст. до н. е.

Бронзовий світильник має подібну морфологію до еллініcтичних світильників із вертикальною ручкою. Такий світильник слід датувати більш пізнім часом, за аналогією до глиняних аттичних світильників.

Аналогії: Делос (Bruneau 1970, Pl. 78, 5).

Аналіз колекції світильників, що походить з Ольвії, Борисфену та поселень хори, дав змогу розділити їх на 60 типів, в межах яких виділено 52 варіанти. Встановлено, що на найбільш ранньому етапі освітлювальні прилади представлено довізними формами, а з середини VI ст. до н. е. наявне й місцеве виробництво, яке виявилось у репліках довізним типам, та супроводжувало імпорт із різних центрів Східного Середземномор'я.

Для класичної доби, на відміну від попередньої – архаїчної – характерні лише глиняні світильники. Довізні вироби з Аттики та Іонії все ще переважають, проте частка місцевого виробництва невпинно збільшується, досягаючи свого найбільшого розквіту за доби еллінізму.

Крім того, значну частку імпорту становлять малоазійські вироби, із різноманітними орнаментами, характерними для Ефеського, Пергамського, Книдського виробництва.

РОЗДІЛ 3. АНТИЧНІ СВІТИЛЬНИКИ ЯК КАТЕГОРІЯ КЕРАМІКИ МАСОВОГО ВИРОБНИЦТВА

3.1. Технологія виробництва та використання глиняних світильників

Питання технології виготовлення античних глиняних світильників, зазвичай, не привертає окремої уваги дослідників, і тому його розгляд займає по кілька сторінок лише у декількох каталогах.

Перш, за все, наразі встановлено три основних способи виготовлення освітлювальних приладів, які розмежовуються хронологічно: спершу, це формування виробу руками, далі – виготовлення на гончарному колі, та з рештою – виготовлення у формі (Bailey 1975, p. 3-6). Встановлено, що якість покриття світильників залежала від випалу в печі. Останній включав три основні технологічні етапи, протягом яких колір глини та лакового покриття змінювався: 1) колір глини від жовтого до помаранчевого, колір лаку – червоний; 2) колір виробу сірий, колір лаку – чорний; 3) колір глини повертався до світло-помаранчевого, колір лаку залишався чорним (Bailey 1975, p. 6-8; див. також у відношенні до різних пам'яток Середземномор'я: Lyon-Caen 1986, p. 16-17; Schäfer 1968, S. 120-121; Baur 1947, p. 1-3; Broneer 1930, p. 6-8). Окремою темою є виготовлення найбільш ранніх з відомих світильників пізньоархаїчного часу – фінікійських (Kennedy 1963, p. 67-115). Деякі питання технології виготовлення висвітлені також на прикладі ольвійських світильників(Ветштейн 1975, с. 18; Левина 1992, с. 4-6).

3.1.1 Динаміка форми та технологія виробництва

З огляду на достатньо широкий хронологічний діапазон, світильники до-римського часу, що походять з території Ольвійського полісу, у повній мірі дають можливість простежити чітку тенденцію до зміни форми – від

відкритої до напівзакритої, а вже до кінця елліністичного часу – повністю закритої. Висота тулуба, форма та довжина ріжка також зазнають змін, перш за все, у бік видовження. До того ж, діаметр виробів пізнього часу стає вдвічі меншим, на відміну від світильників пізньоархаїчного та класичного періодів. Тому морфологія форми світильників є надійною основою для сучасної класифікації та встановлення детальної типології великих масивів виробів – такими, як колекція, що розглядається.

Найбільш ранніми світильниками виступають так звані пунійські, які були повністю відкритими, із загнутими пальцями краями, що формували один чи декілька ріжків, та мали вигляд як трьохпелюстковий край ойнохої. Вони були найпростішими у виготовленні. Оскільки датуються вони VIII – VII ст. до н. е., тому в Ольвії ми маємо лише кілька похідних фрагментів від світильників такого типу. Більш варіантна будова з'явилась за доби пізньої архаїки, які і становлять початок нашої масової колекції.

Світильники до-римського часу, починаючи з доби пізньої архаїки, об'єднує одна технологія виготовлення ріжка, а саме спеціально сформованого отвору для ґноту. Завдяки численним знахідкам виробів з Ольвії та Борисфену, можна зробити висновок, що його формували шляхом продавлювання всередину вмістилища, під плічком[1], за допомогою спеціальної палички, або трубочки з порожниною всередині (див. також: Bailey 1975, p. 4). У результаті, глина по боках отвору залишається на краях, і майстер її видаляє. Такий висновой можна зробити завдякиприсутності керамічного браку, якщо залишки глини вчасно не прибрано (рис. 147, *1*). Іноді, таке продавлювання могло бути зовсім невдалим, приміром, якщо ріжок сформовано надто маленьким, а сам виріб має дуже опущені плічка, тоді не вдасться зробити отвір, як на світильнику з Борисфену (рис. 147, *3*). До речі, згаданий сіроглиняний світильник був знайдений під час розкопок

[1]Плічка у світильниках, починаючи з пізньоархаїчного періоду, робились задля того, щоби вміст виробу, а саме олія, чи жир, особливо у гарячому стані, не виливались на зовні. Саме з цієї причини вироби попереднього періоду були не достатньо зручними у використанні, а римські світильники стають зовсім закритими.

керамічного комплексу VI ст. до н.е. у керамічній печі in situ разом з іншими десятьма однотипними світильниками, деякі з яких також мали залишки глини по краях отворів для ґноту (Крутилов, Смирнов, Бондаренко 2012, с. 233-237).

На відміну від світильників елліністичного часу, коли форма змінюється з відкритої до напівзакритої, та виріб стає меншим та вищим, ріжок ранніх світильників формувався виключно пальцями майстра. Про це свідчать часті знахідки фрагментів із відбитками по боках ріжка. Тобто, виготовивши на гончарному колі вмістилище із плічками[2], які загинались, поки глина була у пластичному стані, майстер окремо приєднував ріжок збоку, після чого вже здійснювалось формування отвору для ґноту, як було описано вище.

Ріжок більш пізніх світильників зазнає значних змін за формою, насамперед у бік видовження, і має вже більш чіткі та рівні обриси, проте слід припустити, що процедура його приєднання до решти виробу не змінилась.

Так само було і з горизонтальною боковою ручкою виробів, як раннього, так і більш пізнього часу, - вона виготовлялась окремо, а потім приєднувалась збоку. Можливо, саме через це ріжок та ручка світильників найчастіше не зберігається. Звісно, ще однією причиною цьому слугує перегорання ріжка, проте, щоб запобігти останньому майстри покривали ріжок лаком чи фарбою. Також відомі численні знахідки місцевих ольвійських світильників, які вкриті сірим лощенням, що теж запобігало перегоранню світильника.

Менше з тим, слід враховувати, що ранні вироби, на відміну від більш пізніх, дуже тонкостінні, що також не сприяло їхньому збереженню. Проте, загалом, якщо за доби архаїки, покриття було лише на ріжку, краю плічок та

[2] Доволі часто ззовні на дні світильника спостерігаються кілька кіл, що свідчить про виготовлення на гончарному колі, проте, як вірно зазначив Д. Бейлі, у більшості випадків вони не зберігаються тому, що виріб надто маленький, аби такі кола сформували так звані “сходинки” на світильникові (Bailey 1975, p. 3).

дні вмістилища, то, з часом, починаючи з класичної доби виріб вкривався лаком чи лощенням суцільно, завдяки чому збереженість таких виробів набагато краща. Варто також зазначити, що будь-яке покриття, чи то обмазка, лощення, а особливо лак, - запобігали такому явищу, як просочування вмісту світильника (олії чи жиру) назовні.

Якщо технологія виробництва ранніх світильників більш зрозуміла і виглядає простішою, то виготовити світильник біконічної чи циліндричної форми, які характерні для виробів еллініcтичного часу, вже складніше. По-перше, переважна більшість даних світильників має або пласке потовщене дно, або ж незначний чи високий кільцевий піддон. Слід вважати, що пласке дно формувалось також на гончарному колі, як і в випадку із ранніми світильниками, а піддон, на нашу думку, формувався окремо і також окремо приєднувався до виробу. Про це може свідчити знайдений в Ольвії археологічно цілий світильник, який наочно дає можливість бачити розріз піддону, із керамічним браком, адже дно вмістилища мало утворювати із піддоном єдине ціле (рис. 147, *2*). Завдяки механічному пошкодженню стає зрозумілим, що піддон формувався у два шари, а потім приєднувався до тулуба світильника.

Кардинальна зміна у технології виготовлення освітлювальних приладів відбулась із появою світильників із біконічною формою тулуба, близько першої половини III ст. до н.е. (Bailey 1975, p. 4). Вона полягала у тому, що у спеціально виготовлених ливарних (зазвичай, керамічних) формах відливались або відтискалися обидві частини виробу – верхня і нижня окремо (див. також: Kennedy 1963, p. 69). Доказом цього є знахідки таких форм та світильників, зокрема й в Ольвії (рис. 148, *1, 2*), у комплексі, який датується II – I ст. до н.е. (Ветштейн 1975, рис. 3, с. 184). З приводу подібних дворіжкових світильників Д. В. Журавльов зазначив, що вони вироблялись шляхом приєднання другого ріжка до вже готового одноріжкового світильника еллініcтичного часу, які зрештою мали спільне вмістилище (Журавлев 2001, с. 131, також див.: Вальдгауер 1914, с. 79), проте знахідка в

Ольвії форми для його виготовлення свідчить про інше. Тобто, для виготовлення світильника, майстрові спочатку доводилось виготовляти з сирої глин, чи штукатурки (?), необхідну форму[3] для виробу, потім вирізати необхідні деталі, приміром, ріжок та плічка, а також, у деяких випадках, наносити орнамент для верхньої частини виробу, аби отримати декорований світильник. Після того, як майстер пересвідчився, що усі необхідні деталі зроблено, форма висушувалась та випалювалась (Bailey 1975, p. 4).

Коли форма була готова для використання, на неї клали тоненьку матерію, на яку викладали глину для світильника і притискали (Bailey 1975, p. 5). Таким чином, по краях утворювалось багато залишків глини. Далі його залишали висихати. Кожен такий світильник має чіткий шов склейки всередині вмістилища (рис. 148, *3*). Дуже часто ми знаходимо світильники, які розкололись по цьому шву (рис. 148, *4, 5*), що свідчить про те, що клейкий матеріал був не завжди належної якості, й тому в процесі обпалу виробу він міг розклеїтись ще до його використання (Байбородин 1999, с. 8).

Цікавими у плані виготовлення залишаються і світильники з рельєфними орнаментами. Різноманітні рослинні, геометричні або антропоморфні орнаменти, якими вони оздоблювались, притаманні для виробів саме доби еллінізму. На рівні із нанесенням орнаменту вручну, майстри використовували також спеціальні ливарні форми із уже готовими "штампами" певних орнаментів. Серед відомих такі форми мають переважно ефеське походження (Giuliani 2005). До того ж, простежено таке явище як "зношування" цих відливних форм, що підтверджується нечітким, дещо стертим орнаментальним мотивом на виробі. Крім того, в Ольвії було знайдено п'ять світильників із однаковим стертим листковим орнаментом, які мають ідентичні розміри, що свідчить про те, що усі вони могли бути виготовлені з однієї ливарної форми (рис. 149, *1*).

[3] Знахідки подібних глиняних та металевих форм для виготовлення світильників маємо і серед знахідок Віндонісси (Loeschcke 1919, p. 34), афінського Керамікa (Scheibler 1976, p. 100, 133-139), а також деяких міст Боспору Киммерійського (Журавлев 2010, с. 311-312).

Після виготовлення обох частин світильника із орнаментом, зверху на нього приліплювались також окремо виготовлені ручка та іноді вертикально підняті плічка (рис. 149, *2, 3*). На прикладі одного виробу з Ольвії чітко показано, що орнамент "приховано" саме під цими частинами.

На світильниках, починаючи з елліністичного часу, також іноді спостерігаємо боковий виступ-вушко із наскрізним отвором чи без нього. Цей виступ викликав свого часу у літературі про морфологію світильників жваву дискусію. Спершу, було висловлено припущення, що це вушко слугувало для зберігання у ньому ґноту, коли світильник не використовувався за призначенням (рис. 150, *1*). Якщо це й так, то пізніше, коли наскрізний отвір у виступі зникає, про таке його призначення забувають (рис. 150, *3*). О. Бронір припустив, що на виробах, які мають великий виступ, та не мають ручки, вони могли слугувати для тримання за нього вказівним пальцем, та великим пальцем за піддон, коли світильник переносився (Broneer 1930, p. 6), як показано на нашій реконструкції (рис. 150, *4*). Проте, зафіксовано безліч екземплярів, які мають як ручку, так і виступ (рис. 150, *2*), що свідчить про дві можливі причини: 1) про початкове значення виступу із плином часу знову забули; 2) виступ слугував як елемент традиційного декорування світильника.

Окрему групу світильників за технологією виробництваскладають ліпні екземпляри. Як правило, вони повторюють форму як ранніх відкритих виробів класичного часу, так і виробів елліністичного часу, що мають уже високу форму тулуба, та напівзакрите вмістилище. В Ольвії знайдено навіть ліпний світильник-"глечик". Проте їх відносно невелика кількість, до речі, дуже відмінна за основними типами служить надійним доказом, що виготовлення ліпних форм було спорадичним явищем та з'являлося через передчасний брак гончарних виробів.

3.1.2. Виготовлення світильників

Більшість дослідників схиляється до думки про те, що спеціальних майстерень для виготовлення світильників, як окремого виду кераміки, не існувало (Howland 1958, p. 3-4; Broneer 1933, p. 5; Bailey 1975, p. 3). Тобто, склад глини, покриття та іноді й декоративні мотиви не відрізняються від тих, які має і решта керамічних виробів. Це означає, що у більшості випадків, наймовірніше, їх виробляли ті ж самі гончарі, які працювали і над виготовленням столового посуду. Однак, якщо говорити про великі центри, які впродовж довгого часу були імпортерами освітлювальних приладів, було б цілком логічним припустити, що такі майстерні все ж могли бути. Принаймні, за свідченнями Арістофана, майстри, які займались виготовленням виключно глиняних світильників, все ж існували (детальніше див.: Журавлев 2004, с. 119). Проте, Афіни все ж таки являються нетиповим, хоча і досить показовим прикладом.

Посилаючись на дані Павсанія, Е. О. Левіна припустила, що троє робочих майстерні протягом дня (12 год.) могли виготовити більше 200 світильників, оскільки на один екземпляр потрібно було витратити не більше 5 хвилин (Левина 1992, с. 5). По-перше, до таких детальних свідчень античних джерел необхідно ставитись критично, адже число могло бути й перебільшеним. По-друге, ми не маємо контексту, тобто, немає відомостей, про які світильники йшла мова, адже ранні світильники відрізнялись від більш пізніх (принаймні тих, що випускалися за Павсанія) за технологією виробництва і, відповідно, займали різну кількість часу для їхнього виготовлення. Менше з тим, слід вважати таку інформацію дуже загальною.

3.1.3. Паливо та ґніт

Знаючи характерні особливості клімату та флори певного античного регіону, можна робити висновки про використання тієї чи іншої олії для

світильників. Приміром, таким дослідженням є узагальнююча робота про походження оливкової олії та її виробництво у Клазоменах у пізньоархаїчний час, у якій реконструйовано усі етапи цього процесу (Koparal, Iplikçi 2004, p. 225). Більше того, серед відкритого на розкопках комплексу ям, у яких здійснювалось виготовлення олії, було знайдено і аттичний світильник.

Олія, яка використовувалась у світильниках була різноманітних видів. Оливкову олію використовували переважно греки та римляни. Також, К. Баур припускає, що у Сирії використовували згадану олію, оскільки маслина культивувалася там у великій кількості (Baur 1947, p. 2). Приміром, для Месопотамії характерною була кунжутна олія, оскільки оливкова була надто дорогою. Періодично користувались і касторовою олією. Для Александрії та Єгипту загалом, характерним було використання олії льону. Паливом для античних глиняних світильників слугувала й рослинна олія, іноді змішана з сіллю, а також мінеральні масла, які широко використовували у Вавилоні та на Сицилії (Левина 1992, с. 5).

Найбільш інформативним на сьогодні дослідженням з питань палива для античних світильників слід вважати роботу В. Вестерманна про кількісне використання олії в давньому Апполонії, що в Єгипті (Westermann 1924) – незважаючи на століття, що минуло, висновки автора не втратили своєї актуальності. Так, автором опубліковано папірусний документ про кількість олії для світильників, якими користувались у згаданому місті. Запис вівся протягом двох місяців у 258-257 рр. до н.е. Серед осіб, які вказані у документі, авторомрозпізнано десятьох серед 27-ми. Ці люди отримували відповідно прописану кількість олії для власних потреб на місяць. З огляду на інформацію, що надається, можна зробити висновок, що у Єгипті олію для світильників використовували для освітлення та для процесу приготування їжі. Йдеться про три види олії: касторову, кунжутну та з насіння льону. З-поміж них, найдешевшими варіантами для освітлення були касторова та кунжутна. Варто відзначити, що розподіл кількості олії відбувався за відповідним становищем, яке займала особа та місцем для якого олія була

приписана. Приміром, маємо три “бухгалтерії”, два “секретарських офіси”, пекарню, майстерню для виробництва срібла, для лакея в Державний Архів, для двох стайнь, для майстра бані, для грецьких вельмож Аполлонію, які ходили молитись у храм уночі (Westermann 1924, p. 229-260).

Маємо також дані про паливо для світильників і на матеріалах Ольвії. Зокрема, Я. Хойте зазначає, що під час дослідження світильників з ділянки НГС, було експериментально проаналізовано зразки вмісту дев’яти світильників, в результаті чого виявлено, що більшість із них містили залишки бичачого жиру, 1 – бджолиний віск, та 1 – рослинний жир (Højte 2010, p. 424). Звісно, тваринний жир був найбільш економічно вигідним варіантом, проте, запах, що накопичувався в закритому приміщенні, від запаленого світильника із таким паливом, певно, не зрівнявся б навіть з тією ж касторовою олією. Загалом, за даними Д. В. Журавльова, для Східного Причорномор’я було характерним явищем використання саме тваринного жиру (Журавлев 2004, с. 119). Серед інших видів дослідник також згадує дельфінячий жир.

З наративних джерел вже встановлено, що матеріалами для виготовлення ґноту слугували: 1) листя коров’яку, чи царського скіпетру (Verbascum); 2) кіпрського льону; 3) римляни використовували ще й папірус (Левина 1992, с. 5).

3.1.4. Використання світильників

Існувало три основних способи здобуття вогню в античності:

1. за допомогою ударів (камінь об камінь);

2. за допомогою тертя;

3. – за допомогою ввігнутих скляних лінз чи дзеркал, а також наповнених водою скляних куль (Moullou, 2011, p. 45).

Перші два способи викликали іскри завдяки використанню двох об’єктів внаслідок ударів одне об один чи внаслідок тертя об’єктів. Іскри потрапляли на підготовлену заздалегідь трут, чи суху траву, листя, вовну тощо, та завдяки вітру розмухувався вогонь. Далі для підтримування вогню та його розгортання докидали гілки дерев, кущів, кору дерев.

Через те, що використання скляних лінз було не дешевим задоволенням для людей античної доби, переважно використовувались дзеркала. Однак, найбільш поширеним способом було тертя (Moullou, 2011, p. 46).

Спираючись на свідчення Теофраста зазначено, що саме спосіб тертя був більш поширеним передовсім через те, що тертя здійснювалось за допомогою дерев’яних об’єктів, тобто які мали ту саму природу, яка потрібна була для роздмухування вогню, а спосіб ударяння передбачав використання каміння, та іскри отримані таким способом мали супроводжуватись іншому матеріалу – тобто дереву. Що стосується використання скляних лінз, та дзеркал, то вони, очевидно, використовувались переважно для отримання чистого незаплямованого вогню на священних олтарях (Moullou, 2011, p. 46). Тобто, таким чином, вогонь могли добувати виключно для культових цілей на теменосі.

Основним функціональним призначенням світильників було освітлення. Їх використовували не лише у щоденному побуті, але й у громадських місцях скупчення людей – театрах, суспільних будівлях, храмах і загалом – жертвоприношеннях та ритуальних дійствах. Саме тому, вони могли грати роль вотивів у певних храмах (Bailey 1975, p. 9). А. С. Русяєва також схиляється до подібної думки. Дослідниця переконана, що незакіптявлені світильники, знайдені під час досліджень в ботросах і культурних нашаруваннях Західного (та й Східного) теменосів, слугували саме вотивами у святилищах, та використовувались у релігійних обрядах. Цікаві спостереження з подібного приводу наявні у роботі В. А. Папанової (Папанова 2006). Освітлювальні прилади зі слідами кіптяви на ріжках також

могли відноситись до вотивних дарів, хоча не виключено, що вони запалювались у храмах і під час певних ритуальних дій, оскільки вогонь відігравав велику роль у жертвоприношеннях та культових процесіях. У такому випадку, на думку дослідниці, вони навмисно купувались для святилищ і були їхньою власністю (Русяева 2006, с. 167). До речі, це спостереження підтверджується знахідками 39 цілих та фрагментованих світильників в одному з ботросів на Південному теменосі (Буйських 2015). Про світильники як апотропеї згадують і Н. О. Сон та С. Б. Сорочан. Більше того, дослідники зазначають, що згідно з міфологічною традицією, запалені світильники сприймались як боги, що далі перейшло як певна традиція з античної релігії до християнства (Сон, Сорочан 1988, с. 116). Крім того, окремі питання пов'язані зі значенням світильників та їхнім використанням висвітлені у роботах В. А. Папанової (Папанова 2006), та В. І. Кадєєва та С. Б. Сорочана (Кадеев, Сорочан 1989).

Крім того, численні знахідки світильників на некрополях античних поселень свідчать, що вони мали й ритуальну роль у поховальному обряді. Наприклад, на підставі аналізу результатів розкопок некрополя елліністичного часу в Коринфі, висловлено думку про те, що бідно виготовлені та мініатюрні за формою світильники не були функціональними, а слугували лише для поминальної тризни (Pemberton 1985). Такі припущення мають логічне підґрунтя, адже в Ольвії та на території її хори знайдено значну кількість мікроформ світильників. Також, символізм у використанні світильників підтверджують матеріали з розкопок елліністичних поховань з некрополя в етолійській Халкідиці (Eiring 2004).

Крім того, на основі античних писемних джерел, та розписах на вазах, виокремлено різні типи освітлювальних приладів античного часу, проаналізовано використання та роль саме у жіночому світі у архаїчних та класичних Афінах (Parisinou 2000). Зокрема йдеться як про певні приватні практики (зображення на вазах, що містять відверті сцени, ймовірно, в

закритому приміщенні, та наявність світильників, та процес депіляції жінки), так і використання світильників у весільних та релігійних процесіях.

Світильник міг використовуватись і як резервуар для зберігання олії (Baur 1947, p. 2). Свідченням цього можуть слугувати, окрім самих асків, і так звані світильники-аски, знайдені повсюдно в Ольвії (Шейко 2013, с. 385-386).

З огляду на методику археологічних досліджень античних пам'яток, пов'язану із встановленням відносних і абсолютних дат і кореляцією датувань різного роду імпортів та виробів місцевої продукції, світильники слугують важливим датуючим матеріалом. Під час розкопок фрагментів світильників щоденно знаходять значно більше, ніж їх потрапляє в колекцію, і повсюдно, адже вони слугували речами щоденного вжитку, і тому вони є масовими знахідками. Виготовлені із глини (на відміну від металевих варіантів), вони мали доволі обмежений період користування, оскільки дуже часто виходили з ладу, і потребували виготовлення нових, які не обов'язково точно повторювали форму попередніх. У результаті, отримуємо практично постійну зміну форми, та деталей для більшої зручності користування.

Серед значної кількості світильників до-римського часу, знайдених в Ольвії, Борисфені та на поселеннях хори, виділяється компактна група мікроформ, які є зменшеними точними копіями звичайних світильників. Досі освітлювальні прилади таких розмірів не публікувались, через що могло скластись враження про їхню повну відсутність у керамічній колекції вказаного регіону. Між тим, знахідки світильників мініатюрних форм наявні серед численних знахідок виробів даного виду практично в усіх античних центрах Середземномор'я.

Світильники цього типу, як правило, не перевищують трьох-п'яти сантиметрів у діаметрі. Мікроформи імітують не лише ранні форми світильників, але й більш пізні, а саме еллініcтичні. Серед них виділяються як довізні типи, так і вироби місцевого виробництва, про що свідчить склад глини та покриття. Так, для довізних екземплярів із Середземномор'я

переважно характерна однорідна глина, частіше за все без візуальних домішок, іноді наявні дрібні золотисті включення, чи сріблясті блискітки. Стосовно місцевих ольвійських типів, часточки вапняку та піску у глині, іноді кварциту, які роблять вироби більш грубими, свідчать про ольвійське виробництво. Хоча, слід відмітити й включення дрібних часточок вапняку та піску у деяких середземноморських місцевих виробах цього типу. На відміну від лакового покриття на довізних світильниках, місцеві вироби вкриті сірим лощенням, фарбою, чи взагалі не мають покриття.

Мікроформи світильників, знайдені в Ольвії та її окрузі, не є рідкістю. Усі вони мають сліди кіптяви на ріжку та плічках. Цікавим є контекст знахідок, оскільки їх знаходять як у похованнях, так і в житлових приміщеннях, і на культових ділянках. Тому різний контекст знахідок став приводом для дискусії про функціональне використання таких форм, яку автори різних публікацій вже піднімали стосовно таких знахідок на різних античних пам'ятках. Автор розкопок у Коринфі припускає, що подібні бідно виготовлені маленькі "лампочки" слугували виключно для поховань елліністичного часу. Крім того, такий маленький діаметр виробів свідчить про те, що вони не були функціональними, більше того, вони не мають слідів горіння, тобто використання (Pemberton, 1985, p. 271-307). Однак, світильники з нашої колекції, а також численні аналогії з різноманітних центрів античного світу, свідчать про те, що мікроформи використовувались і в період пізньої архаїки-класики, а не лише у елліністичний час. Менше з тим, багатофункціональність виробів не слід виключати. Так, нарівні с теорією Е. Пембертон про виготовлення мікроформ виключно для поховальної практики (що підтверджується відсутністю на виробах слідів горіння), Д. Робінсон припускав, що подібні світильники могли бути дитячими іграшками (Robinson, 1952, Pl. 153, Nr. 95), проте, знайдені екземпляри в Олімпії мають сліди використання. Слід погодитись з думкою Р. Холанда про те, що маленькі світильники, незважаючи на доволі тривалий період їхнього використання (І. М. – від архіїчного часу до пізнього

еллінізму), були зовсім не практичними. Перш за все, через розмір їх було складно наповнювати маслом, якого вміщувалось не так і багато, що призводило до частого їх наповнення. Крім того, вони вірогідно ще й часто перевертались (Howland, 1958, p. 85).

Д. Бейлі стверджує, що мікроформи відкритих світильників, які у діаметрі від 3,5 до 4,1 см, складають місцевий тип на о. Егіна (Bailey 1991, p. 34). Там вони усі мають помаранчеву глину з домішкою слюди. Автор також упевнений, що вони повторюють форми великих світильників за складом глини, і датуються другою половиною V ст. до н. е. Цікаво, що вони були знайдені під час розкопок храму Афіни Афаї, тобто не виключена їхня вотивна функція.

На рівні із мікроформами світильників, в ольвійській колекції наявні і макроформи. Їх кількість значно менша за попередній різновид, та нараховує не більше двадцяти екземплярів. Характерно, що усі значні за розмірами світильники мають сіру ольвійську глину із домішкою вапняку та піску та сіролощену поверхню, та слугують імітаціями раннім відкритим світильникам з Іонії та Аттики. На жаль, простежити морфологію форми не вдається через фрагментарність знайдених світильників, - зокрема, наявні лише окремі складові частини: ріжки, тулуб із плічками, центральна частина дна із високим конусоподібним виступом та ручки-петлі. Однак, деякі відомості про форму даних світильників отримати все ж вдалося.

Ріжки макроформ світильників мали різноманітну форму: овальна, заокруглена підтрикутна, та кругла. Отвори для ґноту овальні та круглі. Плічка не широкі, здебільшого горизонтально прямі, в одному з випадків із заокругленим догори краєм. Цілі ручки-петлі від подібних виробів та свідчать, що дно виробів прикрашалось саме ними, причому останні були порожнистими в середині, подібно до ручок-петель світильників звичайного розміру, та мали як овальну в перетині петлю на кінці, так і видовжену підтрикутну. Крім того, у колекції наявний фрагмент дна вмістилища із високим конусоподібним виступом в центрі, який розташовувався на

високому піддоні. Підсумовуючи, макроформи світильників, наявні у колекції, мали низький тулуб та були повністю відкритими. Очевидно, їхнє виникнення та побутування пов'язане із тим, що світильники такого типу, проте з меншими розмірами, вміщували невелику кількість палива та відповідно швидко прогорали, на відміну від великих форм виробів, які слугували мешканцям Ольвії вдвічі, а той втричі довше. Тому не можна виключати їхне використання не в приватних, а в публічних цілях. До речі, фрагменти макроформ, знайдених на території Південного теменосу (ділянка Р-25), це припущення цілком підтверджують. Лише пізніше вони були витіснені більш високими та напівзакритими та закритими формами виробів, які не потребували витрачати велику кількість палива задля того, щоб світильник довше горів.

3.1.5. Експеримент з практичного використання античних глиняних світильників

Результати тривалих досліджень керамічних античних світильників, у тому числі питань, пов'язаних із їхньою технологією виробництва, яка змінювалась із часом, та використанням виробів у повсякденному житті давніми мешканцями античних полісів, навели на думку про необхідність проведення експерименту, таким чином відтворивши умови, в яких мешкало античне населення. Подібне дослідження вже було проведене на прикладі світильників Києва X – XIII ст., за допомогою вимірювальних приладів для визначення кольорової температури та яскравості світла, яку вони випромінюють (Сушко 2013, с. 15). Проте, слід враховувати, що давньоруські освітлювальні прилади відрізнялись за розмірами, формою та об'ємом вмісту палива, а отже, подібний експеримент із використанням античних глиняних світильників є наразі не менш актуальним.

Експеримент з використання світильників було проведено влітку 2014 р. Автором було взято чотири глиняних світильника, три з яких були

автентичними античними виробами (рис. 1), а четвертий – виготовлений художником-керамістом з м. Миколаєва О. І. Байбородіним[4] (Байбородин 1999). Тож, позначимо світильник №1 як одноріжковий напівзакритий аттичний, № 2 – одноріжковий "глечикоподібного" типу без ручки, № 3 – одноріжковий "глечикоподібного" типу з вертикальною ручкою, та № 4 – дворіжковий відкритий світильник з вертикальною ручкою петлею у центрі вмітилища (новостворений). Виріб № 1 – одноріжковий світильник еллініст ичного часу із високим піддоном (Howland 1958, Type 25A), що має аттичне походження, на що вказує суцільне покриття густим чорним лаком (окрім піддона із зовні) та щільна глина без візуальних домішок. Вироби № 2 та № 3 – одноріжкові світильники, що мають місцеве північнопричорноморське походження, "глечикоподібного" типу як без вертикальної ручки, так і з нею (Вальдгауер 1914, с. 26; див. також атрибуцію: Журавлев 2010б, с. 267; Журавлев 2010а, с. 46). Домішками у тісті глини слугують пісок та часточки вапняку, що, нарівні з різними температурними показними випалу, робить її не такою щільною, навідміну від світильників попереднього типу. У якості покриття для згаданих світильників використано глиняну обмазку. Виріб № 4 – дворіжковий відкритий ранній світильник із вертикальною ручкою, слугує новостворе ною реплікою ідентичному типу виробу, які часто знаходять на території Ольвії (Шейко 2013).

Завданнями експерименту були наступні:

1) визначити кількість часу, за який світильник повністю догорить із повним вмістом палива всередині;

2) виявити різницю між різним складом глини, покриттям виробів та їхнім взаємозв'язком із тривалістю горіння та непроникною здатністю глини;

3) простежити зв'язок ступеню закритості виробу із тривалістю горіння;

[4]Висловлюю подяку О. І. Байбородіну за виготовлення дворіжкового раннього світильника, ідентичного, знайденому в Ольвії, спеціально для данного експерименту.

4) з’ясувати який з типів світильників найзручніший у транспортуванні під час горіння: із високим піддоном та ручкою, без піддона та без ручки, без піддона та з ручкою, й без піддона та із вертикальною ручкою-петлею.

5) перевірити ступінь освітленості приміщення за допомогою світильників.

Результати експерименту перевищили усі очікування, і як наслідок вдалось з’ясувати значно більше відповідей, ніж було поставлено запитань.

Експеримент проводився уночі, розпочато о 20:45 за місцевим часом, коли на дворі вже стемніло. Кімната, де він проводився, складала менше 10 м² із одним вікном та щільними шторами. Мешканці античної Ольвії використовували як рослинні олії, так і жир тварин (а саме – бичачий) у якості палива для світильників (Højte 2010, p. 424), тож спочатку, для палива було використано звичайну не рафіновану домашню соняшникову олію. Кількість олії було взято майже рівнозначну: для виробів № 1 – 35 мл, №№ 2-3 – 40 мл, а для № 4 – 35 мл. Олію у кожному виробі налито максимально – майже до краю плічок.

У якості ґноту слугувала звичайна вата, адже спроби запалити різноманітні мотузки із вмістом синтетики не були успішними, що навело на думку про те, що потрібна 100 % бавовна. Шматочок вати було скручено у вигляді мотузки. Довжина варіювалась, залежно від типу світильника, але основне правило: один кінець ґноту має дещо виступати за ріжок, а інший – діставати до найглибшої частини вмістилища (у разі, якщо воно має овальну форму). Останнє необхідно для того, щоб ґніт міг увібрати усі краплинки олії до кінця, коли догоратиме, адже саме від олії він і отримував необхідне підживлення. Завдяки цьому також виявлено, що інтенсивність вогню (великий чи малий) також при необхідності можна регулювати – слід лише занурити глибше всередину кінчик ґноту і вогонь слабне, і відповідно навпаки. Проте, слід враховувати, що від інтенсивності вогню використовується і відповідна кількість палива – при інтенсивному вогникові, кількість олії швидше зменшується. Ґніт необхідно обов’язково повністю просочити олією перед

підпалюванням, у разі, якщо в олію занурено лише один кінчик, а той, що виступає назовні сухий, горіти світильник не буде.

Із вогнем середньої інтенсивності найдовше горіли світильники “глечикоподібного” типу (№№ 2-3), що склало 7 год. 33 хв., з яких 28 хв. горів лише ґніт, коли олія у виробах закінчилась. Виріб № 1 – повністю прогорів за 6 год. 20 хв. (з яких 22 хв. горів ґніт). Виріб № 4 – 2 год. 05 хв. (з яких 10 хв. горів ґніт). Таким чином, перехід до виробів напівзакритого типу та більш високої форми тулуба із довшими ріжками, порівняно із ранніми відкритими формами, слід пояснювати саме тривалістю горіння та відповідно освітлення помешкання, й удвічі меншою кількістю у використанні палива для них, що також мало вагоме значення. Проте, не варто відкидати й той факт, що виріб № 4 мав два ріжки та давав більше світла, в результаті чого прогорав також удвічі швидше. Слід констатувати, що подібні освітлювальні прилади були дуже безпечними у використанні, а саме, якщо не загасити ґніт, то олія у ньому закінчиться, після чого він повністю згорає і тухне.

Що ж до ступеню освітленості приміщення, то він залежав від інтенсивності вогника. При інтенсивному вогні – світла від одного світильника було достатньо аби побачити, усі предмети у кімнаті, що можна порівняти зі світлом сучасної свічки. А три одноріжкових світильника та один із двома ріжками, розташовані по кутках кімнати освітлювали її достатньо навіть для читання.

Під час горіння, спостерігався легкий аромат соняшникової олії, проте без запаху пересмаження. Можливо, їх можна було використовувати і як курильниці для олій та масел.

Припущення про те, що світильники могли слугувати і як ємності для зберігання олії можна з упевненістю підтвердити, проте за умови, що виріб не запалений. Під час горіння, виріб значно нагрівався та олія просочувалась через пори у глині назовні через дно світильника. Слід зауважити, що аттичний виріб (№ 1) із більш щільною глиною та лаковим покриттям усередині вмістилища не дали змогу скоротити втрату кількості палива через дно (яке було не вкрите

лаком ззовні) внаслідок просочування, як і решті виробів (№№ 2-3, 4), що приблизно складало по 5 мл з кожного світильника. Однак, якщо загасити останній та залишити у ньому певну кількість олії, то просочування припиняється, коли виріб холоне, і лише трохи жирним залишається денце. Тож, давні греки мали розраховувати кількість олії, для використання у світильниках, адже певна її кількість посочувалась назовні через дно.

Крім того, транспортувати вироби із ручками було зручніше, аніж без неї. Оскільки, як уже згадувалось, вироби дуже нагріваються під час горіння, вертикальна ручка на виробі № 3 була ледь теплою, а ручка-петля на виробі № 4 – і зовсім прохолодною, за рахунок своєї довжини. Що ж до виробів № 2 який не мав ручки, то його взяти до рук було дуже незручно через температуру, а виріб № 1 із високим піддоном та основами горизонтальної ручки – було зручно притримувати за піддон та “уявну” ручку, незважаючи на маслянистий низ, - температура була помірною. Отже, піддон у світильників слугував не лише для того, щоб він рівно стояв на поверхні, але й для зручного переміщення виробу (тут слід згадати еллініcтичні світильники біконічної форми із високими піддонами та боковими виступами, за які також було зручно тримати світильник, за відсутності ручки).

Вартим уваги фактом стало і те, що коли олія у виробі закінчувалась та поверхня у центрі вмістилища вже виглядала підсушеною, ґніт, який був просякнутий паливом ще доволі тривалий час тримав вогник, хоча й меншої інтенсивності, адже він починав прогорати. Тобто, як тільки ґніт перестав отримувати підживлення, він починав вигорати. Варто враховувати, що автентичний ґніт міг прогорати і швидше, ніж наш із вати, або навпаки. У випадку відкритого світильника (виріб № 4), який має так звану “перемичку” між заливним отвором та ріжком, під час вигорання ґноту. Вогонь поширюється і на неї, внаслідок чого, спостерігаємо вогонь і з ріжка, та з боку вмістилища, що утворює кіптяву не лише на ріжку, а й на перемичці. Те саме спостерігаємо і на світильниках “глечикоподібного” типу (№№ 2-3), внаслідок чого плічка у згаданих виробів навколо заливного отвору завжди закіптявлені.

На відміну від виробу № 1, який має витягнутий ріжок із невеличким отвором для ґноту, і в результаті не прогорає повністю, а затухає лише кінчик, - тож, його можна використовувати і під час наступного запалювання.

Під час експерименту виникла думка спробувати запалити світильник на вулиці під час помірно вітряної погоди, що і було здійснено. Протягом повторного запалювання, виробу № 4, було виявлено, що при вогниках середньої інтенсивності, виріб не тухне, проте утворює більше кіптяви.

Була втілена у життя ідея про використання різних види палива. Повторний експеримент із топленим салом у якості палива для виробу № 3, дозволив з'ясувати, що чим жирніше паливо, тим довше горітиме світильник, а саме – на 2 год. 34 хв. довше. Хоча й запах при горінні бажав кращого.

Таким чином, у результаті експерименту з використання глиняних античних світильників виявлено, що за приблизно однакової кількості палива (не рафінованої соняшникової олії), сумарна кількість часу необхідна для повного догорання складає 6 год. 20 хв. та 7 год. 33 хв. для виробів елліністичного часу, та 2 год. 05 хв. для ранніх виробів. Така різниця у часі пояснюється двома чинниками: по-перше, формою виробів (висока та напівзакрита форма виробу не дозволяє паливу випаровуватись, навідміну від низької та відкритої форми); по-друге, інтенсивністю вогню (при слабкому вогні виріб горітиме довше).

Крім того, вдалось з'ясувати, що немає особливого значення чи вкритий лаком світильник, чи ні – як суцільно вкритий лаком світильник, так і з глиняною обмазкою, - глина виробів просочує паливо на зовні через дно вмістилища. Економічно вигіднішим у питанні використання ґноту є аттичний світильник, оскільки видовжена форма його ріжка та невеликий отвір для ґноту не дозволяють йому повністю згорати, навідміну від решти світильників, які піддавались експерименту. Найбільш зручними виробами для транспортування, звісно, виявились екземпляри із ручками, оскільки саме ці частини виробів мали незначну температуру, щоб їх можна було взяти до рук та не мали слідів просочування олії.

3.2. Статистичні дані з хронології та типології світильників: імпорт та місцеве виробництво

Однією із важливих історичних проблем, на вирішення якої спрямована, зокрема, аналітична обробка матеріалів археологічних розкопок, є дослідження в галузі економіки античних полісів Північного Причорномор'я. Так, масовий керамічний матеріал, до якого на нашу думку, цілком справедливо належать і античні світильники, є у першу чергу археологічним джерелом для вивчення характеристики виробництва та торгівлі.

Однією з основних характеристик предметів масового виробництва є те, що останні належать до категорії стандартної продукції, оскільки є предметами щоденного вжитку. Таким чином, слід враховувати типологічні ознаки виробів, завдяки яким можна віднести той чи інший світильник до певної категорії предметів. Іншими словами, дана властивість масового керамічного матеріалу дозволяє кожен знайдений фрагмент виробу віднести до певного типу чи групи товарів, адже він несе в собі сукупність необхідних свідчень, за якими й відбувається цей процес. Тобто, за допомогою часто повторюваних однакових морфологічних ознак певних фрагментів типу світильників, можна реконструювати його зовнішній вигляд, завдяки цілим формам, які вже є в наявності, або завдяки використанню методу аналогії з іншими пам'ятками.

Варто зазначити, що при вивченні масового керамічного матеріалу також можна виділити не лише типи, але й локальні варіанти виробів, що вивчаються, приміром за лаковим покриттям, чи специфічними домішками у глині. Так, характерні ознаки глини довізних чи місцевих світильників дозволяють зараховувати їх до певного центру виробництва, завдяки чому також виділяються й інші керамічні вироби цих центрів.

Крім того, не менш важливим є порівняння кількості світильників певного центру виробництва того чи іншого типу, у культурному шарі

протягом певного хронологічного періоду, і тим самим визначення його місця з-поміж решти типів. Задля цього необхідне застосування методу порівняльної статистики.

На приклад, порівняння кількості світильників та їхніх фрагментів певного центру виробництва дає змогу дослідникові припускати напрямки та інтенсивність торгівельних зв'язків, а також порівнювати частку довізної продукції із місцевою. Адже, переважання протягом певного часу місцевої кераміки над довізною, свідчить про розвиток місцевого керамічного виробництва, внаслідок, як правило, занепаду зовнішньої торгівлі та інших воєнно-політичних факторів, які могли впливати на останню.

На рівні із вищезазначеним, порівняльне вивчення світильників дозволяє визначити закономірні явища у розвиткові певних галузей економіки та одночасно визначити ті специфічні, локальні особливості цих явищ в економіці кожного центру виробництва.

Колекція світильників з Ольвії, а також з Борисфену та поселень її хори кінця VII ст. до н. е. – I ст. н. е. наразі нараховує 2755 цілих виробів та фрагментів. Завдяки підрахунку світильників, знайдених на окремих ділянках міста Ольвія, нам вдалось простежити співвідношення кількості світильників, знайдених в місті, передмісті та на в похованнях некрополя, та решті території. Задля цього було використано виключно вироби, які мали у своєму шифрі назву ділянки, на якій їх було знайдено під час археологічних розкопок, тобто від 1972 р. Слід зауважити, що така вибірка виправдовується тим, що більш ранні роки знахідок світильників мали загальну нумерацію для усіх ділянок, що зараз значно ускладнює подібний розподіл. До того ж, у даних звітах не завжди заповнювалась графа із ділянкою, де було знайдено той чи інший світильник чи його фрагмент. Таким чином, було обрано чітко-фіксовану вибірку задля подальших узагальнень.

Так, світильники розподіляються наступним чином:

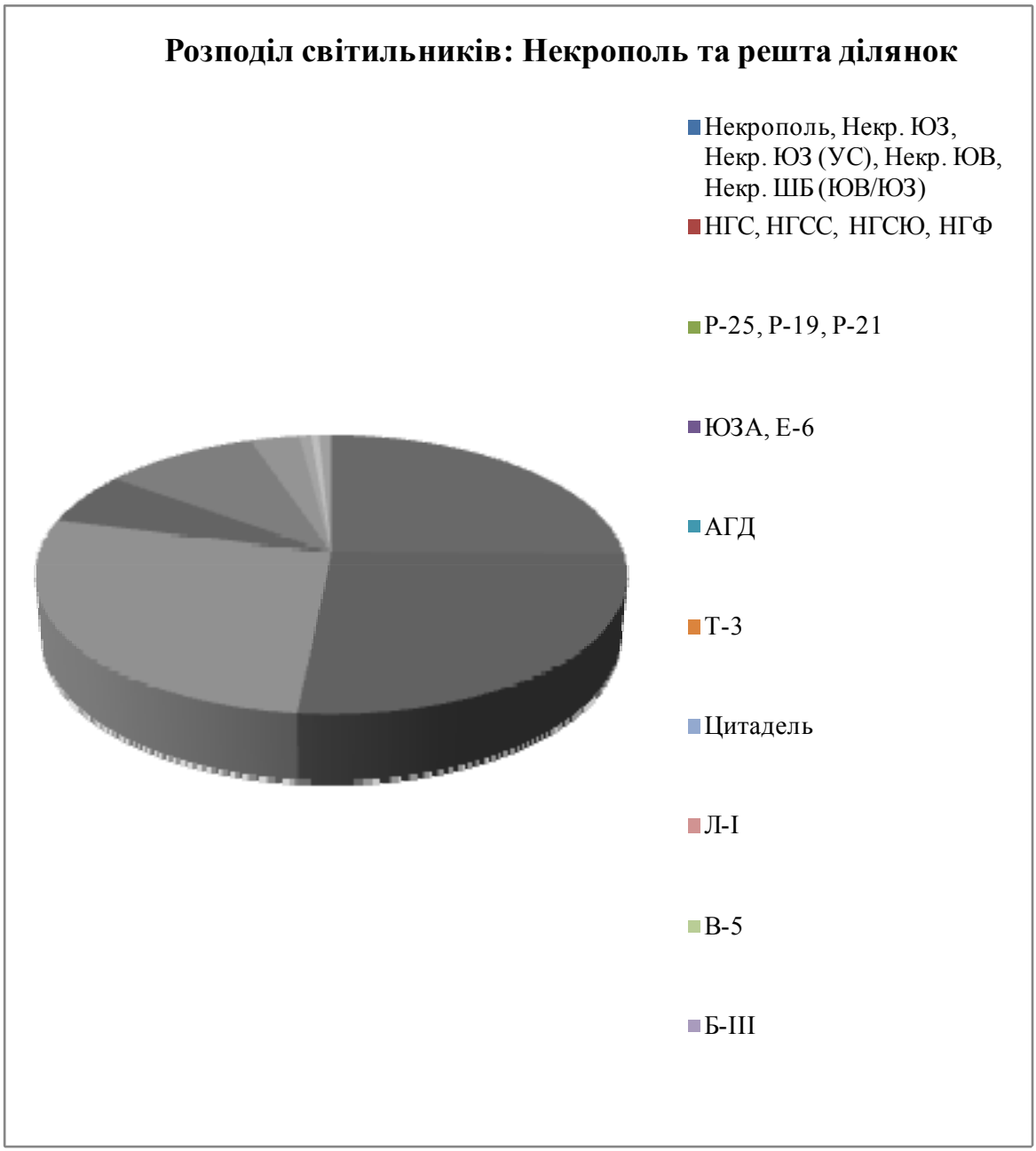

Діаграма 1. Розподіл світильників: Некрополь та решта ділянок.

Із загального обсягу вибірки, ділянки: Некрополь, Некрополь ЮЗ/ЮВ, Некрополь ЮЗ (УС), та Некрополь ШБ (ШБЮЗ, ШБЮВ) займають чверть усього обсягу світильників, в той час як решта ділянок переважають за кількістю знайдених світильників. Однак, дані свідчать про те, що для поховального обряду мешканці античного міста Ольвія використовували

світильники означеного в дослідженні часу, у доволі значній кількості, звісно не зрівнюючи їхню кількість для щоденного вжитку.

Крім того, цікавим також є співвідношення кількості світильників з усього означеного у дослідженні регіону: Ольвії, поселення на о. Березань, та інших поселень хори Ольвії. Задля побудови такого співвідношення, було взято весь масив світильників (2755 шт.), в результаті чого отримано такі дані:

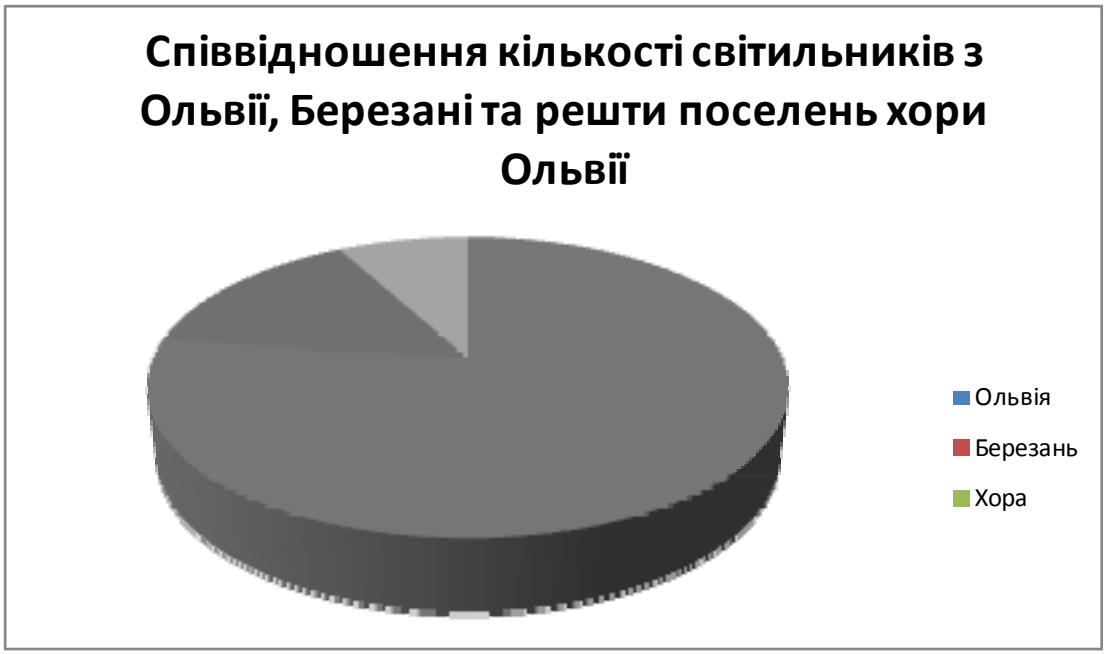

Діаграма 2. Співвідношення кількості світильників з Ольвії, Березані та решти поселень хори Ольвії протягом усіх хронологічних періодів.

Звісно, найбільшу частку займає місто Ольвія (2126), менше чверті складає Борисфен (412), та інші поселення хори Ольвії (217).

Для інформації щодо довізних типів світильників та місцевого виробництва, слід розглянути означене співвідношення протягом окремих хронологічних періодів: архаїчний (кінець VII – VI ст. до н. е.); класичний (V– середина IV ст. до н. е.); елліністичний (друга половина IV ст. до н. е. –

початок I ст. н. е.). Так, за розподілом місця виробництва для світильників доби архаїки, маємо наступні дані:

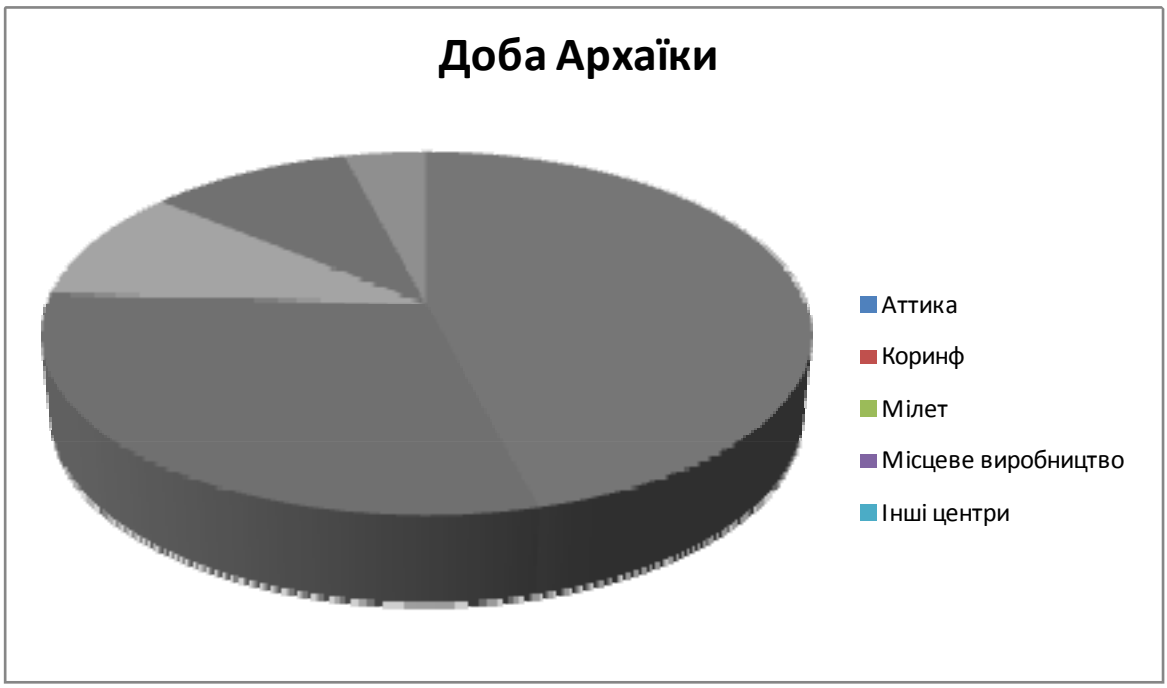

Діаграма 3. Співвідношення імпорту та місцевого виробництва за доби архаїки.

З діаграми видно, що найбільшу частку складають довізні типи світильників, з яких аттичні та коринфські вироби займають перші два місця. Мілетський центр виробництва світильників ділить один щабль із місцевими типами.

Наведені дані підтверджують тезу про те, що за архаїчного часу, коли відбувається заснування поселення в емпоріїї Борисфен, а трохи пізніше також й Ольвії вихідцями з Мілету, а дещо пізніше й інших поселень, зв'язки переселенців зі своєю колишньою метрополією були ще дуже тісними в галузі торгівельно-економічної сфери та культурних зв'язків, що й, окрім залучених раніше свідоцтв, проілюстровано зі значної частки довізних світильників у регіоні Нижнього Побужжя.

Наступна ситуація відбувалась за добу класики:

Діаграма 4. Співвідношення імпорту та місцевого виробництва за класичної доби.

Ситуація змінюється на користь збільшення частки місцевої продукції, навіть, незважаючи на дещо переважаючи довізні типи з Іонії. Проте, аттичні вироби все ще продовжують лідирувати протягом класичної доби.

Зовнішньополітична ситуація у цей час була спокійна, і переломний момент у житті поліса виявився у розширенні будівництва та відповідно освоєння хори Ольвії, внаслідок чого значний об'єм продукції починає потряпляти до міста з сільської округи. Крім того, економіка Ольвії цього часу була спрямована не лише на загально грецькі взаємини, в тому числі й торгівельні, але й відбувалась поступова переорієнтація внутрішньої торгівлі. Що можна спостерігати завдяки даній діаграмі: аттичні центри відіграють все більшу роль імпортерів, однак, на рівні із цим, місцеве виробництво також починає стрімко розвиватись та поступово заміщувати імпорт.

Кардинально у цьому руслі змінюється ситуація за елліністичної доби розвитку регіону:

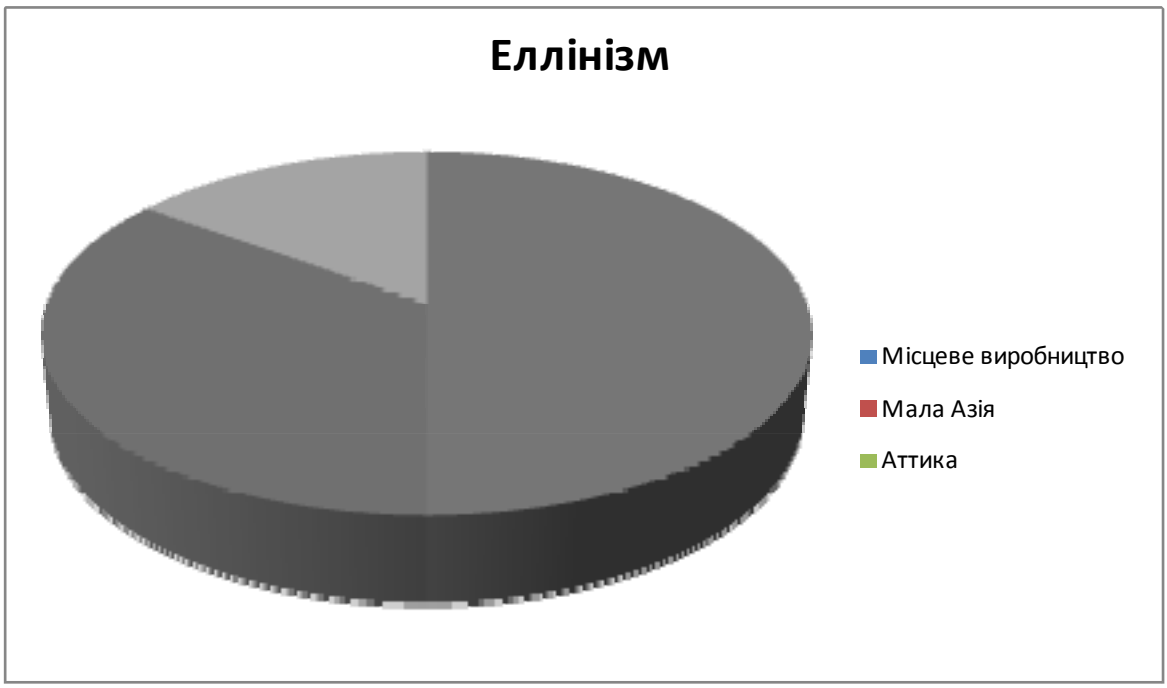

Діаграма 5. Співвідношення імпорту та місцевого виробництва за доби еллінізму.

Місцеве виробництво становить найбільшу частку світильників даного періоду. Значно спадає імпорт виробів з Аттики, проте на початку елліністичного періоду, за періоду найбільшого розквіту Ольвії, та її міжнародних економічних зв'язків, на передній план висуваються малоазійські центри, які широко експортують свої вироби до Понтійського регіону.

Проте, у кінці III ст. до н. е. в Ольвії настає глибока воєнно-політична та як наслідок економіна криза, внаслідок чого, кількість довізних типів світильників значно скорочується та на перше місце виходить місцева продукція. Тобто, на даному етапі відбувається у більш значній мірі заміщення імпортної продукції освітлювальних приладів, порівняно із попереднім періодом.

3.3. Порівняння колекцій античних світильників Північного Причорномор'я: Ольвія vs Боспор Кіммерійський

Окремим питанням для розгляду має бути порівняння боспорської та ольвійської колекцій освітлювальних приладів. Як уже зазначалось вище, колекція світильників з Ольвії та поселень її хори кінця VII ст. до н. е. – I ст. н. е. наразі нараховує 2755 цілих виробів та фрагментів. Для порівняння, найбільша колекція світильників з міст Європейського Боспору, опрацьована Д. В. Журавльовим, нараховує близько 3000 різноманітних освітлювальних приладів VI ст. до н. е. – VI ст. н. е. (Журавлев 2007, с. 11). Тобто, протягом семи сторіч в Ольвії та на поселеннях її хори було знайдено майже ту саму кількість виробів, що з території міст Боспору протягом дванадцяти (принаймні, є наявними в колекціях). Слід також констатувати, що різноманіття типів, наявних в Ольвії та на її хорі не відповідає наявним типам в боспорській колекції навіть на половину. Очевидно, об'єм торгівельно-економічних зв'язків даних регіонів із зовнішньогрецьким світом був різним, що також має неабияке значення для вивчення давніх економічних відносин в регіоні в цілому.

Проте, слід зауважити, що для кожного регіону виділяється власна специфіка у виготовленні місцевих реплік довізним виробам, яка виявляється не лише у відмінному тісті глини та домішок, але й у виборі довізних типів задля створення реплік. Так, для місцевих світильників Європейського Боспору характерна червона глина, на відміну від помаранчевої глини місцевого ольвійського виробництва. Крім того, в Ольвії у значній кількості наявні вироби зі світлої та сірої глини.

Що стосується співвідношення місцевих та довізних варіантів, то для Боспору характерні більшою мірою довізні вироби, особливо для елліністичної доби, переважно із малоазійських центрів, у той час як для

Ольвії та її поселень імпортні типи світильників займають найбільшу частку за доби архаїки-класики, а в елліністичну – спадають, на користь місцевого виробництва. Отже, торгівельні зв'язки Ольвії та міст Європейського Боспору із рештою античного світу означеного періоду різнились, так само як і напрями імпортів.

Порівнюючи місцеві репліки боспорських та ольвійських виробів довізним типам, слід зауважити, що перші виготовлялись виключно із червоної глини, у той час як ольвійські мають також світлу та сіру глину. Крім того, стосовно типів, які вони імітували, то найбільш ранні репліки – дворіжкові відкриті іонійські світильники із втулкою в центрі дна – характерні саме для ольвійської колекції. На Боспорі зустрічаються репліки довізних типів починаючи з класичного часу.

Світильники елліністичного часу, особливо з малоазійських центрів, мають приблизно однакове співвідношення як на теренах ольвійського полісу, так і міст Європейського Боспору: найбільша частка ефеських виробів, набагато менше зустрічається світильників з Пергаму, Книду, Александрії.

Великою колекцією глечикоподібних світильників характеризуються обидві колекції. Окрім виключно червоної глини, характерної для боспорських виробів, світильники даного типу представлені більш пізніми варіантами, хоча й мають ранньокласичний тип, який за нашою типологією є перехідною формою.

Таким чином, детальне висвітлення числених питань, пов'язаних із технологією виробництва та використання тих чи інших глиняних виробів є дуже актуальним. Зокрема, зміна морфології форми світильників впливала і на зміну певних деталей, перш за все задля зручності використання, та, можливо, спрощення самого процесу виготовлення. Детальний розгляд подібних питань дозволяє стверджувати, що окрім своєї основної функції, світильники відігравали певну ритуальну роль у поховальному обряді та

календарних релігійних святах громадян полісу на всіх етапах його існування.

Дослідження колекції античних світильників, що походять з території Ольвії, Борисфену та її округи, дозволило встановити її самостійну роль для вивчення багатьох питань економічного розвитку полісу. Зокрема, за доби архаїки, довізні типи світильників займають чільне місце серед освітлювальних приладів у регіоні, тоді як місцеві типи та варіанти ще не мали вагомої кількості. Серед центрів виробництва переважали Коринф та Аттика. Тобто, на даному етапі розвитку мешканців Ольвії, спостерігаються доволі тісні зв'язки із метрополією, що й виявилось головним чином незначною часткою місцевого виробництва виробів. Для доби класики ситуація дещо покращується на користь місцевого виробництва, переважаючи вироби з Іонії. На цей час аттичний центр виробництва не здає свої позиції, продовжуючи лідирувати у частці довізних виробів в досліджуваному регіоні. Заміщення імпорту на користь місцевих типів світильників відбувається лише із періодом еллінізму. Крім того, серед імпортів значну частку займають центри Малої Азії.

Насамкінець можна стверджувати, що досліджена динаміка імпортів та місцевого виробництва масової колекції античних освітлювальних приладів Ольвії значного хронологічного проміжку часу в цілому відображає ті історичні процеси, які відбувались в означеному регіоні протягом кінця VII ст. до н. е. – I ст. н. е. Відбилися вони і на специфіці економічних контактів в означений час в цьому регіоні із середземноморським світом.

ВИСНОВКИ

Результатом даної роботи є виокремлення окремої категорії масового археологічного керамічного матеріалу з розкопок Ольвії, як світильники. Вони складали предмети щоденного вжитку та вироблялись у великих кількостях. Зібрано та опрацьовано 2755 одиниць, з яких залучено до даного дослідження 1569. Завдяки цьому вводиться до наукового обігу досі невідома науковому загалу колекція світильників, що знайдені на території Ольвійського полісу – з Ольвії – міста, передмістя та некрополя, Борисфена та поселень її хори. Значна кількість опрацьованих світильників дала можливість виокремити основні морфологічні характеристики цих виробів та створити типологію, засновуючись як на хронологічному принципі, так і за місцем їх виробництва, а також базуючись на інших критеріях.

Найбільш ранні типи світильників представлено кам'яними виробами, а саме з мармуру, стеатиту, сланцю, вапняку та інших видів порід. Подібні світильники складають окремий тип у нашій колекції, зважаючи на специфіку їхнього використання, переважно для храмових цілей. Саме тому, їх знайдено не так і багато. Ранні типи світильників, представлено відкритими виробами із одним або двома ріжками. Датуються опалювальні прилади згаданого типу кінцем VII –VI ст. до н.е. і становлять ранні варіанти розвитку виробів. Цей тип розглядається як виключно довізний, насамперед через якість лаку та склад глини. Значну частку довізних виробів доби архаїки складають коринфські та аттичні вироби, причому світильники з Коринфа засвідчені в історії вивчення цих виробів в причорноморському регіоні вперше саме на базі ольвійської колекції.

Встановлено, що ближче до класичного періоду світильники мають тенденцію змінюватись до товстостінних форм, на відміну від більш архаїчних, які є найтоншими з усіх глиняних екземплярів, і саме через це, їх знахідки дуже фрагментарні. Діаметр виробів також змінюється, - він стає

меншим. Характерно, що саме зі світильників класичного періоду в Ольвії масово виготовлялись імітації.

На відміну від східно-грецьких світильників, які завозились переважно з іонійських центрів,аттичні світильники мають перш за все афінське походження. Датуються ці вироби другою чвертю V – серединою IV ст. до н.е. До основних типологічних і морфологічних характеристик даного типу слід віднести густий чорний, рідше червоний та коричневий, лак гарної збереженості, що також вказує на те, що це імпорт; циліндричний тулуб; виражений плаский піддон. Діаметр виробів стає ще меншим, а плічка стають ширшими, і тим самим більше тяжіють до закритих форм, які з'являються за доби еллінізму, тобто у III – I ст. до н.е.

Характерними особливостями елліністичних світильників є витягнута практично циліндрична, або біконічна форма тулуба, виражений піддон з пласким та масивним дном, напівзакритий та закритий заливний отвір, ріжок витягнутої форми і, як правило, вертикальна ручка. Довізні типи світильників цього періоду відносяться здебільшого до малоазійських центрів, на що вказує головним чином наявність характерного якісного лакового покриття та відсутність домішок у глині.

Динаміка форми аттичних виробів є надійним датуючим індикатором. Більшість світильників мають маленький діаметр, вони напівзакриті, з високою циліндричною формою тулуба та боковою ручкою, чи без неї, часто – на вираженому пласкому піддоні. Ріжок видовженої форми, з вузьким отвором для ґніту. Дно світильників плотне та виділене у рельєфі, з низьким, чи середньовисоким конічним виступом у центрі вмістилища. По краю плічок іноді наявні врізні канелюри. Звісно, збереглись і екземпляри, що нагадують ранні типи, з низьким тулубом та відкритим вмістилищем. Це свідчить про те, що датування аттичних світильників має діапазон від класичного до ранньоелініcтичного часу. Варто зазначити, що у більш ранніх аттичних світильників, край плічок ще обернений до центру вмістилища, у той час як у більш пізніх варіацій (кінець IV ст. до н. е.) плічка стають

практично горизонтально прямими та широкими, тим самим звужуючи діаметр отвору для заливання масла.

Специфічним типом світильників в Ольвії є “глечикоподібний”. Серед них простежено сім основних варіантів, які мають характерні особливості, а також встановлена тенденція до зменшення діаметру, більш закритої форми виробів та збільшення висоти тулуба, у бік видовження у висоту. Крім того, ріжок також зазнає змін від маленького ріжка, характерного для освітлювальних приладів класичного часу, до значно видовженого, подібного до аттичних світильників елліністичного часу.

Усі варіанти світильників “глечикоподібного” типу, окрім останнього сьомого, представлені місцевими ольвійськими виробами, що пояснюється складом глини, покриттям та більшою мірою викривленими обрисами. Окрім того представлено і варіант із довізними екземплярами з різноманітних центрів античного світу, який являє собою найбільш пізній варіант даного типу. Загалом, світильники означеного типу датуються першою половиною V ст. до н. е. – I ст. до н. е., а іноді й I ст. н. е., що охоплює чималий проміжок часу, завдяки чому вдалось чітко простежити динаміку форми. Крім того, таке тривале побутування світильників даного типу свідчить на користь думки про те, що така форма освітлювальних приладів була доволі зручною у використанні.Таким чином, простежено чітку тенденцію до зміни форми – від цілком відкритої до напівзакритої, та до кінця елліністичного часу – повністю закритої. Одним із важливих результатів роботи є виділення форм, які датуються найпізнішим періодом елліністичної доби до початку I ст. н.е., саме за браком відповідних закритих комплексів.

Спостереження над морфологією форми та складом глини дозволили відокремими масив світильників місцевого ольвійського виробництва. За даними статистики найбільша частка місцевого виробництва сягає саме за доби еллінізму. Світильники ольвійського походженння є частиною місцевого керамічного виробництва, яке почалось, згідно даних з розкопок Борисфену, не пізніше середини VI ст. до н.е. Без детального дослідження

усіх груп кераміки, які його складають, неможливо відтворити повну картину економічного потенціалу Ольвії. Крім того, максимальний облік світильників різних типів, виявлених у закритих комплексах городища та його передмістя, а також поселень хори, дозволяє визначити їхню роль у повсякденному житті ольвіополітів. Знахідки ж світильників у похованнях некрополя дозволяють визначити їхнє місце у поховальному обряді.

Освітлювальні прилади вказаного часу з Ольвії представлені екземплярами з сірої, світлої та червоної глини. Порівняно невелику частину колекції світильників з Ольвії та поселень її хори складають ліпні вироби, що належать до різних хронологічних періодів.

Характерним є й той факт, що імітації довізних типів робили із певними модифікаціями, приміром, це простежується через відмінний розмір ріжка, при однаковому діаметрі; діаметр отвору втулки в центрі дна більш вузький; форма ручки.

Таким чином, чимала та у абсолютній більшості невідома широкому науковому загалу колекція світильників з Ольвії до-римського часу, беззаперечно засвідчила про нагальну необхідність вивчення загалом всієї колекції світильників з розкопок Ольвії, здійснення її систематизації, створення сучасної типології, хронології, а також визначення ролі та місця світильників у місцевому керамічному виробництві. До того ж, світильники є тією категорією масового керамічного матеріалу, який є важливим датуючим елементом для дослідження значної низки питань розвитку матеріальної культури Ольвії. З’ясування цих питань дозволило на новому рівні звертатися до ширшого кола проблем розвитку власного керамічного виробництва та його ролі в економіці Ольвійського полісу від доби пізньої архаїки до пізнього еллінізму – ранньоімператорського часу.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Античное наследие Кубани: В 3 т. / Отд-ние истор.-филол. Наук РАН; Ин-т археологи РАН; Ин-т всеобщей истории РАН; ред. сост. акад. РАН Г. М. Бонгард-Левин, д.и.н. В. Д. Кузнецов. – Т. 1. – М.: Наука, 2010. – 604 с.
2. Арсеньева Т. М. Светильники Танаиса / Т. М. Арсеньева. – М.: Наука, 1988. – 148 с.
3. Байбородин А. И. Из опыта восстановления технологии производства античных керамических светильников /А. И. Байбородин // Третьи историко-культурологичные чтения в Николаеве (научно-методический сборник). – Николаев, 1999. – С. 7 – 10.
4. Борисфен-Березань. Каталог выставки в Государственном Эрмитаже / [Под.ред. Сенина И.А.] – СПб: Изд-во "АРС", 2005. – С. 102 – 105.
5. Брашинский И.Б. Греческий керамический импорт на Нижнем Дону в V – III вв. до н.э. / И. Б. Брашинский. – Ленинград: Наука, 1980. – 267 с.
6. Брашинский И. Б. Клазомеская гидрия из Ольвии / И. Б. Брашинский // СА. – 1965. - № 3. – С. 225 – 228.
7. Буйских А. В. Амфоры и столовая керамика / Тиритака. Раскоп XXVI. – Т. 2. (Боспорские исследования.Suppl. 11). – Симферополь-Керчь, 2014. – С. 87 – 214.
8. Вальдгауер О. Ф. Античные глиняные светильники / О. Ф. Вальдгауер. – СПб., 1914. – 128 с.
9. Ветштейн Р. И. Местная керамика Ольвии первых веков нашей эры / Ольвия [под ред.: Бибикова С. Н.]. – К: Наукова думка, 1975. – С. 164 – 197.
10. Гаврилюк Н. А. Лепная керамика Тиры / Н. А. Гаврилюк // Тира - Белгород - Аккерман:(материалы исследований) / отв. ред.: С. Д. Крыжицкий ; НАН Украины, Ин-т археологии . – Одесса: Печатный дом, 2010 . – С. 11-46.
11. Гаврилюк Н. А. Лепная керамика и общие статистические данные керамических материалов / Н. А. Гаврилюк // Древнейший теменос Ольвии Понтийской // МАИЭТ. – Supplementum 2. – Симферополь, 2006. – С. 191 – 197.
12. Гроздановa В. Споменици од хеленистичкиот период во ср Македонија. – Скопје, 1987.
13. Дзис-Райко Г. А., Охотников С. Б., Редина Е. Ф. Надлиманское городище IV – III вв. до н. э. в Нижнем Поднестровье. – Одесса, 2012. – 264 с.
14. Домжальский К., Чистов Д. Е. Итоги работ на участке «Н» (1994-1998) / М. Домжальский, Д. Е. Чистов // Материалы Нимфейской экспедиции. – Вып. 1. – СПб, 2003. – С. 3 – 41.
15. Журавлев Д.В. К истории освещения на Боспоре в VI – V вв. до н.э. / Д. В. Журавлев // БФ: погребальные памятники и святилища. Материалы международной научной конференции. – 2002. – Ч. 1. – С. 177 – 186.
16. Журавлев Д. В. Новые находки позднеэллинистических керамики и светильников из Пантикапея / Д. В. Журавлев // ПИФК. – 2011. - № 4 (34). – С. 221 - 263.
17. Журавлев Д. В. Позднеэллинистические многорожковые светильники Боспора / Д. В. Журавлев // Древности Боспора. – 2001. – Вып. 4. – С. 131 – 149.
18. Журавлев Д.В. Светильники VI – первой половины III в. до н.э. / Журавлев Д. В., Быковская Н. В., Желтикова А. Л. – К.: Мистецтво, 2007. – 308 с. – (Коллекция светильников; т. I).
19. Журавлев Д. В. Светильники второй половины III в. до н.э. – IV в. н.э. / Журавлев Д.В., Быковская Н.В., Желтикова А.Л. – К.: Мистецтво, 2010. – 336 с. – (Коллекция светильников; т. II).
20. Журавлев Д. В. Светильники из северо-восточного района Херсонеса: позднеархаическое, классическое и эллинистическое время / Д. В. Журавлев // Херсонесский Сборник. – 2005. – Вып. 14. – С. 129 – 140.

Додаток А

21. Журавлев Д. В. Светильники с острова Березань в собрании Государственного Исторического музея (Москва) / Д.В. Журавлев, Л. Хршановски // Археологія. – 2003. - №3. – С. 15 – 21.

22. Журавлев Д. В., Ломтадзе Г. А. 2007: Керамические комплексы эллинистического времени из некрополя Ольвии / Д. В. Журавлев, Г. А. Ломтадзе // Археологія. 1, 78 – 91.

23. Журавлев Д.В., Турова Н.П. Античные глиняные светильники Ялтинского историко-литературного музея / Д. В. Журавлев, Н. П. Турова // БИ. – 2012. – Вып. XXVI. – С. 335 – 400.

24. Журавлев Д. В., Хршановски Л. Группа греческих светильников из Херсонеса / Д. В. Журавлев, Л. Хршановски // Херсонесский Сборник. – 1999. – Вып. X. – С. 50-59.

25. Журавлев Д. В., Хршановски Л. Коллекция античных светильников Государственного Исторического музея / Д. В. Журавлев, Л. Хршановски // ВДИ. – 2000. – Вып. 3. – С. 159 – 166.

26. Журавлев Д. О боспорских светильниках типа «кувшинчика» / Денис Журавлев // ПИФК. – 2010. - № 1 (27). – С. 264 – 276.

27. Журавлев Д.В. Светильники из святилища элевсинских богинь «Береговой 4» / Д.В. Журавлев, А.А. Завойкин // БФ: проблемы хронологии и датировки памятников. Материалы международной научной конференции. – 2004. – Ч. 1. – С. 191 – 199.

28. Журавлев Д.В. Светильники Пантикапея VI – V вв. до н.э. / Д.В. Журавлев // V Боспорские чтения. Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Этнические процессы. – 2004б. – С. 118 – 124.

29. Журавлев Д.В. Об одном виде осветительных приборов: латерны в Северном Причерноморье? / Д. В. Журавлев // БИ. – Вып. 13. – С. 162 – 171.

30. Журавлев Д.В., Хршановски Л. 1997. К изданию Корпуса светильников Государственного Исторического музея / Д. В. Журавлев, Л. Хршановски // РА, № 4. 218-223.

31. Забелина В. С. Античные глиняные светильники из Пантикапея / В. С. Забелина // Сообщения ГМИИ А.С. Пушкина. – 1992. – Вып. 10. – С. 298 – 328.

32. Захожай Г. О. Збірка античних світильників у Полтаві / Г. О. Захожай // Полтавський археологічний збірник. – 1994. – Вип. 2. – С. 89 – 106.

33. Золотарев М. И. Херсонес Таврический: основание и становление полиса / М. И. Золотарев // Херсонесский сборник. – Вып. 14. – 2005. – С. 13 – 44.

34. Иванов Т. Антична керамика от некропола на Аполония / Аполония. Разкопките в некрополе на Аполония през 1947 – 1949 гг. / [И. Венедиков, Т. Герасимов, Ц. Дремсизова и др.]. — София: БАН, 1963.

35. Иофа Т. И. Краснолаковые светильники / Т. И. Иофа /Ольвия: теменос и агора. - М., 1964. – С. 281 – 284.

36. История и археология древнего Крыма /[Отв. ред. Шульц П. Н.]. – К., 1957. – 336 с.

37. Кадеев В. И. Импортные светильники 1 – 4 вв. из Херсонеса / В. И. Кадеев // СА. – 1969. - №3. – С. 159 – 170.

38. Кадеев В. И., Сорочан С. Б. Экономические связи античных городов Северного Причерномор'я в 1 в. до н.э. – 5 в. н.э. (по материалах Херсонеса). – Х., 1989.

39. Керамическое производство и античные керамические строительные материалы // САИ [под ред. Рыбакова Б. А.]. – М., 1966.

40. Кераміка з розкопу НГ / [отв. ред. Ячменев Н.И.]. – Т. 1. – К.: Издательство Академии Наук УССР, 1940 – 339 с.

41. Книпович Т. Н. Керамика местного производства из раскопа И / Т. Н. Книпович // Ольвия / [отв. ред. Ячменев Н. И.]. – Т. 1. – К.: Издательство Академии Наук УССР, 1940. – С. 129 – 170.

42. Козуб Ю. І. Некрополь Ольвії V – IV ст. до н.е. / Ю. І. Козуб. – К.: Наукова думка, 1974. – 181 с.

Додаток А

43. Коровина А. К. 1968. Тирамба (городище и некрополь). Итоги археологических работ ГМИИ за 1959,1961-1963 гг. / А. К. Коровина // СГМИИ. - Вып. 4. - С. 54-84.

44. Крапівіна В. В. Сіроглиняна кераміка Ольвії VI – V ст. до н.е. / В. В. Крапівіна // Археологія. – 2007. - № 1. – С. 98 – 106.

45. Кругликова И. Т. Ремесленное производство простой кераміки в Пантикапее в VI – III вв. до н. э. / И. Т. Кругликова // МИА. – 1957. - № 56. – С. 96 – 138.

46. Крутилов В. В., Смирнов А. И., Бондаренко Д. В. Керамический производственный комплекс середины VI в. до н.э. на Березанском античном поселении // БЧ XIII. Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Проблемыурбанизации. – Керчь, 2012. – С. 233 – 237.

47. Кузманов Г. Антични лампи. Колекция на Националния археологически музей. – София, 1992.

48. Кутайсов В.А. Керкинитида. – Симферополь: Таврия, 1992.

49. Леви Е. И. Материалы ольвийского теменоса (общая характеристика) / Е. И. Леви // Ольвия. Теменос и агора / [отв. ред. Гайдукевич В. Ф.]. – М.—Л.: Изд-во АН СССР, Наука, 1964. – С. 131 – 174.

50. Леви Е.И. Ольвийская агора / Е. И. Леви // МИА. - № 50. - 1956. – С. 35–118.

51. Левина Э. А. Античные светильники Одесского археологического музея (I – VI вв. н.э.). – Одесса, 1992.

52. Марченко И. Д. Раскопки Пантикапея в 1959-1964 гг. / И. Д. Марченко // Сообщения ГМИИ А.С. Пушкина. – 1968. – Вып. 4. – С. 27 – 52.

53. Марченко К. К. Варвары в составе населения Березани и Ольвии во второй половине VII – первой половине I в. до н.э. По материалам лепной керамики. – Л., 1988. - 144 с.

54. Марченко К.К., Доманский Я.В. Античное поселение Старая Богдановка 2 / К. К. Марченко, Я.В. Доманский // Археологический сборник. - №22. — 1981. – С. 62-74.

55. Марченко К.К., Доманский Я. В. Комплекс вещественных находок на античном поселении Куцуруб I / К. К. Марченко, Я. В. Доманский // Археологический сборник . – 1991 . – Вып.31: Материалы и исследования по археологии и искусству древних народов Евразии. – С. 57-76.

56. Молев Е. А. Боспорский город Китей / Е.А. Молев // БИ. Supplementum 6. – 2010. – 316 с.

57. Молев Е.А. Некоторые итоги изучения светильников из Китея (по материалам раскопок 1979 – 1995 гг.) / Е.А. Молев // БЧ V. Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Этнические процессы. – 2004. – С. 259 – 262.

58. Наливкина М. А. Мраморный светильник из Тиритаки / М. А. Наливкина // СА. – 1960. – 1. – С. 268–272.

59. Ольвия : [сб. научн. ст. / отв. ред. Крыжицкий С.Д.]. – К.: Наукова думка, 1975. – 246 с.

60. Онайко Н. А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII—V веках до н. э. / Археология СССР. – М.: Наука, 1966. – С. 36 – 70.

61. Онайко Н. А. Архаический Торик. Античный город на северо-востоке Понта. – М.: Наука, 1980. – 177 с.

62. Папанова В. А. Урочище Сто могил (Некрополь Ольвии Понтийской). — К., 2006.

63. Парович-Пешикан М. Некрополь Ольвии эллинистического времени. – К.: Наукова думка, 1974. – 218 с.

64. Гуляева Н. П. Светильники греческого типа из частных коллекций в собрании Государственного Эрмитажа / Н. П. Гуляева // Сообщения Государственного Эрмитажа. – Вып. 69. – 2011. — С. 65 – 72.

65. Русяева А. С. Восточногреческая керамика / А. С. Русяева // Древнейший теменос Ольвии Понтийской // МАИЭТ. – Supplementum. – Вып. 2. – Симферополь, 2006. – С. 162 – 167.

66. Самойлова Т. Л. Тира в VI – I вв. до н.э. – К.: Наукова думка, 1988. – 121 с.

Додаток А

67. Сенигова Т. Н. Осветительные приборы Тараза и их связь с культом огня / СА. - №1. – 1968. – С. 122 – 145.

68. Скуднова В. М. Архаический некрополь Ольвии. – Л.: Искусство, 1988.

69. Сон Н. А., Сорочан С. Б. Античные светильники изТиры / Античные древности Северного Причерноморья. – К., 1988 – С. 115 – 133.

70. Сорочан С. Б. Светильники и свеча в ранней Византии, или две эпохи осветительных приборов / С. Б. Сорочан // Древности (1997 – 1998). Харьковский историко-археологический ежегодник. – Харьков: АО “Бизнес Информ”, 1999. – С. 101 – 114.

71. Стржелецкий С. Ф. Клеры Херсонеса Таврического / С. Ф. Стржелецкий // Херсонесский сборник. – Вып. VI. – Симферополь, 1961.

72. Сушко А.О. Керамічні вироби спеціального призначення за археологічними джерелами Києва X-XIII ст. / автореф. канд. дис. – К., 2013. – 16 с.

73. Хачатурова Е. А. Античные керамические светильники Краснодарского государственного историко-археологического музея-заповедника / Е. А. Хачатурова // БФ: погребальне пам’ятники и святилища. Материалы международной научной конференции. – 2002. – Ч. 2. – С. 291 – 296.

74. Худяк М. М. Из истории Нимфея VI – III вв. до н. э. – Л., 1962.

75. Худяк М.М. Раскопки святилища Нимфея / М. М. Худяк // СА. – Вып. XVI. - М., 1952. – С. 233 – 245.

76. Цветаева Г. А. Мебель, бытовая утварь, отопление, освещение, предметы туалета, игрушки / Г.А. Цветаева // Античные государства Северного Причерноморья. – Археология СССР. – М. – 1984. – Т. 9. – С. 227 – 229.

77. Цветаева Г. А., Керамическое производство и античные керамические стройматериалы // САИ. – 1966. – С. 123 – 243.

78. Я.В. Доманский, В.Ю. Зуев, Ю.И.Ильина, К.К.Марченко, В.В.Назаров, Д.Е. Чистов Материалы Березанской (Нижнебугской) античной археологической экспедиции. – Том I. - СПб, 2006. – 228 с.

79. Чистов Д. Е., Зуев В. Ю., Ильина Ю. И., Каспаров А. К., Новоселова Н. Ю. Материалы Березанской (Нижнебугской) античной археологической экспедиции. – Т. 2. Исследования на острове Березань в 2005 – 2009 гг. – СПб: Государственный Эрмитаж, 2012. – 297 с.

80. Чичикова М. Тракийска могилна гробница от с. Калояново, Сливенски окръг (IV в. пр. н.е.) / Известия на Археологическия Институт. – XXXI. – София, 1969. – С. 45-90.

81. Шейко И.Н. Светильники // Жилые дома Центрального квартала Ольвии/ МАИЭТ. – Supplementum. – Вып. 13. / [Отв. ред. В. Н. Зинько]. – Симферополь-Керчь, 2014. – С. 486-505.

82. Шейко И. Н. Редкие типы светильников из Ольвии // Боспорские исследования. — Вып. 28. — Симферополь—Керчь, 2013б. — С. 385-398.

83. Шейко И. Н. Ручки-петли от светильников из Ольвии // Боспорские чтения. — Вып. 14. — Керчь, 2013г. — С. 530-533.

84. Шейко І. М. Історія вивчення світильників Ольвії VI – I ст. до н.е. // Магістеріум. Археологічні студії. – Вип. 53. – Київ, 2013. – С. 42-46.

85. Шейко І. М. Малоазійські світильники та їхні імітації з Ольвії // Археологія і давня історія України. – Вип. 1 (12). – Київ, 2014. – С. 101-107.

86. Шейко І. М. Ранні світильники Ольвії (VI – V ст. до н.е.) // Археологія. – 2013в. - № 1. – С. 107 – 113.

87. Штітельман Ф.М. Поселення біля Закисової балки / Ф. М. Штітельман // Археологічні пам’ятки УРСР. - 1958. - Вип. VII. – С. 131—142.

88. AbandieC. Fouillesa Helleniko (euadeThyreatide) // BCH. - 1985. – P. 257-454.

89. AkurgalE. Alt-Smyrna. – Bd. I. Wohnschichten undAthenatempel. – Ankara, 1983.

90. Alabe F. Un nouveau modèle de lampe à Délos / Bulletin de Correspondance Hellénique. – 1989. – Vol. 113-1. – P. 319 – 324.

Додаток А

91. Amorelli M. T. Anfora Attica a Figure Nere nel Museo di Villa Giulia // Archeologia Classica. – Vol. VI. – 1954. – P. 112 – 114.

92. Ancient Greek colonies in the Black Sea. – [Ed.: Grammenos D., Petropoulos E.]. – Vol. 2. – Thessaloniki, 2003.

93. Anderson-Stojanović V. R. A well in the Rachi settlement at Isthmia // Hesperia. – Vol. 62. - №3. – 1993. – P. 257-302.

94. AydinB. The Hellenistic pottery and small finds of Kordon Tumulusat Kordon Köyü / Salihli (Manisa) 2001 // Jahresheftedes Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien. – Band 76. – 2007. - P. 7-28.

95. Bailey D. M. A Catalogue of the Lamps in the British Museum. – Vol. I. Greek, Hellenistic and Early Roman Pottery Lamps. – London, 1975.

96. Bailey D. M. Aegina, Aphaia-Tempel. XIV. The Lamps. // AA. – 1991. – P. 33 – 68.

97. Balestrazzi E. Lucerne del Museo di Aquileia. – Pordenone, 1988.

98. Barber R. L. N. Unpublished pottery from Phylakopi // BSA. - № 103. – 2008. – P. 43 – 222.

99. BarrR. L. Greek and Hellenistic Lamps fromIlion // StudiaTroica. – 1996. – Bd. 6. – S. 159-200.

100. Basset S. E. The Cave at Vari. VI. The Terra-Cotta Lamps / AJA. – 1903. – Vol. 7, 3. – P. 338-349

101. Baur C. V. The Excavations at Dura-Europos. – Part III. The Lamps. – London, 1947.

102. Beazley J. D. A marble lamp // JHS. – 1940. – Vol. LX. – P. 22 – 49.

103. Bernhard L. B. Lampki starożytne. – Warszawa: “Sztuka”, 1955.

104. BezzolaS. Lucerne fittili daglis cavidi Palaepaphos (Cipro). –Mainzam Rhein, 2004.

105. Blegen C., Palmer H., Young R. The North Cemetery / Corinth. – Vol. XIII. – 1964.

106. Blondé F. LaCèramique // BCH. – 1989. –P. 481 – 545.

107. Blondé F. Un remblai Thasien du IV siècle avant notre ère// BCH.– 1985. – P. ,pp. 281-344.

108. Boardman J. Excavations in Chios 1952-1955. Greek Emporio. – Oxford, 1967.

109. Boardman J., Hayes, J. Excavations at Tocra 1963-1965. The archaic deposits II and later deposits. – Supplementary Vol. 10. – Oxford, 1973.

110. Boháč L. Lamps from Pistiros II (1995-1998) / Pistiros II. Excavations and studies. – Prague. – 2002. – P.183 – 187.

111. BouzekJ. Studies of Greek Pottery in the Black Sea Area. – Prague: CharlesUniversity, 1990.

112. Broneer O. Excavations at Isthmia, Third Campaign // Hesperia. – Vol. XXVII. - № 1. – 1958. – P. 1 – 37.

113. Broneer O. Terracotta Lamps / Oscar Bronner. (Isthmia III). – Princeton, N.J., 1977.

114. Bruneau P. Exploration archeologique de Délos. - №XXVII. – 1970.

115. Bruneau Ph. 1991: La céramique pergaménienne á reliefs appliqués de Délos // BCH. – CXV. – P. 597-666.

116. Bruneau Ph. Les Lampes. (Délos XXVI). – Paris, 1965.

117. Bucovala M. Necropole elenistice la Tomis. – Constanta: Muzeul regional de Archeologie Dobrogea, 1967. – 134 p.

118. Burcu Erciyas D. Studies in the Archaeology of Hellenistic Pontus // Colloquia Pontica. –№ 12. – Leiden, Boston, Brill, 2006.

119. C. W. J., Eliot M. The Lechaion Cemetery near Corinth // Hesperia. – Vol. XXXVII. - № 4. – 1968. – P. 345 – 367.

120. Cahn-Klaiber E.-M. Die Antiken Tonlampen des Archäologischen Instituts der Universität Tübingen. – Tübingen, 1977.

121. Caminneci V. Le Lucerne greche // Agrigento. – 10. – P. 72 – 75.

Додаток А

122. Caskey J. L. Objects from a Well at Isthmia // Hesperia. – Vol. XXIX. - № 2. – 1960. – P. 168 – 176.

123. Chrzanovski L., Zhuravlev D. Lamps from Chersonesos in the State historical museum – Moscow. – Roma. – 1998. – 296 p. (Studia troica, No. 94).

124. Coldstream J. N. Knossos 1951-61: Classical and Hellenistic pottery from the town // BSA. - № 94. – 1999. – P. 321 – 352.

125. Coleman J. E. Excavations at Halai, 1990-1991 // Hesperia. – Vol. 61. - №3. – 1992. – P. 265 – 290.

126. Connelly J. B., Młynarczyk J. Terracotta oil lamps from Geronisos and their contexts // Report of the Department of Antiquities. – Cyprus, 2002. – P. 293-316.

127. Cristina M, Genito G. Le Lucerne Antiche del Trentino. – Trento, 1986.

128. Czysz W. Votivgeschirr und andere Keramik aus dem Bereich des Demeter-Heiligtums von Polikoro // HerakleiainLukanien. –Band 220. – 1996. –P. 163-174.

129. Damyanov M. Dionysopolis, its territory and neighbours in the pre-Roman times // Ancient Greek colonies in the Black Sea 2. – Vol. 1. – 2007. - P. 1 – 36.

130. Davidson G. R. A Hellenistic deposit at Corinth // Hesperia. – Vol. 2. – Amsterdam, 1968. – P. 105 – 127.

131. Deneauve J. Lampes de Carthage. – Paris, 1969.

132. Dietz S., Kolonas L., Moschos I., Stavropolou-Gatsi M. Archaeological field work in ancient Kalydon 2001 – 2004. First preliminary report // Proceedings of the Danish Institute at Athens. – Vol. V. – Athens, 2007. – P. 35-60.

133. Dominguez A., Sanchez C. Greek Pottery from the Iberian Peninsula: Archaic and Classical Periods / ed.: Tsetskhladze G. – Leiden, Boston, Köln: Brill, 2001.

134. Dunbabin T. J. Lamps / Perachora. The sanctuaries of Hera Akraia and Limenia. – No. II. – Oxford, 1962. – P. 389-392.

135. Dupont P. Les Lampes Grecques Archaïques (Histria. Bd. VII). – Bucureşti, 2005. – P. 433 – 452.

136. EbertM. Ausgrabungen auf dem Gute Maritzyn, Gouv. Cherson (Süd-Russland) // Praehistorische Zeitschrift / C. Schuchhardt, K. Schumacher, H. Seger (eds.). – Leipzig, 1911. – V. – P. 1-79.

137. Eiring J., Alexopoulou G. Z., Jørkov M. L. S. Death in Aetolia. The Hellenistic graves at Aetolian Chalkis // Proceedings of the Danish Institute at Athens. – Vol. IV. – Athens, 2004. – P. 93-132.

138. Élaigne S. La circulation des céramiques fines hellénistiques dans la region égéenne: un apercu à partir du mobilier de Délos at de Thasos // BCH. – 131.1. – 2007. – P. 515-557.

139. Farka C. Die romischen lampen vom Magdalensberg. – Klagenfurt, 1977.

140. Gadbery L. M. The sanctuary of the Twelve Gods in the Athenian Agora: a revised view // Hesperia. – Vol. 61. - №4. – 1992. – P. 447 – 490.

141. Gassner V. Das Südtor der Tetragonos-Agora. Keramik und Kleinfunde. – Wien, 1997.

142. Gauer W. Lampen / Olympische Forschungen. – Band VIII. – Berlin. – 1975. – P. 203-207.

143. Georgiadou A. Totenkult und elische Grabkeramik spätklassischer und hellenistischer Zeit. – Thessaloniki: University Studio Press, 2005. –187p.

144. Giuliani A. Lampenmatrizen hellenistischer Zeit aus ephesischer Produktion im Rijksmuseum van Oudheden, Leiden // Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien. – Band 74. – 2005. - P. 73-83.

145. Giuliani A. Namensignaturen Hellenistischer Lampenwerkstätten // Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien. – Band 73. – 2004. - P. 137-157.

146. Goethert K. Römische lampen und Leuchter. – Trier, 1997.

147. Goldman H. The acropolis of Halae. – Hesperia. – Vol. IX: number 1. January-march. – 1940. – p. 381-514.

148. Goldman H., Jones F. F. The Lamps / Excavations at Gözlü Kule, Tarsus. – Vol. 1. – Princeton. – 1950. – P. 84-109.

Додаток А

149. Graham J. W. Lamps from Olynhus, 1931 / Excavations at Olynthus. Part V. Mosaics, Vases, and lamps of Olynthus (found in 1928 and 1931), 1933. – P. 265-284.

150. Grmela L. Lamps from Pistiros (1999-2005) / Pistiros III. Excavations and studies. – Prague. – 2007. – P. 190-201.

151. Gürler B. Ephesos-Lampen aus Metropoli Ionien // Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien. – Wien, 2002. – P. 133 – 147.

152. Hausmann U. Hellenistische ceramic // Olympische Forschungen. – Band XXVII. – Berlin-NY, 1996.

153. HayesJ. W. ExcavationsatSarachaneinIstambul. – Vol. 2. – Princeton, 1992.

154. Hellmann M.-C. Lampes Antiques de la Bibliothèque Nationale / Fonds general: Lampes pré-romaines et romaines.– Paris, 1987.

155. Hermanns M. H. Licht und Lampen im westgriechischen Alltag. Beleuchtungs gerätdes 6. – 3. Jhs. v. Chr. In Selinunt / Internationale Archäologie. – Bd. 87. – 2004.

156. Hermany A. Appollonia du Pont (Sozopol) la Nécropole de Kalfata (V – III s. av. J.-C.). – Athens, 2010.

157. Højte J. M. Lamps // The Lower City of Olbia (Sector NGS) in the 6th Century BC to the 4th Century AD. – Aarchus, 2010. – P. 423 - 437.

158. Homer A., Thompson D. Hellenistic pottery and terracottas. – Princeton, 1987.

159. Howland R. H. Greek lamps and their survivals (The Athenian Agora. – Vol. IV). – Princeton, 1958.

160. Hübinger U. Die antiken Lampen des Akademischen Kunstmuseums der Universität Bonn. – Berlin, 1993.

161. Isler H. P., Kalpaxis Th. E.Lampen / Samos. – Band IV. – Bonn. – 1978. – P. 133 – 136.

162. Jacopi G. Esplorazione archeologica di Camiro II, Necropoli, Acropoli, Bergamo / Clara Rhodos. – Vol. VI – VII. – Parte II. – 1932.

163. Joly E. Lucerne Del Museo Di Sabratha. – Roma, 1974.

164. Kalaitzoglou G. Assesos: ein Geschlossener Befund Südionischer Keramik aus dem Heiligtum der Athena Assesia. – Mainz am Rhein: Von Zabern, 2008.

165. Kaltsas N., Vlachogianni E., Bouyia P. The Antikytheraship wreck. The ship, the treasures, the mechanism. – NY, 2012.

166. Kassab-Tezgör D., Sezer T. Catalogue des Lampes enterrecuite du Musee Archeologique D'Istanbul // Varia Anatolica. –Vol. VI/1. – T. 1. Epoques proto historique, archaïque, classique et hellenistique. – Paris, 1995.

167. Kennedy C. A. The development of the lamp in Palestine // Berytus. Archaeological studies. – Vol. XIV (1961-1963). – P. 67-115.

168. Kirsch A. Antike Lampen im Landesmuseum Mainz. – Mainz am Rhein: von Zabeln, 2002.

169. KniggeU. Der Bau Z (Kerameikos. Bd. XVII). – München: Hirmer Verlag. 2005.

170. Koparal, E. İplikçi, E., 'Archaic Olive Extraction Plant at Klazomenai', Moustaka, A. – Skarlatidou, E. – Tzannes, M.-C. – Ersoy, Y. (edit.), Klazomenai, Teos and Abdera: Metropoleis and Colony. Proceedings of the International Symposion held at the Archaeological Museum of Abdera, Abdrea 20-21 October, 2001 *(Thessaloniki 2004), pp. 221-234.*

171. Krapivina V., Lejpunskaja N. Grey Table Ware from Late Archaic – Early Classical Complexes of the Central Quarter of Olbia Pontica // Pontic Grey Wares. International Conference. Bucarest – Constantza, September 30th – October 3rd 2008 (Pontica XLII. – Suppl. I). – 2009. – P. 67-76.

172. Lätzer A. Studien zu einem späthellinistisch-frührömischen Fundkomplex aus dem Hanghaus 2 in Ephesos // JahresheftedesÖsterreichischenArchäologischenInstitutesinWien. – Band 78. – 2009. - P. 123-220.

173. Lehmann K. Samothrace: Third Preliminary report // Hesperia. – Vol. XIX. - № 1. – 1950. – P. 1 – 22.

174. Loeschcke S. Lampen aus Vindonissa / Siegfried Loeschcke. – Zürich, 1919. – 546 S.

175. Lyon-Caen Ch. Catalogue des lampes en terre cuite grecques et chrétiennes. Musée du Louvre. – Paris, 1986.

Додаток А

176. Menzel H. Antike Lampen im Römisch-Germanischen Zentralmuseum zu Mainz / Katalog 15. – Mainz, 1954.

177. Meriç R. Späthellenistisch-römische Keramik und Kleinfunde aus einem Schachtbrunnen am Staatsmarkt in Ephesos. – Wien, 2002.

178. Metin H., Öztürk N. Burdur Müzesi'nden Bir Grup Hellenistik D□nem Kandil. – P. 483 – 492.

179. Miller S. G. Excavations at Nemea // Hesperia. – Vol. 48. - № 1. – 1979. – P. 73 – 103.

180. Miller S. G. Excavations at Nemea // Hesperia. – Vol. 51. - № 1. – 1982. – P. 19 – 40.

181. Miller S. G. Excavations at Nemea, 1983 // Hesperia. – Vol. 53. - № 2. – 1984. – P. 171 – 192.

182. Miller S. G. Excavations at Nemea, 1984 – 1986 // Hesperia. – Vol. 57. - № 1. – 1988. – P. 1 – 20.

183. Miller S. G. Menon's Cistern // Hesperia. – Vol. XLIII. - № 2. – 1974. – P. 194 – 245.

184. Miro E. Agrigento La Necropoli Grecadi Pezzino. – Messina, 1988.

185. Mitten D. G. Ancient lamps in the McDaniel Collection // Harvard Studies in Classical Pholology. – Vol. 64. – 1959. P. 247-258.

186. Mlasowsky A. Die antiken Tonlampen im Kestner-Museum Hannover. – Hannover, 1993.

187. Mlynarczyk J. Hellenistic terracotta lamps from Nea Paphos // Report of the Department of antiquities Cyprus. Nicosia, 1978. – P. 235 – 253.

188. Mlynarczyk J. An early Hellenistic lamp in the Graeco-Roman Museum in Alexandria // … - Nicosia – Cyprus, 1990. – P. 155-157.

189. Orlandini P. Tipologia e cronologia del Materiale archeologico di Gela // Archeologia Classica. – Vol. IX. – 1957. – P. 153 – 233.

190. Oziol T. Les Lampes // Les Niveaux Hellénistiques. – Paris, 1993. – P. 295 – 310.

191. Oziol Th. Les Lampes du Musee de Chypre / Salamine de Chypre. – VII. – 1977.

192. Papageorghiou A. Chronique des fouilles et découvertes archéologiques à Chypre en 1990 // BCH. – CXV. – 1991. – P. 789-833.

193. Parisinou E. 'Lightning' the world of Women: lamps and torches in the hands of women in the late archaic and classical periods // Greece & Rome, Second Series. – Vol. 47. - №. 1. – 2000. – P. 19 – 43.

194. Pemberton E. G. Ten Hellenistic Graves in Ancient Corinth / Hesperia, 1985. – Vol. 54, 3. – P. 271 – 307.

195. Pemberton E. G. Ten Hellenistic Graves in Ancient Corinth // Hesperia. – Vol. 54. - № 3. – 1985. – P. 271 – 308.

196. Pirson F. Pergamon – Bericht über die Arbeiten in der Kampagne 2010 / AA. – 2011. – P. 81 – 213.

197. Robinson D. M. Excavations at Olynthus. – Part XIV. – Baltimore, London, 1952.

198. Robinson D. M. Excavations at Olynthus. Mosaics, Vases, and Lamps of Olynthus. – Baltimore-London, 1933.

199. Robinson H. S. A Sanctuary and Cemetery in Western Corinth // Hesperia. – Vol. XXXVIII. - № 1. – 1969. – P. 1 – 35.

200. Robinson H. S. Excavations at Corinth, 1960 // Hesperia. – Vol. XXXI. - № 2. – 1962. – P. 95 – 133.

201. Romano I. B. A Hellenistic deposit from Corinth: evidence for Interim period activity (146 – 44 B.C.) // Hesperia. – Vol. 63. - №1. – 1994. – P. 57 – 105.

202. Rosenthal R., Sivan R. Ancient Lamps in the Schloessinger Collection / Qedem. - № 8. – 1978.

203. Rotroff S. I. Three Cistern Systems on the Kolonos Agoraios // Hesperia. – Vol. 52. - № 3. – 1983. – P. 257 – 298.

204. SamiouC. HellenisticgravesinAbdera // Klazomenai, Teos and Abdera: Metropoleis and colony. – 2004. – P. 291-303.

205. Sammlung K□hler-Osbahr. – Bd. 1. – Duisburg, 1990.

Додаток А

206. Saraçoğlu A. Erzurum Müzesi'nden bir grup kandil. – Ankara, 1992. – P. 307 – 330.

207. Schäfer J. Tonlampen / Hellenistische keramik aus Pergamon. – Berlin. – 1968. – P. 119-153.

208. Scheibler I. Griechische Lampen / Ingeborg Scheibler (Kerameikos. – Bd. 11). – Berlin: W. de Gruyter & Co, 1976. – 200 S.

209. Schwanzar C. Embolosforschungen I. Archäologische Untersuchungen östlich der Celsusbibliotek in Ephesos /Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien. – Band 54. – 1983. – P. 240-250.

210. Selensnow W. Milet 1994-1995. Ausgewählte lampen vom Kalabak- und Zeytintepe // AA – Heft 2. – 1997. – P. 137-143.

211. Selesnow W. Funde aus Milet XIII. Marmor- und andere Steinlampen // AA. – 2002. – №1. – P. 27 – 40.

212. Shear T. L. Excavations in the Theatre district and tombs of Corinth in 1928 / AJA. – Vol. XXXII. – 1928. – P. 45 – 90.

213. Shear T. L. The Athenian Agora: Excavations of 1973 – 1974 // Hesperia. – Vol. XLIV. - № 4. – 1975. – P. 331 – 374.

214. Shear T. L. The Monument of the Eponymous Heroes in the Athenian Agora // Hesperia. – Vol. XXXIX. - № 3. – 1970. – P. 145. – 222.

215. Shier L. Terracotta lamps from Karanis, Egypt. – Michigan, 1978.

216. Simion G. Opaițe Greco-romane de bronz din România. - Tulcea, 2003.

217. Slane K. W. Two deposits from the early Roman cellar building, Corinth // Hesperia. – Vol. 55. - №3. – 1986. – P. 271-319.

218. Stroud R. S. An ancient Fort on Mount Oneion // Hesperia. – Vol. XL. - № 2. 1971. – P. 127 – 145.

219. Szentléleky T. Ancient lamps. – Amsterdam, 1969.

220. Szentléleky T. Ancient lamps. – Amsterdam, 1969.

221. Teleaga E. Zirra V. Die Nekropole des 6 – 1 Jrs. V. Chr. Von Istria Bent bei Histria // Internationale Archaologie. – Band 83. – 2003.

222. Thompson H. A. Activities in the Athenian Agora // Hesperia. – Vol. XXVII. - № 2. – 1958. – P. 145 – 160.

223. Thompson H. A. Terracotta lamps // Hesperia. – Vol. 2. – No. 2.– P. 195-215.

224. Thompson H. A. The excavation of the Athenian Agora, Twelfth Season: 1947 // Hesperia. - Vol. XVII. - № 3. – 1948. – P. 149 – 196.

225. Tomasello E. Una oinochoe Attica di Spina con Scena di Gineceo // Archeologia Classica. – Vol. IX. – 1957. – P. 145 – 152.

226. Topoleanu F. Considerații preliminare privind lămlile greceşti şi elenistice de la Orgame / Argamum (com. Jurilovca, jud. Tulcea) // PEUCE. – XI. – Tulcea, 2013. – P. 43 – 66.

227. Topoleanu F. Lămpile antice din colețiile Muzeului Județean de Istorie şi Arheologie Prahova – Ploieşti. – Ploieşti, 2012.

228. Tuluc G. Ionia B□lgesi'ndeki Hellenistik d□neme ait kandiller // Varia Anatolica. – Vol. XV. – P. 17 – 25.

229. Tüzün B. Les Lampes de Smintheion / Anatolia Antiqua Eski Anadolu. – Vol. V. – Paris. – 1997. – P. 169-185.

230. Vanderpool E. The Rectangular Rock-cut Shaft // Hesperia. – Vol. XV. - № 4. – 1946. – P. 265 – 335.

231. Franchi R. Veder greco, le necropoli di Agrigento: catalogo della mostra internazionale. - Agrigento, 2 maggio-31 luglio. – Lerma, 1988.

232. VillardMM. F., ValletG. LampesduVIIsiècleetchronologiedescoupesioniennes / Mélanges. D'archéologieetd'historie. – T. 67. – 1955. – P. 7-34.

233. Vivliodetis E. The Lamps // The Antikythera shipwreck. National archaeological museum April 2012 – April 2013. – P. 164 – 168.

234. Voigtländer W. Milet 1981 // Istamuler Mitteilungen. – B. 32. – 1982. – P. 5 – 173.

235. Waagé F. O. Lamps /Antioch on-the-Orontes. The excavations 1937 – 1939. – 1941. – Vol. III. – P. 55 – 82.

Додаток А

236. Waagé F. O. Lamps // Antioch on-the-Orontes. The excavations of 1932. – 1934. – Vol. 1. –P. 58-67.

237. Walters H. B.Catalogue of the Greek and Roman Lamps. – London: Printed by order of the Trustees, 1914. – 378 p.

238. Weber M. Tonlampen / Samos. – Band XX. – Bonn. – 2004. – P. 12-19.

239. Weinberg S. S. A Cross-Section of Corinthian Antiquities (Excavations of 1940) // Hesperia. – Vol. XVII. - № 3. – 1948. – P. 197 – 241.

240. WestermannW. L. AccountoflampoilfromtheEstateofApollonius // ClassicalPhilology. – Vol. 19. – No. 3. – 1924. – P. 229-260.

241. Williams C. K. Corinth 1976: Forum Southwest // Hesperia. – Vol. 46. - № 1. – 1977. – P. 40 – 77.

242. Williams C. K., Fisher J. E. Corinth, 1971: Forum Area // Hesperia. – Vol. XLI. - № 2. – 1972. – P. 143 – 184.

243. Williams C. K., Zervos O. H. Corinth, 1981: East of the Theater // Hesperia. – Vol. 51. - № 2. – 1982. – P. 115 - 163.

244. Williams C. K., Zervos O. H. Corinth, 1982: East of the Theater // Hesperia. – Vol. 52. - № 1. – 1983. – P. 1 – 47.

245. Williams C. K., Zervos O. H. Corinth, 1987: South of Temple E and East of the theater // Hesperia. – Vol. 57. - № 2. – 1988. – P. 95 – 146.

246. Williams H. Kenchreai: eastern port of Corinth. – Leiden, 1981.

247. Wiseman J. Excavations at Corinth, The Gymnasium Area, 1966 // Hesperia. – Vol. XXXVI. - № 4. – 1967. – P. 402 – 428.

248. Young R. S. Sepulturae Intra Urbem // Hesperia. – Vol. XX. - № 2. – 1951. – P. 67 – 134.

249. Zeischka A. Licht durch die Jahrtausende. –Trier: Sonnenburg-Verlag, 1997.

250. Zimmer G., Furtwängler A. Hellenistische Bronzegusswerkstatten, Lampenproduktion und -Importe, Amphorenfunde / Demetrias. – Bd. 6. – Würzburg: Ergon Verlag, 2003.

251. ΔρουγουΣ. ΑναςκαφηΠελλας. ΟιΠηλινοιΛυχνοι. – Αξηναι, 1992.

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ:

252.Науковий архів Інституту археології НАН України
Ф. експедицій
№1971/20Е. Козуб Ю.И. Отчет ораскопках западного предградья Ольвии (поселение и некрополь) в1971г., 14с.

253. Науковий архів Інституту археології НАН України
Ф. експедицій
№1972/6а. Козуб Ю.И. Отчет о работе загородного отряда Ольвийской экспедиции по изучению некрополя в 1972 г., 10 с.

254. Науковий архів Інституту археології НАН України
Ф. експедицій
№ 1973/13в. Козуб. Ю.И. Отчет о работе загородного отряда Ольвийской экспедиции по изучению некрополя в 1973 г., 33 с.

255. Науковий архів Інституту археології НАН України
Ф. експедицій
№ 1975/71 г. Козуб Ю.И. Отчет о работе Загородного отряда Ольвийской экспедиции в 1975 г., 28 с.

256. Науковий архів Інституту археології НАН України
Ф. експедицій
№ 1974/26а. Козуб Ю.И. Отчет о работе Загородного отряда Ольвийской экспедиции в 1974 г., 36 с.

257. Науковий архів Інституту археології НАН України
Ф. експедицій
№1978/24е. Козуб Ю.И. Отчет о работе загородного отряда Ольвийской экспедиции в 1978 г. (Раскопки некрополя и предместья), 17 с.

Додаток А

258. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№1982/23а. Козуб Ю.И., Папанова В.А. Отчет о раскопках предместья и некрополя Ольвии в 1982 г., 20 с.

259. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1983/31б.Козуб Ю.И. Папанова В.А. Отчет о раскопках предградья и некрополя Ольвии в 1983 г., 27 с.

260. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1984/13 Крапивина В.В.Отчет о раскопках участка Р-25 в Ольвии в 1984 г., 37 с.

261. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№1985/25б. Козуб Ю. И., Папанова В. А.Отчетораскопках некрополя и предместья Ольвии в 1985 г., 10 с.

262.Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1986/5г Козуб Ю,И., Папанова В.А. Отчет ораскопках предградья и некрополя Ольвии в 1986 г., 37 с.

263.Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1987/8г. Козуб Ю.И., Папанова В.А.Отчето раскопках предградья и некрополя Ольвии в 1987 г., 46 с.

264.Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1988/7в. Козуб Ю.И., Папанова В.А.Отчето раскопках предградья и некрополя Ольвии в 1988 г., 13 с.

265.Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 2012/3а.Буйских А. В., Кузьмищев А. Г., Новиченкова М. В. Отчет о работе на участке Р-25 в Ольвии в 2012 г.

266.Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 2011/3. Буйских А. В., Кузьмищев А. Г. Отчет о работах на участке Р-25 в Ольвии в 2011 г.

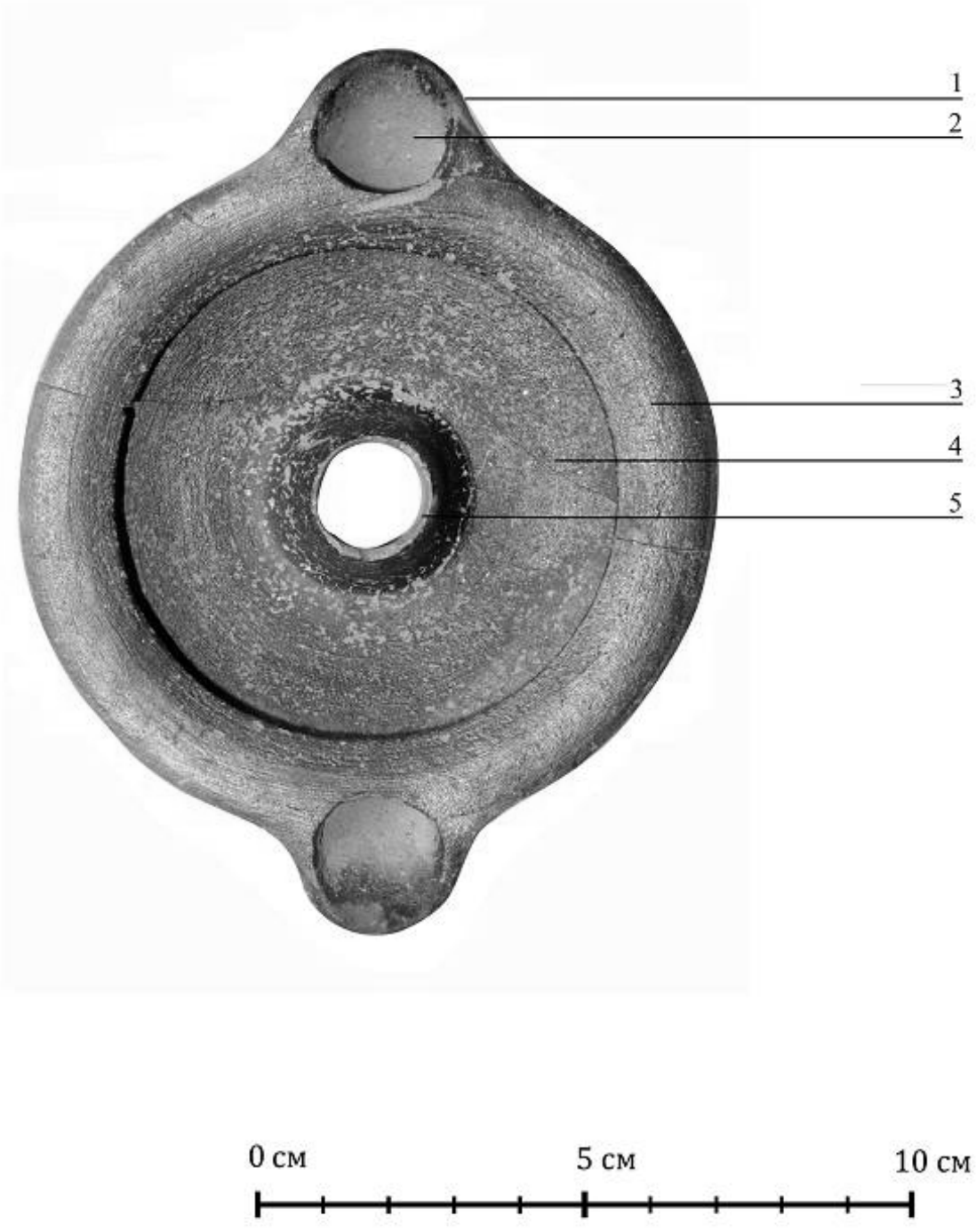

Рис. 1. Складові частини світильника:
1 - ріжок;
2 - отвір для гноту;
3 - плічко;
4 - вмістилище/дно;
5 - втулка.

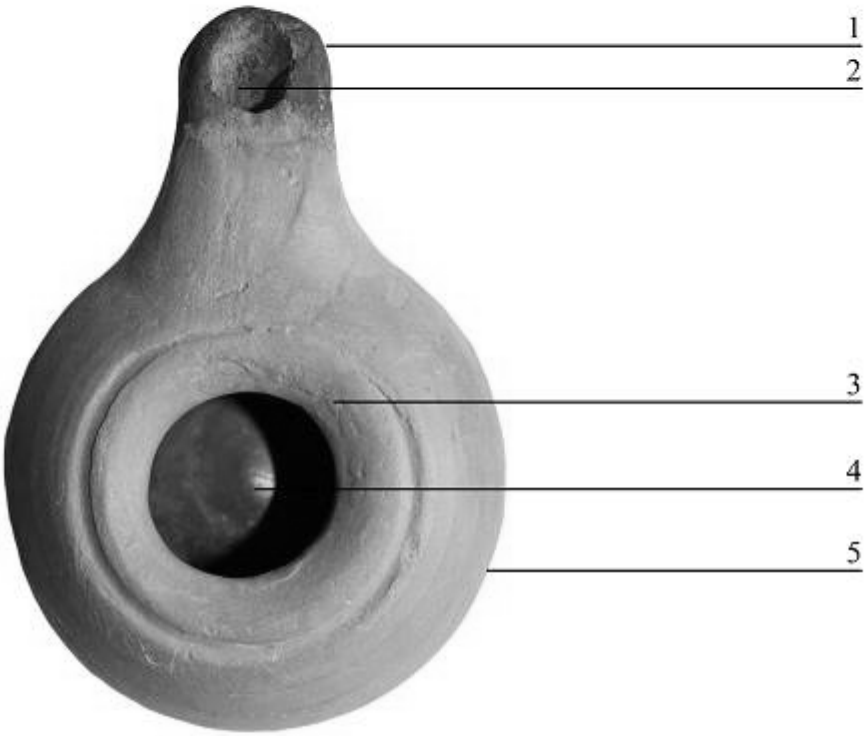

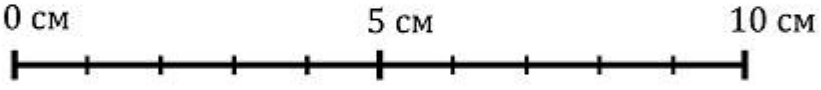

Рис. 2. Складові частини світильника:
1 - ріжок;
2 - отвір для гноту;
3 - плічко;
4 - вмістилище/дно;
5 - тулуб.

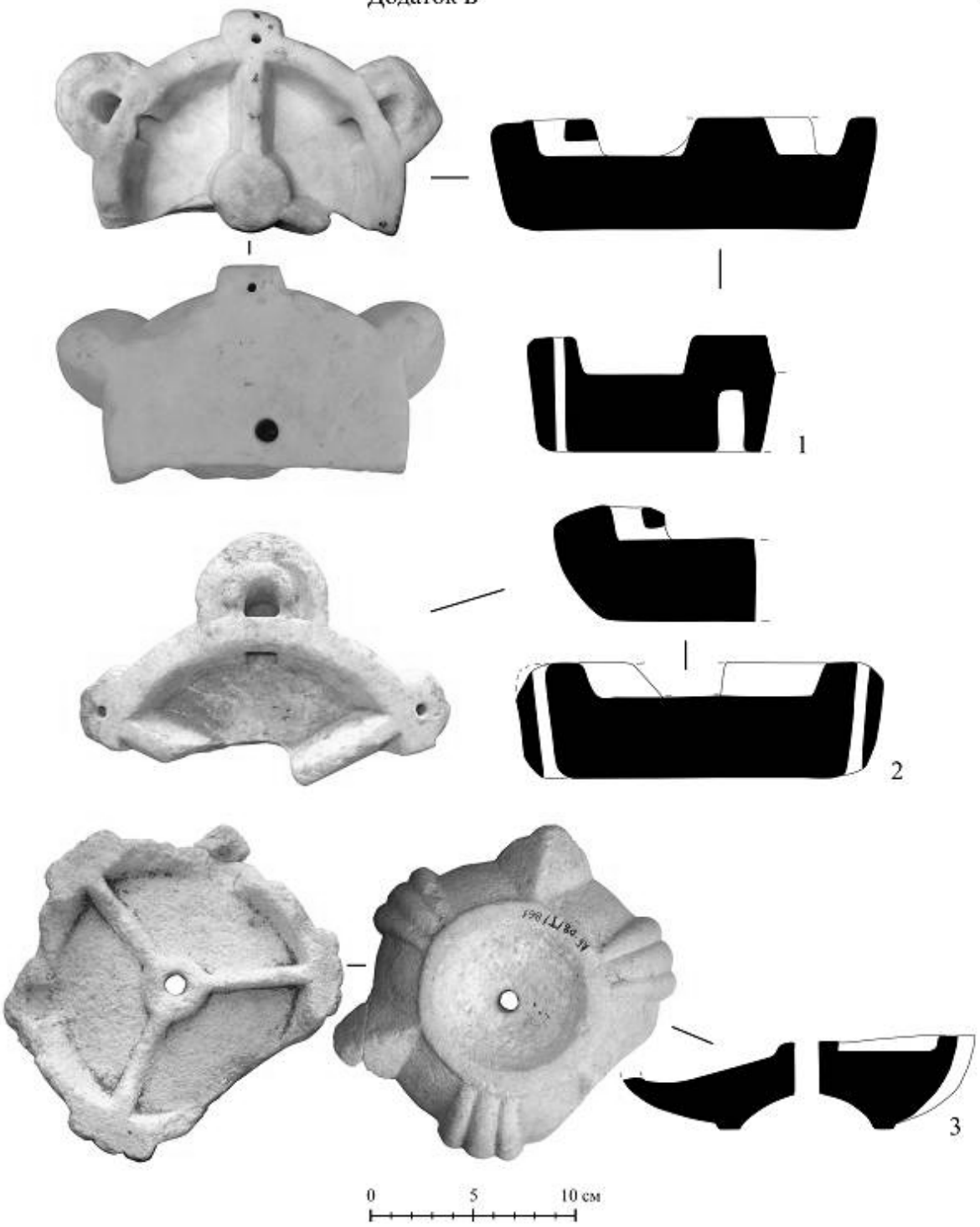

Рис. 3. Світильники з каменю.

Тип 1:1 - БЭ-2013/49/442; 2 - АБ-84/266; 3 - АБ-08/Т/861.

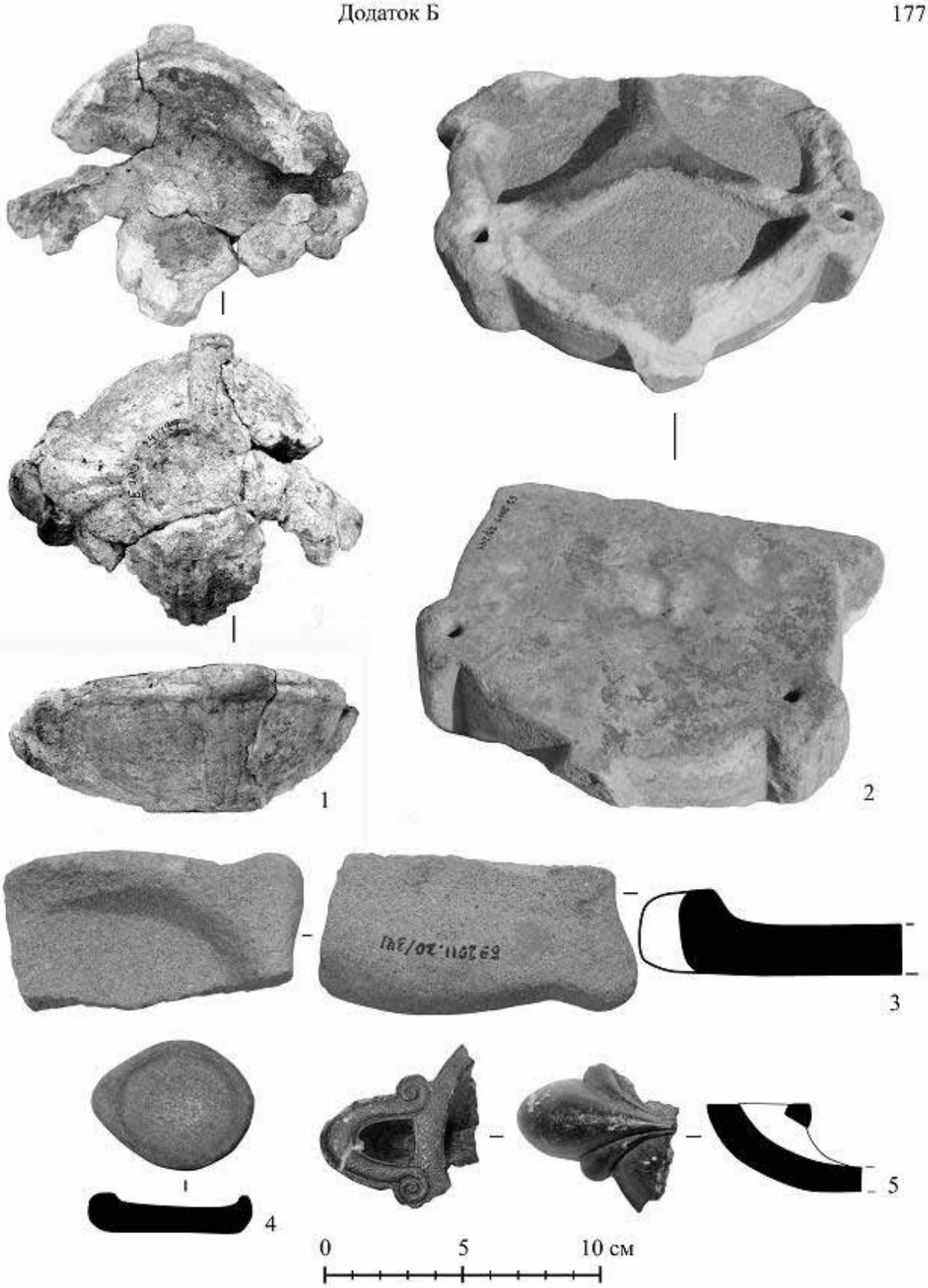

Рис. 4. Світильники з каменю.
Тип 1:1 - БЭ-2005/24/177; 2 - БЭ-2009/29/241; 3 - БЭ-2011/20/341; 4 - Чертов.-II-76/А-2578; 5 - О-84/ЮЗА/616.

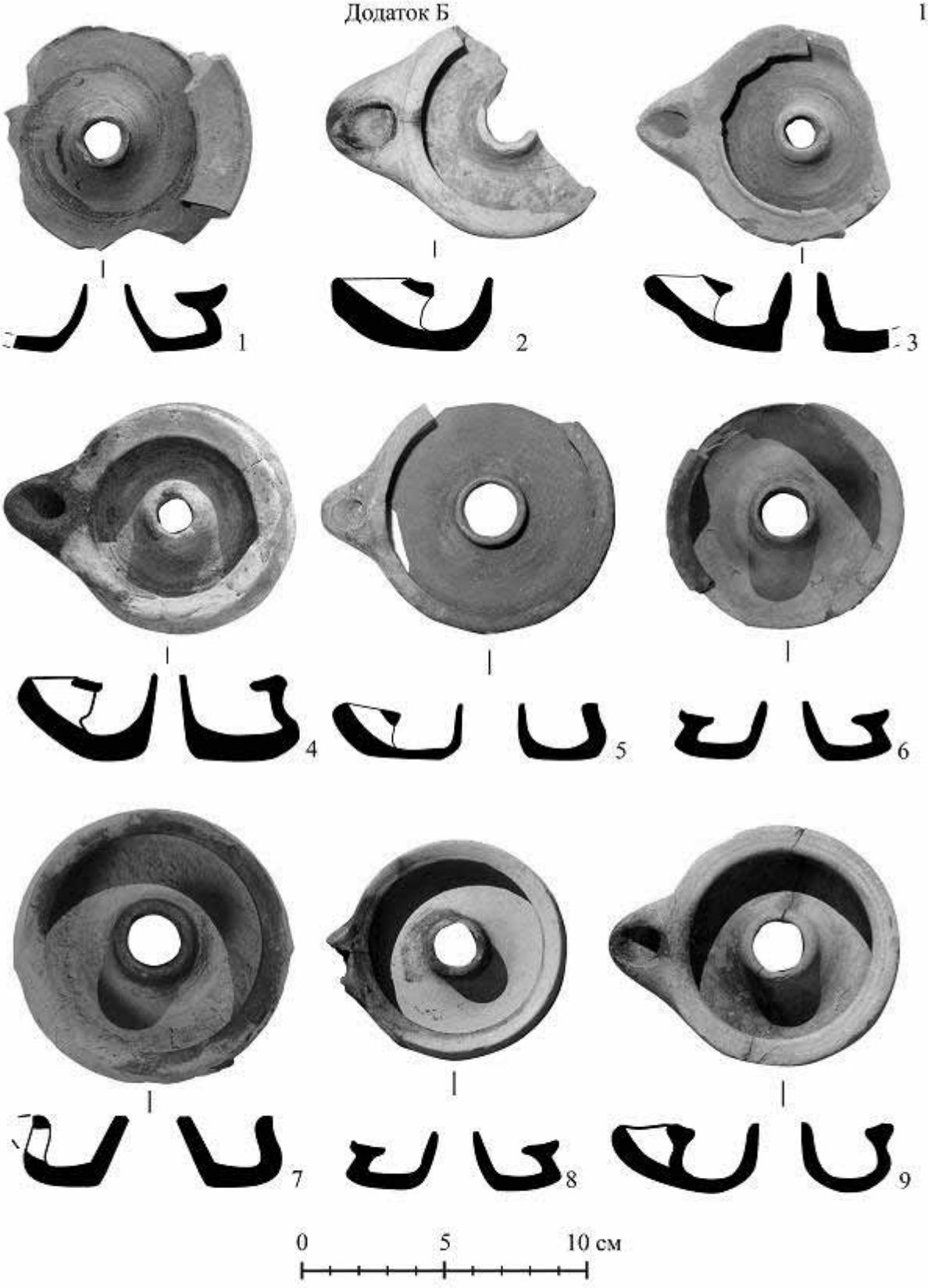

Рис. 5. Світильники з глини.
Тип 2: В1: 1 - АБ-62/450; 2 - АБ-78/33; В2: 3 - АБ-69/330; 4 - Бэ-2006/32/207; 5 - АБ-41713+26032; В3: 6 - Бэ-2011/20/283; 7 - Бэ-2012/59/255; 8 - Бэ-2006/41/226; 9 - Бэ-2006/35/252.

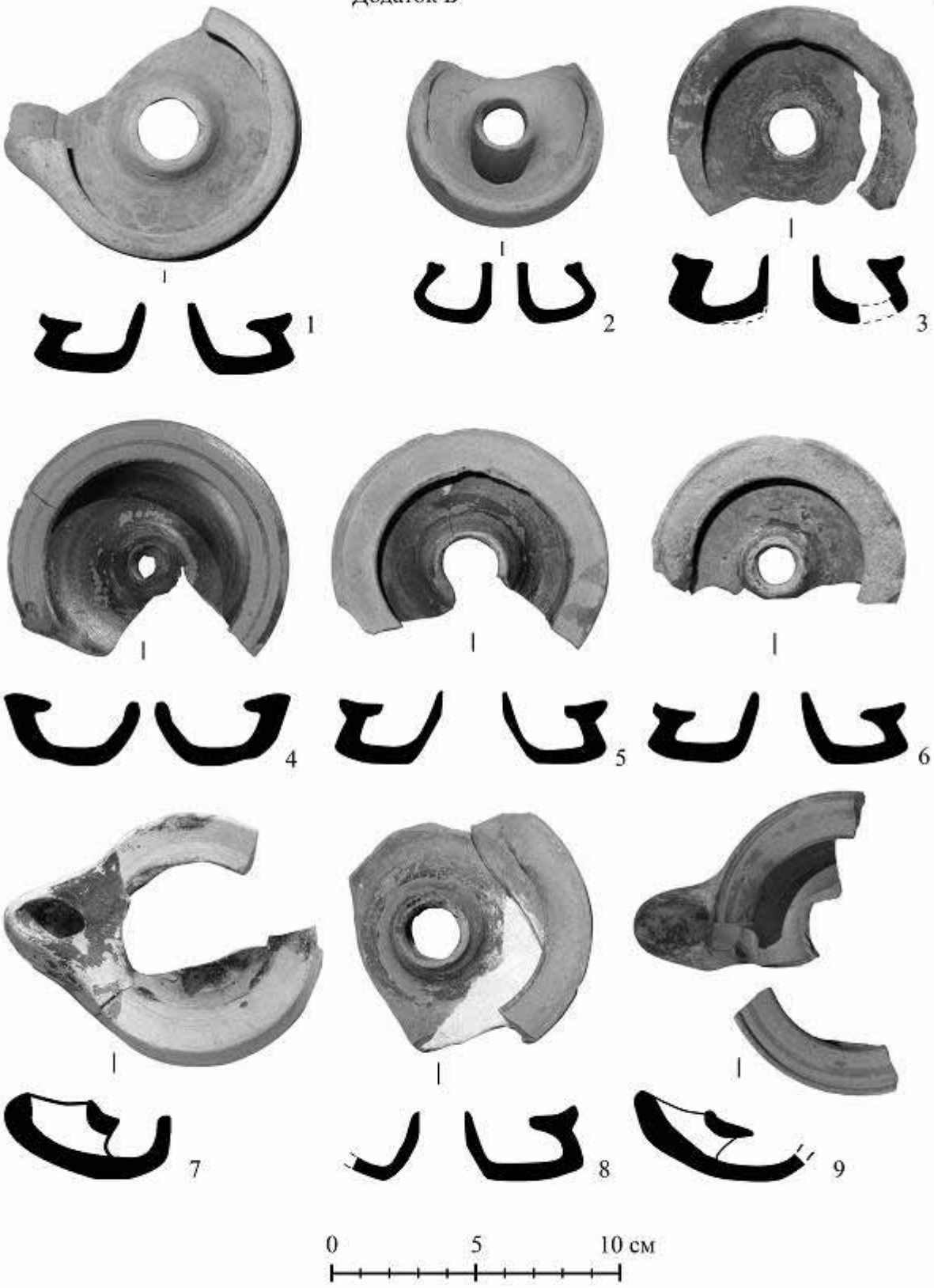

Рис. 6. Світильники з глини.
Тип 3: В3: 1 - АБ-78/580; 2 - Бэ-2009/15/155; 3 - АБ-70/22; 4 - Бэ-2011/4/62; 5 - Бэ-2013/59/307; 6 - АБ-64/819; 7 - Бэ-2006/32/209; 8 - АБ-75/1197; 9 - Бэ-2012/23/140.

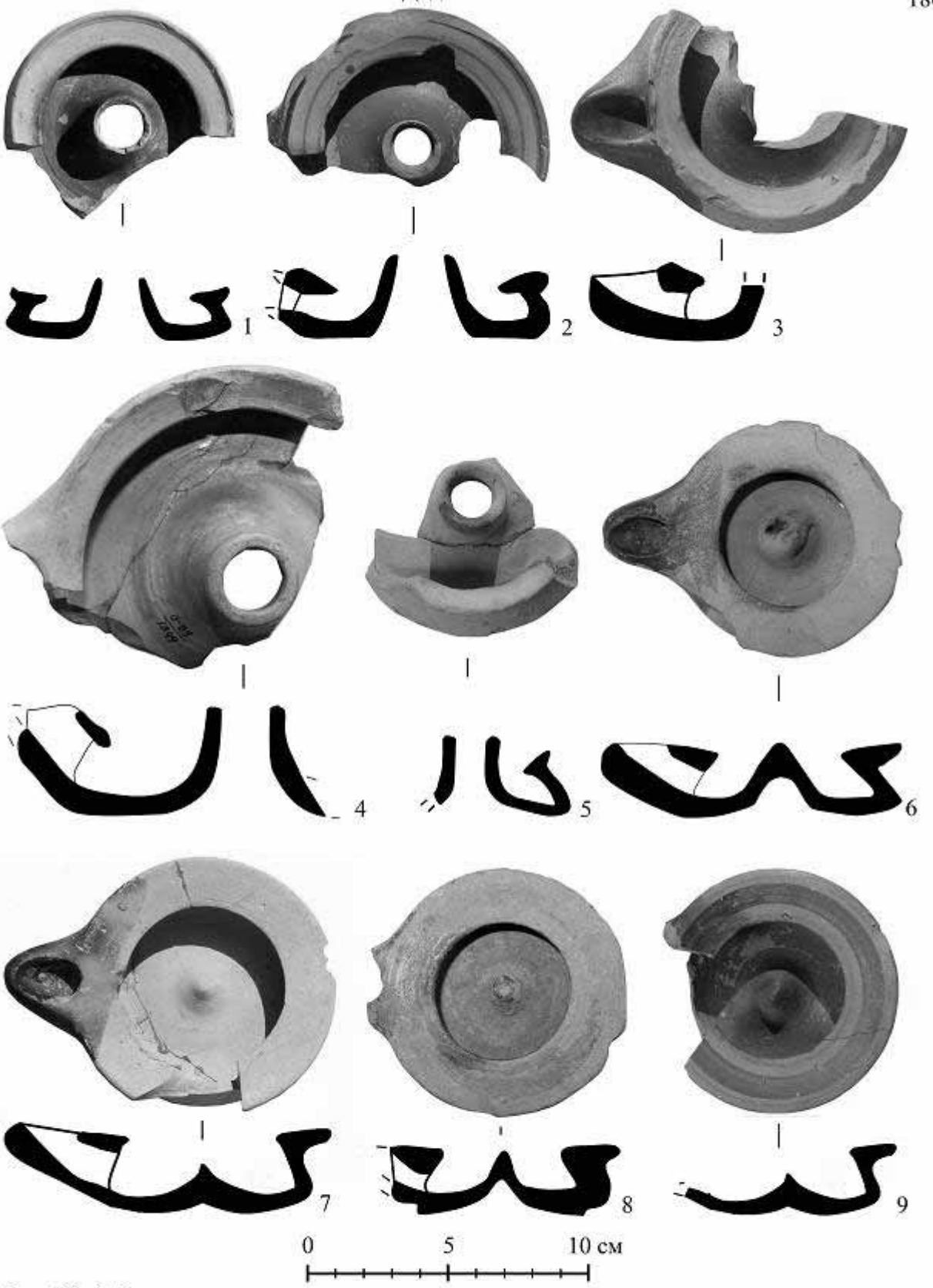

Рис. 6.2. Світильники з глини.
Тип: 2: В3-В4:
1 - Бэ-2006/41/227; 2 - Бэ-2010/27/251; 3 - Бэ-2009/5/61; 4 - О-69/1349; 5 - Бэ-2012/36/226; 6 - Бэ-2013/39/218; 7 - Бэ-2006/38/335; 8 - О-36/2058/Б3/120; 9 - Бэ-2011/20/277.

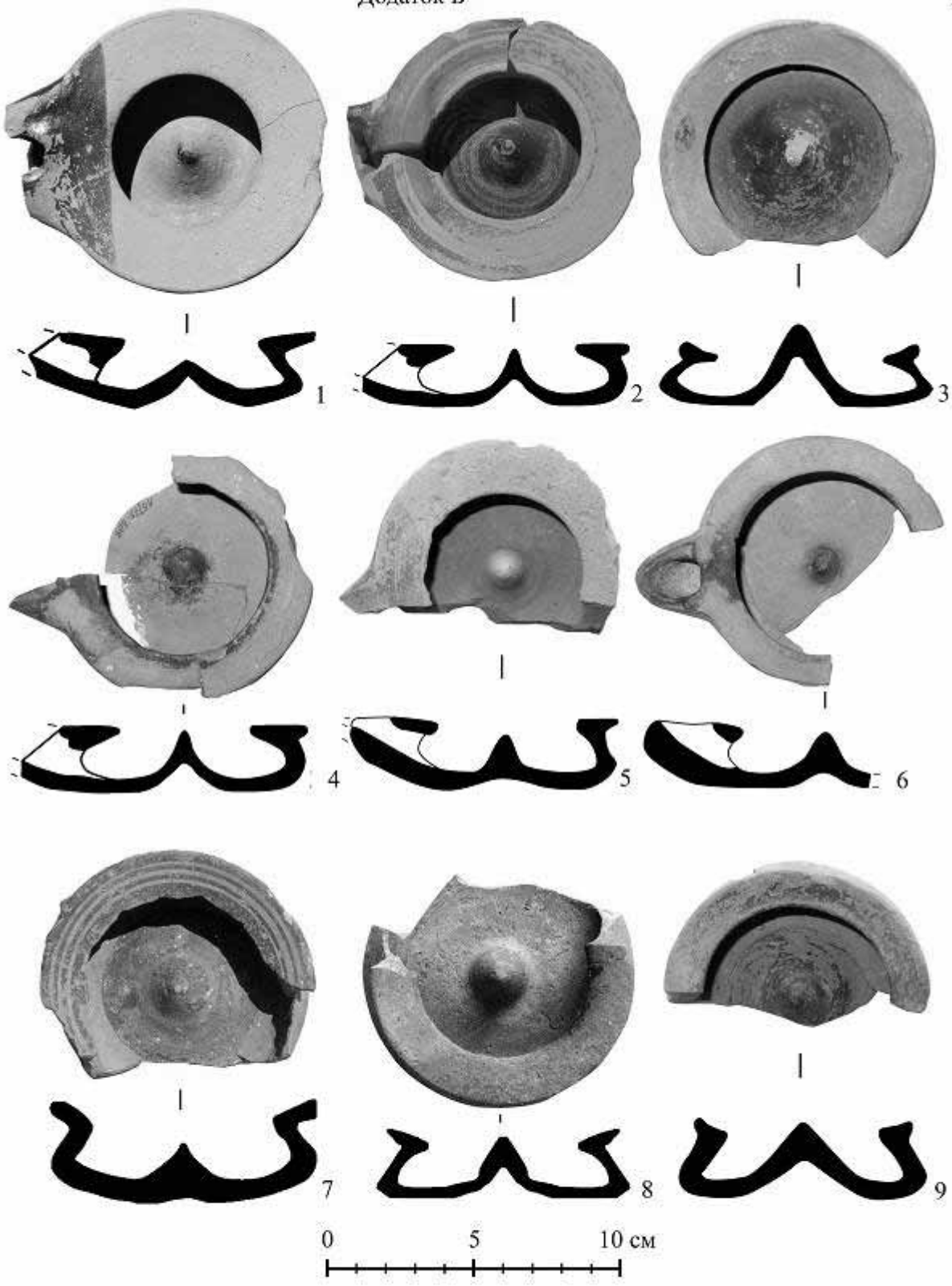

Рис. 7. Світильники з глини.
Тип 2: В4: 1 - Бэ-2007/45/589; 2 - Бэ-2009/10/121; 3 - АБ-63/858; 4 - АБ-75/307; 5 - Б-60/974; 6 - АБ-75/1196; 7 - Бэ-2005/12/128; 8 - Бэ-2007/30/434; 9 - АБ-69/442.

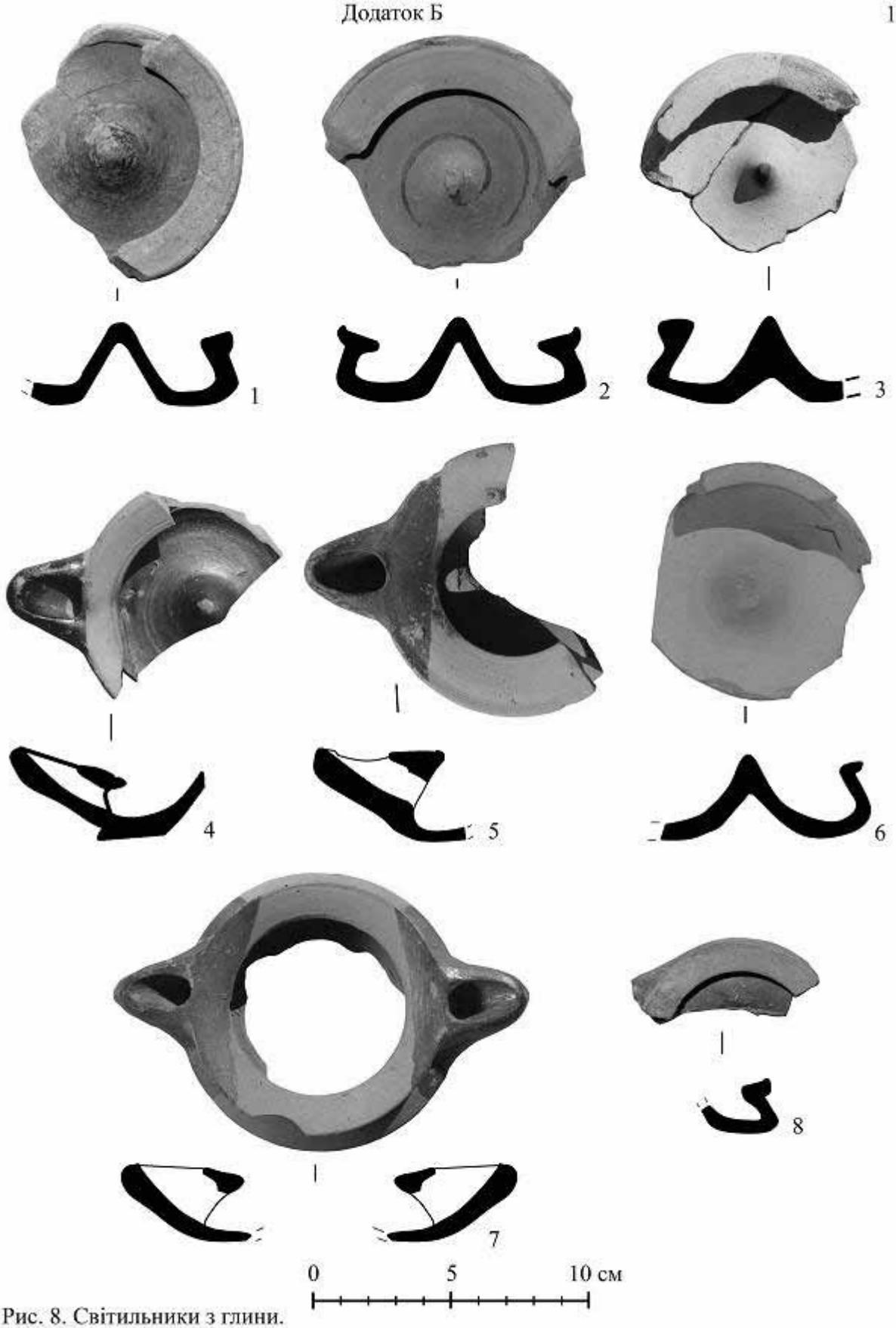

Рис. 8. Світильники з глини.
Тип 2: В4: 1 - АБ-64/820; 2 - АБ-70/781; 3 - Бэ-2006/45/366; 4 - Бэ-2007/19/186; 5 - Бэ-2012/26/186; 6 - Бэ-2011/38/400; 7 - Бэ-2012/25/155; 8 - БЧ-76/255.

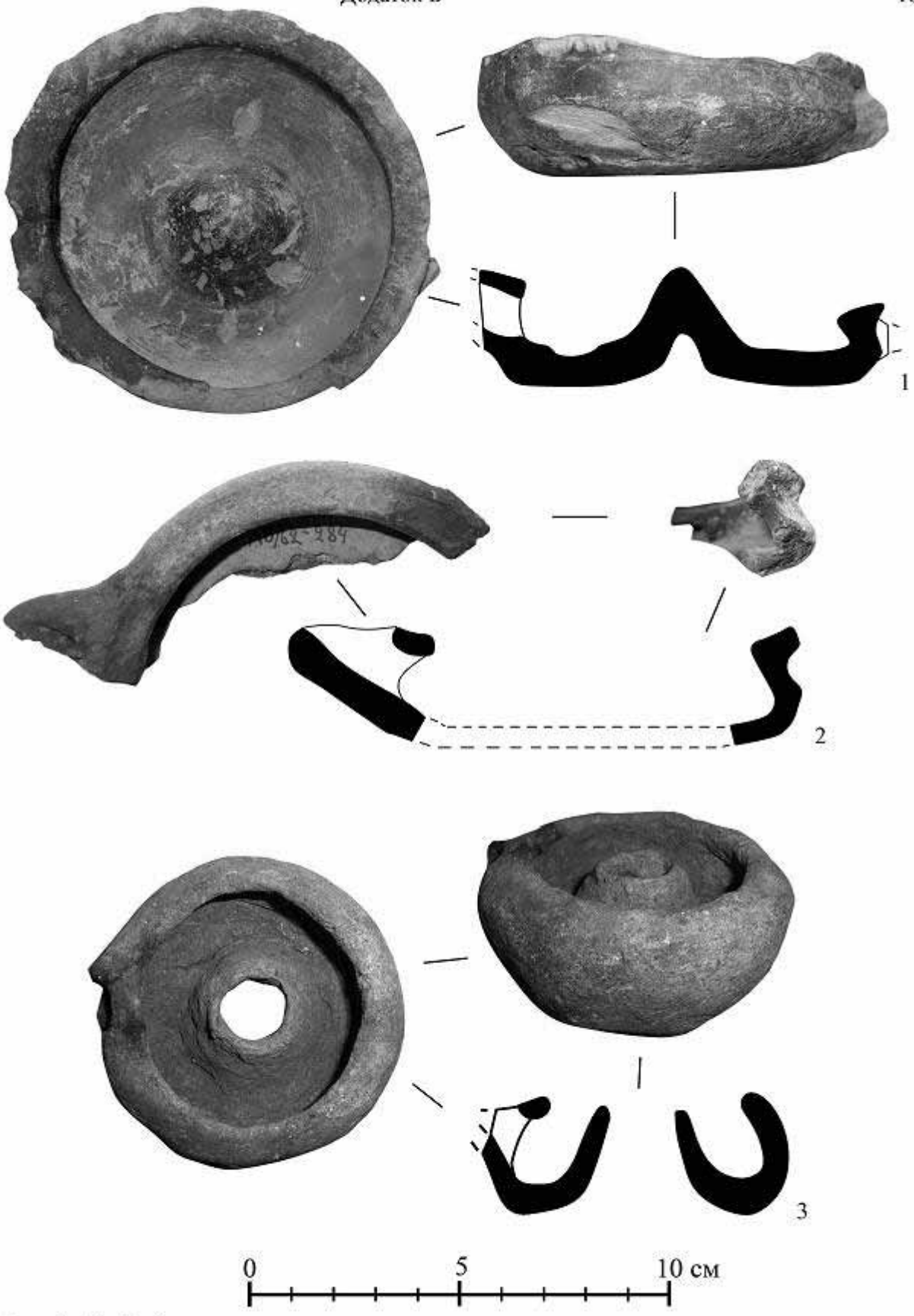

Рис. 9. Ліпні світильники.
Тип 2: В5: 1 - АБ-70/556; 2 - АБ-62/284; Тип 23: 3 - АБ-60/913.

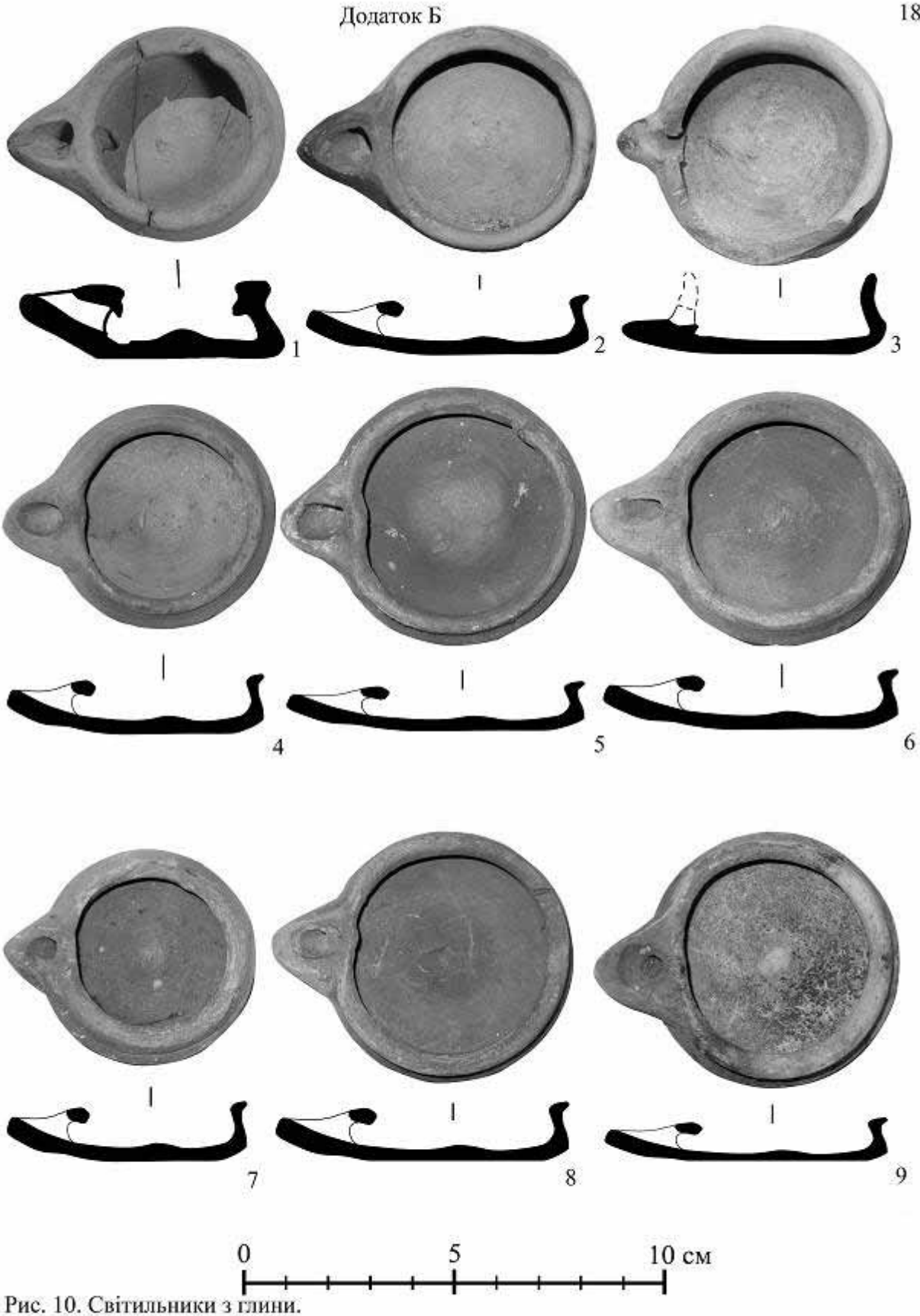

Рис. 10. Світильники з глини.
Тип 2: В6: 1 - Бэ-2012/13/098; 2 - АБ-74/95; 3 - О-75/ЮЗА/314; 4 - АБ-2011/ГШ-184/ф.№443; 5 - АБ-2011/ГШ-185/ф.№444; 6 - АБ-2011/ГШ-186/ф.№439; 7 - АБ-2011/ГШ-187/ф.№441; 8 - АБ-2011/ГШ-188/ф.№438; 9 - АБ-2011/ГШ-189/ф.№437.

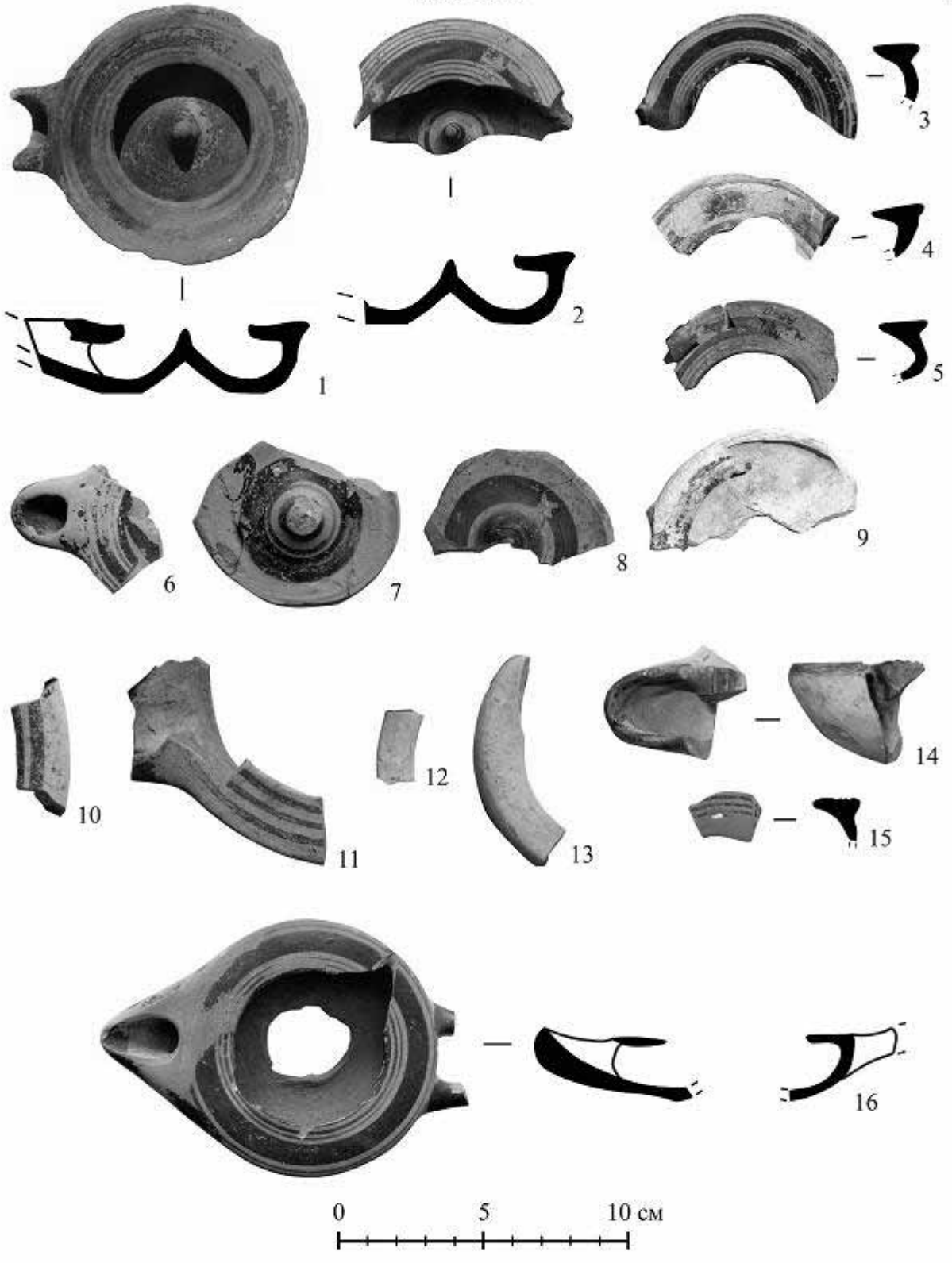

Рис. 10.2. Світильники з глини.
Тип 3: В1: 1 - Бэ-2009/33/297; 2 - О-60/1055; 3 - О-2000/Т-3/69; 4 - О-77/Черт7/10; 5 - О-99/Т-3/194; 6 - О-92/НГС/277; 7 - О-2006/НГС/554; 8 - О-2014/Р-25/785; 9 - Ош-49/9; В2: 10 - О-96/Т-3/235; 11 - О-2002/НГС/453; 12 - Каи-94/570; 13 - О-66/684; В3: 14 - АБ-61/62; 15 - О-2014/Р-25/142; В4: 16 - АБ-76/533.

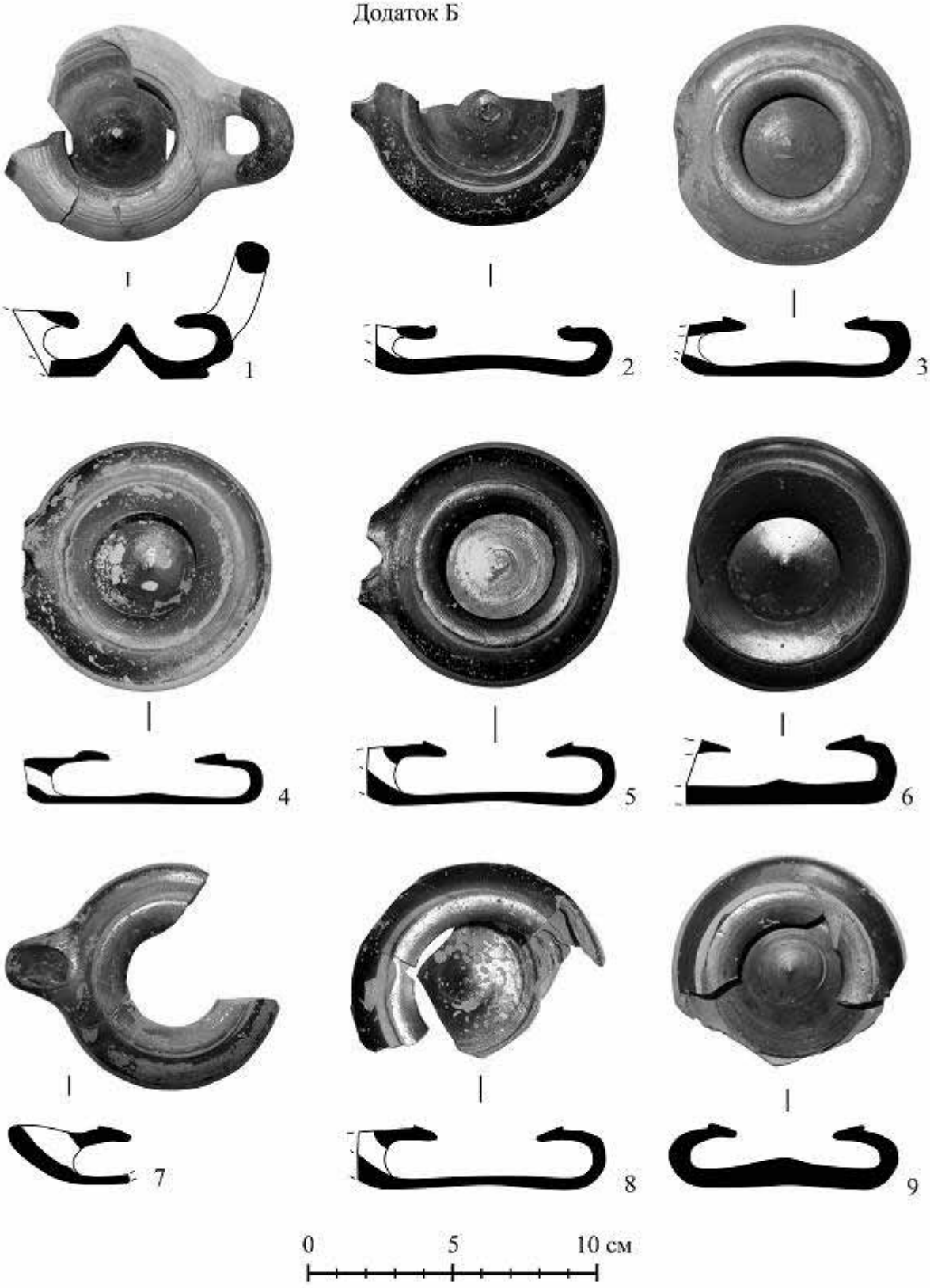

Рис. 11. Світильники з глини.
Тип 4: 1 - АБ-66/439; Тип 5: 2 - О-2002/НГС/779; Тип 17: 3 - АБ-26744; 4 - О-62/984; 5 - О-61/3256/А-2411; 6 - О-73/Некр/354; 7 - О-46/4357; 8 - О-2013/Р-25/2178+1979; 9 - О-62/2207.

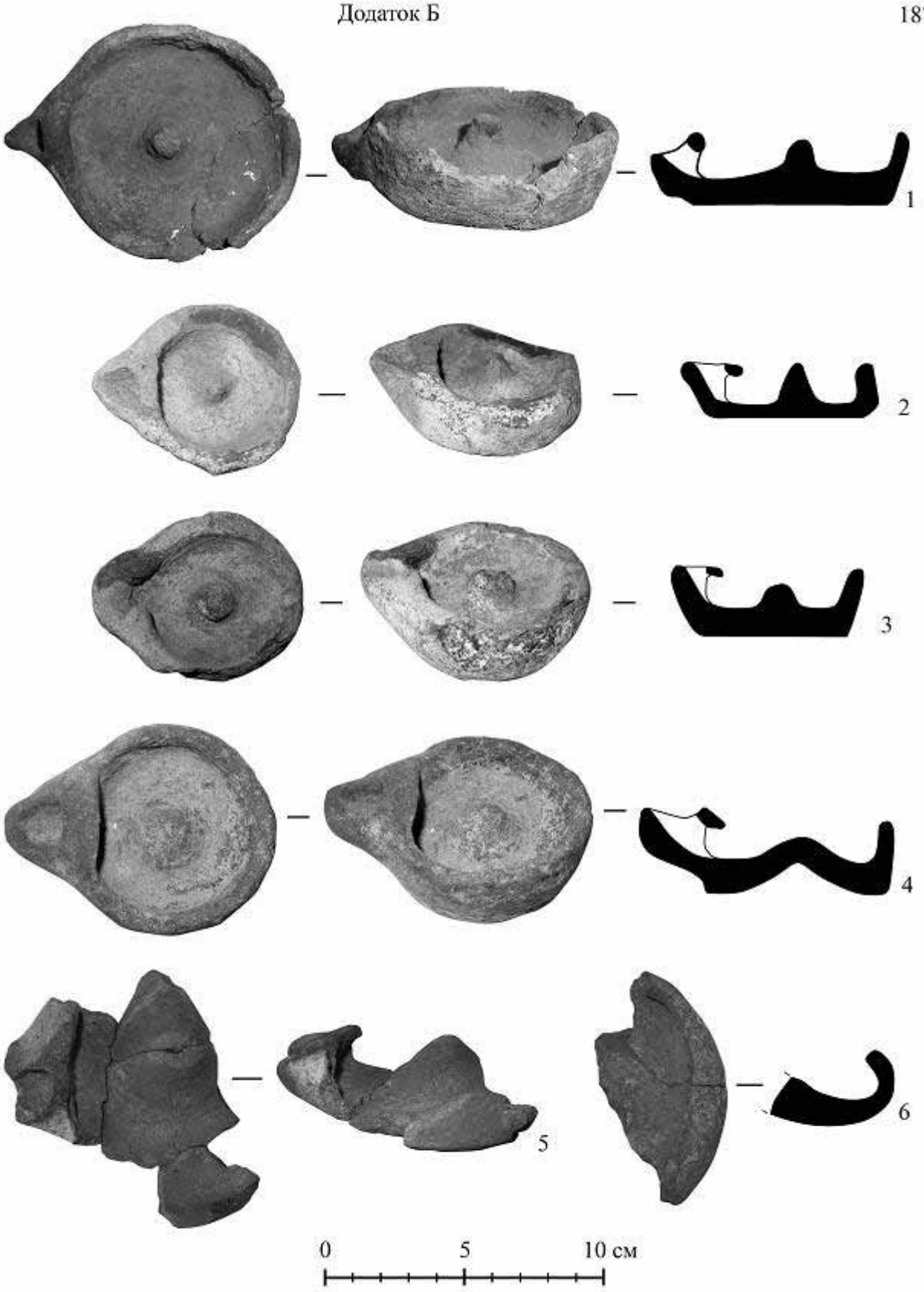

Рис. 12. Ліпні світильники.
Тип 6:1 - АБ-69/333; 2 - Березань/55273; 3 - Березань/55296; 4 - Березань/26099; 5 - О-2000/Р-25/ 2804; 6 - О-2000/Р-25/2757.

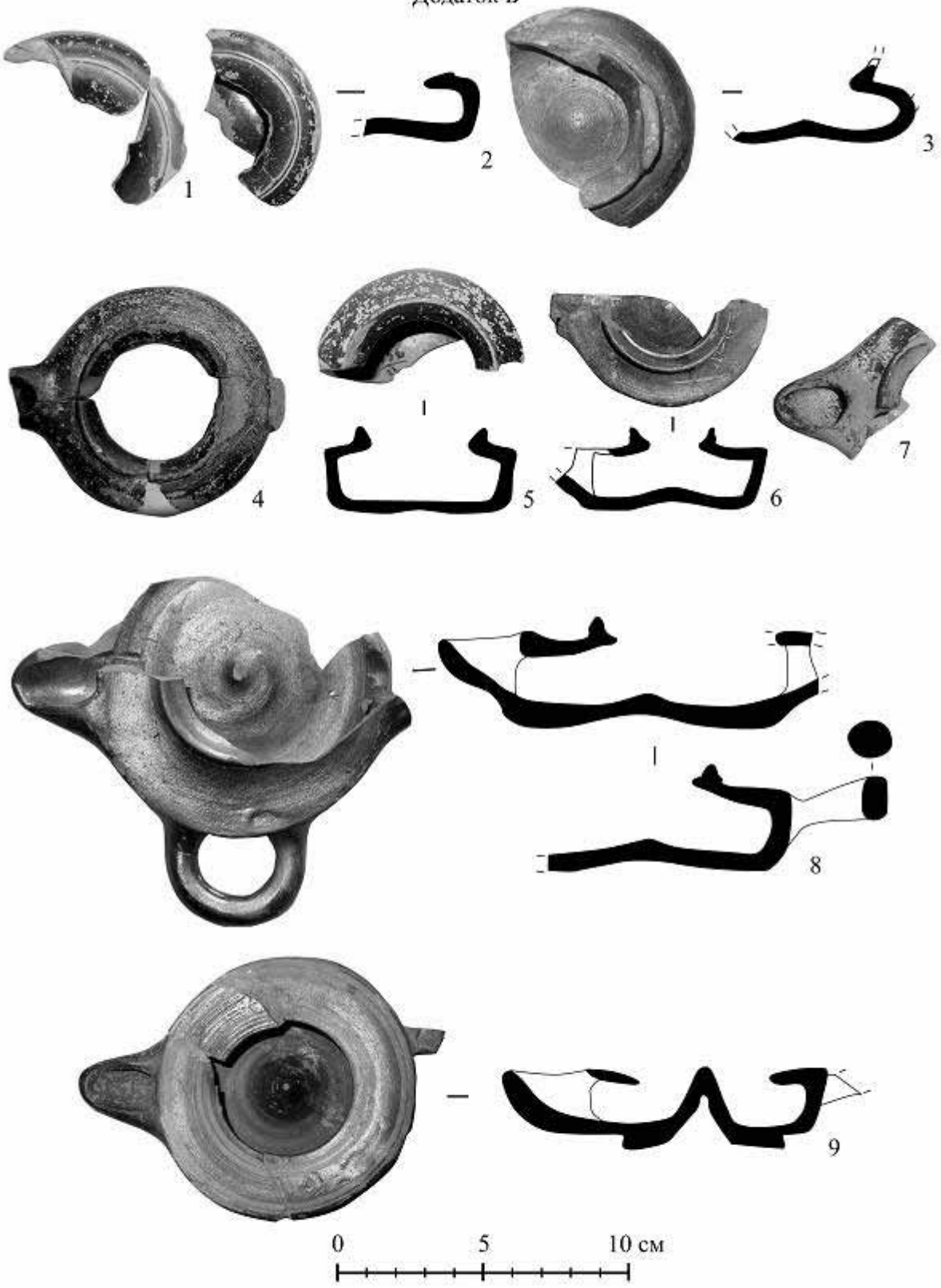

Рис. 13. Світильники з глини.
Тип 17: 1 - О-2000/НГС/1649+1629; 2 - О-2001/Некр/261; 3 - О-39/487; 4 - О-2005/НГС/489; Тип 36: 5 - О-56/23; 6 - О-2004/НГС/188; 7 - О-2005/Р-25/1795; 8 - О-74/АГД/164; Тип 7: 9 - О-26644.

Рис. 14. Світильники з глини.
Тип 8: 1 - БЧ-77-81/16/ф.№366; 2 - О-78/ЮЗА/1532; 3 - О-72/АГД/116+117; 4 - О-73/АГД/381; 5 - АБ-64/1072; 6 - О-75/АГД/372; 7 - О-78/ЮЗА/1336; 8 - Ст.Б-2-79/195; 9 - О-59/3808.

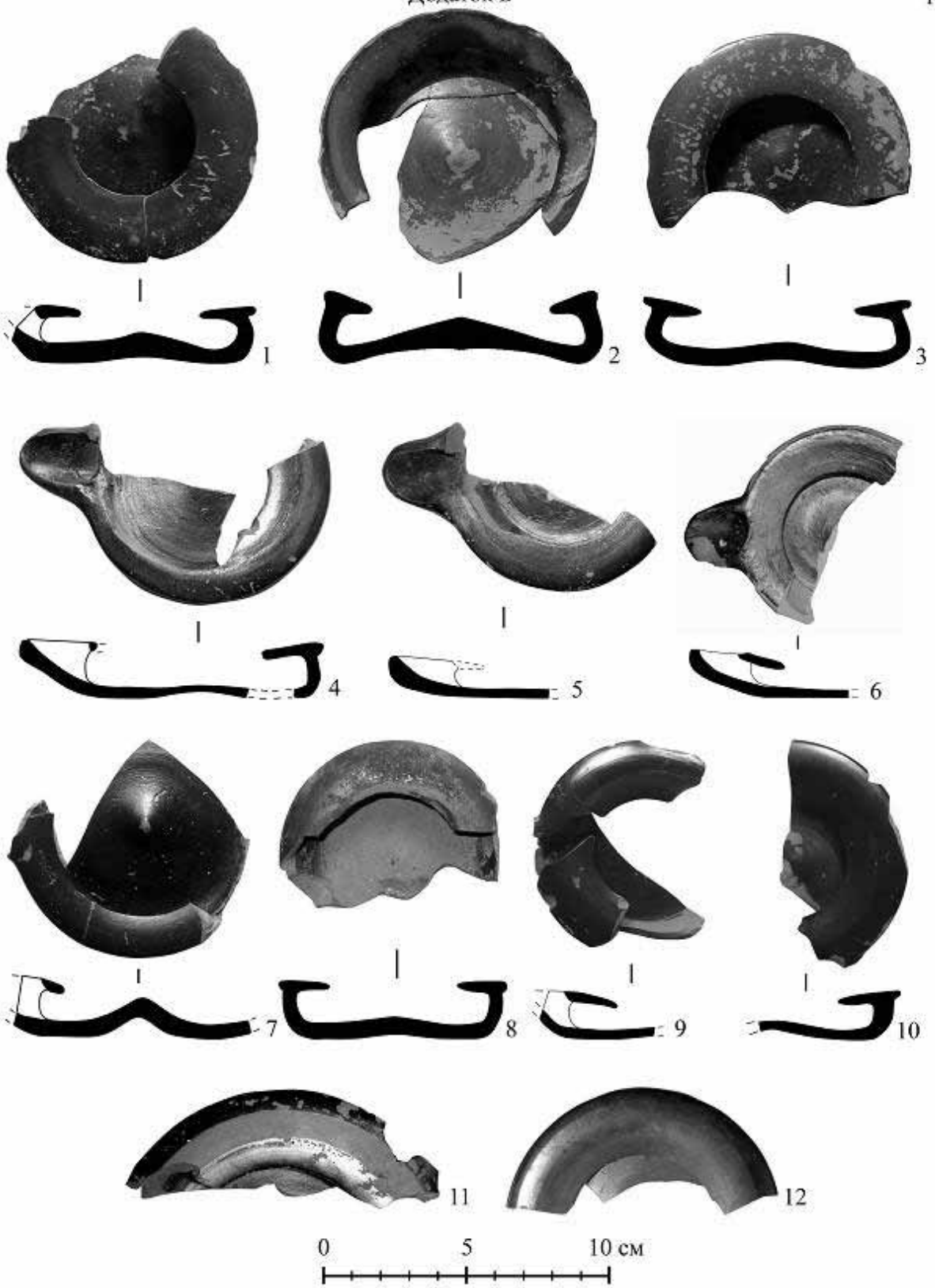

Рис. 15. Світильники з глини.
Тип 8: 1 - О-74/АГД/224; 2 - Бэ-2007/13/100; 3 - О-72/ЮЗА/231; 4 - О-76/АГД/111; 5 - О-79/ЮЗА/9; 6 - О-59/2061; 7 - О-48/4847; 8 - О-52/448; 9 - О-75/ЮЗА/868+973; 10 - Бэ-2013/19/143; 11 - АБ-75/990; 12 - О-58/325.

Рис. 16. Світильники з глини.
Тип 19: В1: 1 - О/инв.№34; 2 - О-2004/Некр/863/инв.№554; 3 - О-51/2396; 4 - О-98/АГД/109; 5 - О-36/1281/Б3/1111; 6 - О-76/АГД/333; 7 - О-2014/Р-25/793; 8 - О-39/261; 9 - О-38/684/Б5/96.

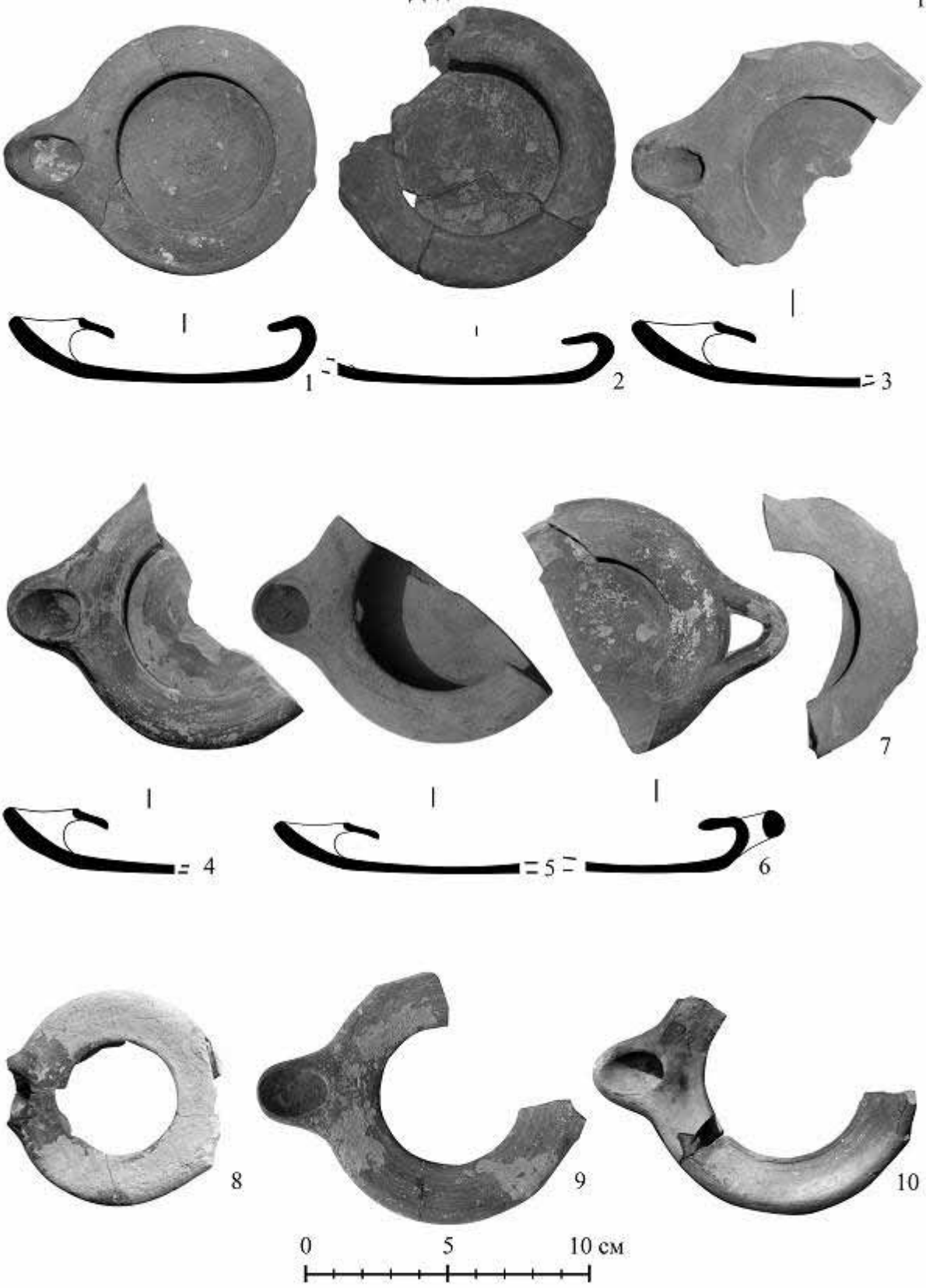

Рис. 17. Світильники з глини.
Тип 19: В2: 1 - О-2000/Р-25/2482; 2 - СПЭ-95/Бейк/253; 3 - О-2007/Р-25/105; 4 - О-87/АГД/57; 5 - БЭ-2010/8/18; 6 - О-2000/Р-25/2722; 7 - О-85/Р-25/509; 8 - О-2004/Р-25/2863; 9 - БЭ-2008/4/21; 10 - БЭ-2006/9/45.

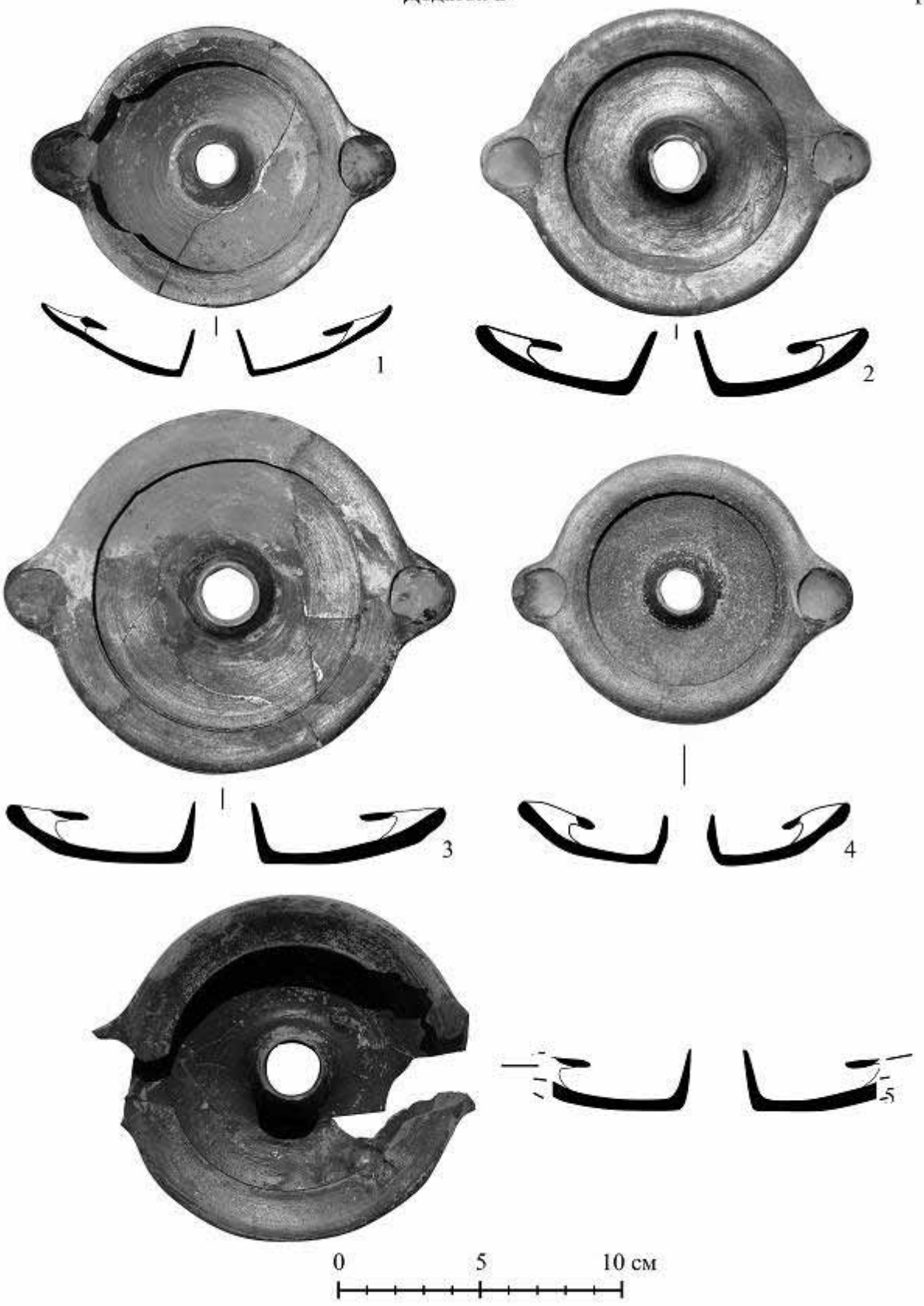

Рис. 18. Світильники з глини.
Тип 9: В1: 1 - О-2014/Р-25/1523; 2 - О-87/АГД/598; 3 - О-57/2848/А-37; 4 - О-2013/Р-25/1875; 5 - Бэ-2008/12/90.

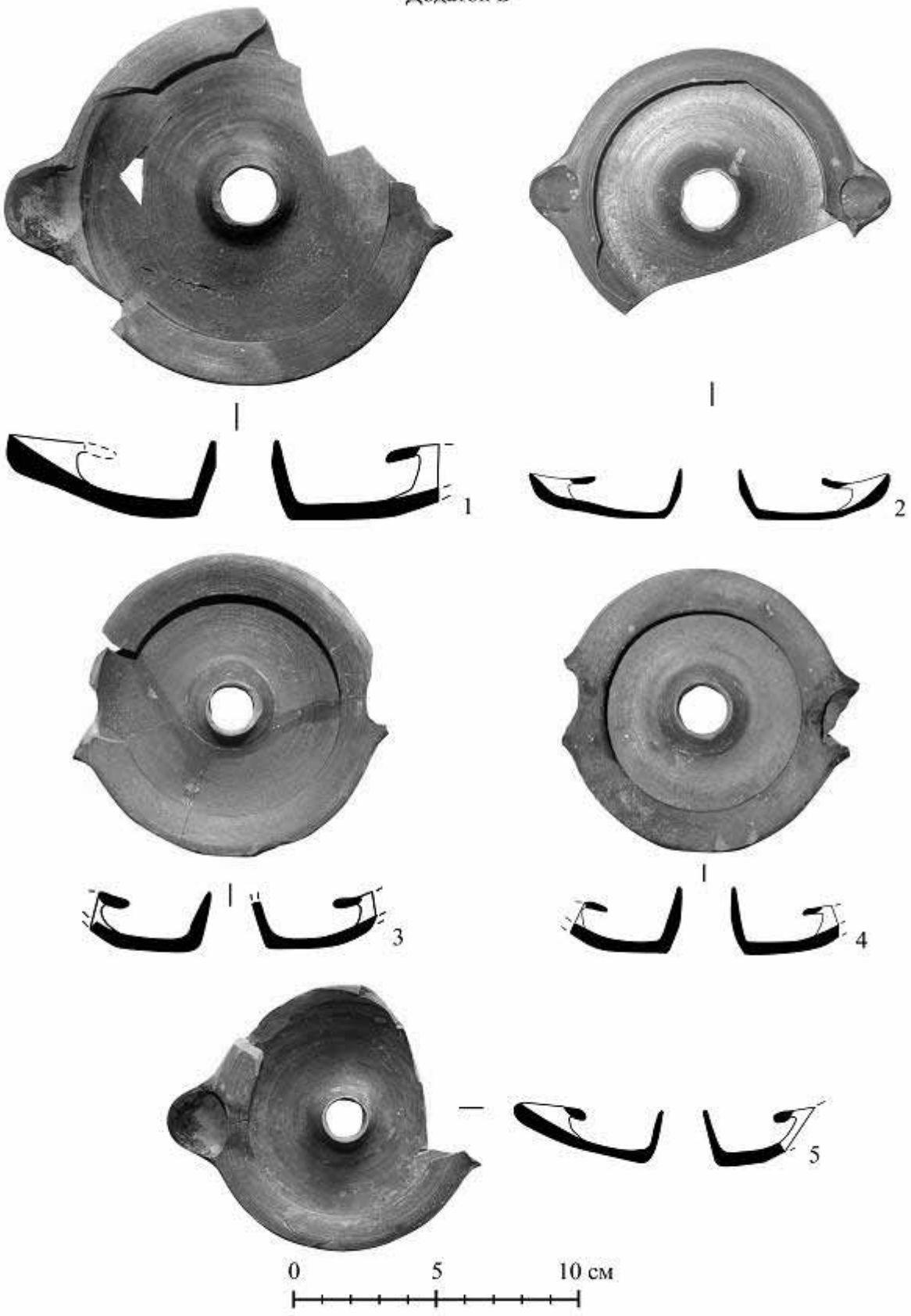

Рис. 19. Світильники з глини.
Тип 9: В1: 1 - О-88/АГД/359; 2 - Бэ-2013/8/44; 3 - О-71/1863; 4 - О-72/ЮЗА/348; 5 - О-75/АГД/295.

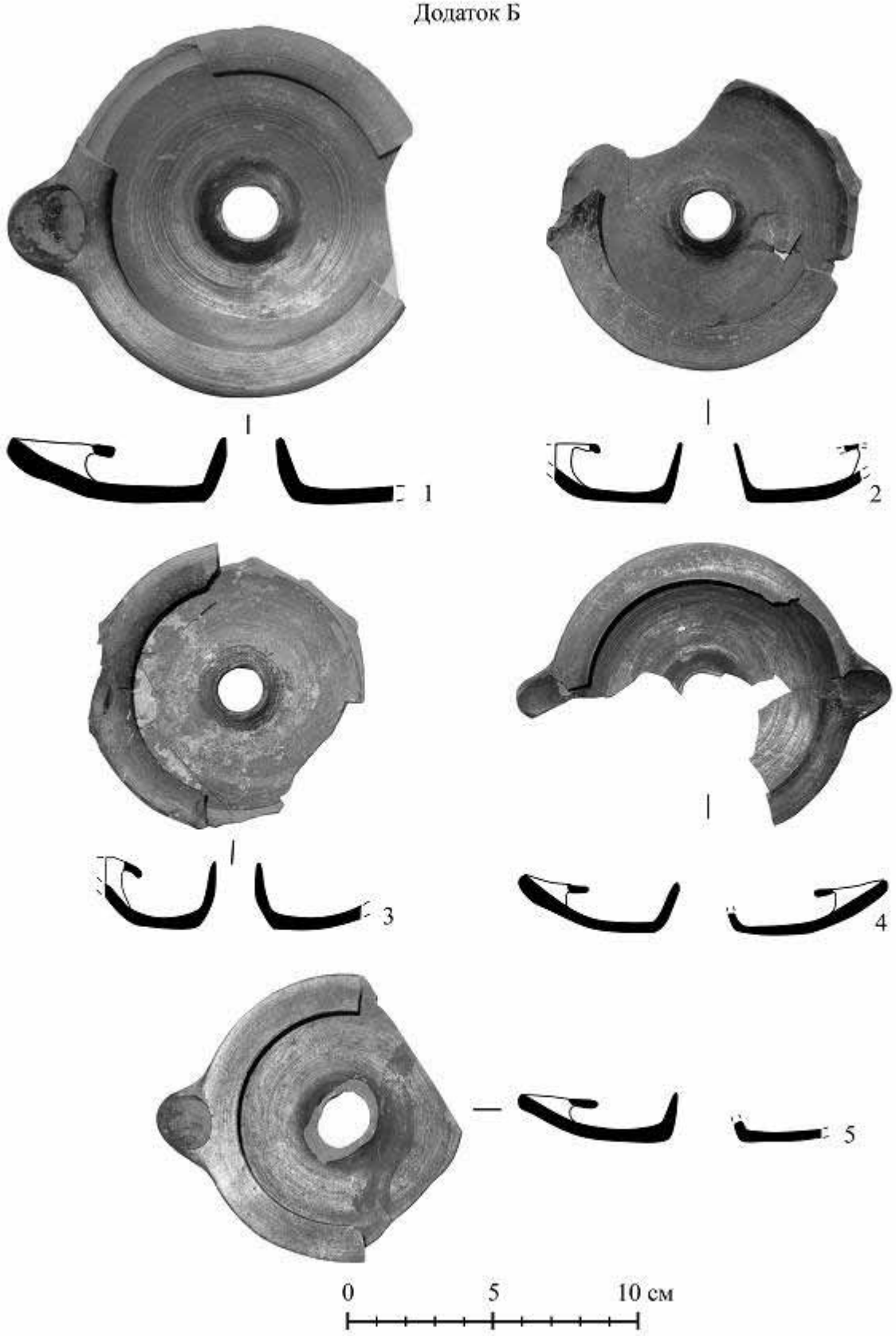

Рис. 20. Світильники з глини.
Тип 9: В1: 1 - О-88/АГД/357; 2 - АБ-70/385; 3 - АБ-71/557; 4 - О-87/АГД/424; 5 - АБ-75/977.

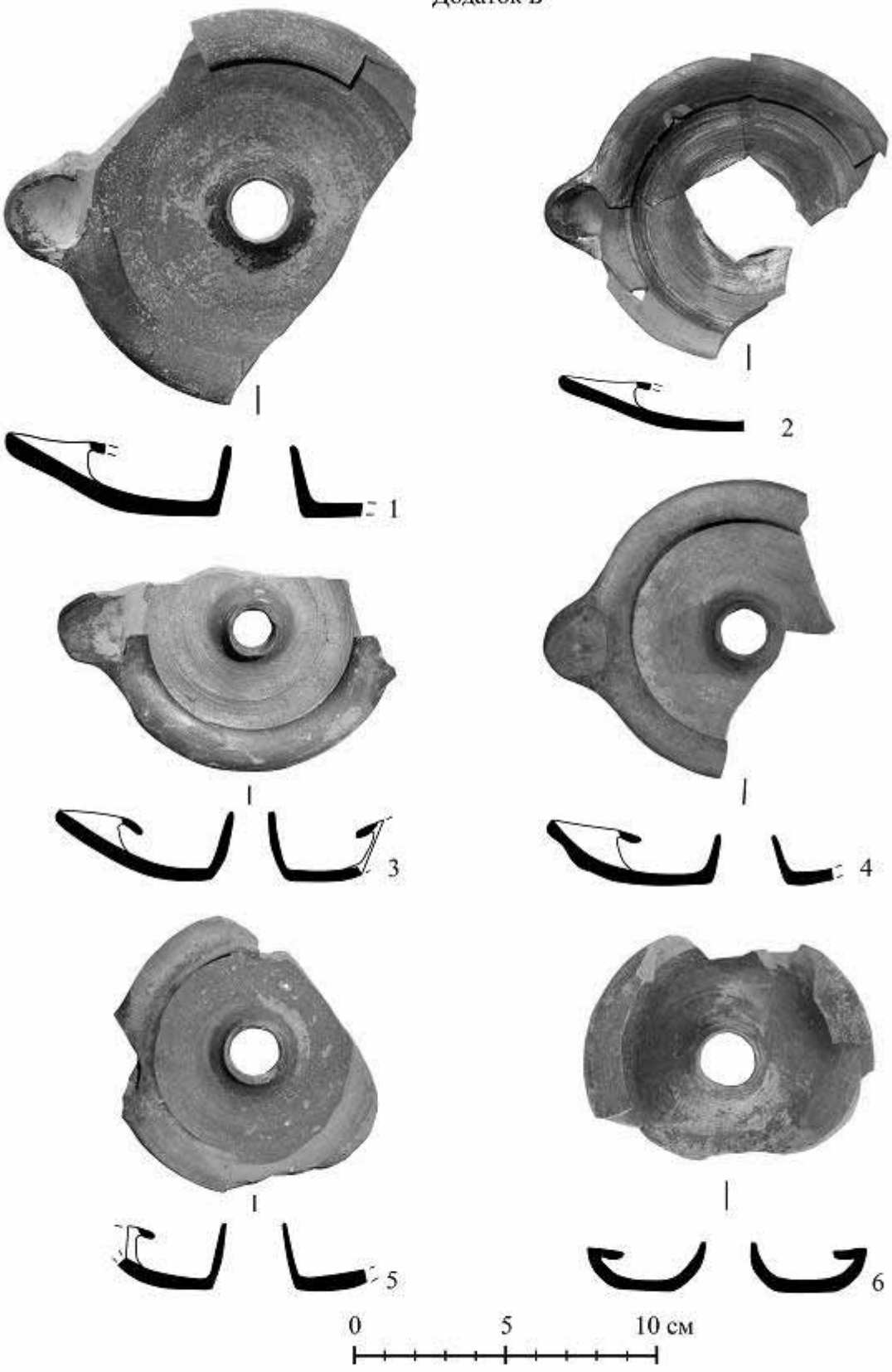

Рис. 20.2. Світильники з глини.
Тип 9: В1: 1 - О-88/АГД/358; 2 - О-73/АГД/414; 3 - О-95/Некр/348; 4 - О-1926/2578/А-2481; 5 - О-2009/Некр/42; 6 - О-59/3864.

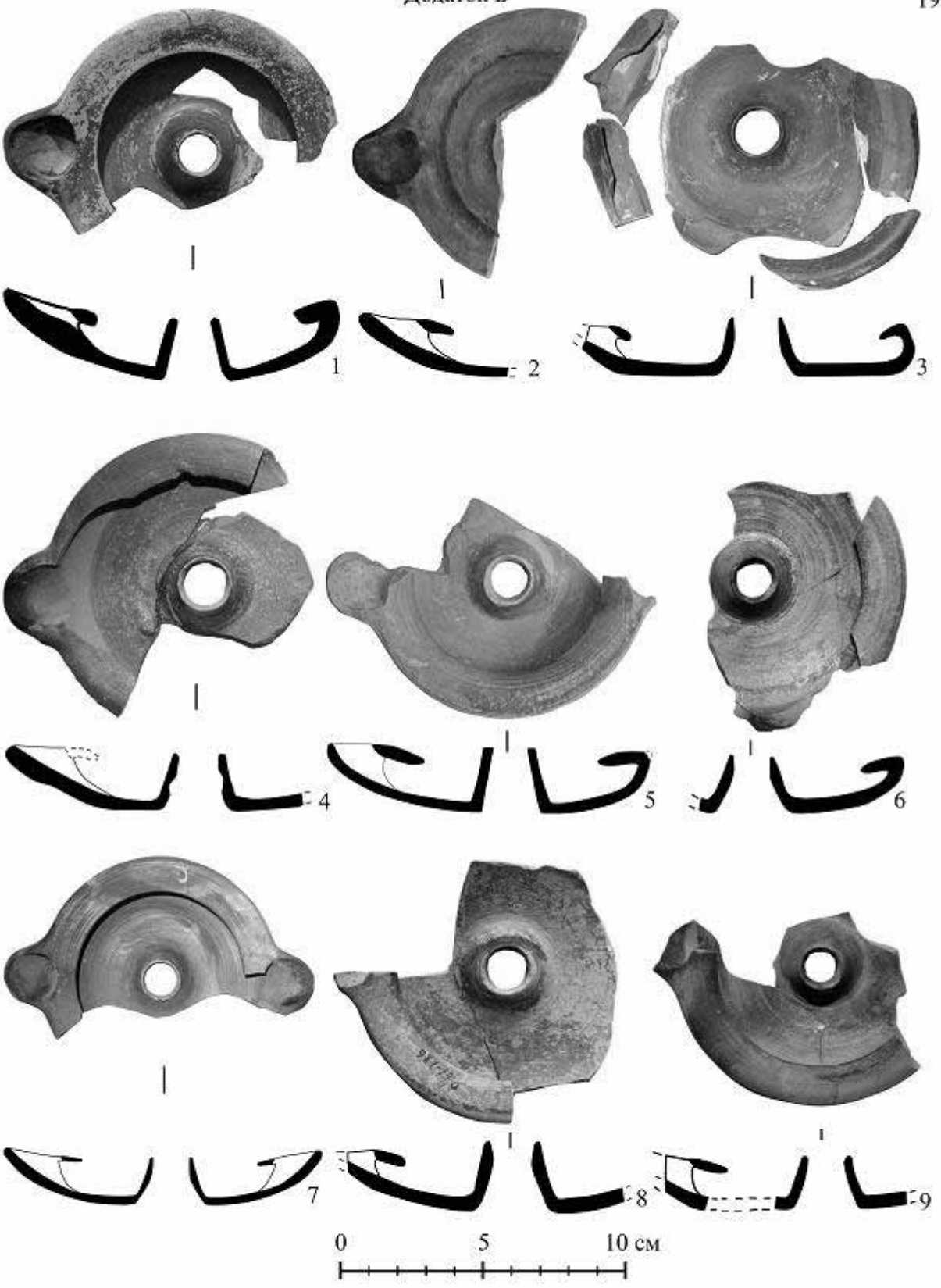

Рис. 21. Світильники з глини.
Тип 9: В1: 1 - Бэ-2007/8/51; 2 - О-49/1581; 3 - АБ-75/926; 4 - О-68/1262+1644; 5 - О-64/1045; 6 - О-74/Некр/404; 7 - О-78/ЮЗА/1270; 8 - О-67/578+286; 9 - О-74/Некр/403.

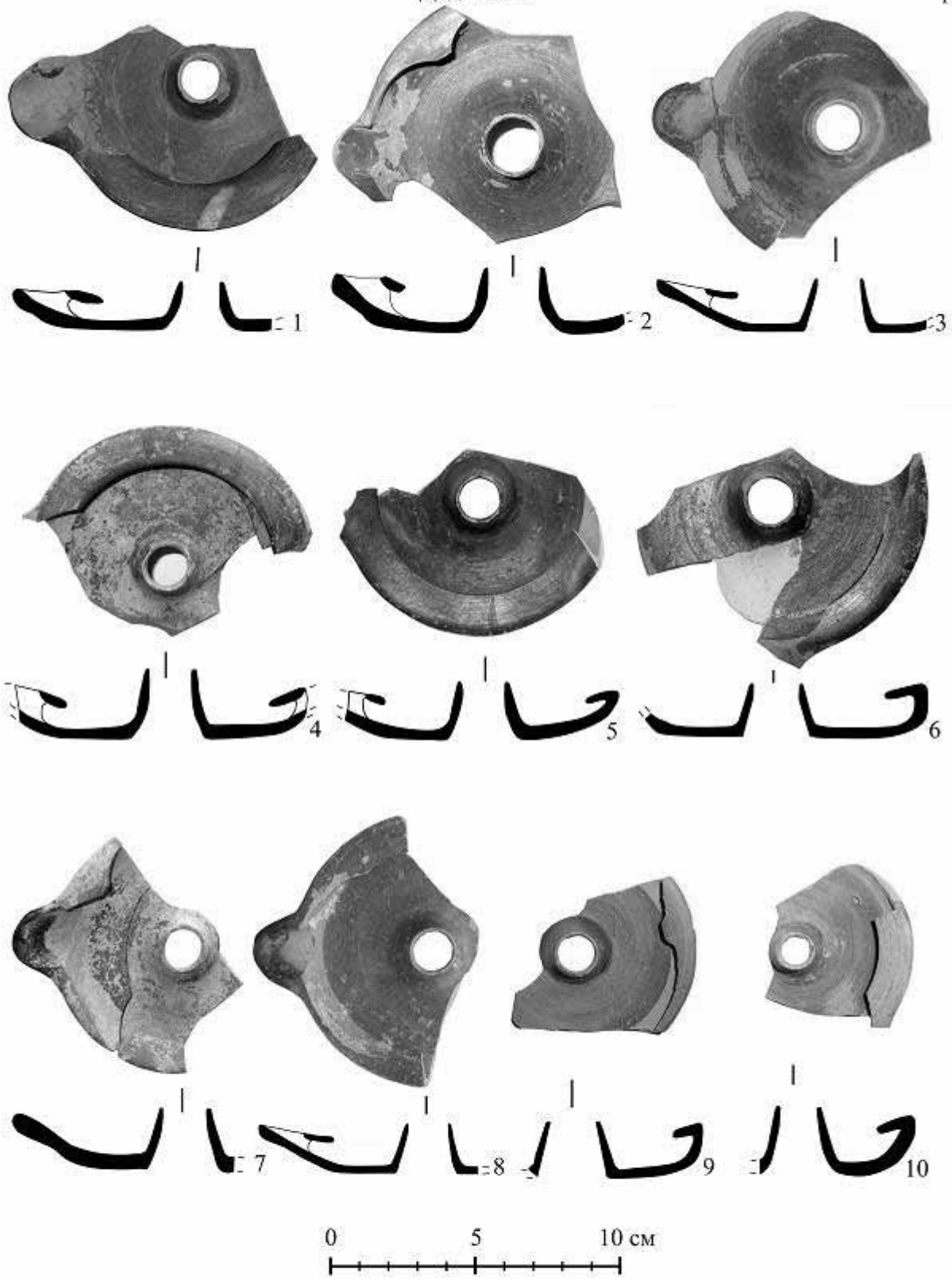

Рис. 21.2. Світильники з глини.
Тип 9: В1: 1 - О-38/497; 2 - АБ-62/227; 3 - О-54/2926; 4 - АБ-61/133; 5 - О-79/АГД/299; 6 - О-88/Р-25/1097; 7 - АБ-66/54; 8 - О-61/2838; 9 - О-92/НГС/833; 10 - О-2001/Некр/598.

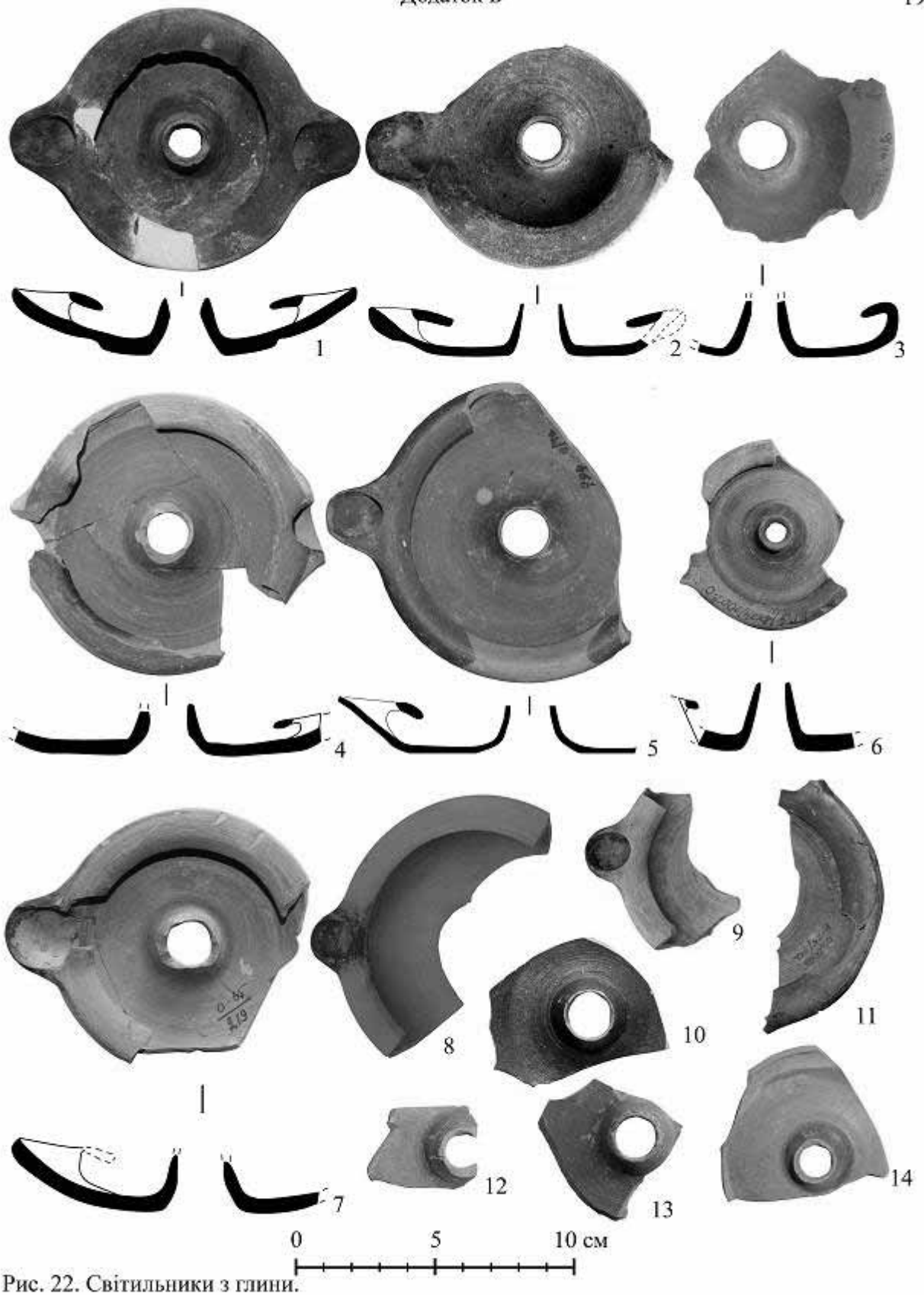

Рис. 22. Світильники з глини.
Тип 9: В2: 1 - О-75/Некр/519; 2 - О-46/4447; 3 - О-46/1460; 4 - О-85/АГД/109; 5 - О-48/794; 6 - О-2006/Некр/523; 7 - О-65/219; 8 - Бэ-2013/65/383; 9 - Бэ-2005/2/34; 10 - Черт-7-84/68/202; 11 - О-2003/Р-25/112; 12 - О-2006/НГС/1234; 13 - СПЭ-95/Бейк/554; 14 - О-97/Некр/490.

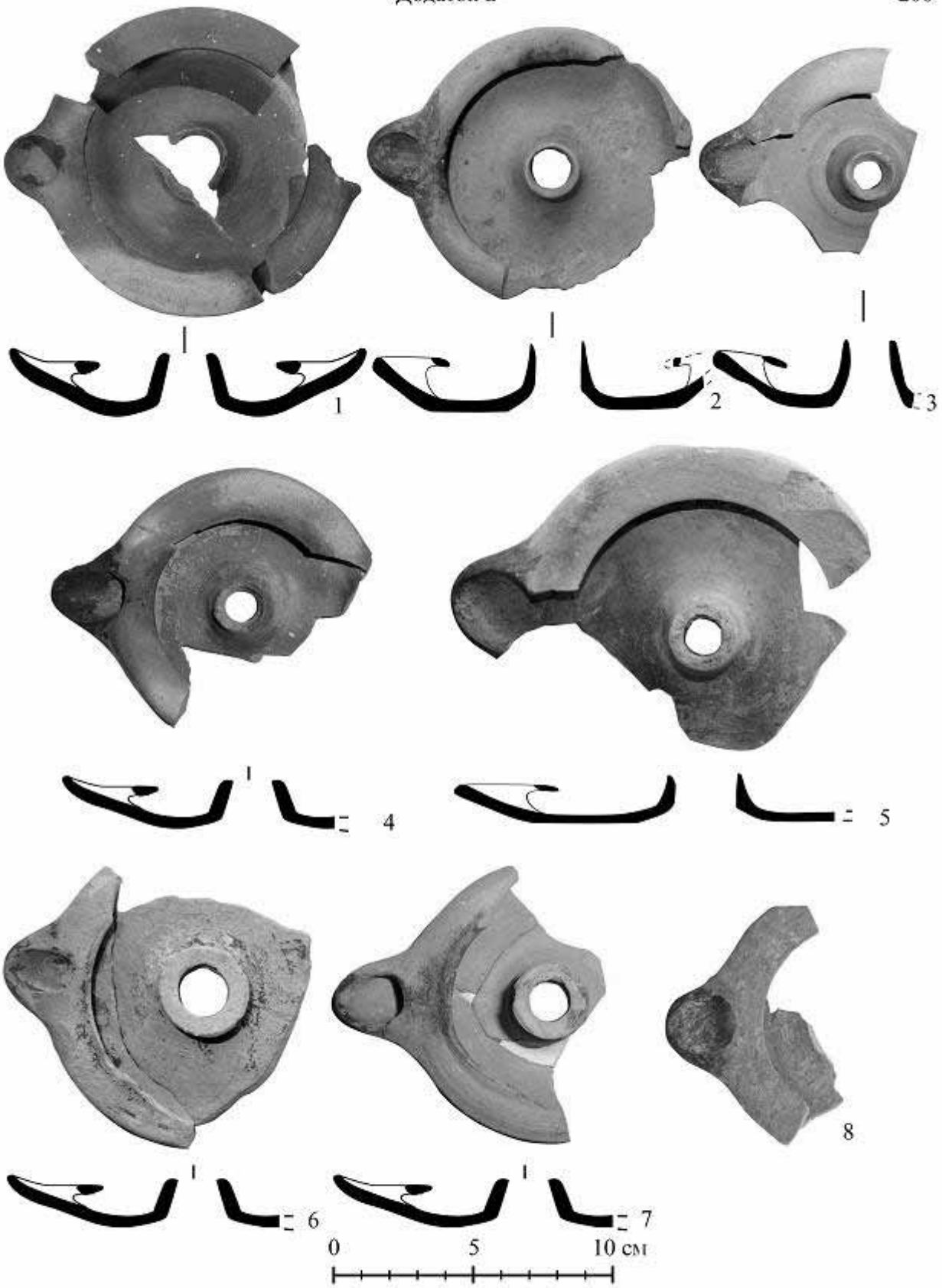

Рис. 22.2. Світильники з глини.
Тип 9: В3: 1 - Бэ-2011/6/111; 2 - О-73/ЮЗА/440; 3 - О-2003/НГС/443; 4 - О-98/НГС/174; 5 - О-88/Некр/157; 6 - О-85/АГД/144; 7 - О-2005/НГС/788; 8 - О-48/2780.

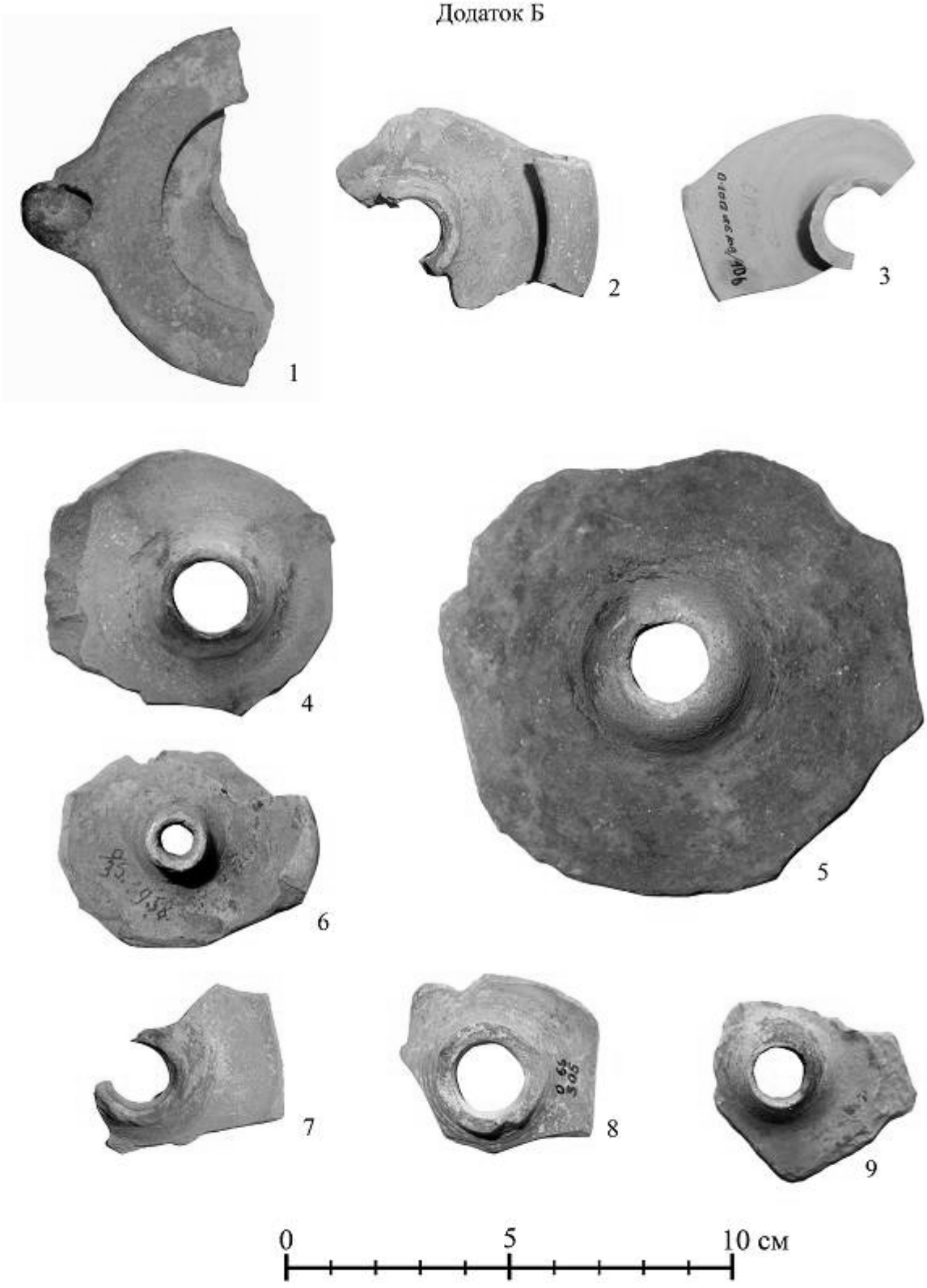

Рис. 23. Світильники з глини.
Тип 9: В3: 1 - О-63/1016; 2 - О-2005/Некр/168; 3 - О-2012/ШБЮВ/106; 4 - АБ-61/654; 5- АБ-41458; 6 - О-35/1958/Б2/811; 7 - О-99/НГС/608; 8 - О-66/305; 9 - О-82/Некр/462.

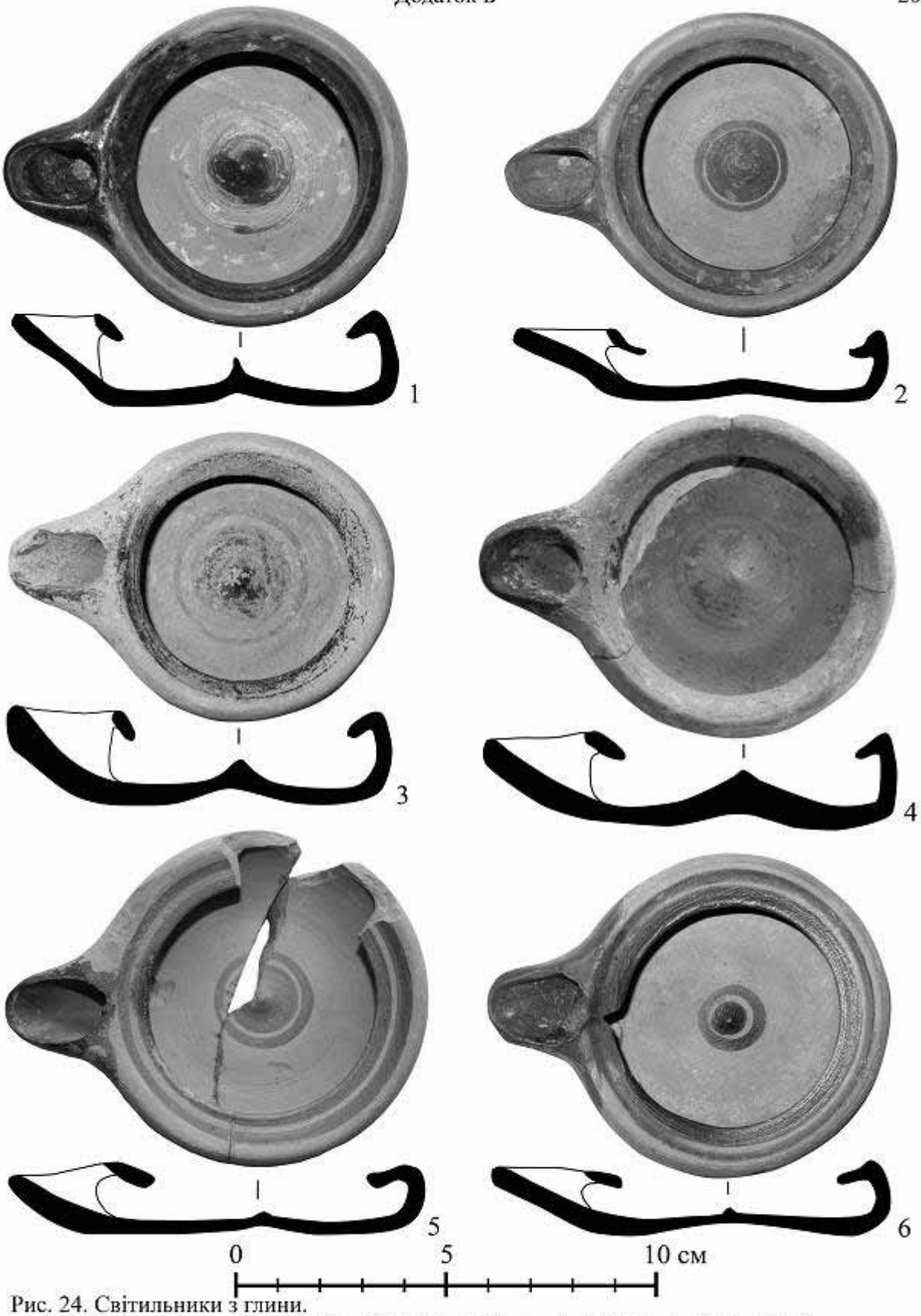

Рис. 24. Світильники з глини.
1 - О-87/ЮЗА/110; 2 - О/22290; 3 - О/1511/А-1263; 4 - О-69/1477; 5 - Бейк-65/46;
6 - О-67/2258/А-40.

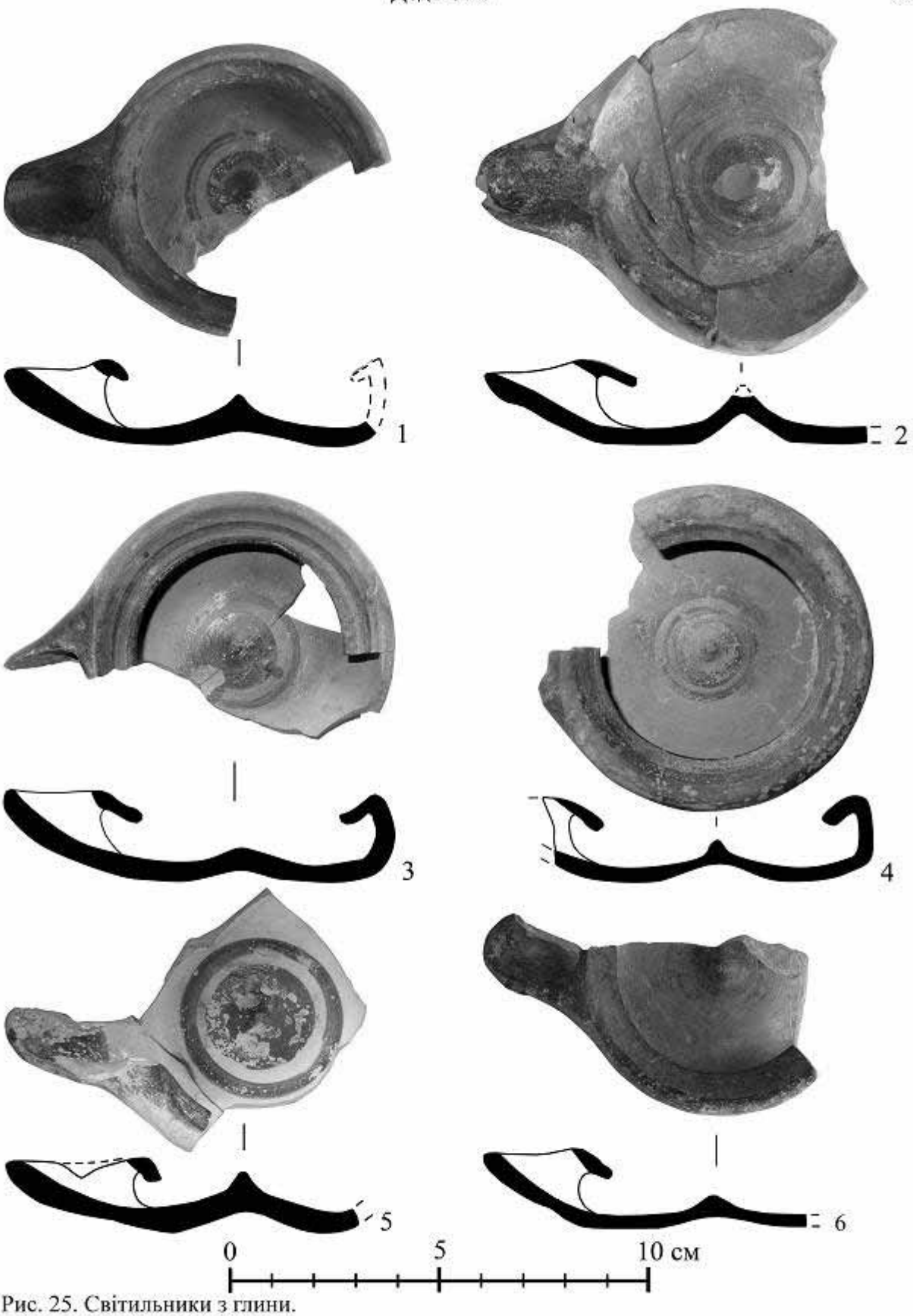

Рис. 25. Світильники з глини.
Тип 10: В1:1 - О-51/2393; 2 - О-56/637; 3 - О-74/ЮЗА/261; 4 - АБ-62/507; 5 - О-49/4069; 6 - О-39/537.

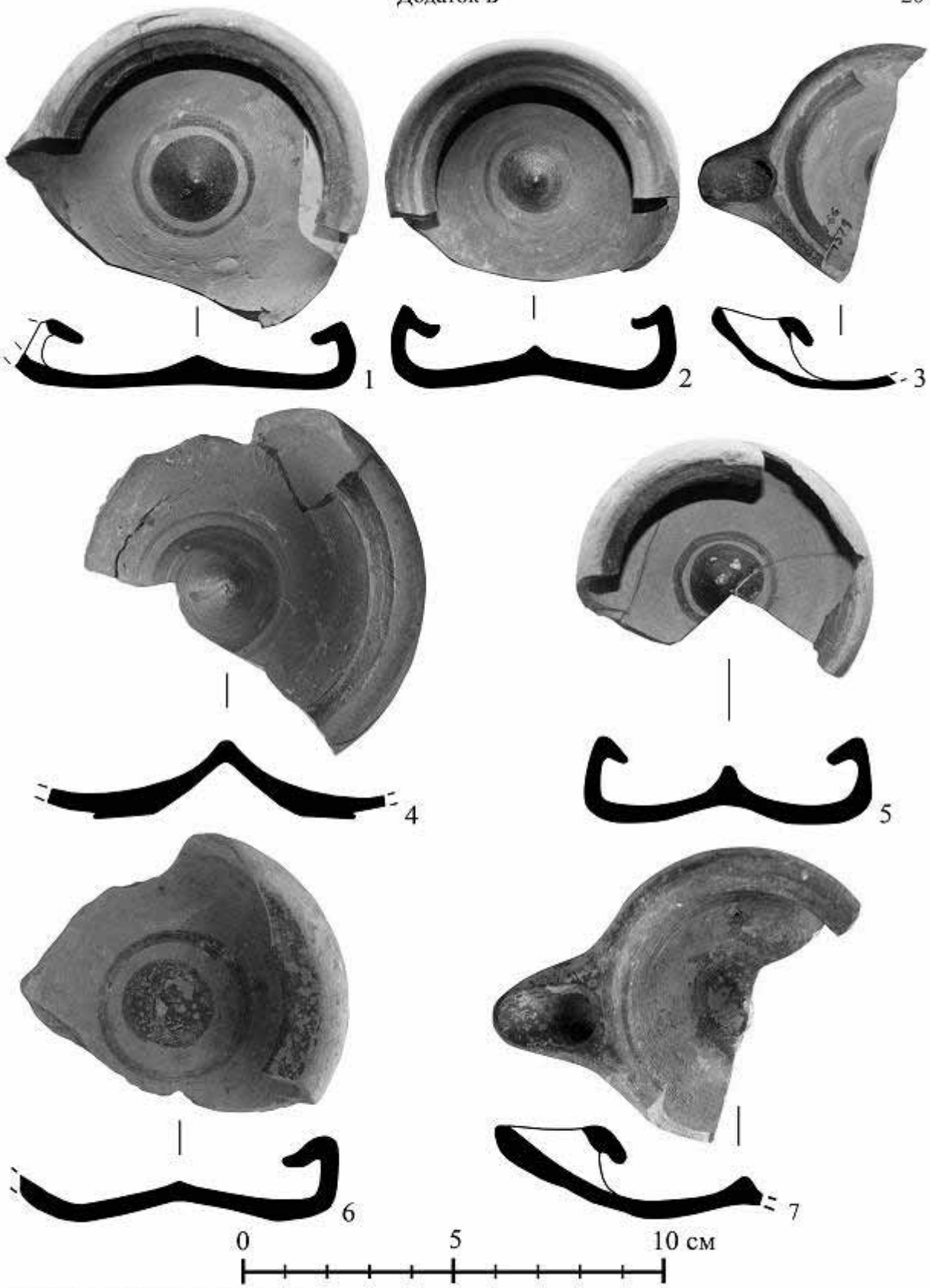

Рис. 26. Світильники з глини.
Тип 10: В1:1 - О-75/АГД/311; 2 - О-75/АГД/310; 3 - О-66/1579; 4 - О-51/2081; 5 - О-79/АГД/773; 6 - О-46/2048; 7 - О-49//4382.

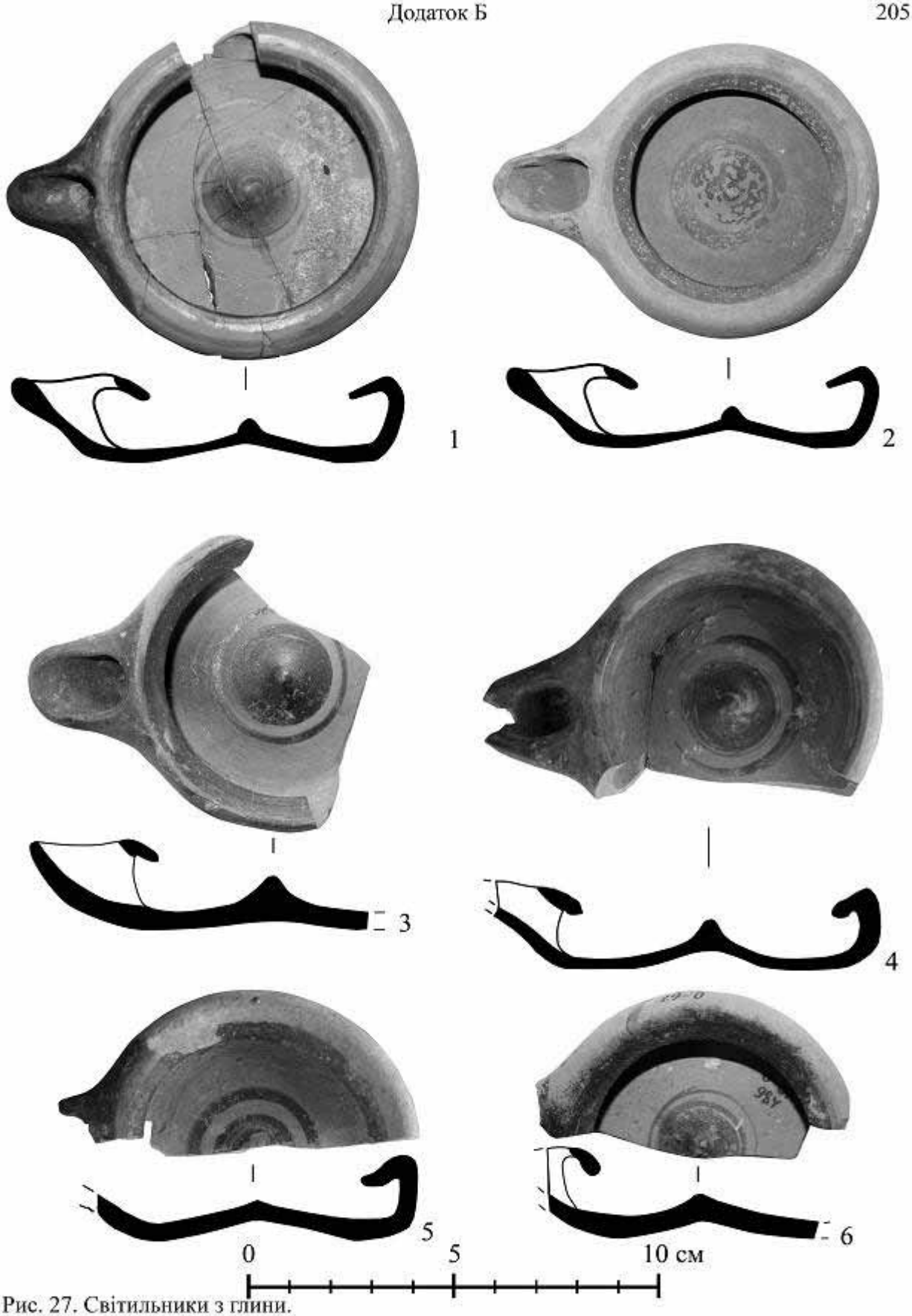

Рис. 27. Світильники з глини.
Тип 10: В1: 1 - АБ-64/621; 2 - О-35/1512/Б2/808; 3 - О-73/АГД/104; 4 - О-48/400; 5 - О-46/2047; 6 - О-67/984.

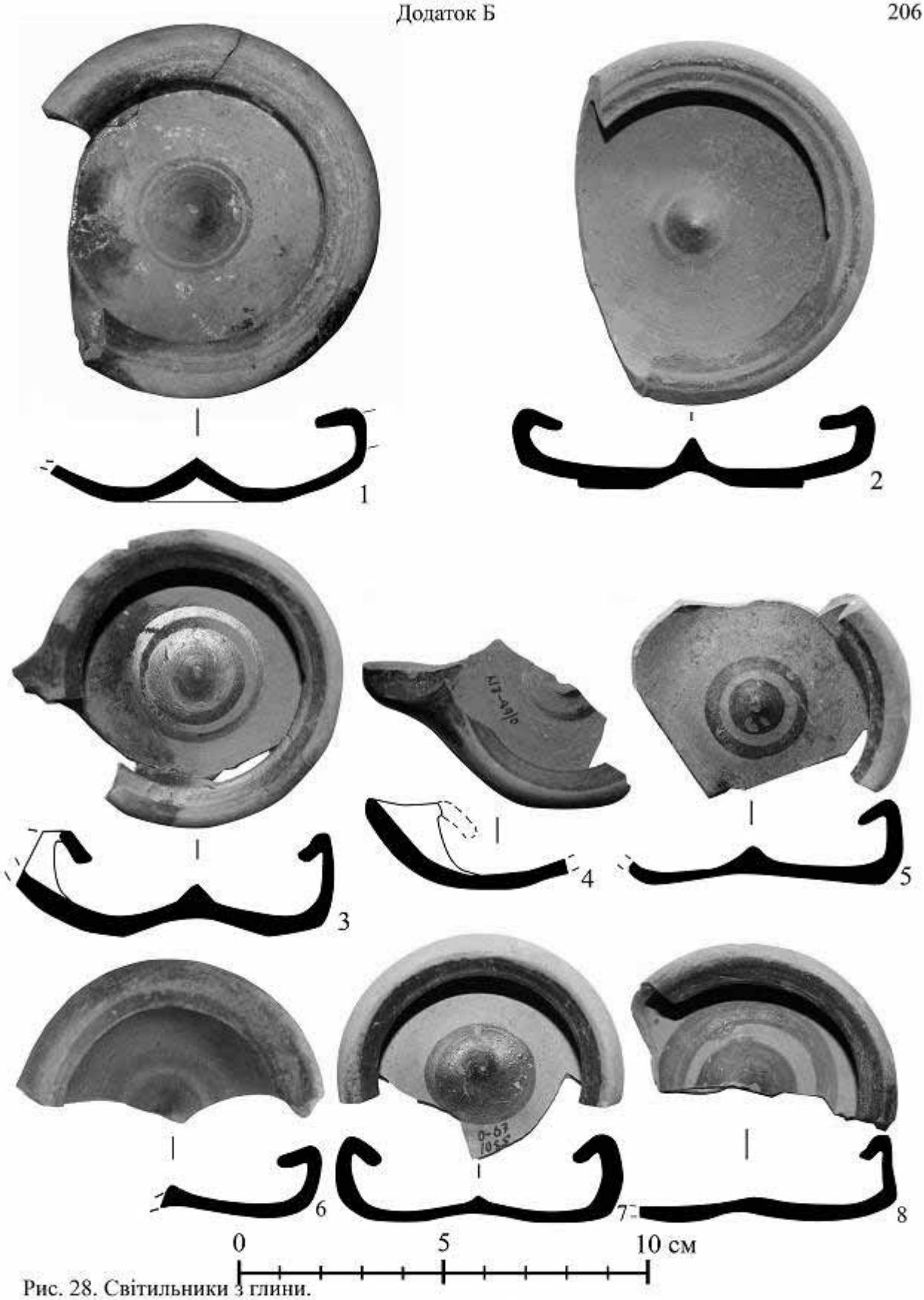

Рис. 28. Світильники з глини.
Тип 10: В1:1 - О-55/825; 2 - Бейк-67/140; 3 - О-66/1210; 4 - О-68/214; 5 - О-75/АГД/66; 6 - О-49/3536;7 - О-67/1085; 8 - О-73/Некр/306.

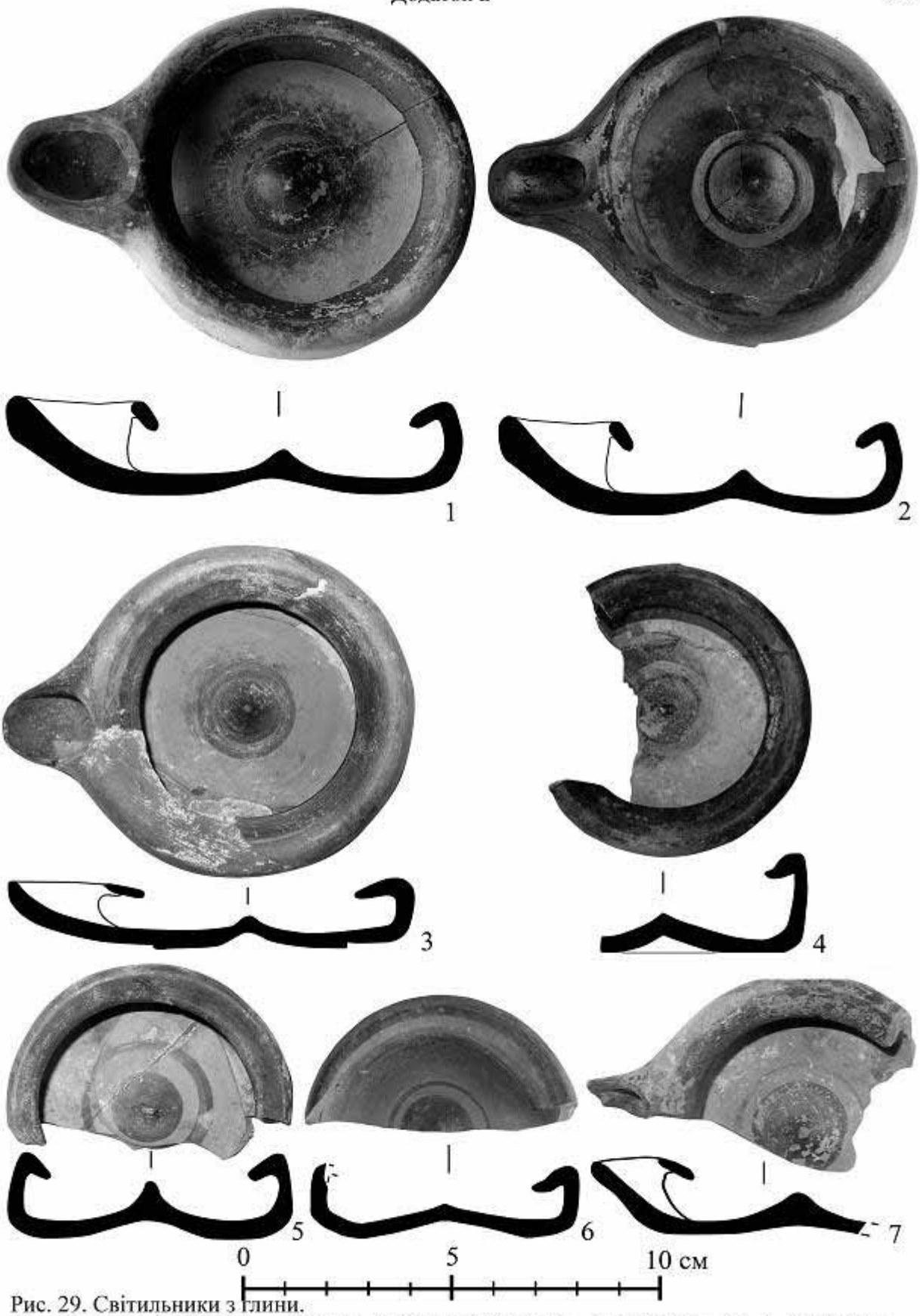

Рис. 29. Світильники з глини.
Тип 10: В1:1 - О-2006/Некр/380; 2 - О-2011/Р-25/1807; 3 - О-63/2373/А-38; 4 - О-64/589; 5 - О-96/Р-25/1628; 6 - О-39/2532; 7 - О-38/5102/Б5/392.

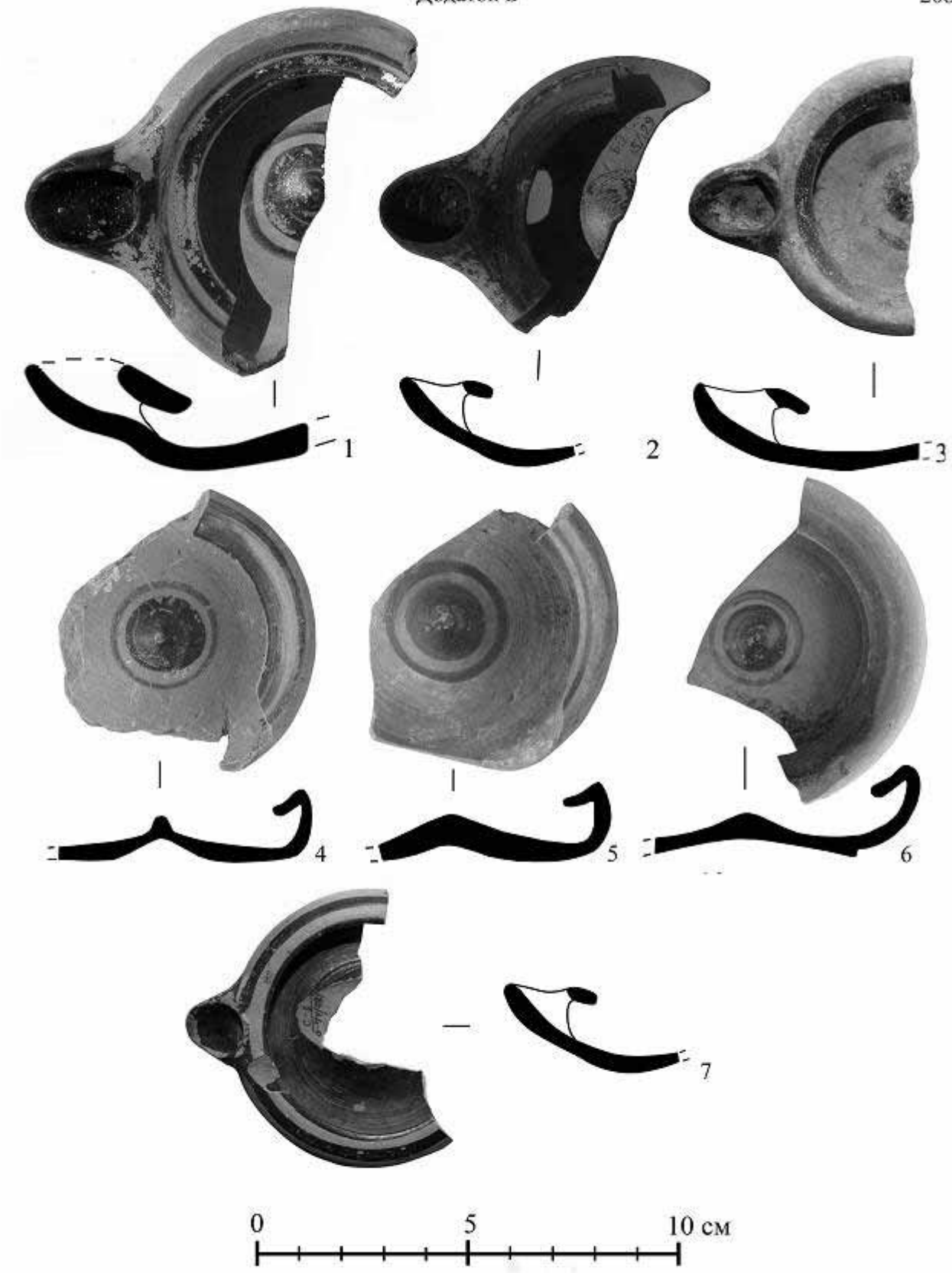

Рис. 30. Світильники з глини
Тип 10: В1: 1 - БЭ-2005/8/96; 2 - БЭ-2008/5/29; 3 - О-67/274; 4 - О-61/2829; 5 – О-46/4360; 6 – О-56/367; В2: 7 - О-74/С-3/481.

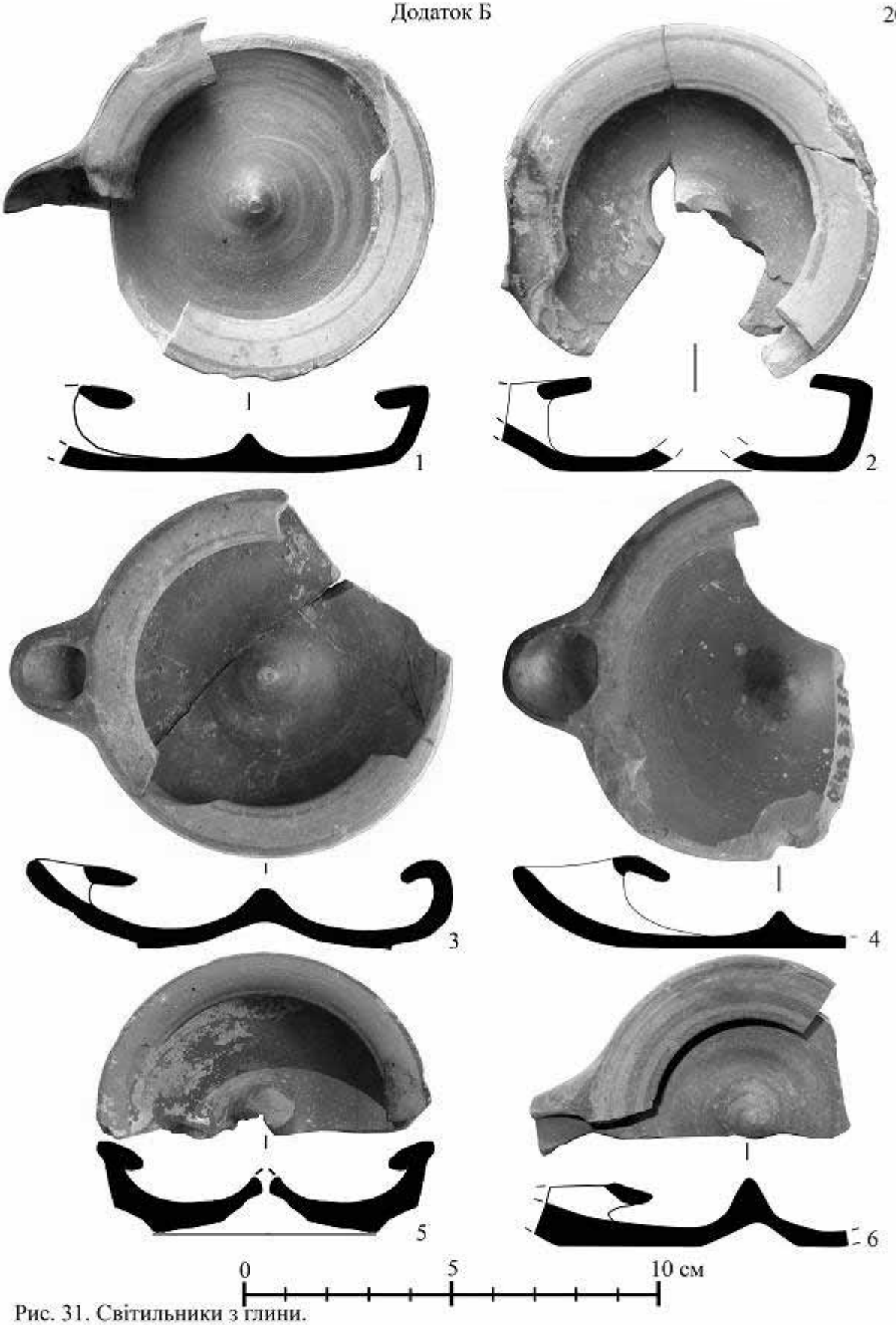

Рис. 31. Світильники з глини.
Тип 10: В2: 1 - О-49/3902; 2 - О-47/851; 3 - О-59/2516; 4 - О-48/2779; 5 - Бэ-2013/3/18; 6 - О-74/АГД/219.

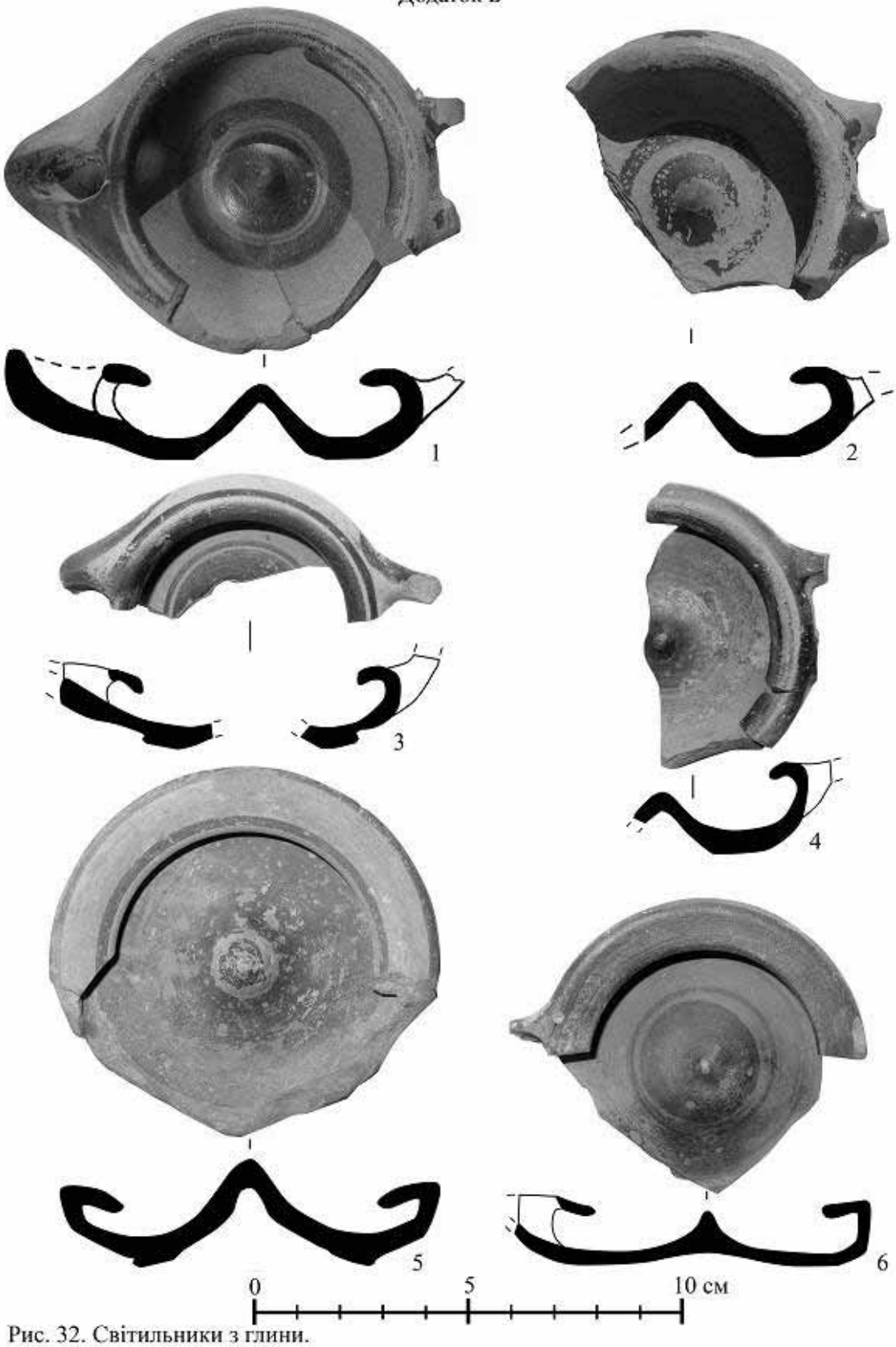

Рис. 32. Світильники з глини.
Тип 10: В2: 1 - Бэ-2011/18/225; 2 - БЭ-2009/31/253; 3 - АБ-61/36; 4 - О-2013/Р-25/1123; 5 - АБ-62/159; 6 - АБ-69/388.

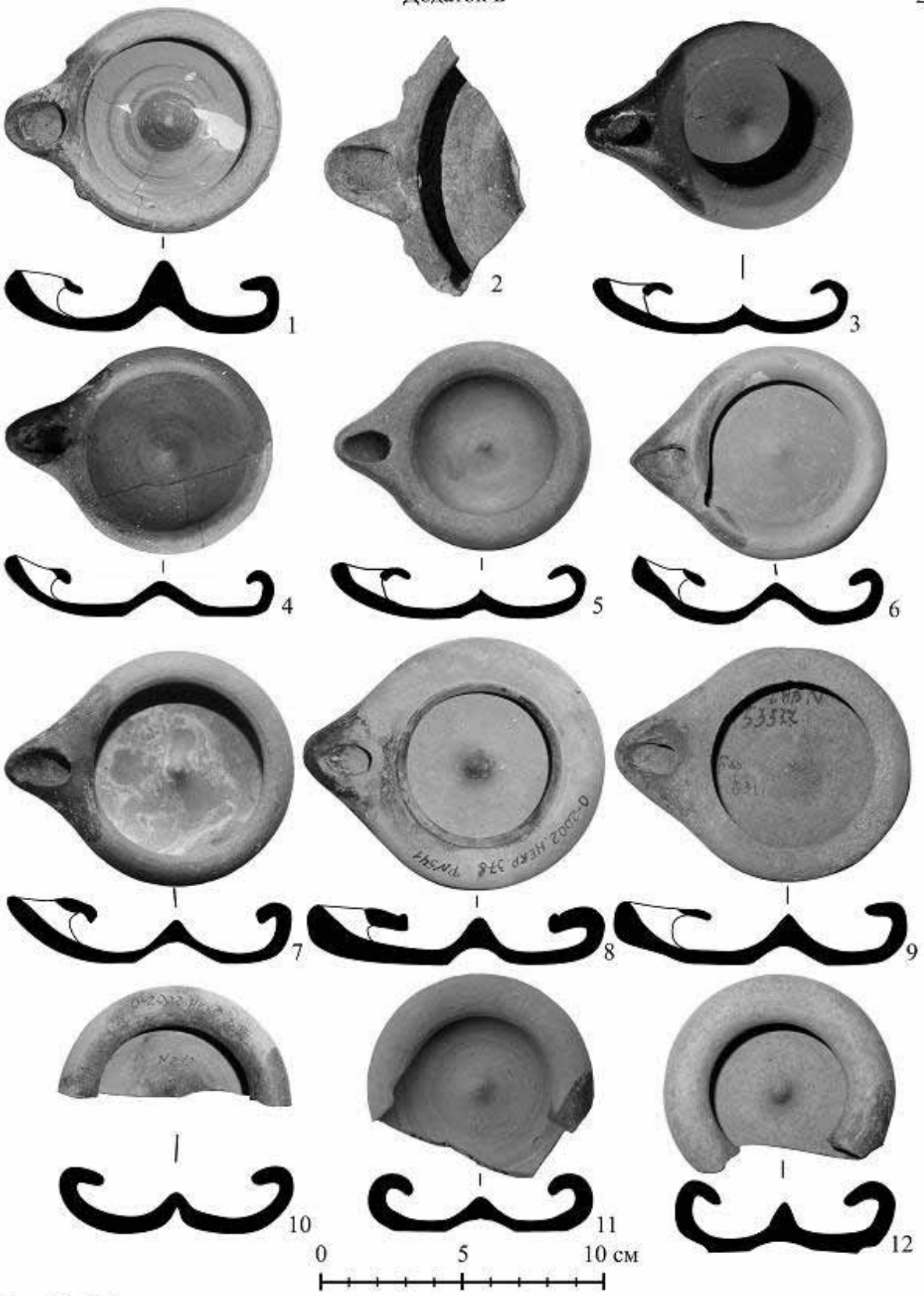

Рис. 33. Світильники з глини.
Тип 10: В2: 1 - О-2011/Р-25/1434; В3: 2 - Бэ-2005/8/93; В4: 3 - Бэ-2004/26/107; 4 - О-2011/Р-25/1434;5 - Бэ-2005/2/33; 6 - АБ-63/457; 7 - О-76/АГД/558; 8 - О-2002/Некр/378/ф.№541; 9 - АБ/53377; 10 - О-2002/Некр/212; 11 - Бэ-2010/24/167; 12 - АБ/26004.

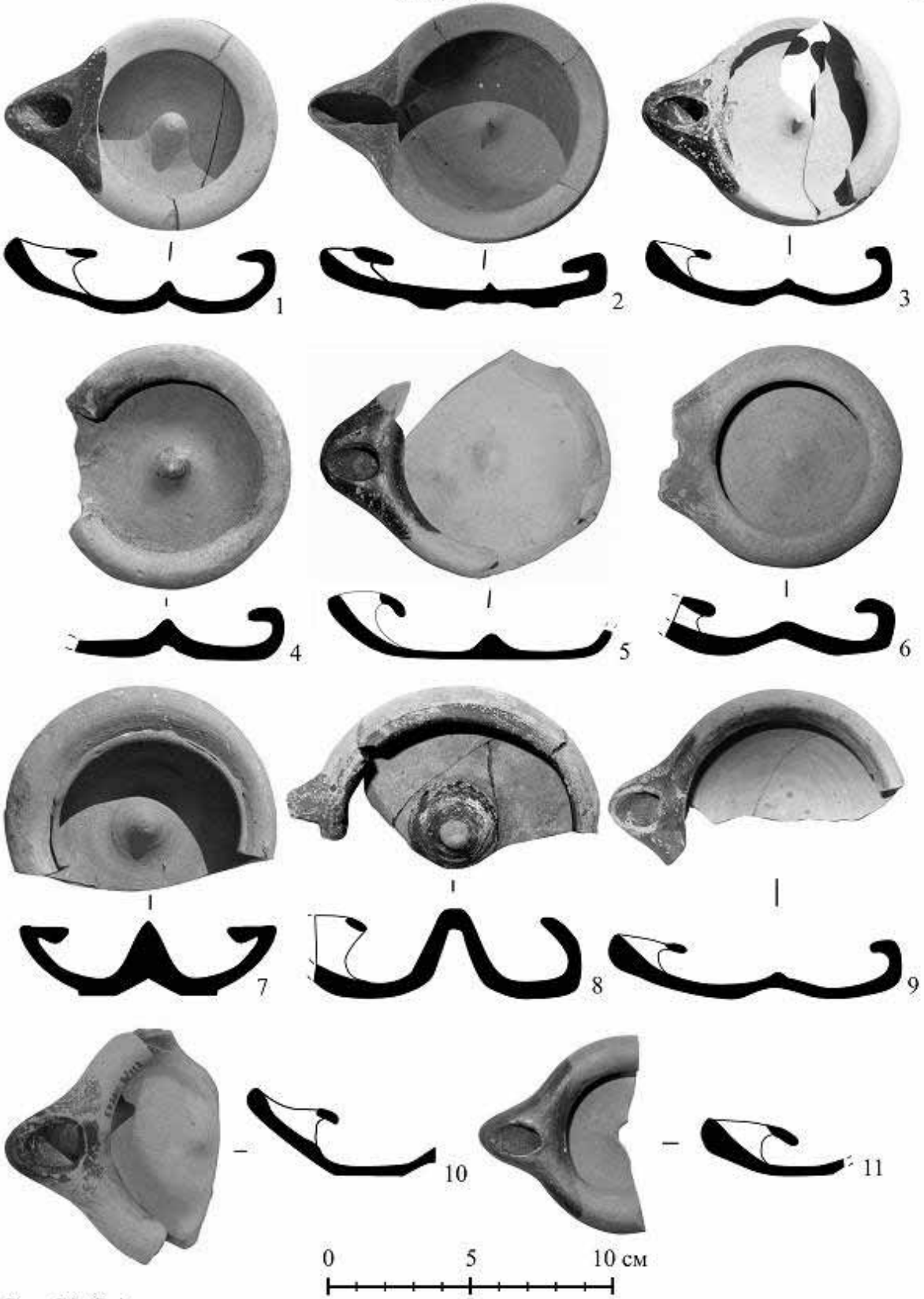

Рис. 34. Світильники з глини.
Тип 10: В4: 1 - Бэ-2006/32/208; 2 - Бэ-2012/29/195; 3 - Бэ-2006/38/336; 4 - О-48/795; 5 - О-62/1247; 6 - АБ/26018; 7 - Бэ-2006/32/388; 8 - АБ-66/218; 9 - АБ-64/620; 10 - Бэ-2011/6/112; 11 - О-97/Р-25/1337.

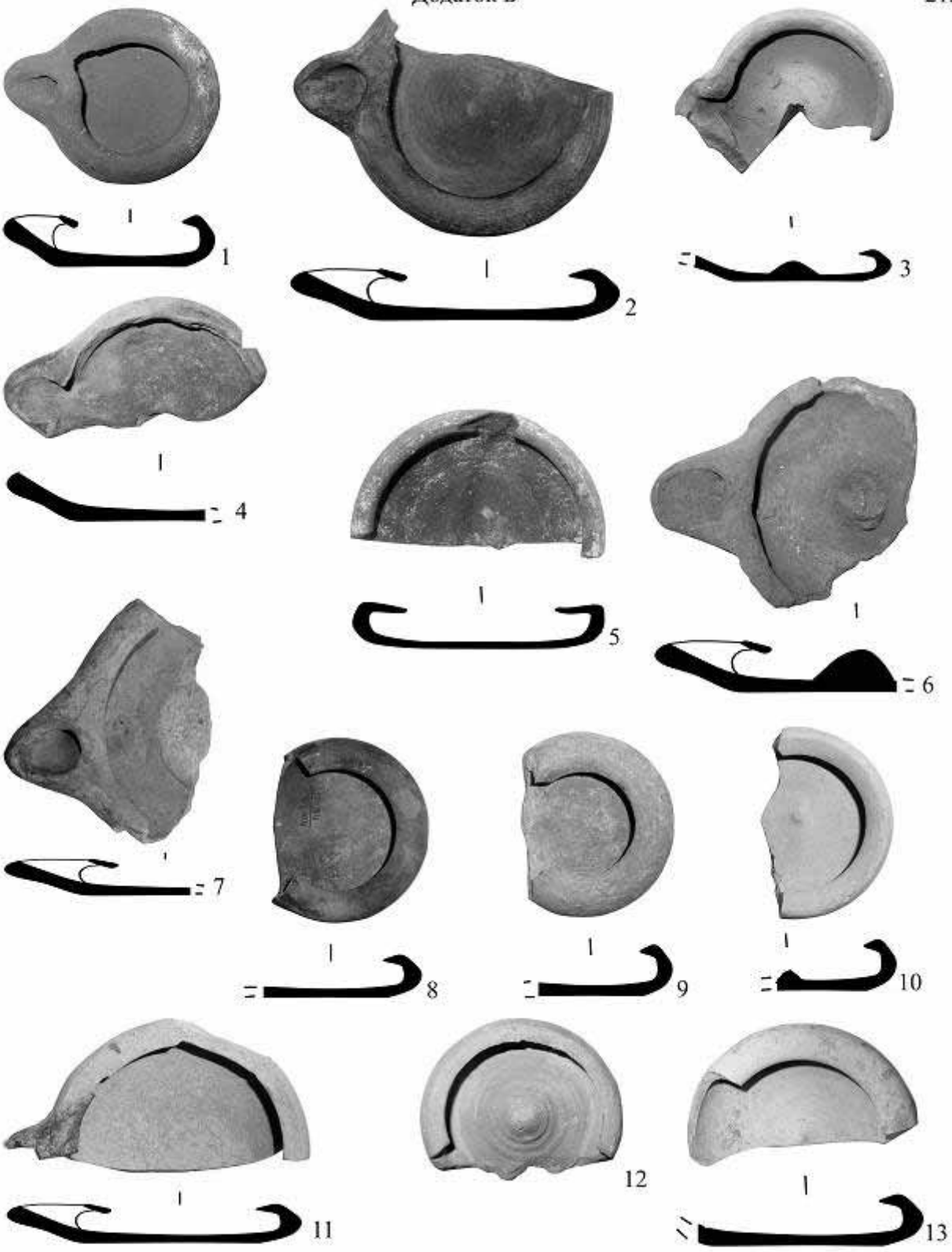

Рис. 35. Світильники з глини.
Тип 10: В5: 1 - АБ-41609; 2 - О-38/Б5/1038; 3 - Б-60/948; 4 - АБ-41362; 5 - АБ-83/12; 6 - АБ-41465; 7 - О-62/1503; 8 - О-84/АГД/104; 9 - О-95/НГС/64; 10 - О-2006/Некр/771; 11 - О-2006/НГС/1181; 12 - О-98/Р-25/15; 13 - О-97/НГС/37.

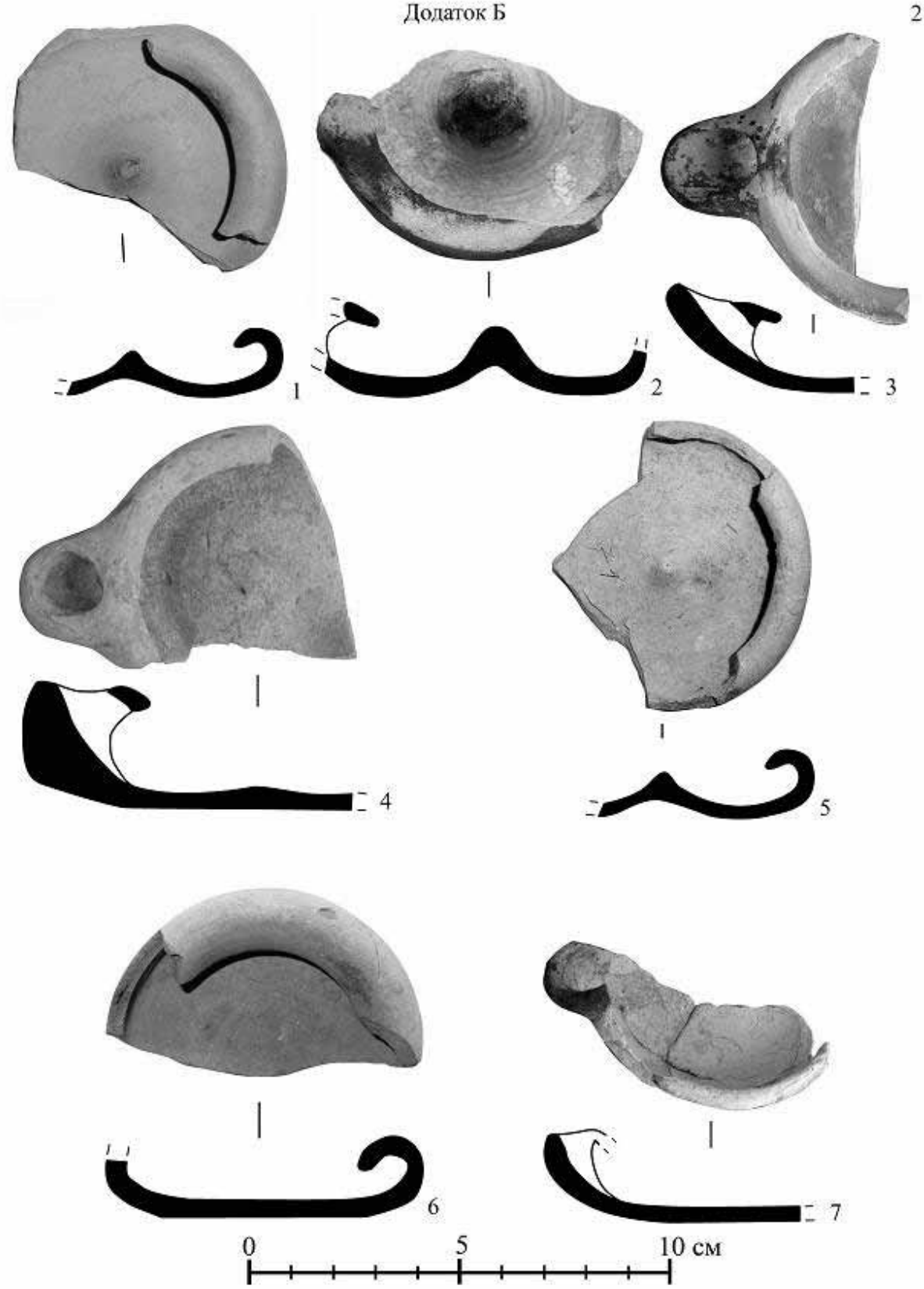

Рис. 36. Світильники з глини.
Тип 10: В5:1 - БЧ-76/210; 2 - Черт-7-84/63/163; 3 - О-49/375; 4 - О-49/1004; 5 - О-97/НГС/ /477; 6 - АБ-69/48; 7 - О-55/1491.

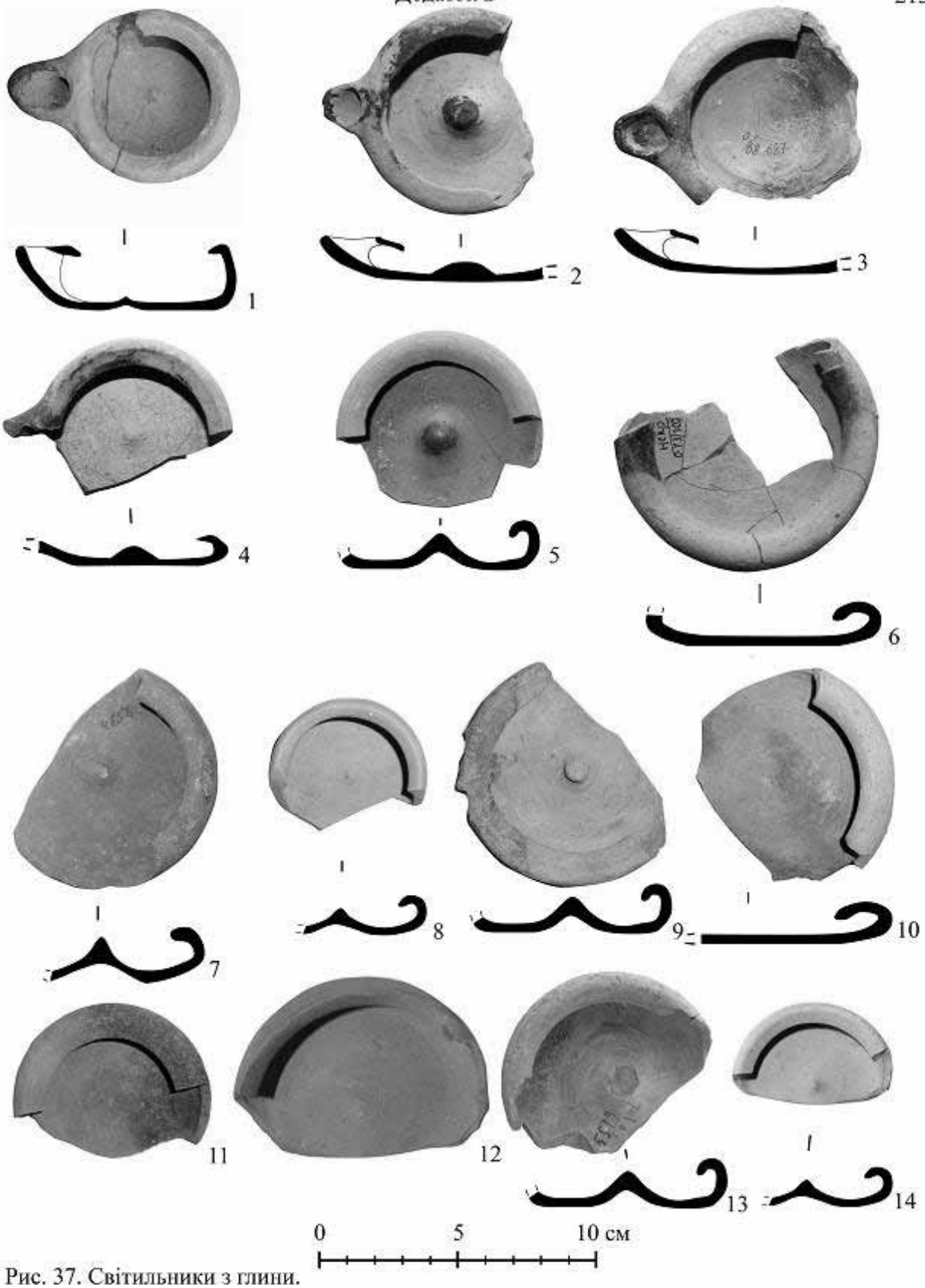

Рис. 37. Світильники з глини.
Тип 10: В5: 1 - О-63/170; 2 - О-74/С-3/200; 3 - О-68/627; 4 - О-68/2779; 5 - О-73/АГД/412; 6 - О-73/Некр/307; 7 - О-35/2536/Б2/2422; 8 - О-38/634; 9 - О-2001/НГС/46; 10 - Коз-9-79/355; 11 - БЧ-77/268; 12 - ПО-83/Черт-7/34; 13 - О-46/5579; 14 - О-2004/Некр/744.

Рис. 38. Світильники з глини.
Тип 11: В1,В3: 1 - О-51/2929; 2 - О-47/5283; 3 - О-74/С-3/361; 4 - О-47/3066; 5 - О-78/ЮЗА/993; 6 - О-90/НГС/276; 7 - О-2004/Некр/42; 8 - О-86/Некр/45; 9 - О-76/В-5/336+337; 10 - О-2014/Р-25/784; 11 - О-2007/Р-25/1398.

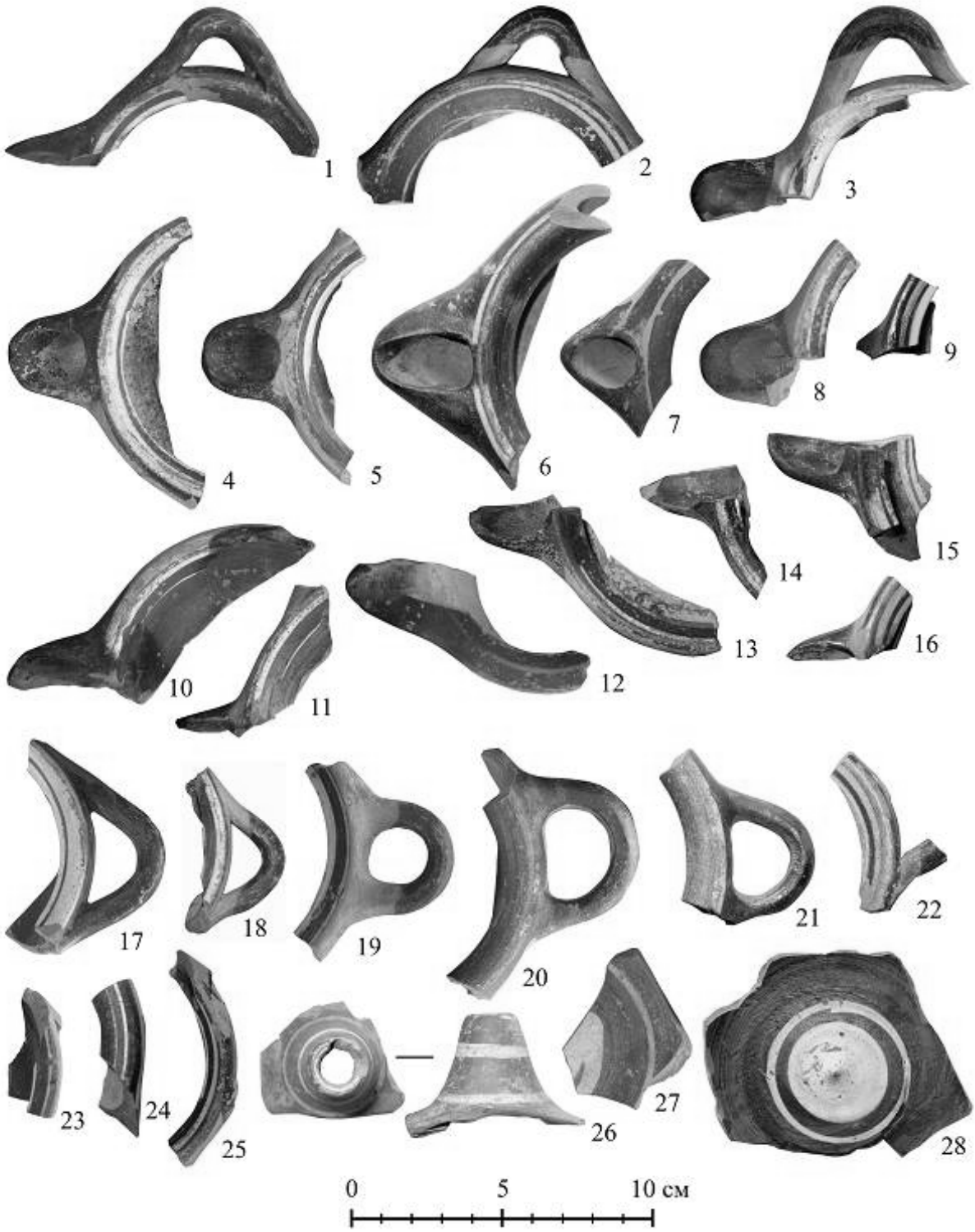

Рис. 39. Світильники з глини.
Тип 11: В1, В3: 1 - О-49/3667; 2 - О-68/2064; 3 - О-49/1908; 4 - О-62/2698; 5 - О-52/351; 8 - О-52/131; 9 - О-2003/Р-25/265; 10 - О-48/3301; 11 - О-54/2288; 13 - О-35/99/Б2/2722; 14 - О-95/Р-25/897; 15 - О-2003/Р-25/64; 16 - О-2003/Р-25/2331; 17 - О-49/3606; 18 - О-63/838; 19 - О-54/2428; 21 - АБ-82/150; 22 - О-96/Р-25/882; 23 - О-47/1195; 25 - О-88/Некр/48; 27 - О-57/1878; 28 - О-75/АГД/409; В2: 6 - О-76/АГД/127; 7 - АБ-69/514; 12 - О-48/3302; 20 - О-49/4387; 24 - О-87/АГД/1125; В4: 26 - АБ-69/228.

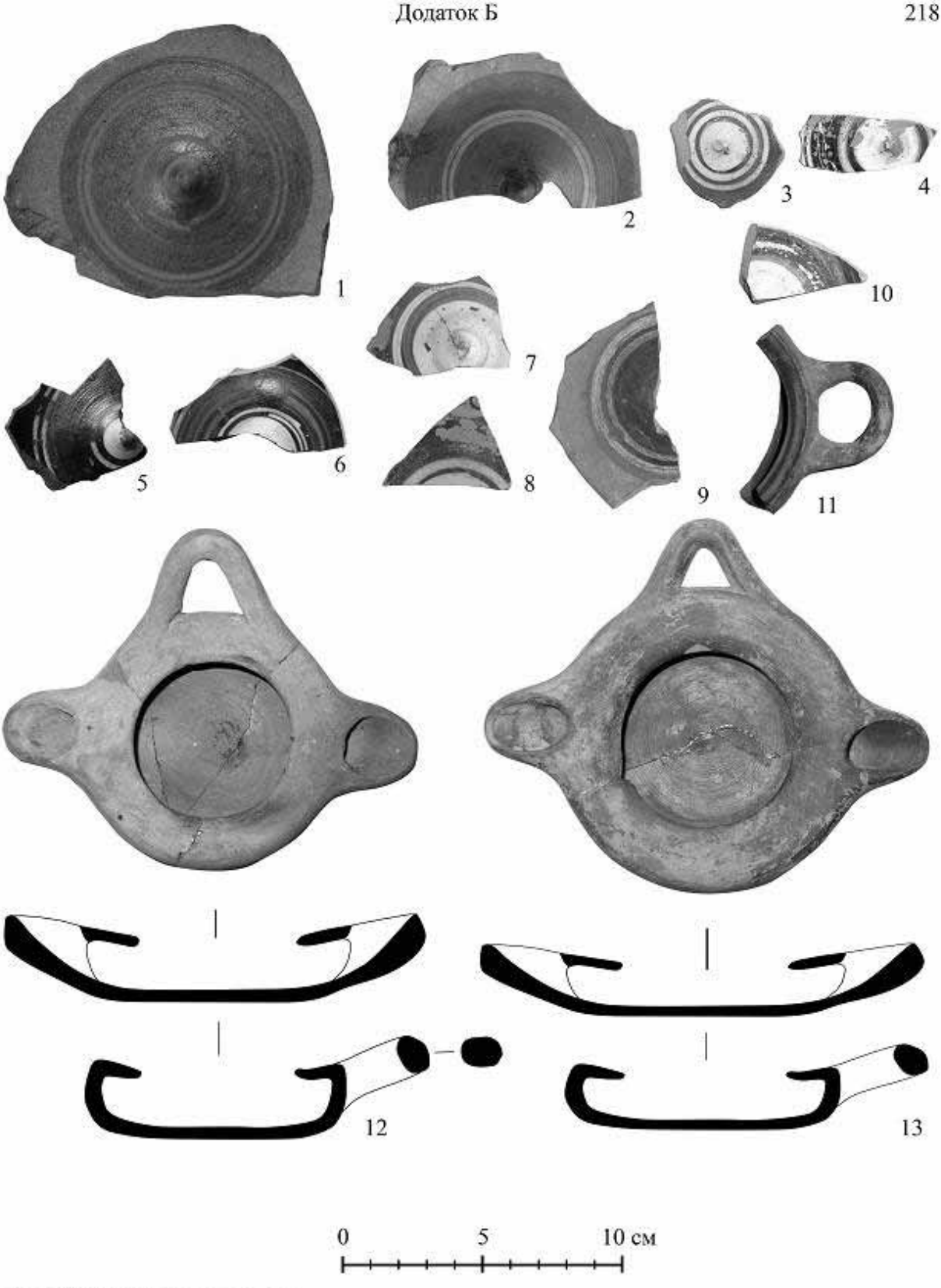

Рис. 40. Світильники з глини.
Тип 11: В1: 3 - О-97/Р-25/253; 4 - О-2009/Некр/174; 6 - О-87/Некр/402; 7 - О-51/759; 8 - О-52/131; 9 - О-39/675; 10 - О-2005/Некр/28; 11 - О-38/3861; В2: 1 - БЭ-2011/20/280; 2 - О-62/3368; 5 - О-2003/Р-25/372; В6: 12 - БЭ-2013/19/121; 13 - О-79/АГД/661.

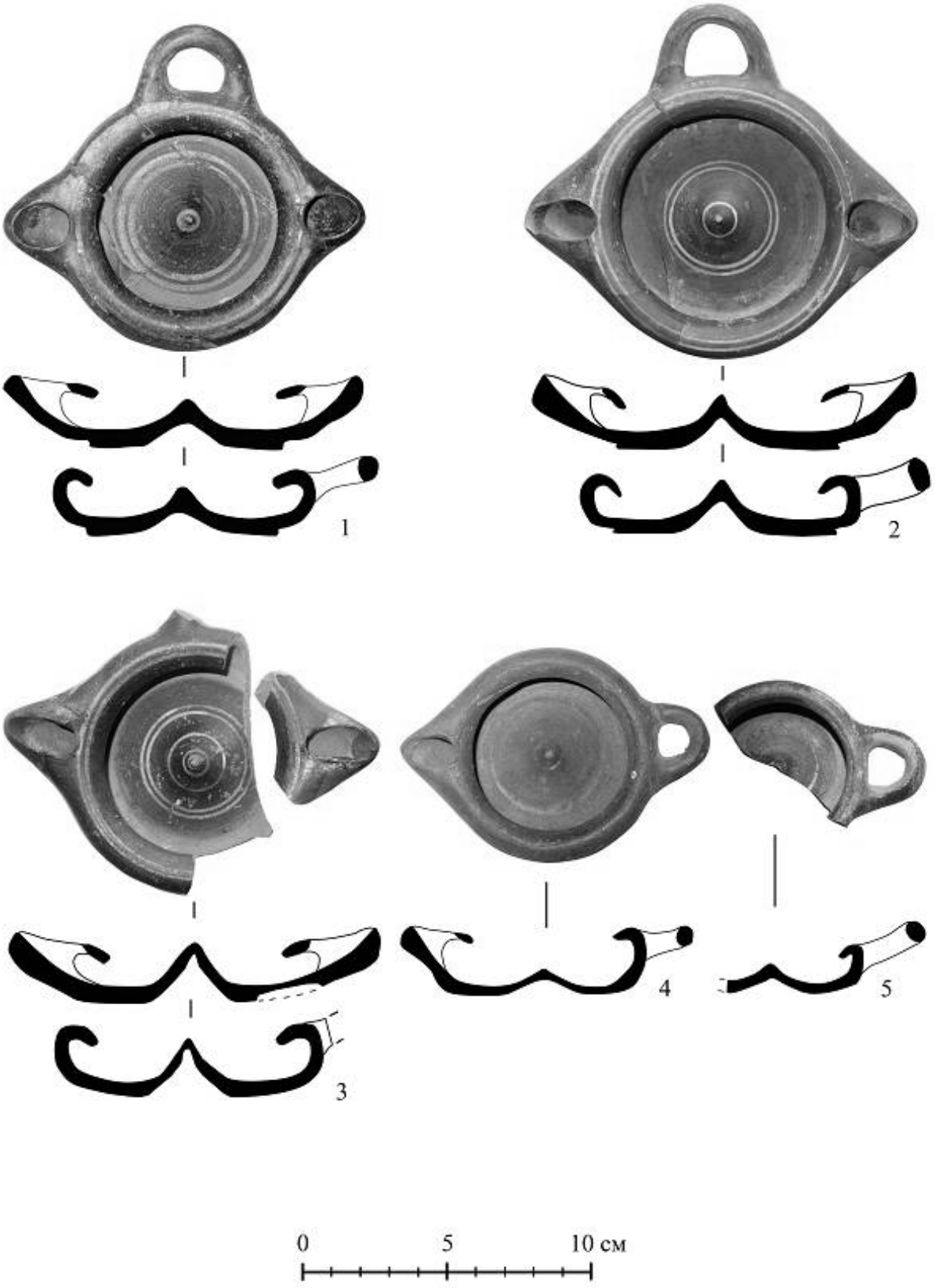

Рис. 41. Світильники з глини.
Тип 11: В2:1 - О-61/2065/А-5755; 2 - О-87/АГД/1124; 3 - О-87/АГД/1125; 4 - Бер./37787; 5 - О-68/1261.

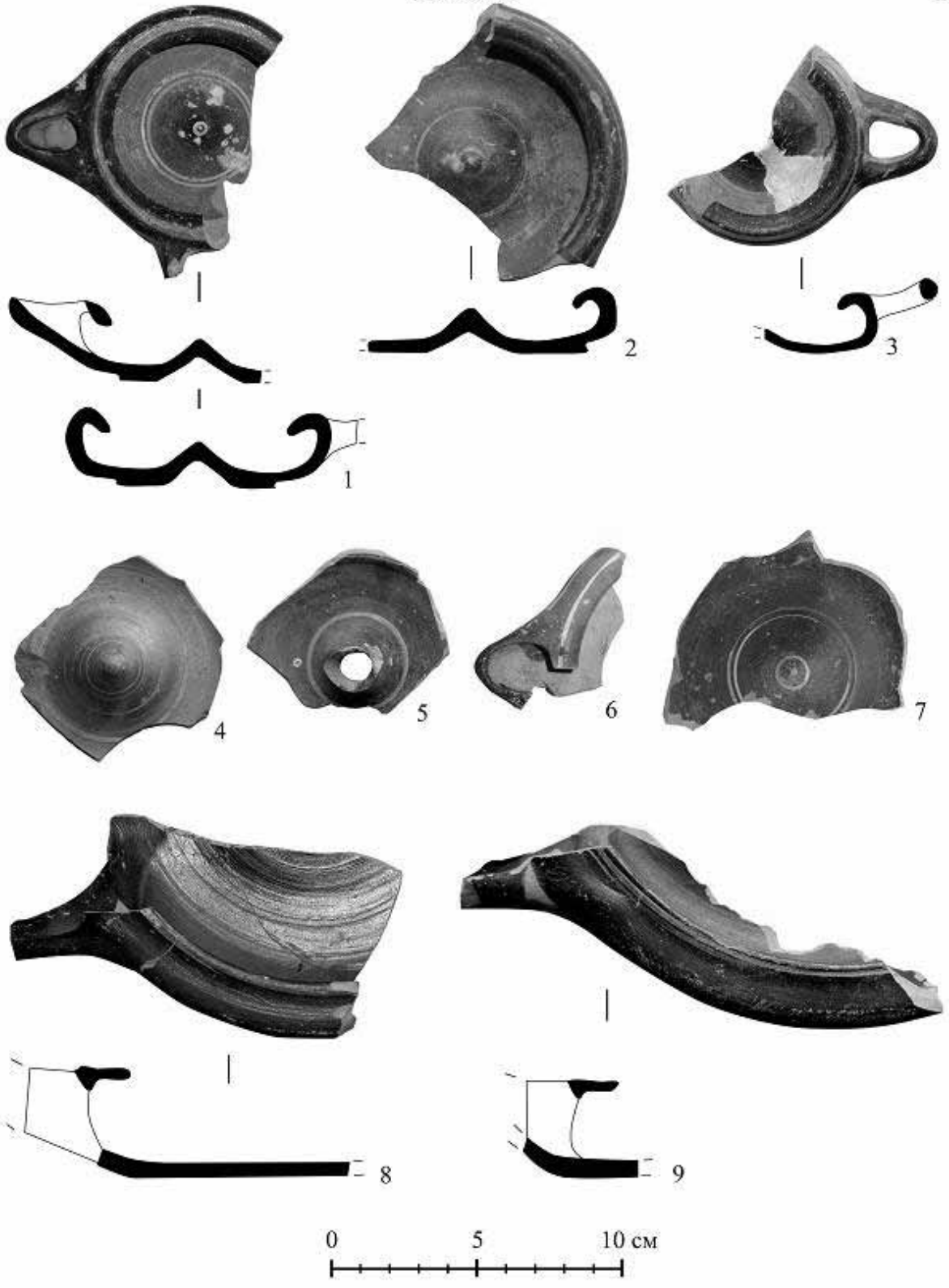

Рис. 42. Світильники з глини.
Тип 11: В2: 1 - О-92/АГД/289; 2 - Бейк-69/146; 3 - О-87/АГД/1126; 4 - СПЭ-95/Бейк/492; 5 - О-2013/Цит/187; 6 - О-2007/Р-25/148; 7 - О-49/2562; В5: 8 - О-2002/Некр/37; 9 - О-2006/Некр/565.

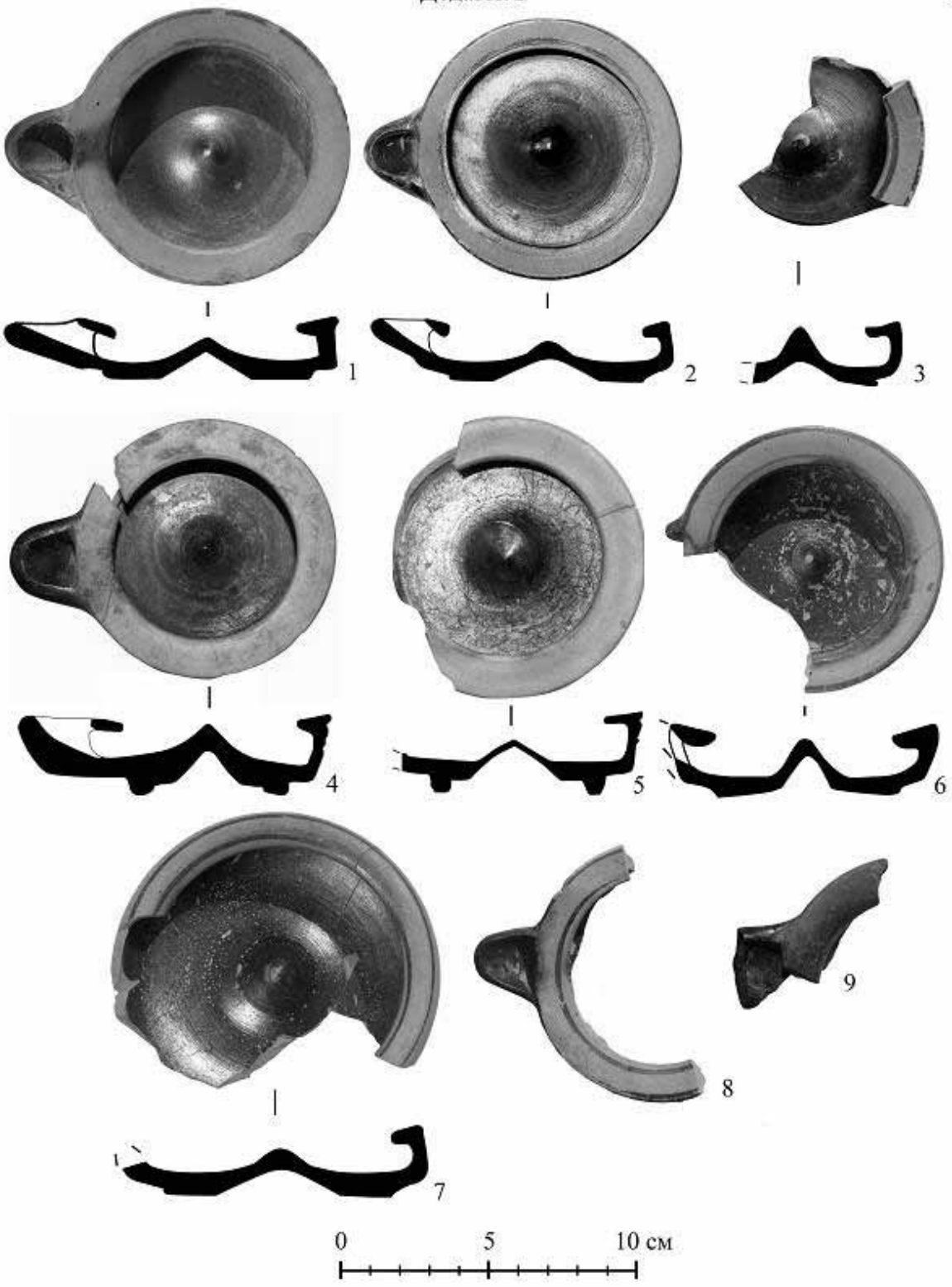

Рис. 43. Світильники з глини.
Тип 12: 1 - БЭ-2011/16/187; 2 - БЭ-2011/4/61; 3 - О-2004/Р-25/2262; 4 - О-80/ЮЗА/111; 5 - АБ-82/57; 6 - БЭ-2011/20/276; 7 - БЭ-2011/26/357; 8 - БЭ-2007/19/187; 9 - СПЭ-95/Бейк/232.

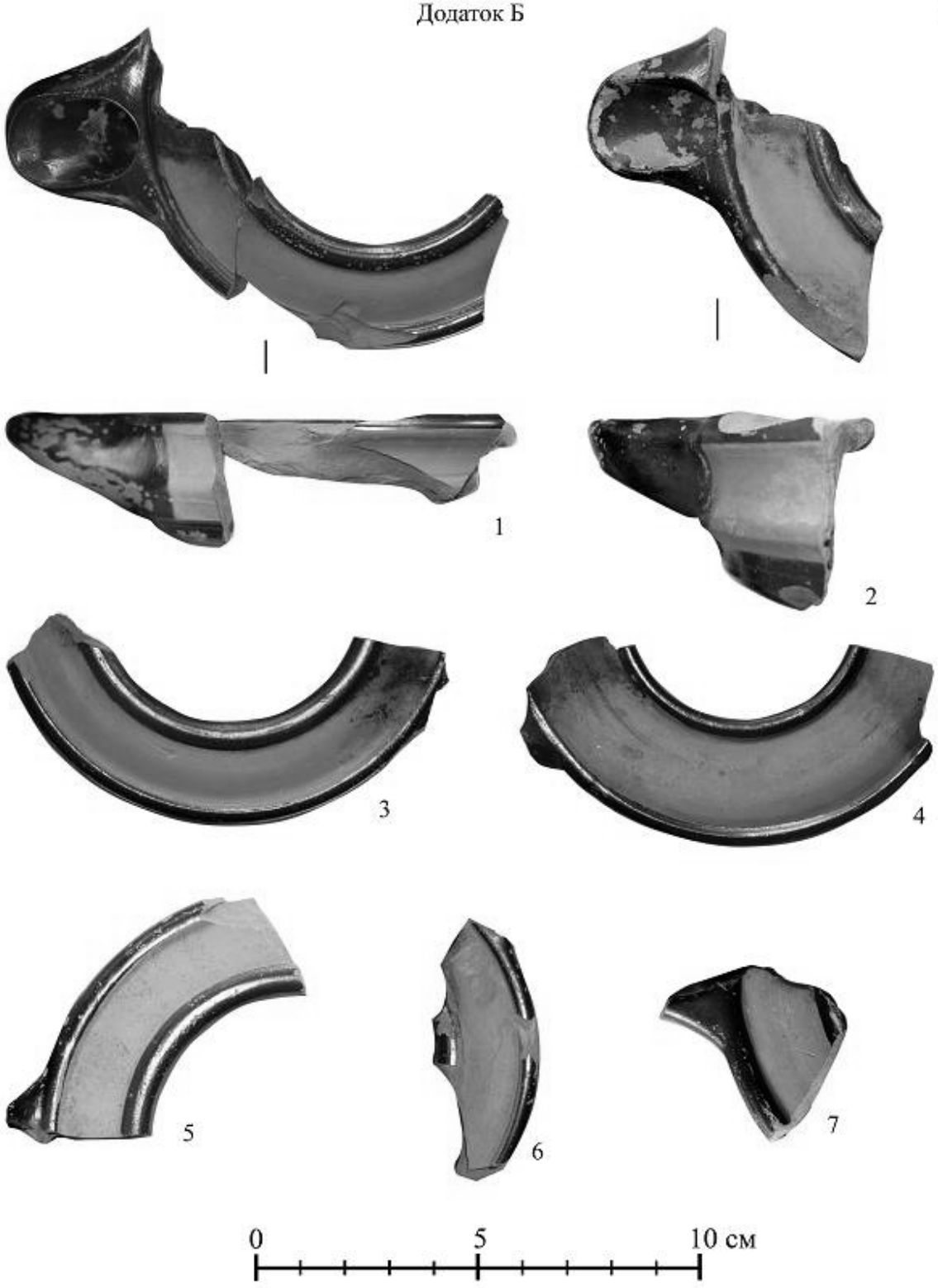

Рис. 44. Світильники з глини.
Тип 13: 1 - О-79/АГД/305+306; 2 - АБ-76/484; 3 - О-79/АГД/690; 4 - О-59/3806; 5 - О-76/АГД/105; 6 - О-57/2884; 7 - Черт-7-84/3/8.

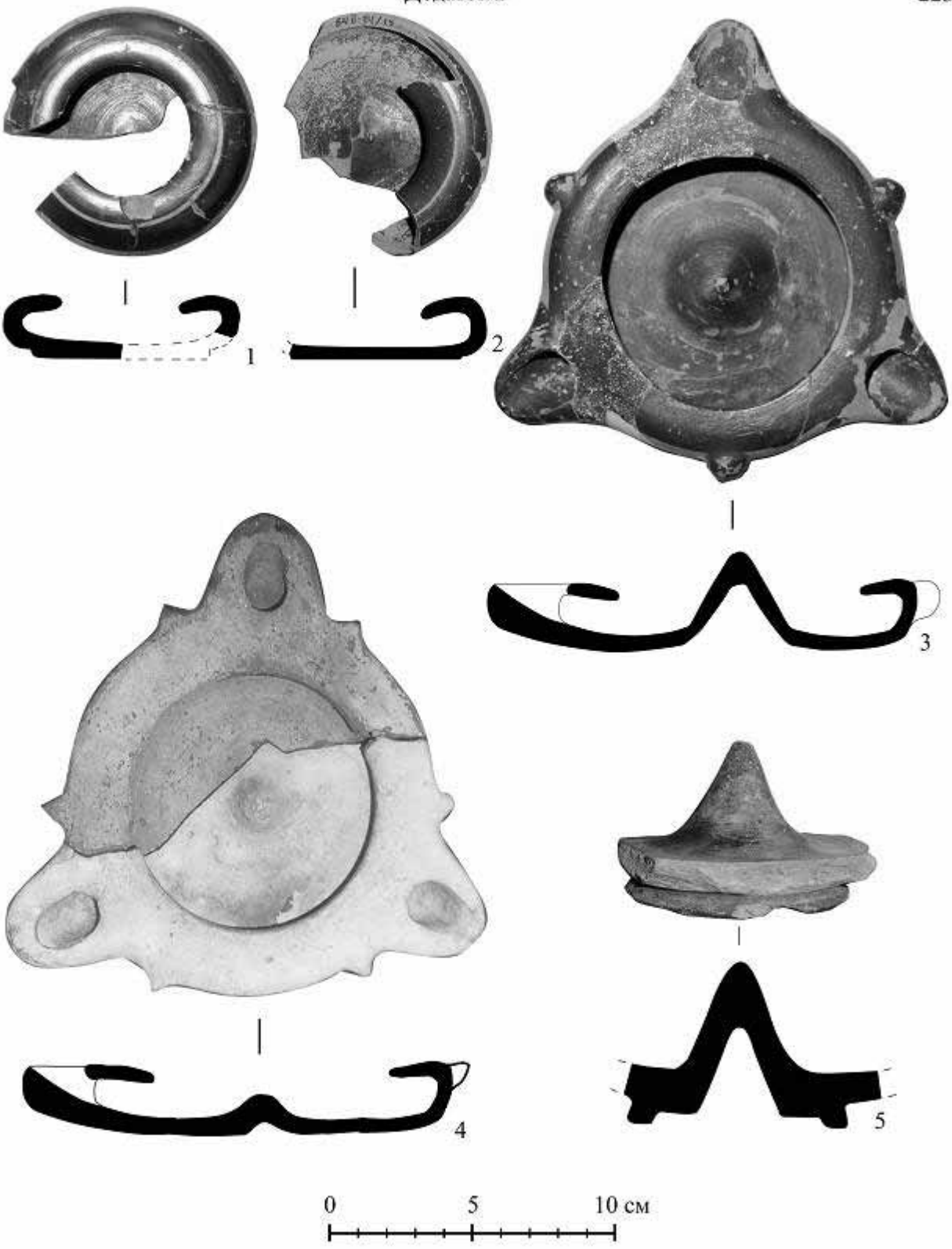

Рис. 45. Світильники з глини.
Тип 14: 1 - О-79/Е-6/1384; 2 - БЧ-II-74/132; Тип 15: В1: 3 - Б-60/1041; В2: 4 - Б-76/270: 5 - О-92/АГД/269.

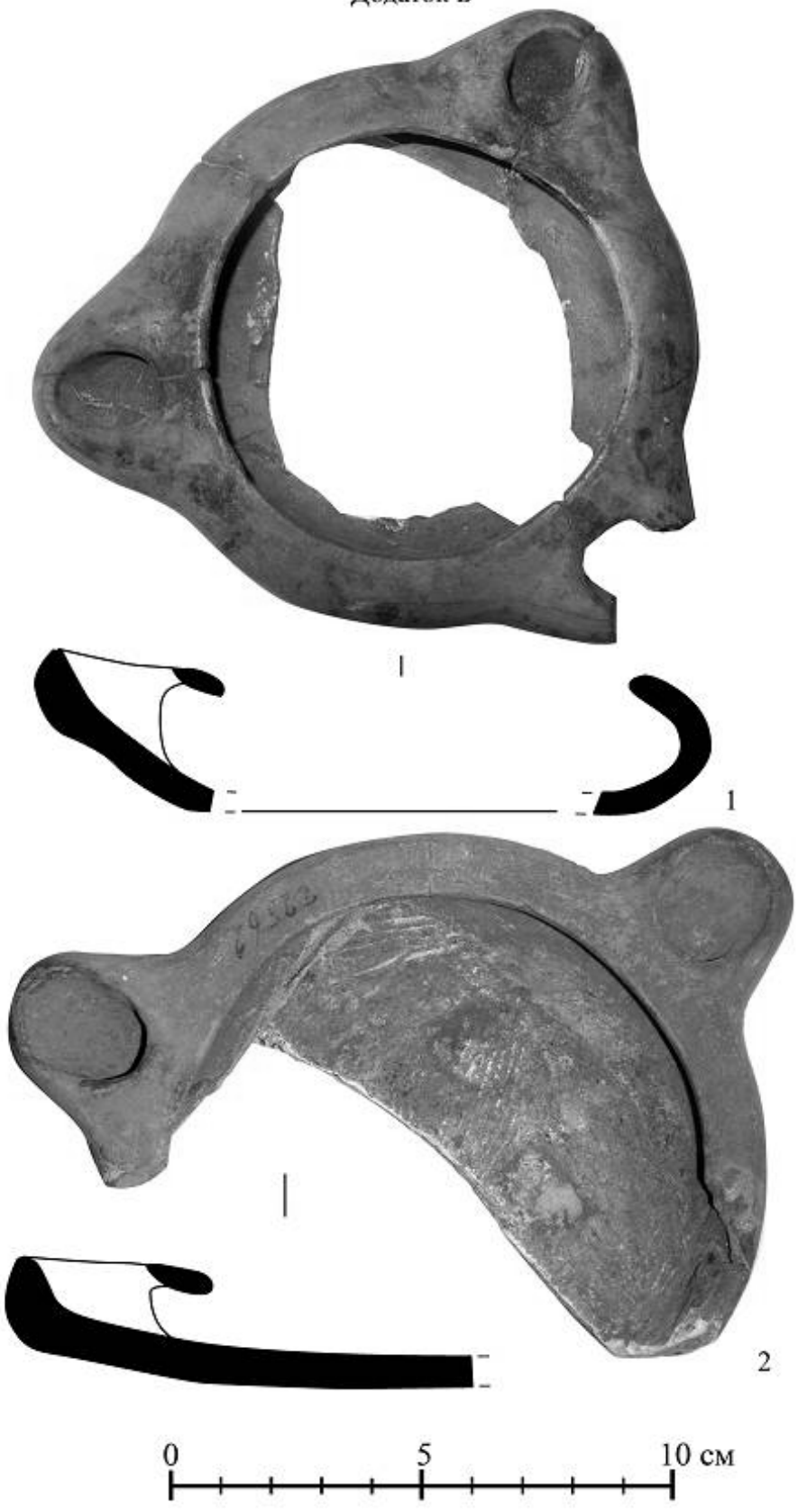

Рис. 46. Світильники з глини.
Тип 15: В2: 1 - 26101; 2 - 26096.

Рис. 47. Світильники з глини.
Тип 16: В1:1 - О-99/Р-25/2591; 2 - Березань/Н/41855; 3 - О-46/840; 4 - О-60/2162; 5 - О-59/2819; 6 - О/4841/Вс.а. 882.

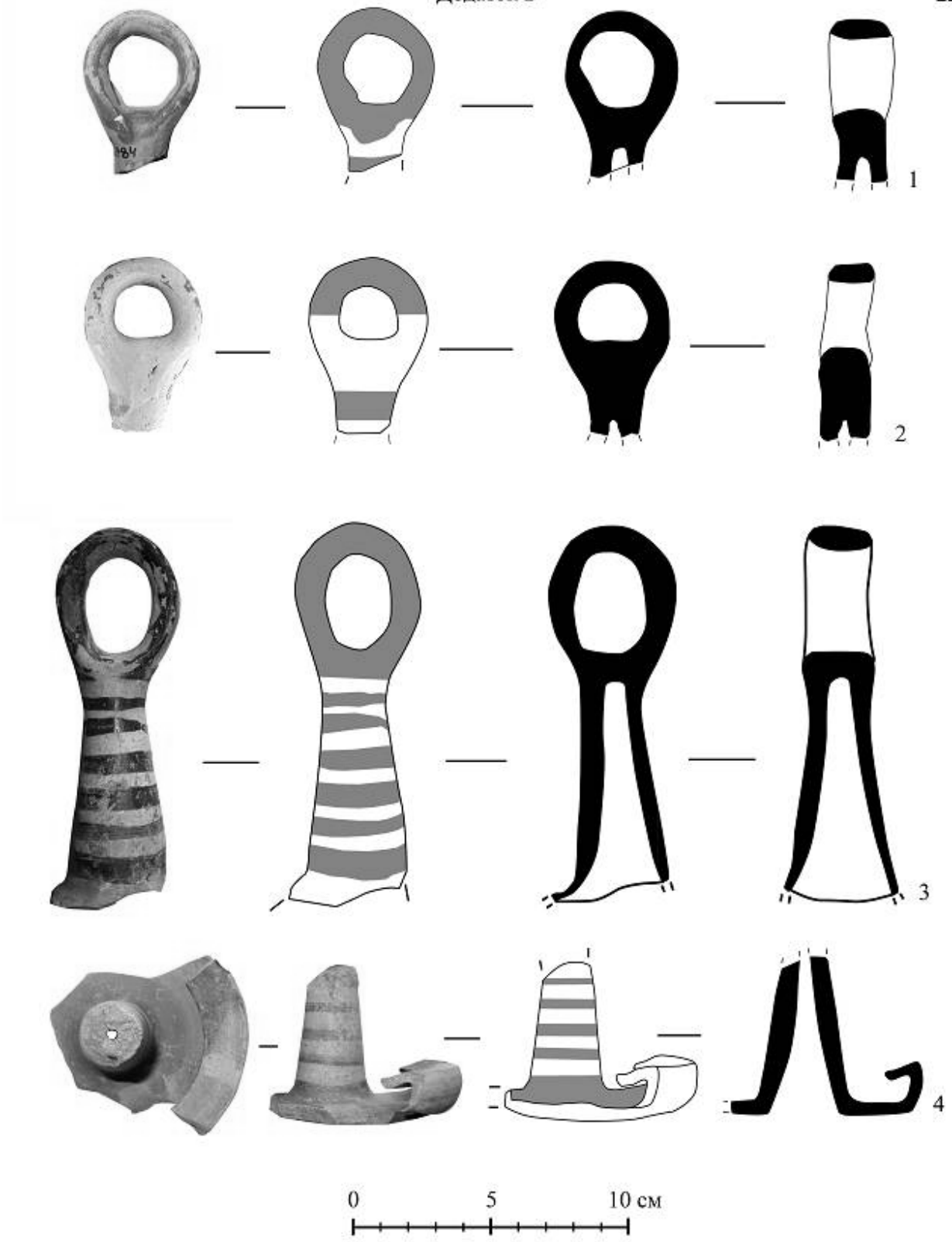

Рис. 48. Світильники з глини.
Тип 16: В1:1 - О-2004/Р-25/2784; 2 - О-80/ШБ/125'; 3 - О-73/С-3/258; 4 - О-87/НГСС/751.

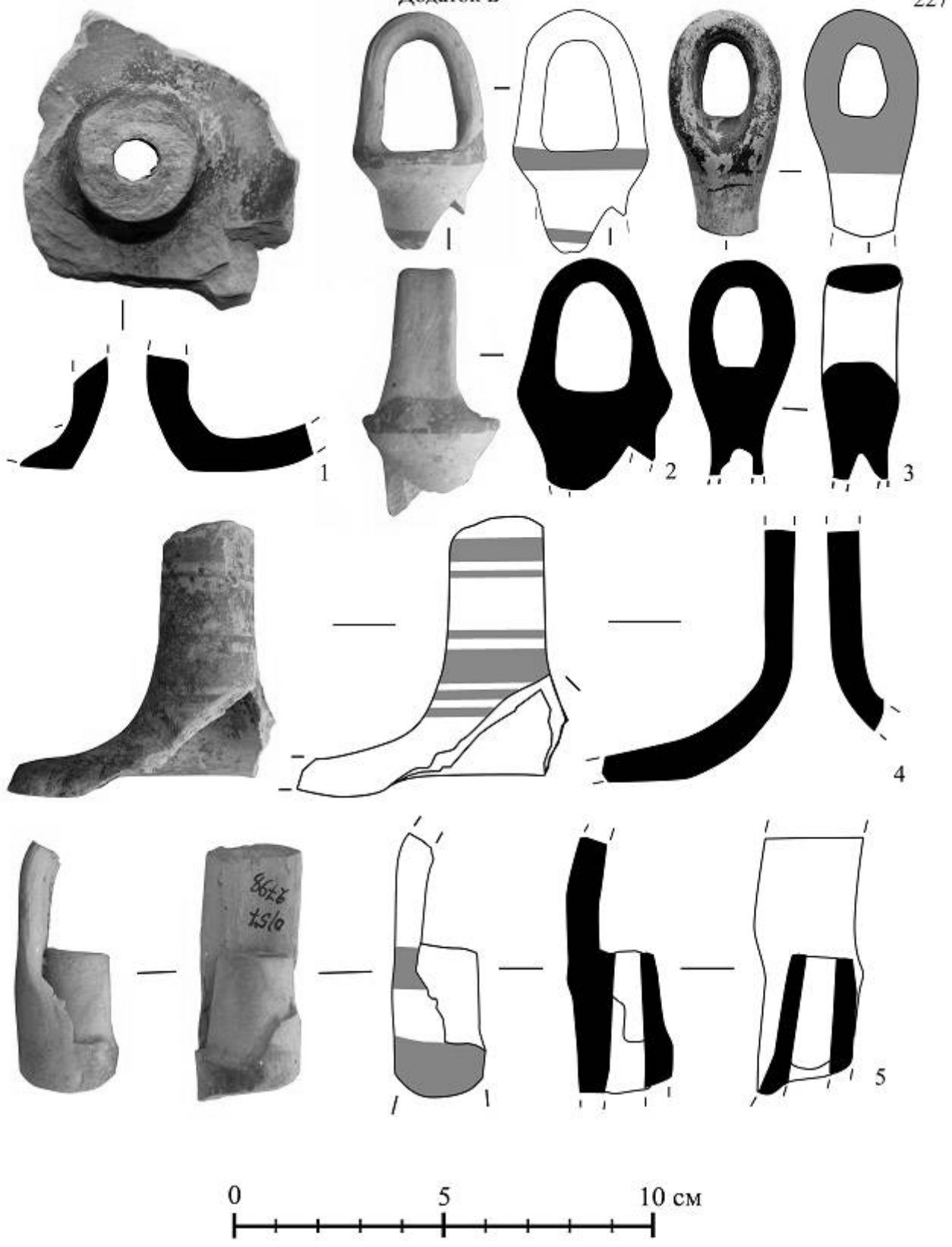

Рис. 49. Світильники з глини.

Тип 16: В1:1 - О-68/1615; 2 - О-67/1524; 3 - О-71/294; 4 - О-87/НГСС/751; 5 - О-57/2798.

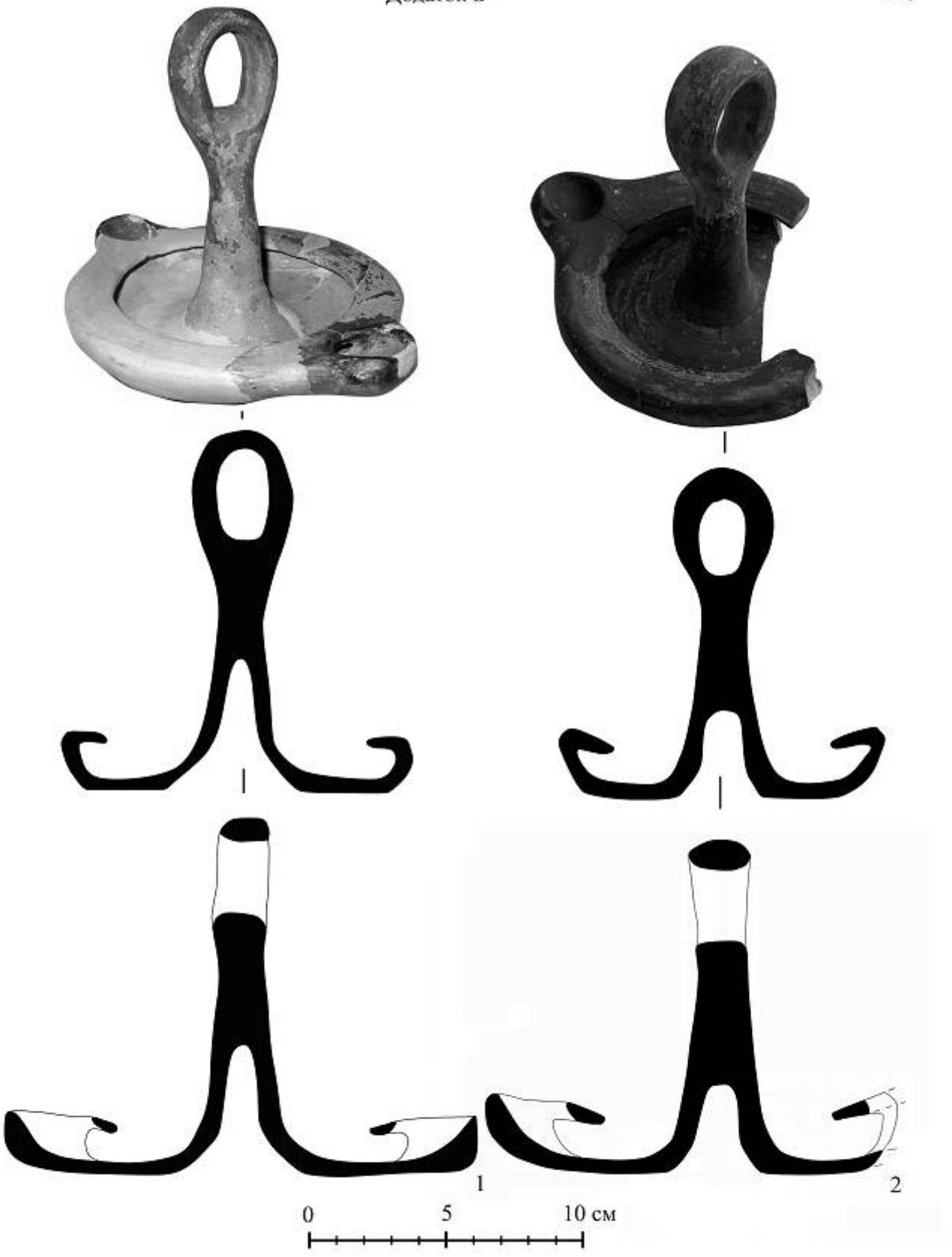

Рис. 50. Світильники з глини.
Тип 16: В2:1 - 402; 2 - О-2012/Р-25/1341.

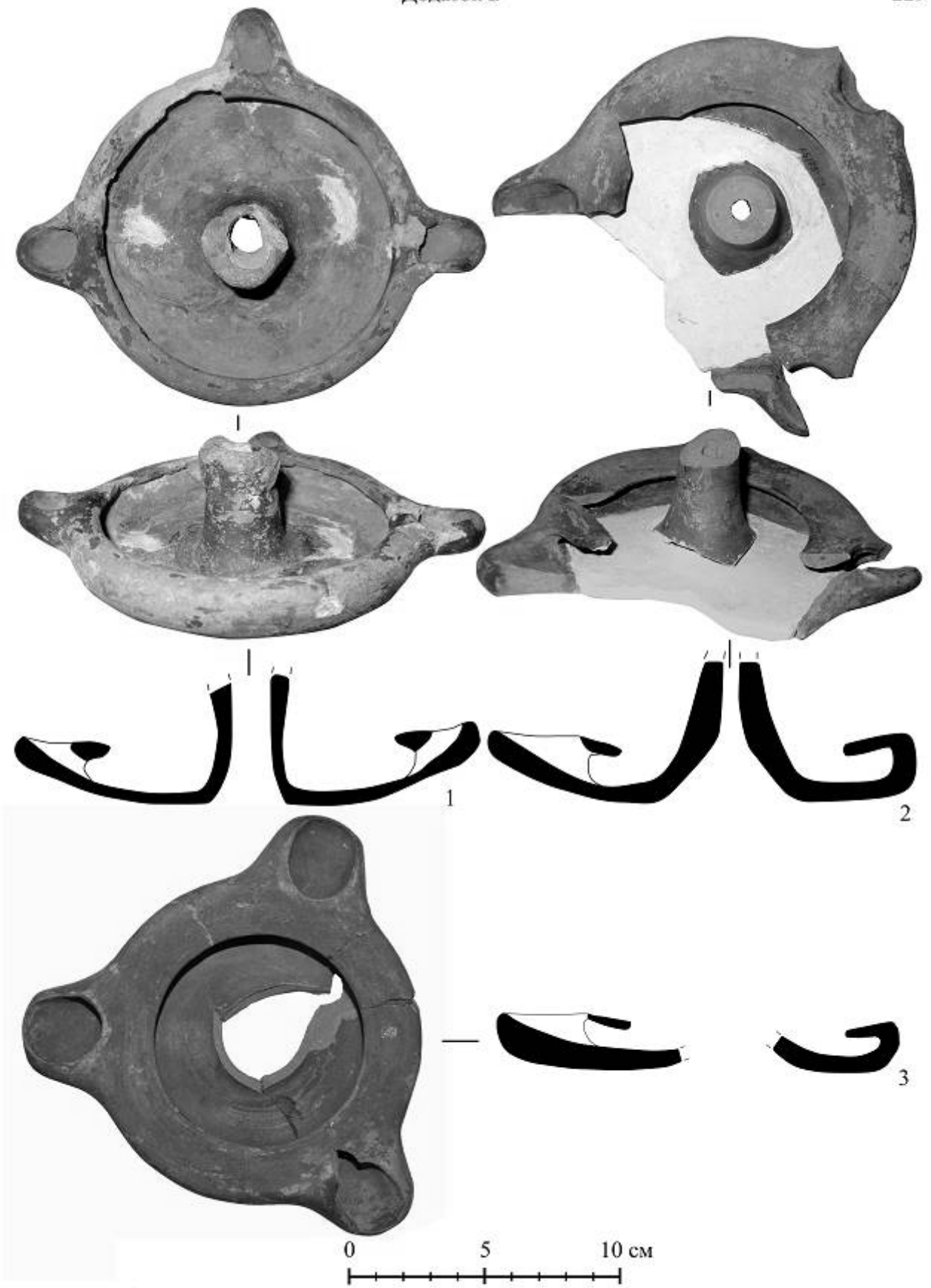

Рис. 51. Світильники з глини.
Тип 16: В2:1 - Б5/250/3021; 2 - АБ-75/731; 3 - О-73/ЮЗА/240.

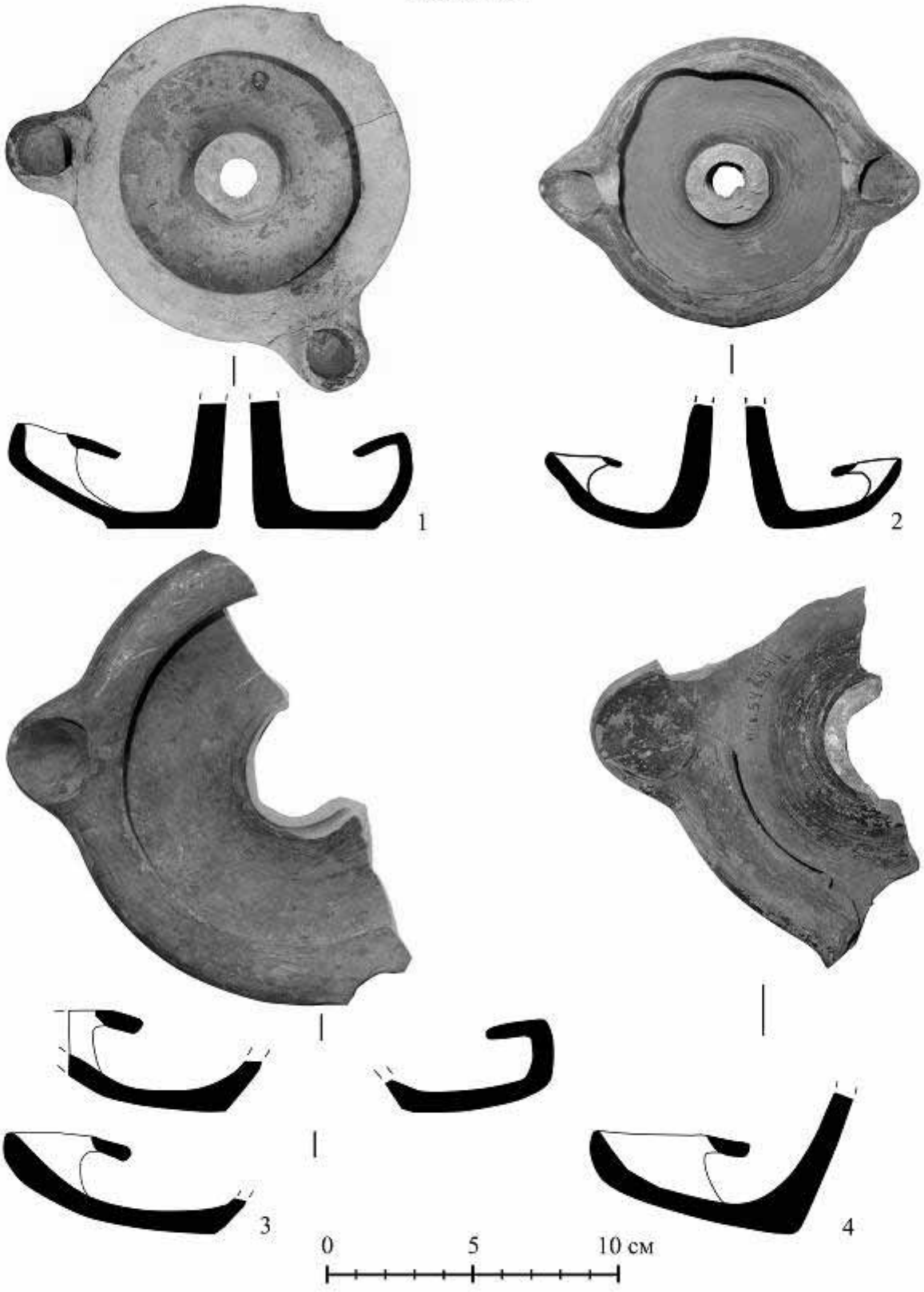

Рис. 52. Світильники з глини.
Тип. 16: В2:1 - О-63_1714; 2 - О-38/3023/Б5/1039; 3 - О-77/ЮЗА/194; 4 - О/54684.

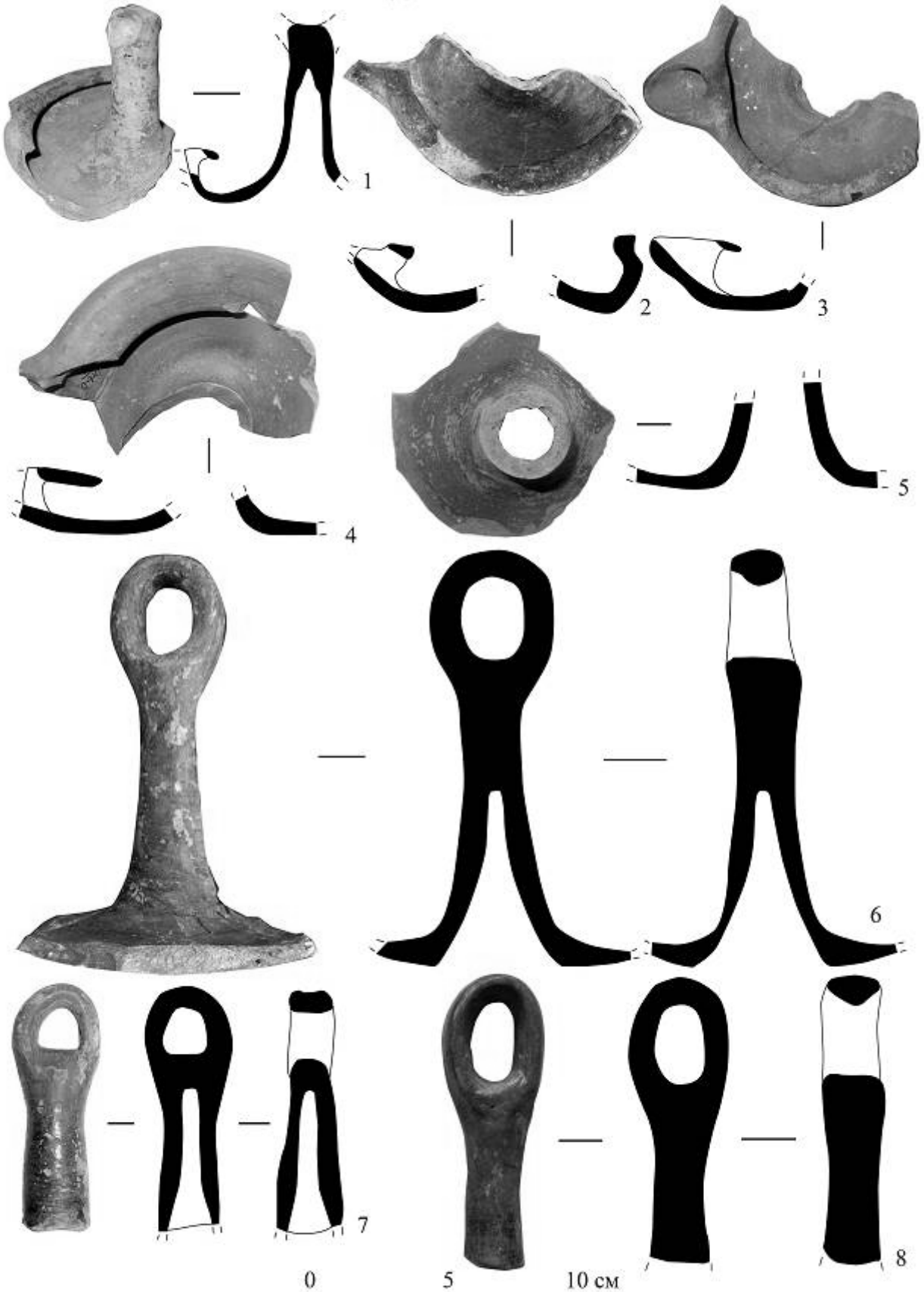

Рис. 53. Світильники з глини.
Тип 16: В2:1 - АБ/41442; 2 - О-39/646; 3 - АБ/41434+41444; 4 - О-74/АГД/199; 5 - О-2000/Р-25/2232; 6 - О-58/2573; 7 - АБ-75/35; 8 - О-87/Некр/410.

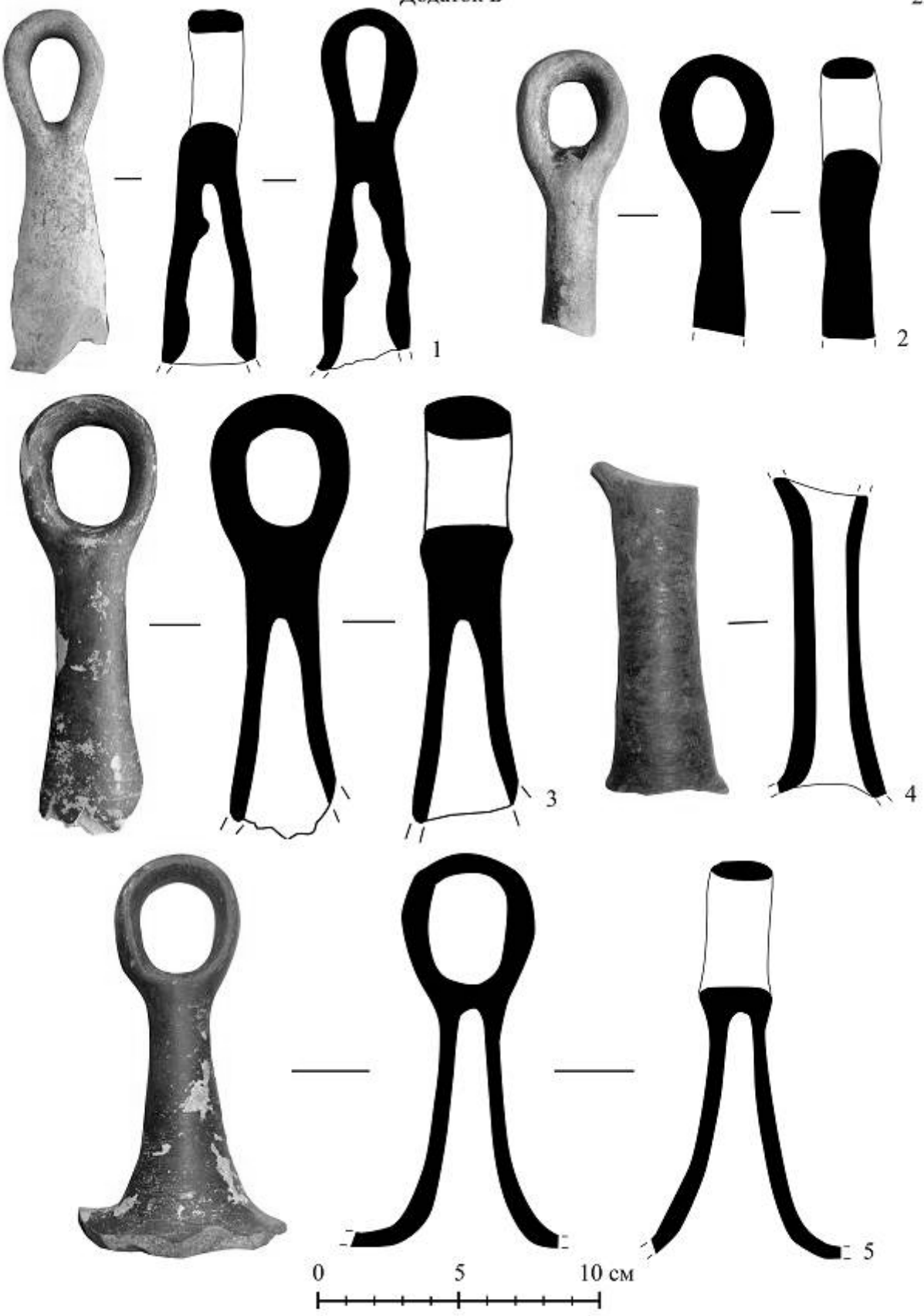

Рис. 54. Світильники з глини.
Тип 16: В2: 1 - О-47/3763; 2 - О-56/306; 3 - О-55/2416; 4 - АБ-75/984; 5 - О-2000/Р-25/2495.

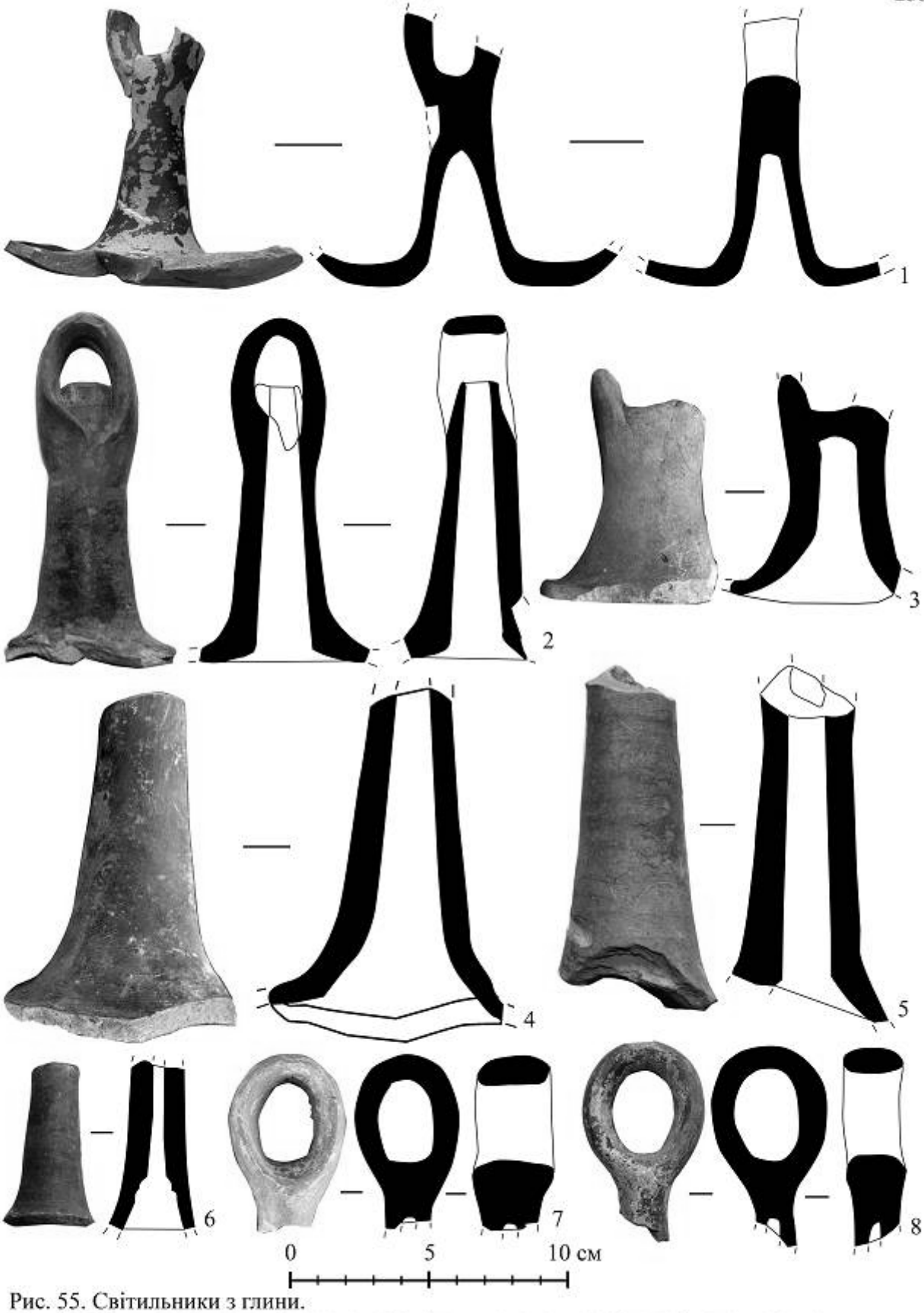

Рис. 55. Світильники з глини.
Тип 16: В2: 1 - О-2012/Р-25/1342; 2 - О-87/Некр 272; 3 - О-90/АГД/156; 4 - О/Бн3; 5 - О-86/Некр/233; 6 - О-2012/Р-25/1355; 7 - ОЛ-49/1072; 8 - АБ-71/216.

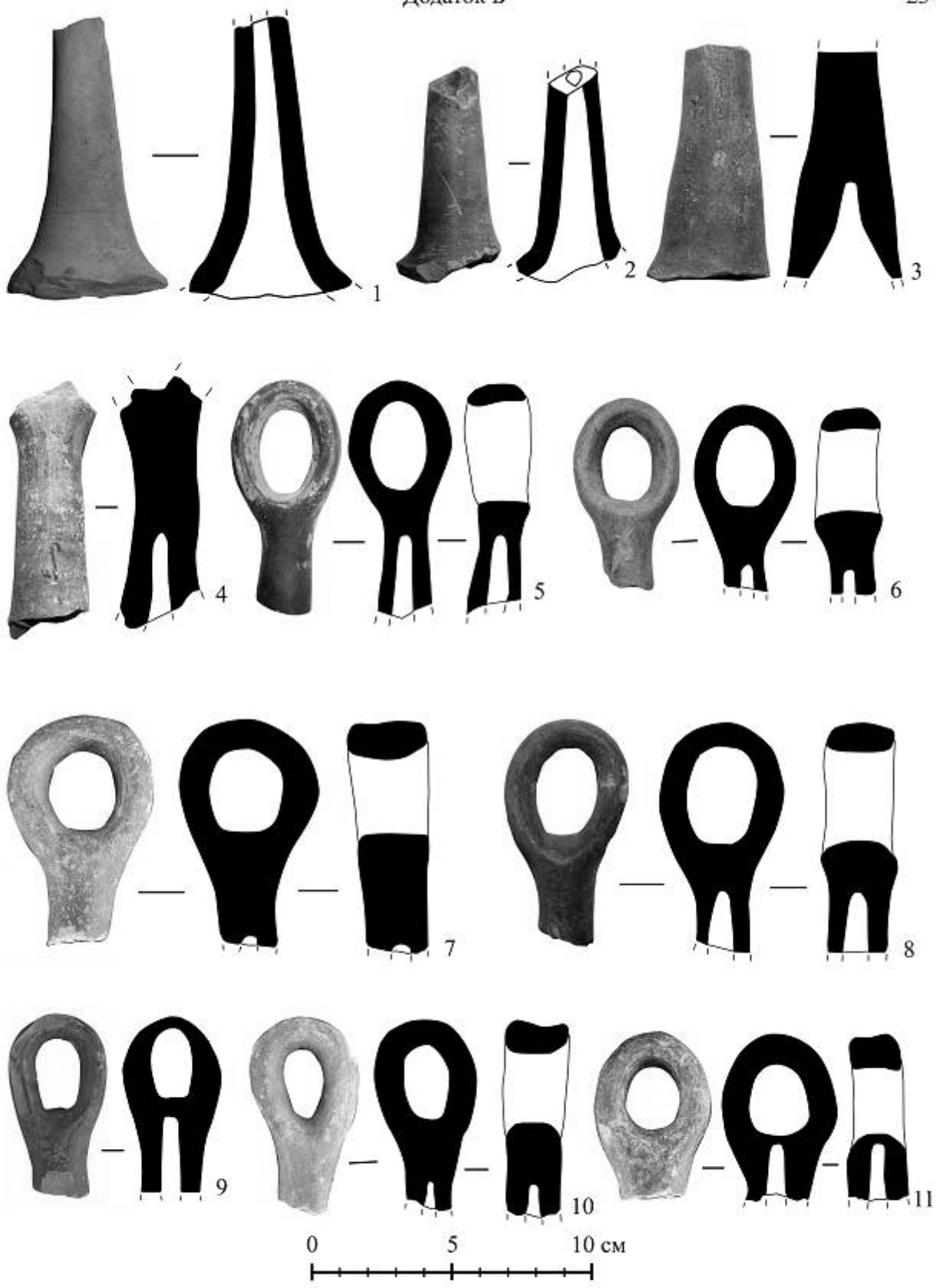

Рис. 56. Світильники з глини.
Тип 16: В2:1 - О-73/С-3/333; 2 - О-68/34; 3 - О-86/Некр/253; 4 - О-69/904; 5 - АБ-79/266; 6 - АБ-74/98; 7 - О-48/3971; 8 - О-62/355; 9 - О-62/3363; 10 - О-38/648; 11 - О-48/2069.

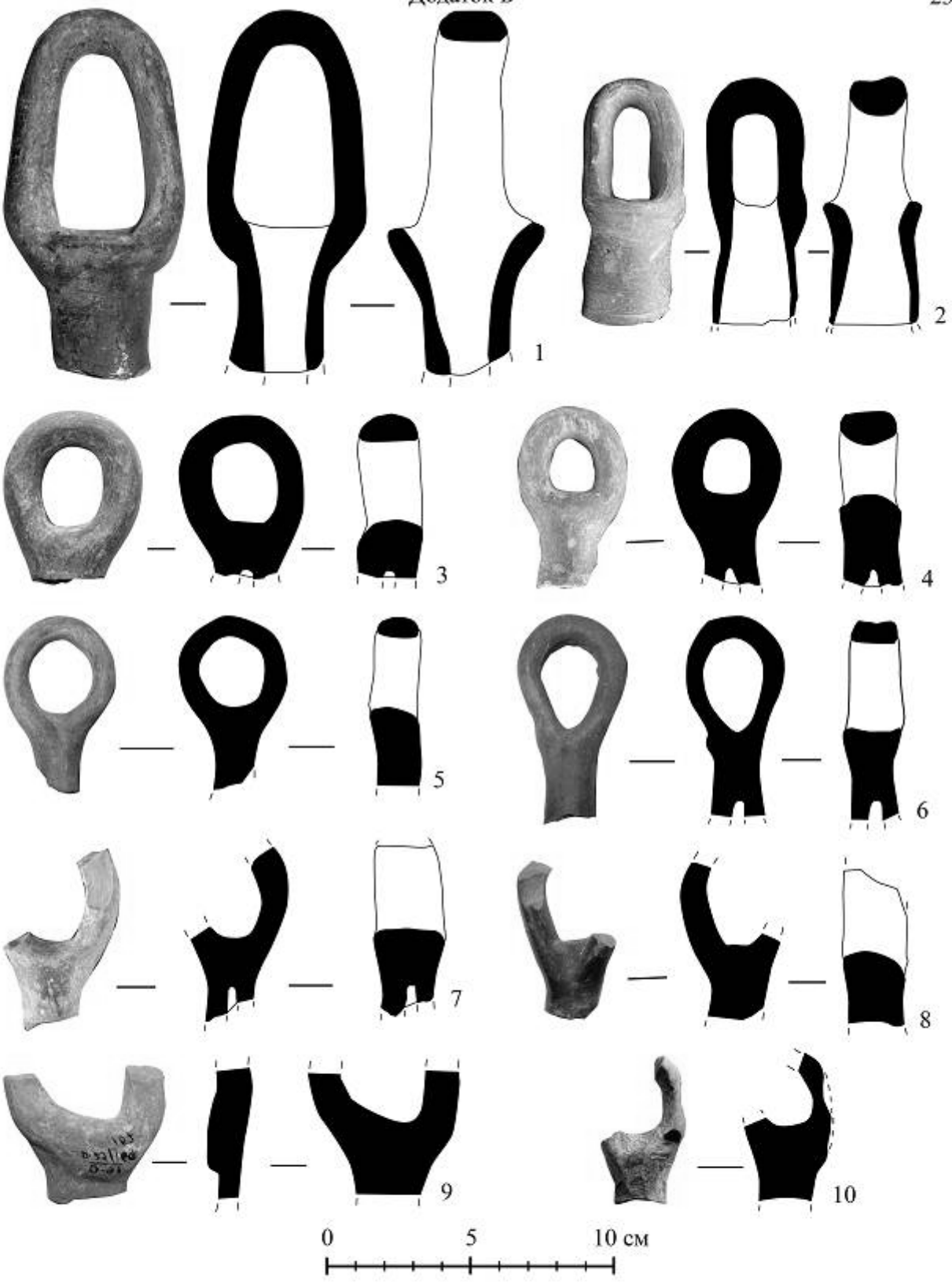

Рис. 57. Світильники з глини.
Тип 16: В2:1 - АБ-79/19; 2 - О-46/2113; 3 - О-56/305; 4 - О-48/7653; 5 - О-98/Р-25/2990; 6 - О-2003/Р-25/220; 7 - О-51/3830; 8 - О-2013/Р-25/385; 9 - О-97/Р-25/167; 10 - ПО-83/ Черт7/21/125.

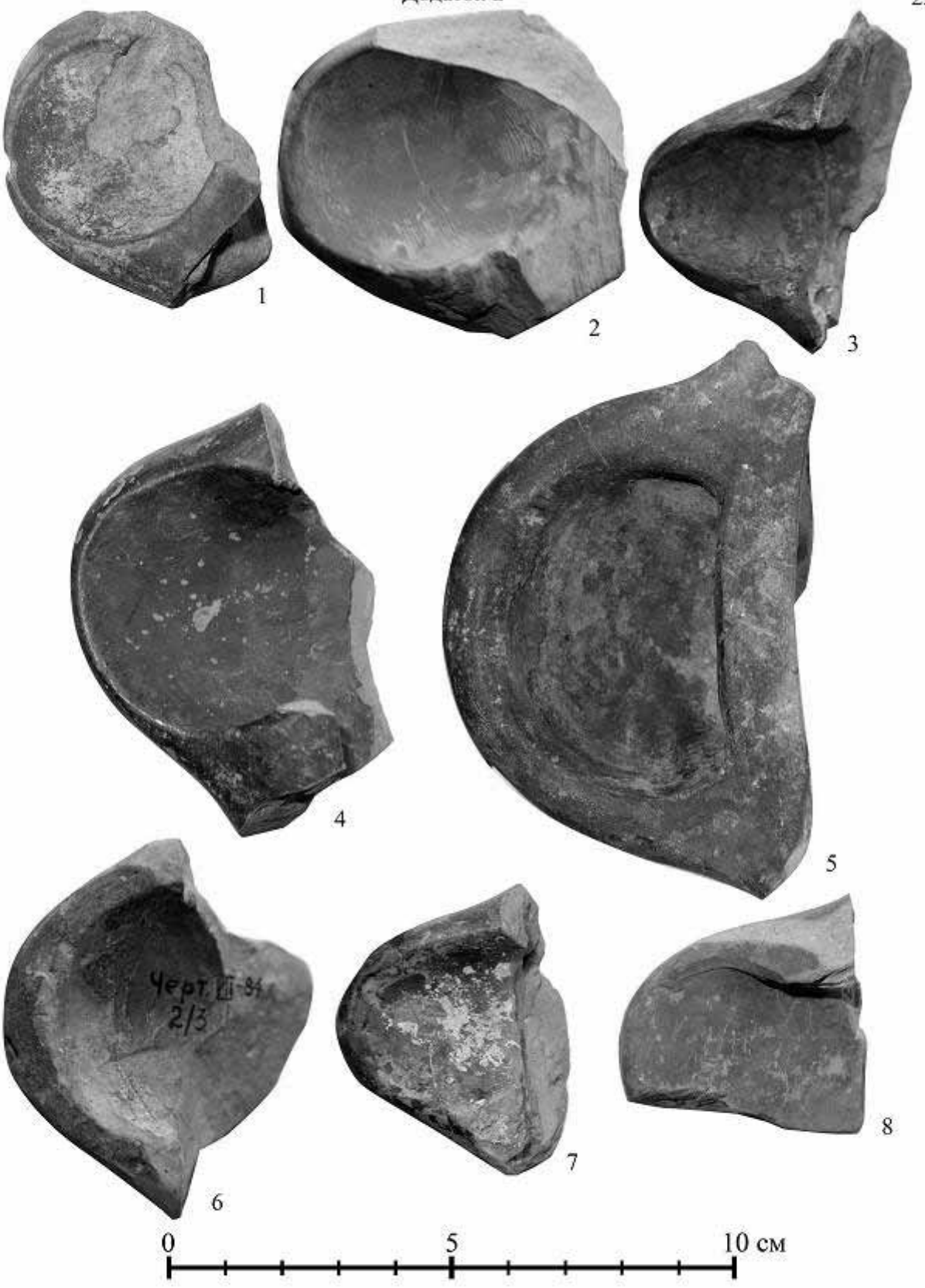

Рис. 58. Світильники з глини.
Тип 16: В2:1 - АБ/41440; 2 - О-70/Бн; 3 - О-87/Некр/266; 4 - О-2000/Р-25/2268; 5 - О-1928/А-2515; 6 - Черт.7-84/2/3; 7 - О-2013/Р-25/1058; 8 - О-89/Р-25/2013.

Рис. 59. Світильники з глини.
Тип 16: В2:1 - О-2007/Р-25/911; 2 - АБ/41473; 3 - О-91/НГС/704; 4 - Бн.

Рис. 60. Світильники з глини.
Тип 18: 1 - О-?/1289/А-1250; 2 - О-66/1212; 3 - О-87/ЮЗА/160.

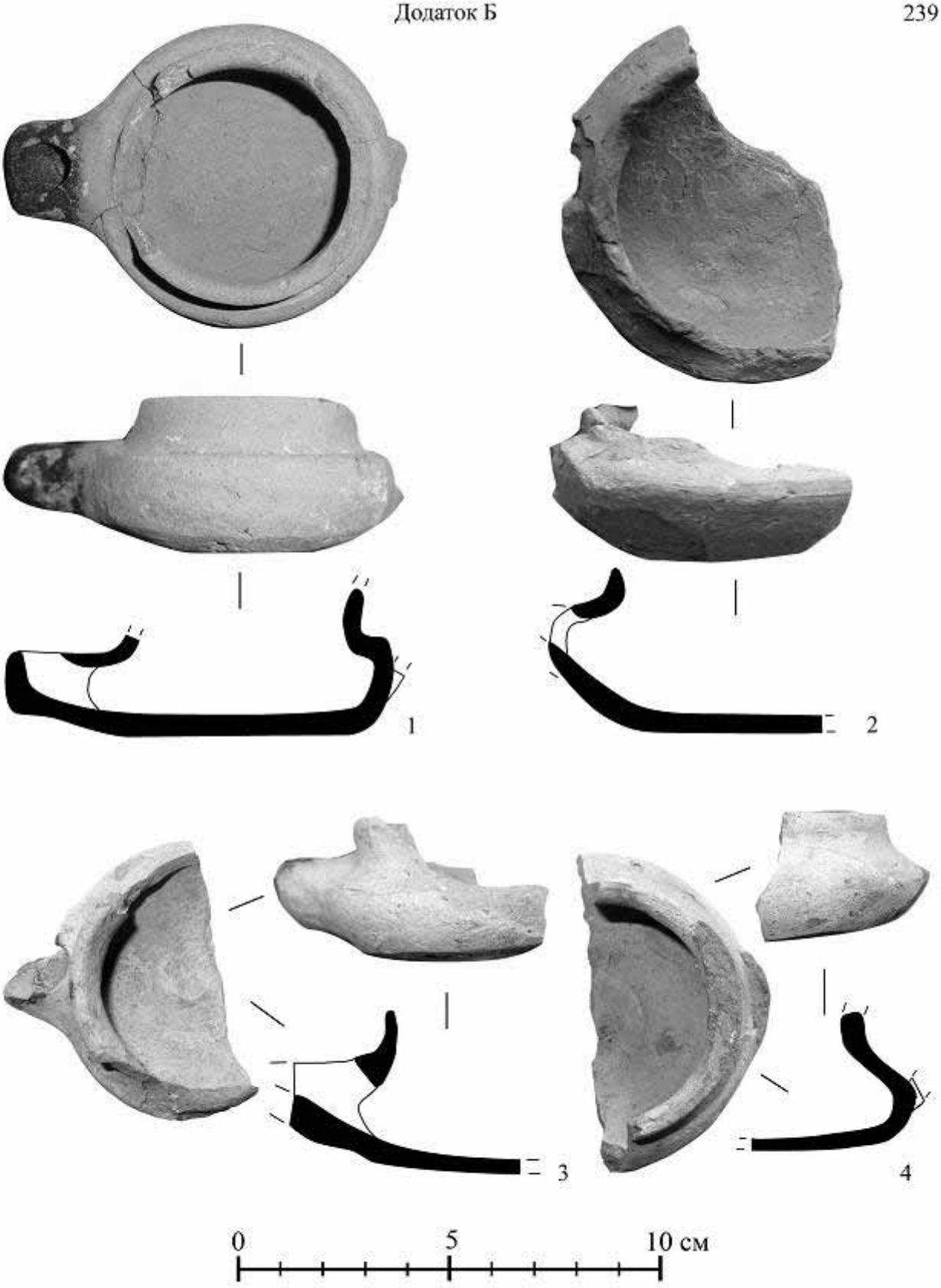

Рис. 61. Світильники з глини.
Тип 18: 1 - О-2005/НГС/629; 2 - О-2007/Некр ЮЗ/62/ф.№9429; 3 - О-72/ЮЗА/200; 4 - О-71/1600.

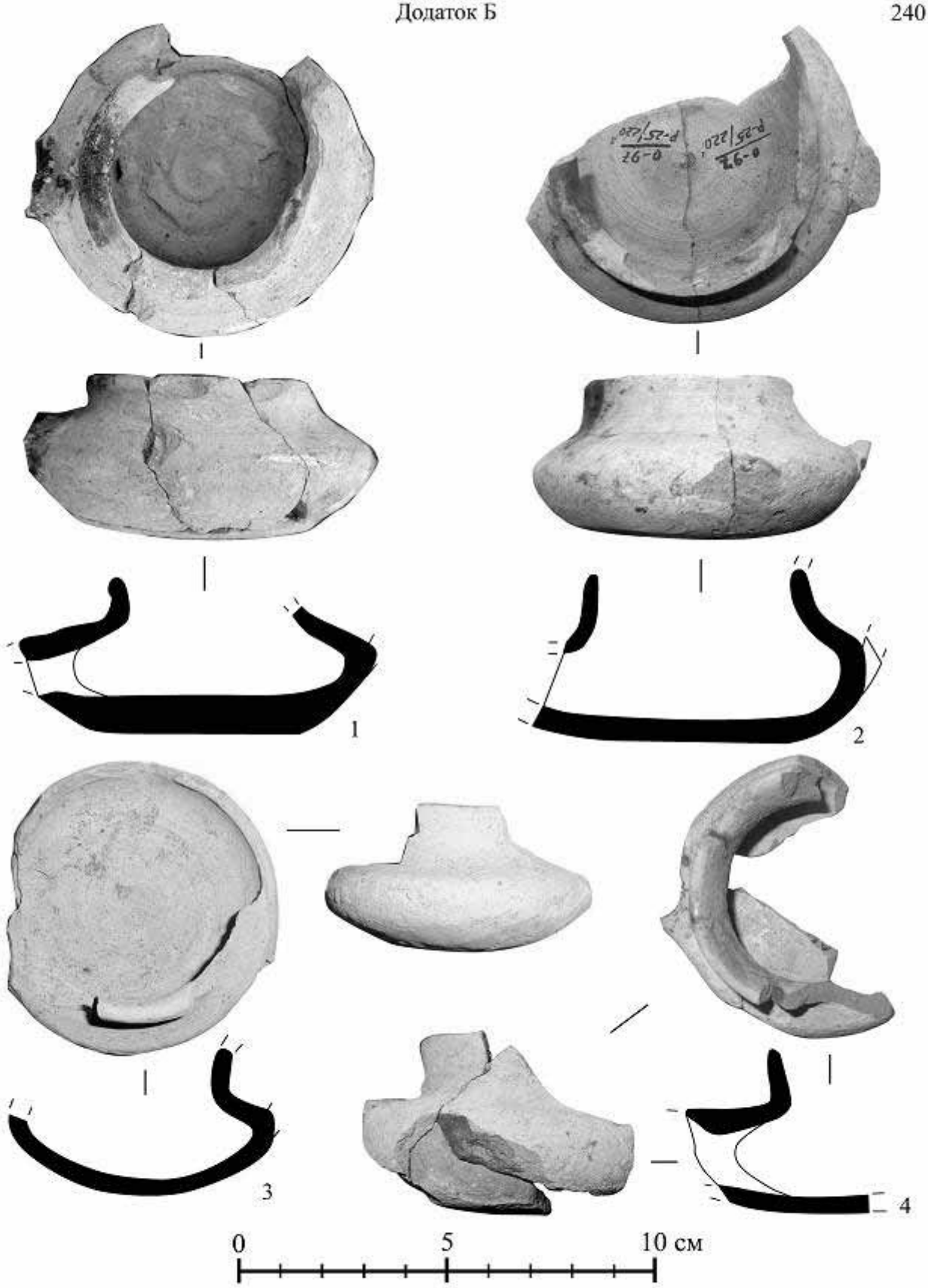

Рис. 62. Світильники з глини.
Тип 18: 1 - О-59/3699; 2 - О-97/Р-25/220; 3 - О-2001/НГС/712; 4 - АБ-77-80/353.

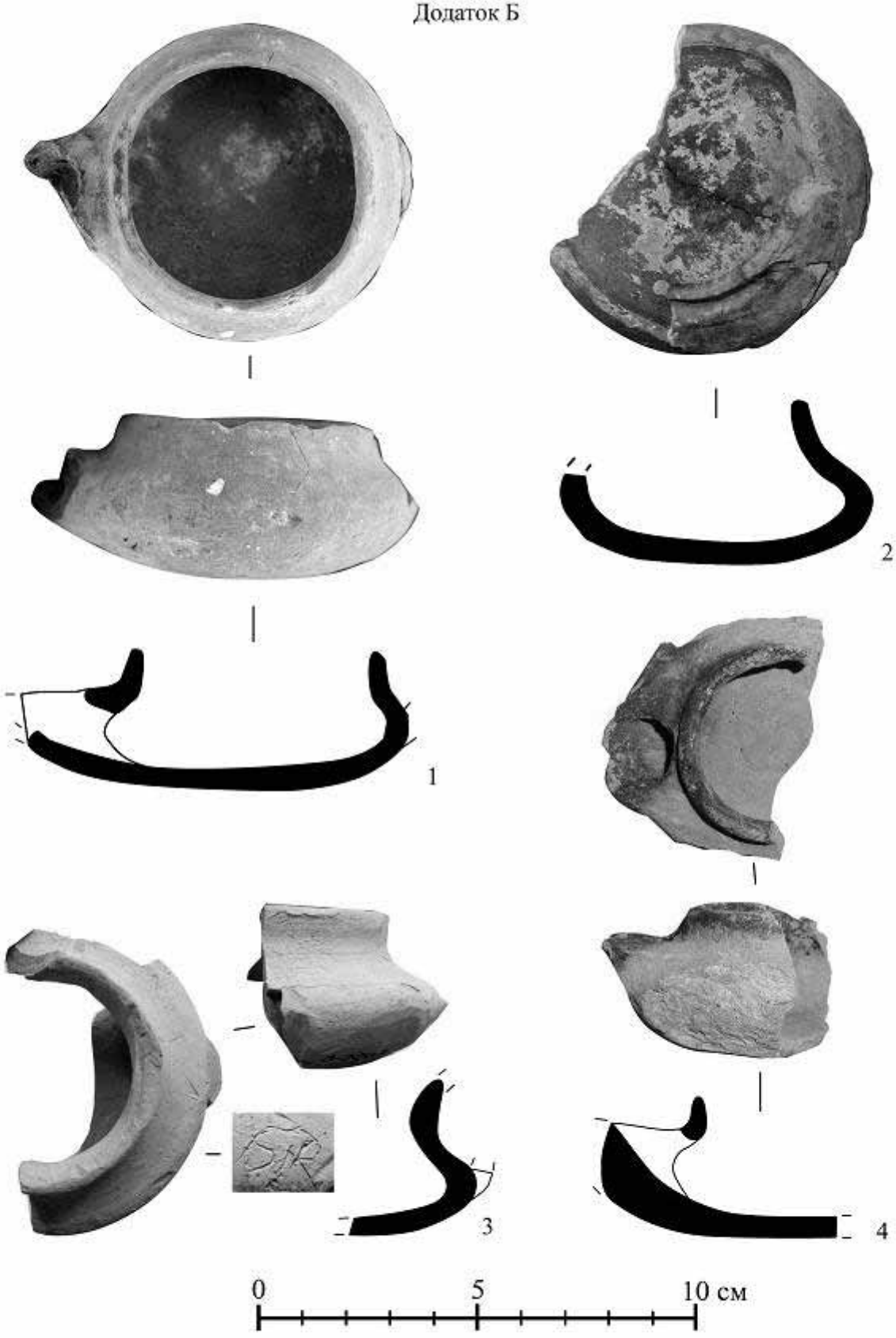

Рис. 63. Світильники з глини.
Тип 18: 1 - О-40//367; 2 - О-38/815/Б5/94; 3 - О-2007/Некр ЮЗ/54/ф.№9437; 4 - О-2004/НГС/
'207.

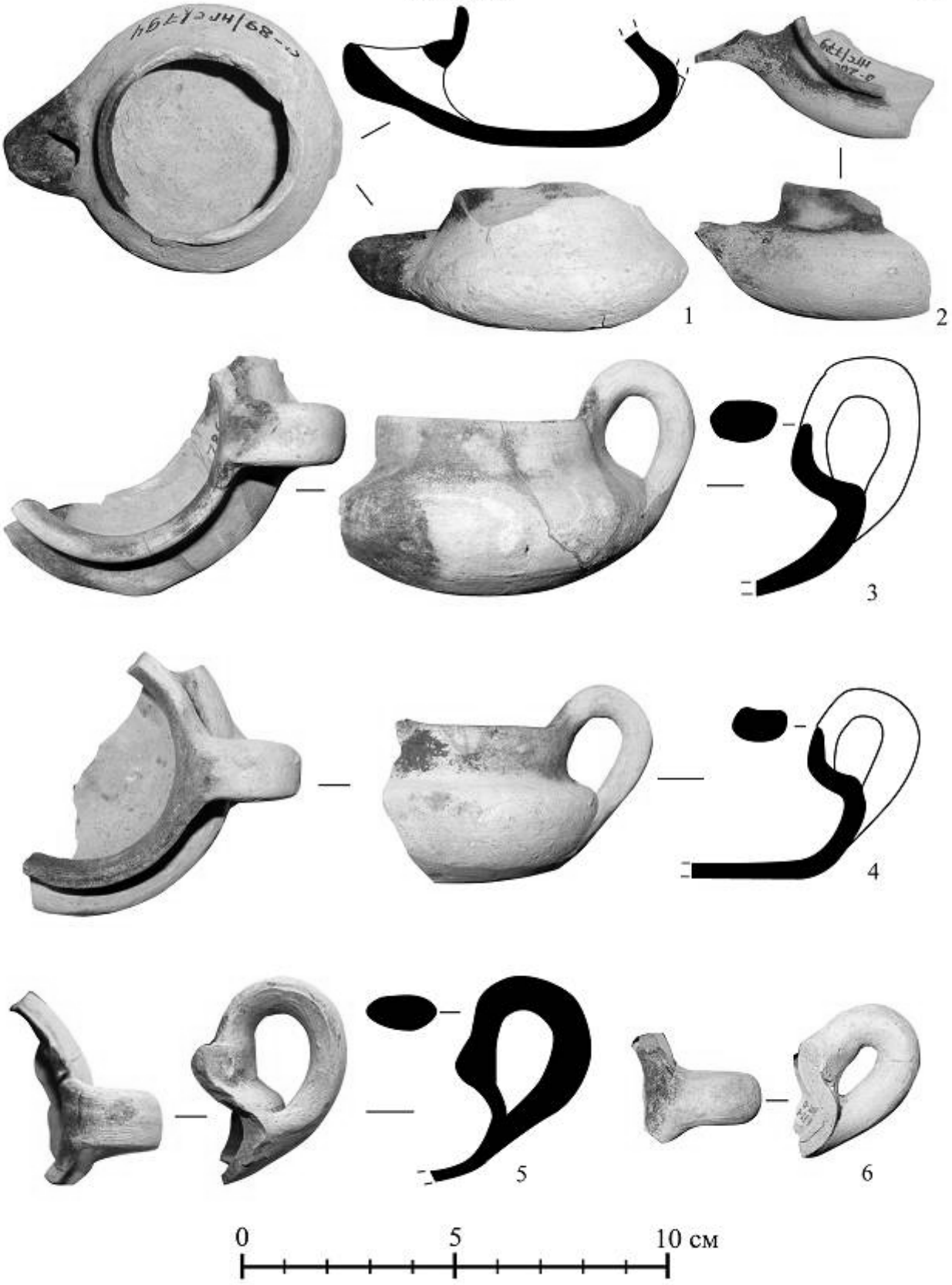

Рис. 64. Світильники з глини.

Тип 18: 1 - О-89/НГС/794; 2 - О-2001/НГС/779; 3 - О-95/Р-25/982; 4 - О-95/Р-25/984; 5 - Кат-94/356; 6 - О-2003/Р-25/91.

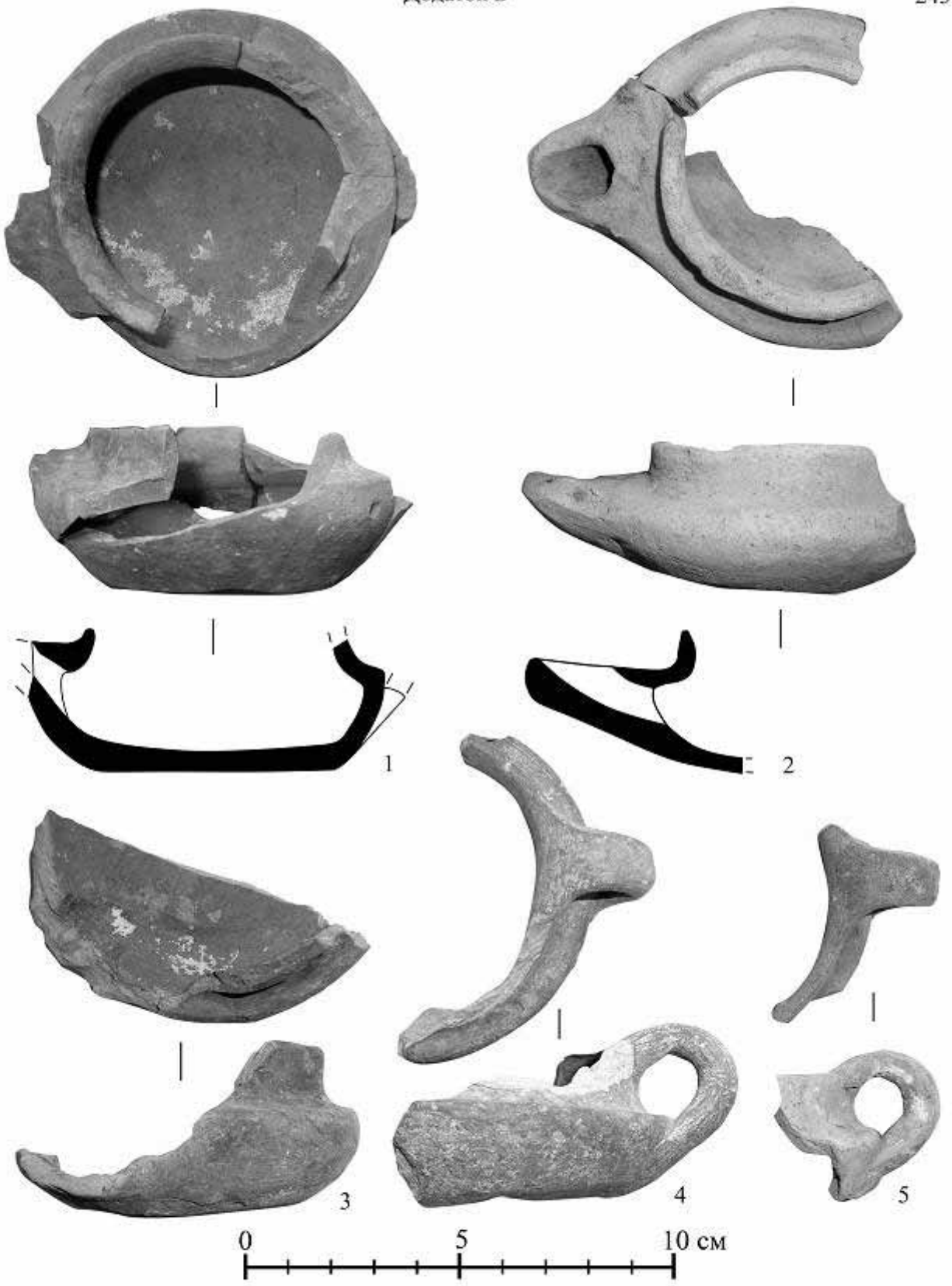

Рис. 65. Світильники з глини.
Тип 18: 1 - О-72/ЮЗА/169(1); 2 - О-87/НГСС/715; 3 - О-2006/Некр ЮЗ(УС)/78; 4 - О-91/НГС/НГС/239; 5 - КІІЗ-85/64.

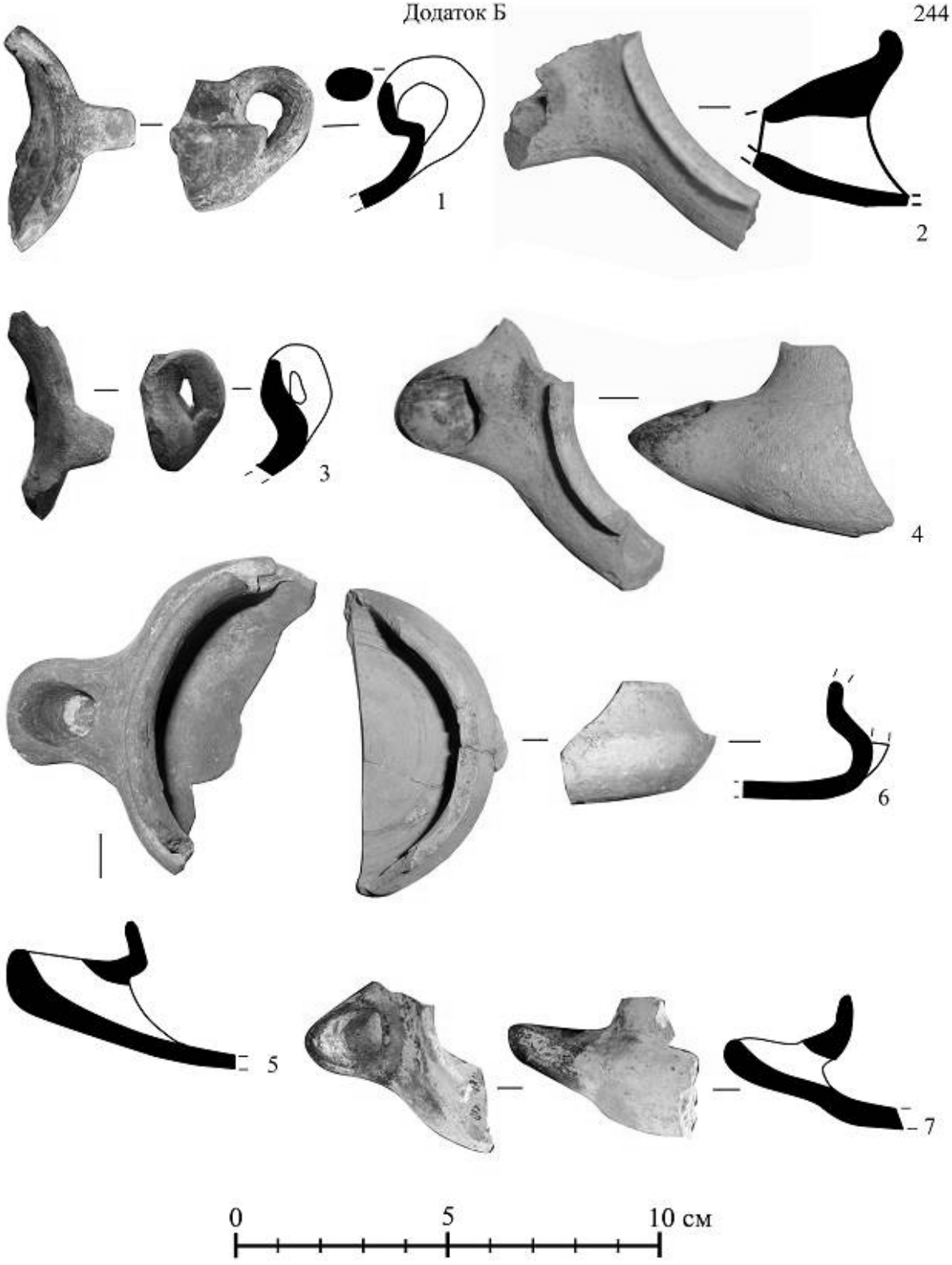

Рис. 66. Світильники з глини.
Тип 18:1 - О-39/566; 2 - О-63/1484; 3 - О-75/АГД/483; 4 - О-96/НГС/66; 5 - О-98/Р-25/3152; 6 - О-94/НГС/656; 7 - О-59/1074.

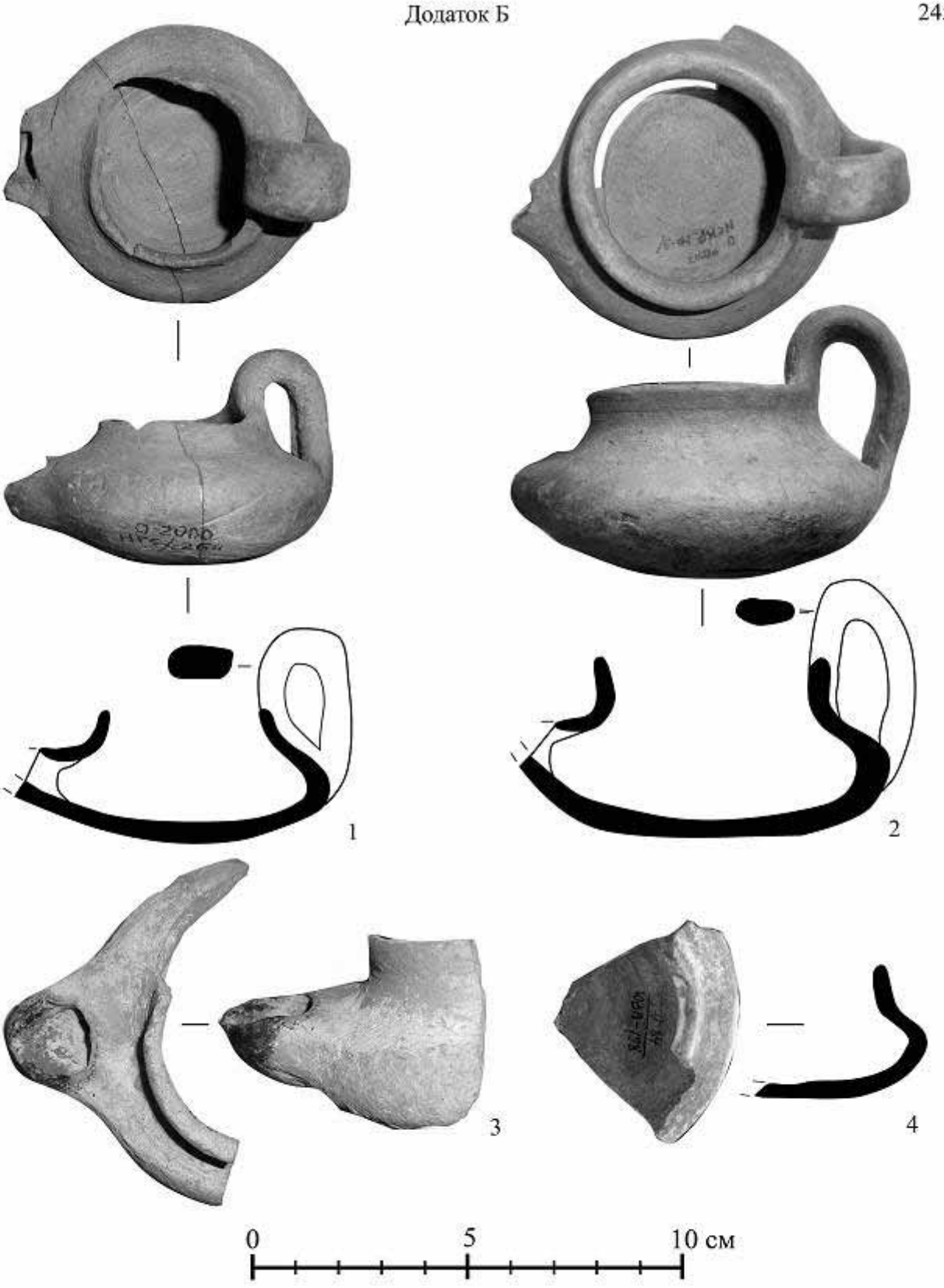

Рис. 67. Світильники з глини.
Тип 18: 1 - О-2000/НГС/264; 2 - О-2007/Некр ЮЗ/12/Ф.№9430; 3 - О-98/АГД/112; 4 - О-84/ЮЗА/158.

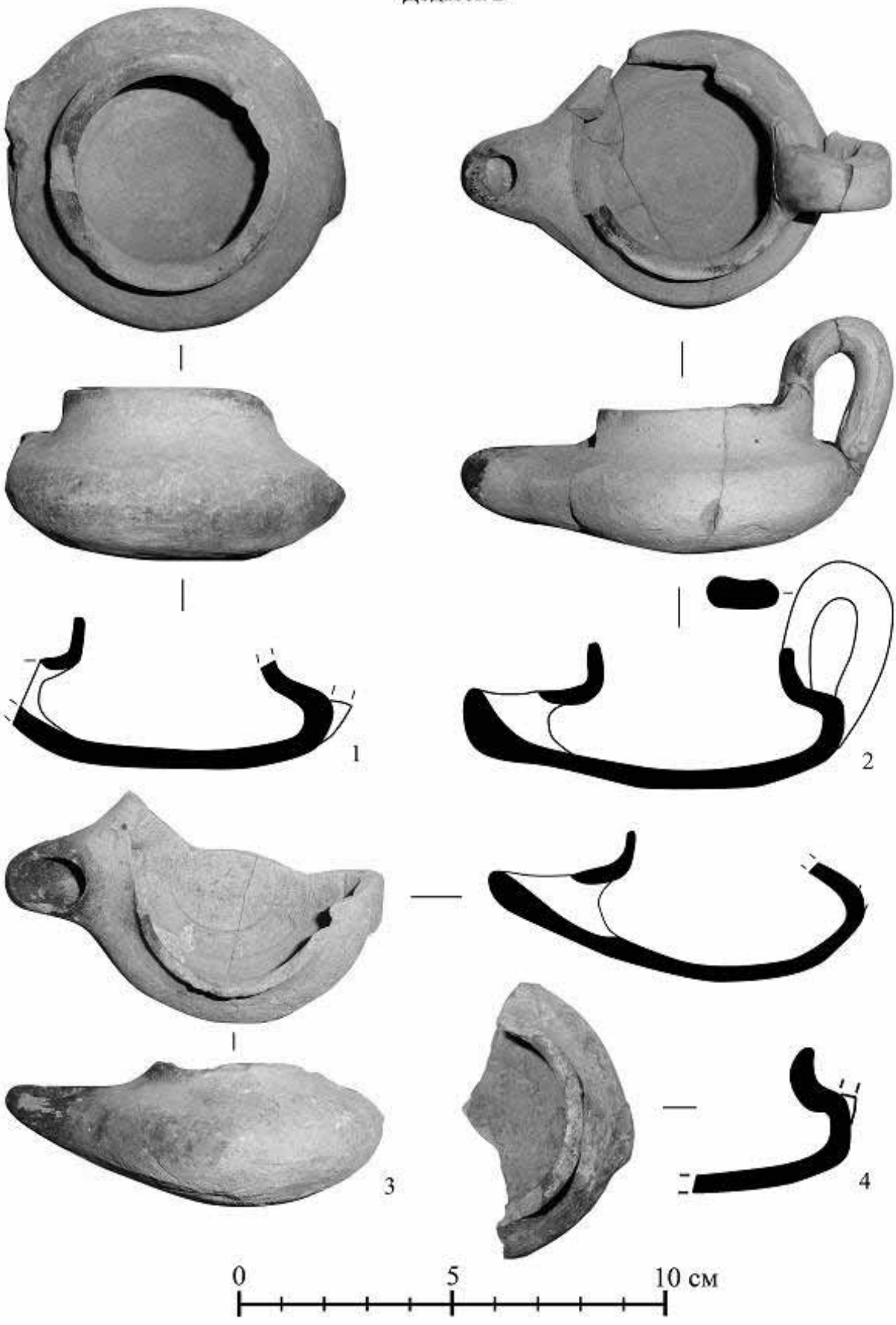

Рис. 68. Світильники з глини.
Тип 18:1 - Коз-XII-88/44; 2 - О-2000/НГС/212; 3 - О-2001/НГС/886; 4 - О-35/1638;Б2-2423.

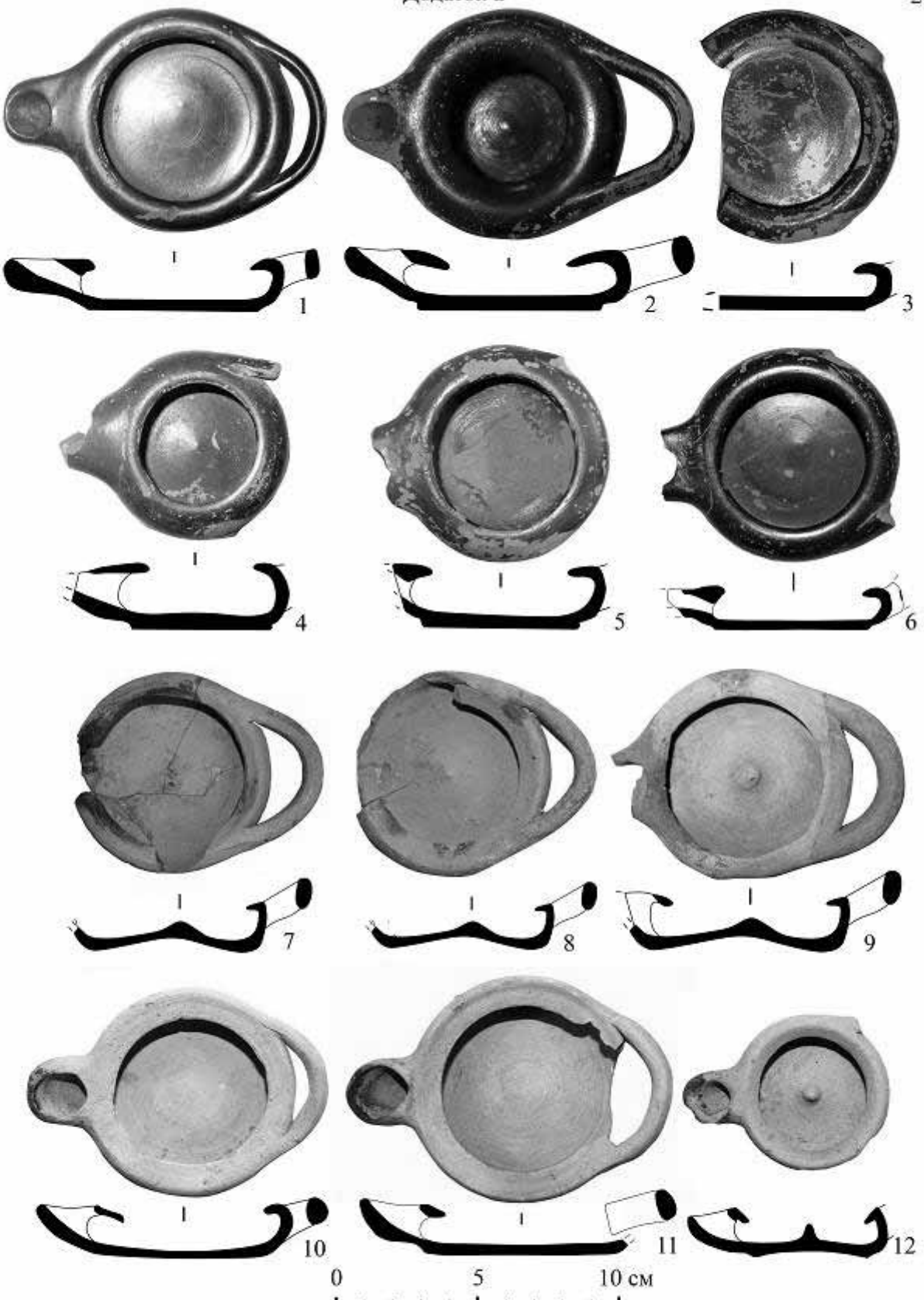

Рис. 69. Світильники з глини.
Тип 20: В1: 1 - О-22289; 2 - О-1920/130/А-5917; 3 - О-88/АГД/294; 4 - О-22291; 5 - О-1927/4018/А-2189; 6 - АБ-64/1120; В2: 7 - О-59/1209; 8 - О-73/С-3/216; 9 - АБ-41606; 10 - Кат-94/970;11 - О-97/Некр/545; 12 - О-87/ЮЗА/67.

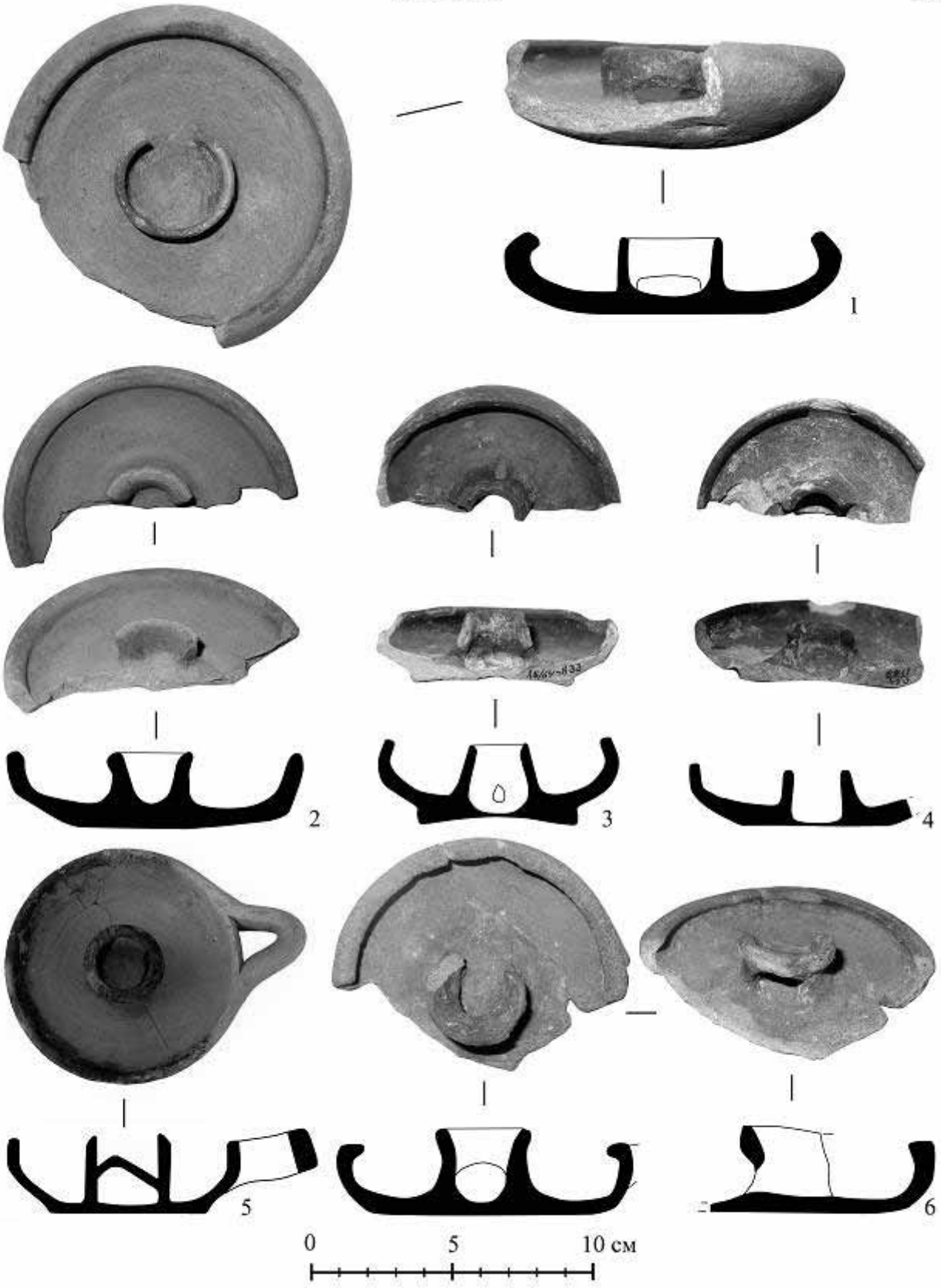

Рис. 70. Світильники з глини.
Тип 21:1 - О-87/АГД/869; 2 - АБ/41461; 3 - АБ-64/833; 4 - О-64/1189; 5 - О-2011/Р-25/1751; 6 - АБ/41436+41443.

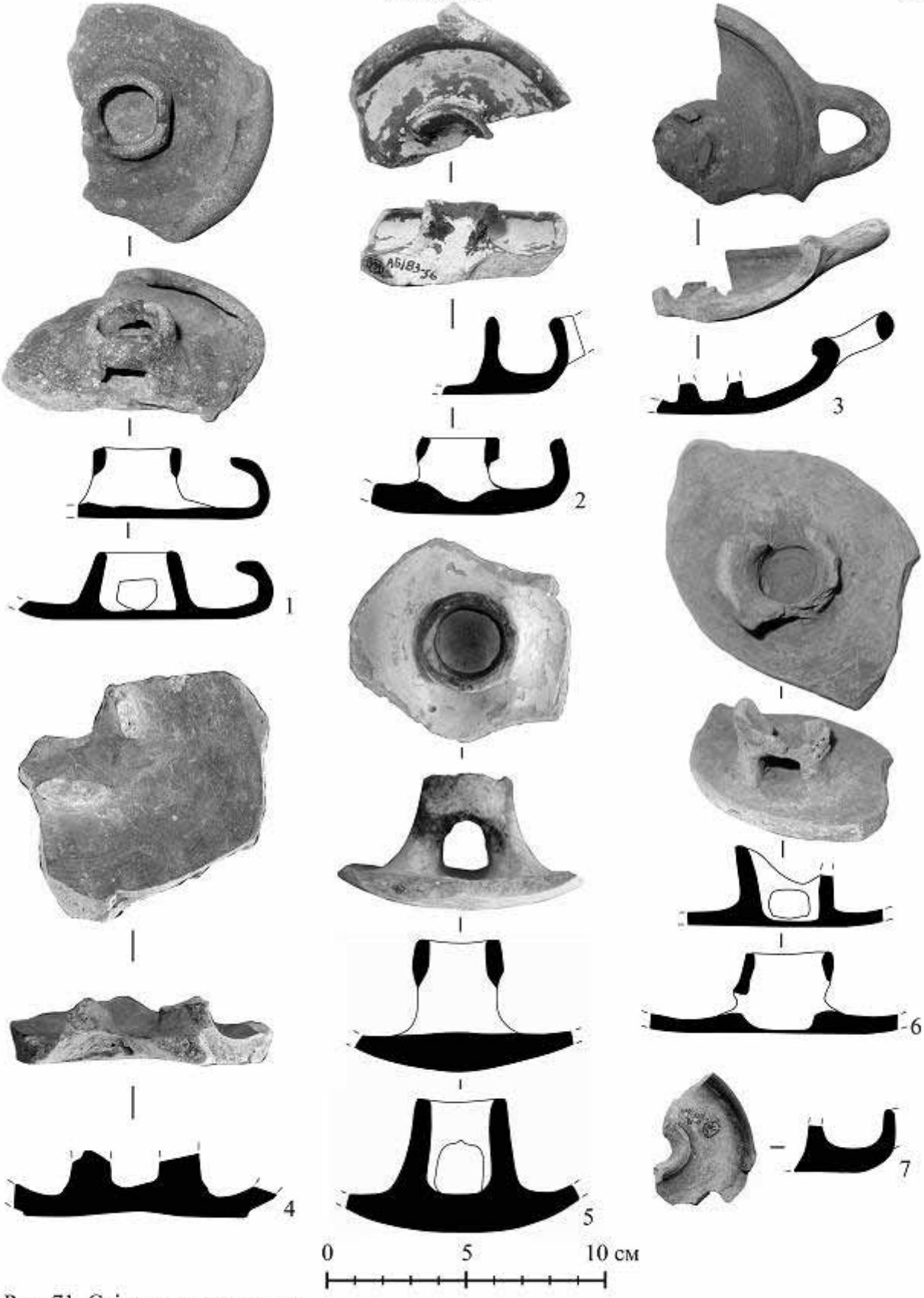

Рис. 71. Світильники з глини.
Тип 21: 1 - АБ/41445; 2 - АБ-83/56; 3 - АБ-69/203; 4 - О-64/2522; 5 - О-2008/Некр/360; 6 - АБ/41436; 7 - О-78/Некр/204.

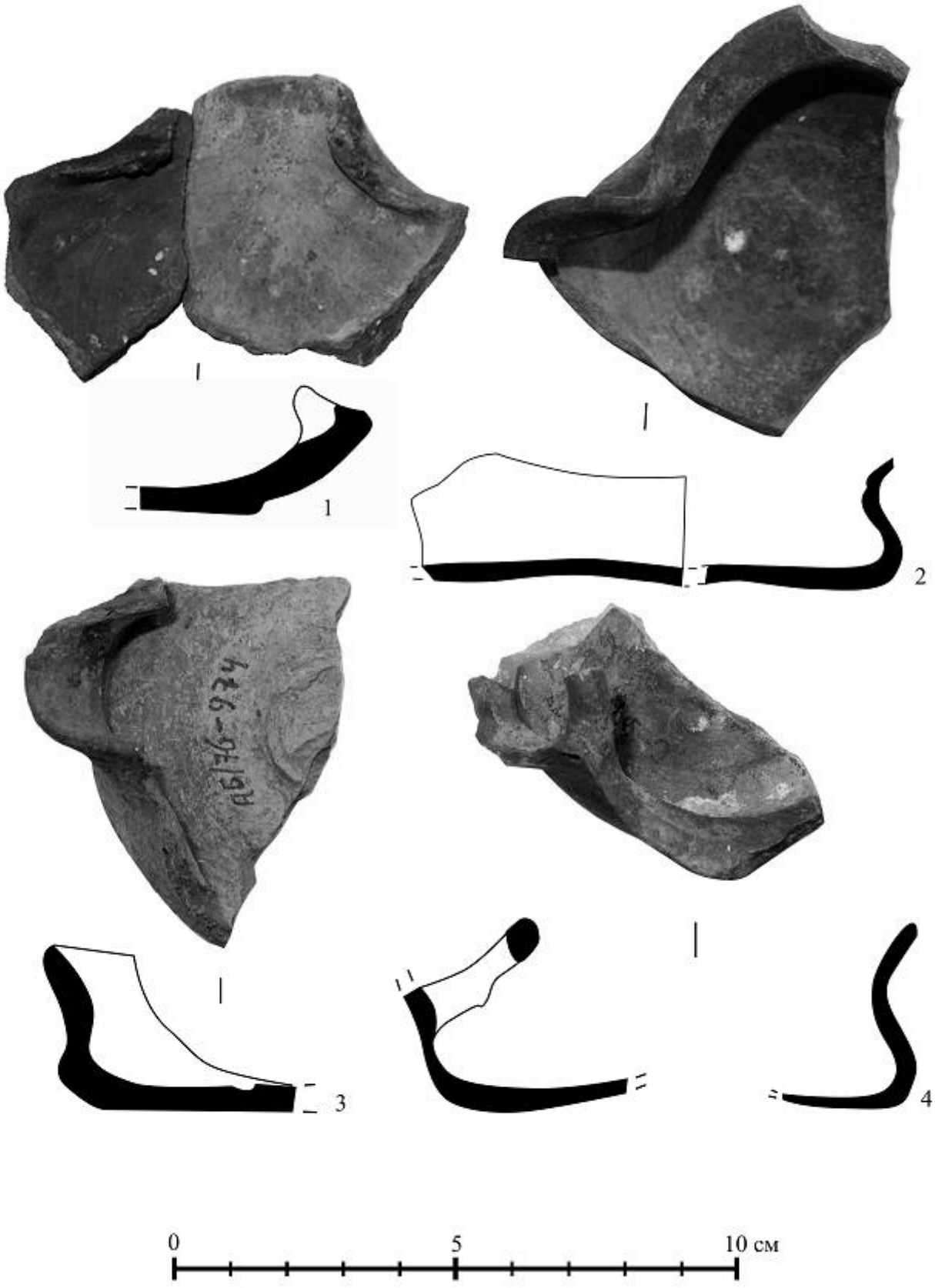

Рис. 72. Світильники з глини.
Тип 22: 1 - О-2012/Р-25/415+906; 2 - О-64/1711; 3 - АБ-76/974; 4 - О-97/Р-25/2514.

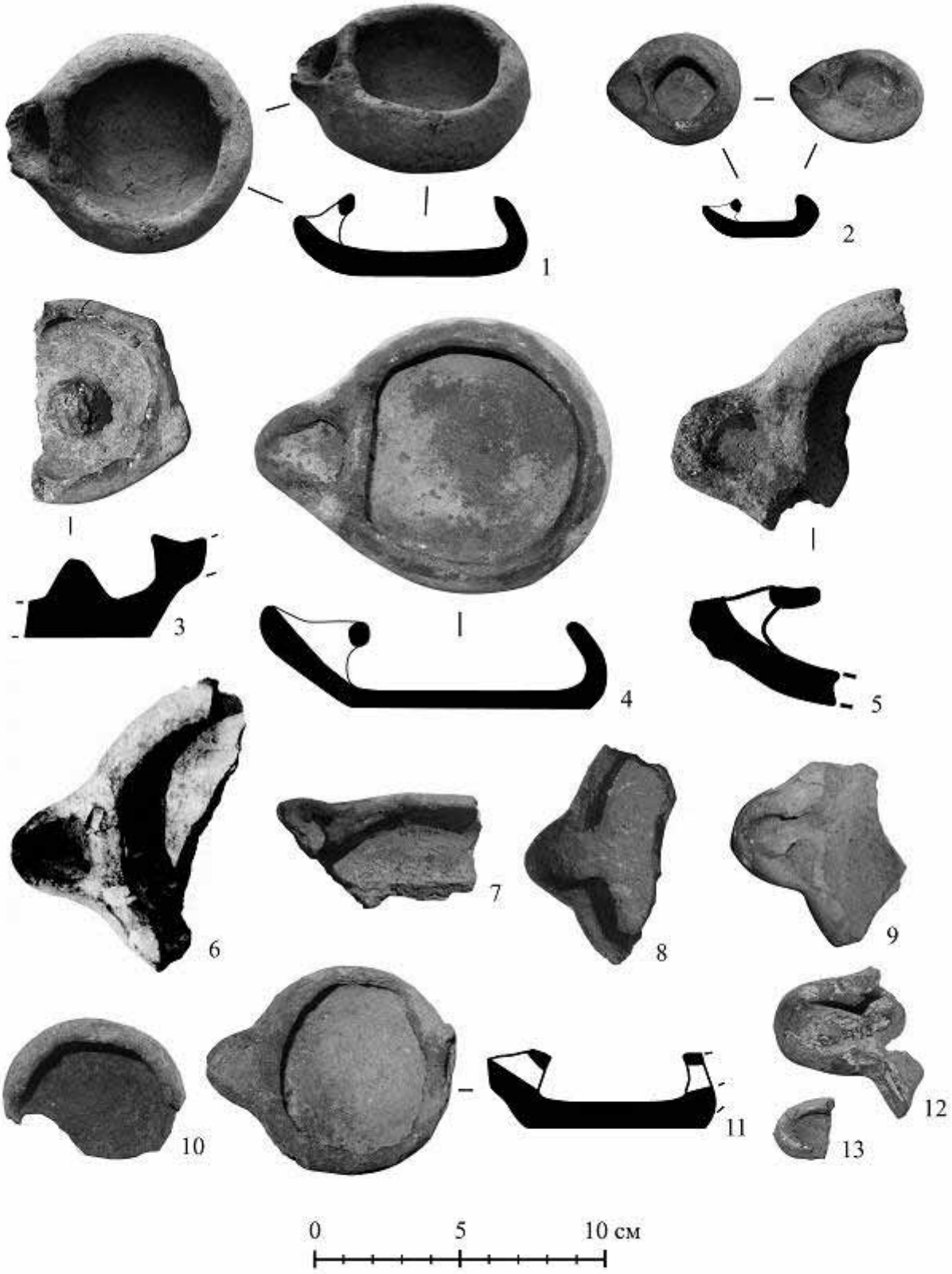

Рис. 73. Ліпні світильники.
Тип 24:
1 - АБ-67/392; 2 - Бн; 3 - Бэ-2006/29/173; 4 - АБ-76/560; 5 - Бэ-2007/04/28; 6 - Бэ-2014/21/154; 7 - Бэ-2010/49/427; 8 - Бэ-2009/29/240; 9 - О-2004/Некр/421; 10 - О-97/Р-25/2018; 11 - О-38-3177/Б5/2481; 12 - О-35/1540/Б2/2449; 13 - О-98/Р-25/457.

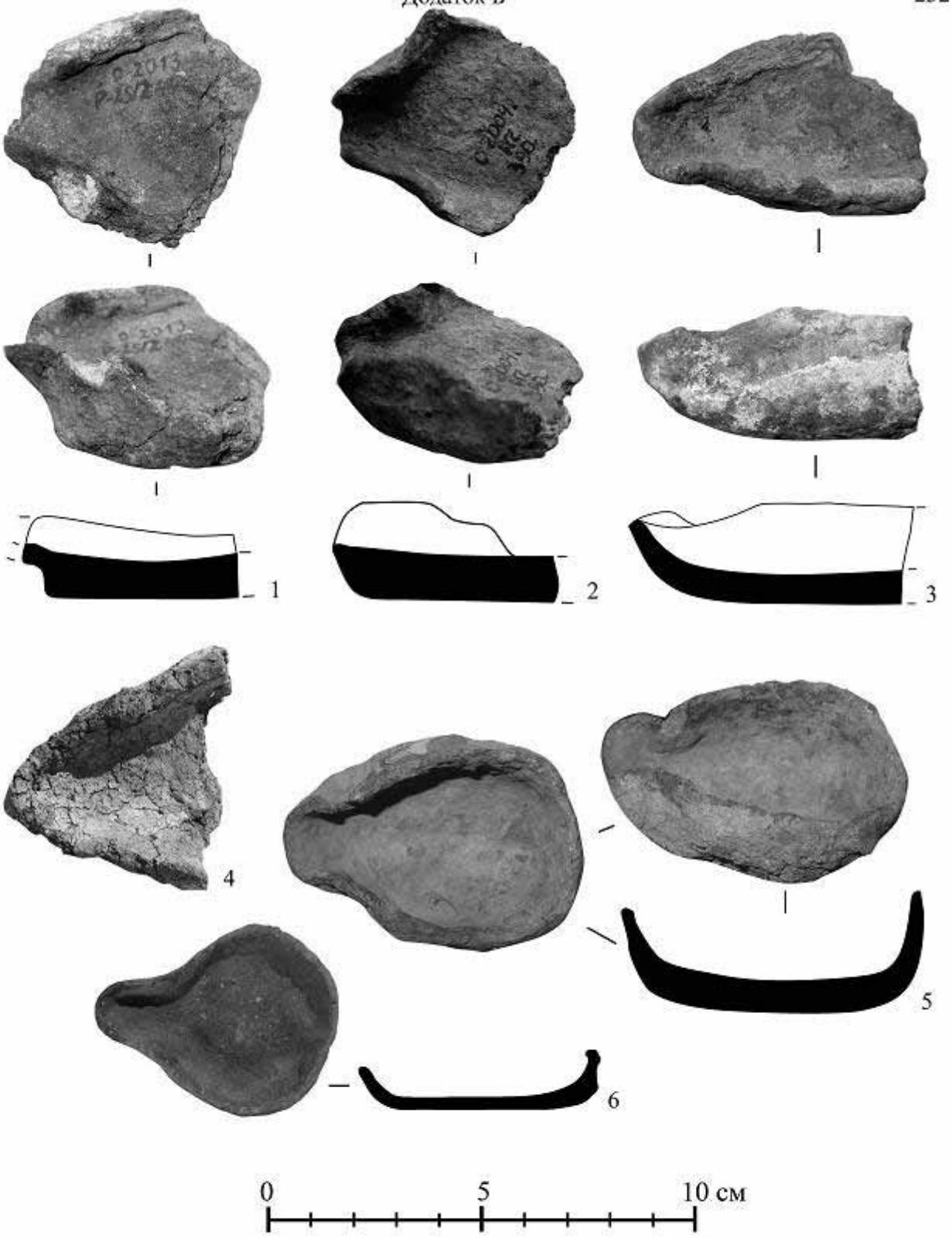

Рис. 74. Ліпні світильники.
Тип 25:1 - О-2013/Р-25/244; 2 - О-2004/НГС/390; 3 - О-75/ЮЗА/471; 4 - Бэ-2007/37/468; 5 - О-1920/1254/А-2171; 6 - Бэ-2012/10/094.

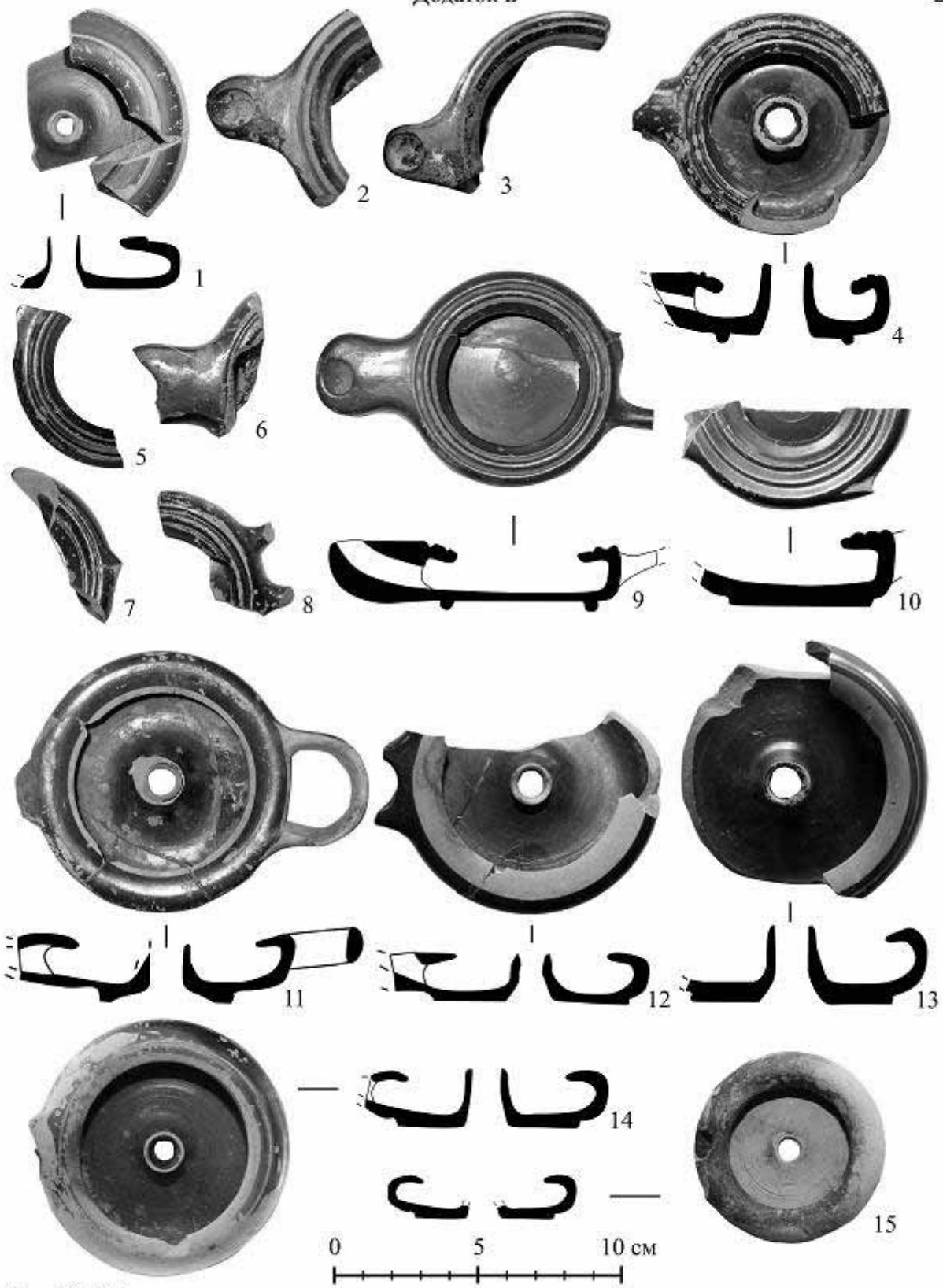

Рис. 75. Світильники з глини.
Тип 26: 1 - О-94/НГС/737; Тип 27: В1: 2 - О-57/2227; 3 - О-97/Р-25/2574; В2: 4 - О-5/Некр/406; 5 - О-69/1801; 6 - О-2013/Р-25/1071; 7 - Ол-49/2579; 8 - Ол-78/223; 9 - О/А-2463; В3: 10 - Ол-49/1899; Тип 28: 11 - О-35/2753/Б2/1047; 12 - О-69/441; 13 - О-74/Некр/480; 14 - О-75/АГД/243; 15 - СПЭ-95/Бейк/410.

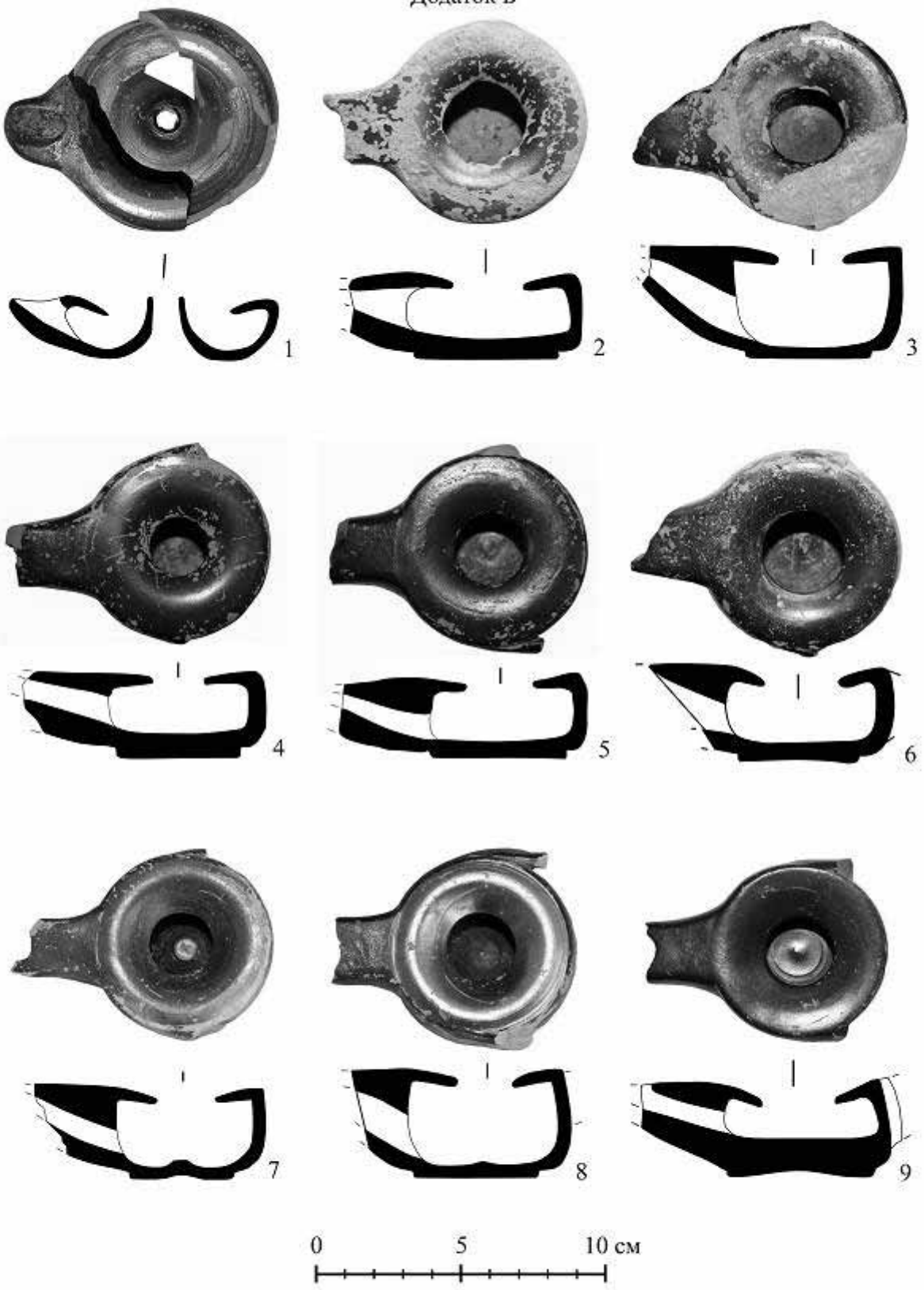

Рис. 76. Світильники з глини.
Тип 29: 1 - О-2014/Р-25/1542; Тип 30: 2 - Кат-94/530; 3 - О-54/1054; 4 - О-76/ЮЗА/540; 5 - О-76/ЮЗА/528; 6 - О-82/Некр/134; 7 - О/Бн; 8 - О-62/840; 9 - О-73/ЮЗА/5.

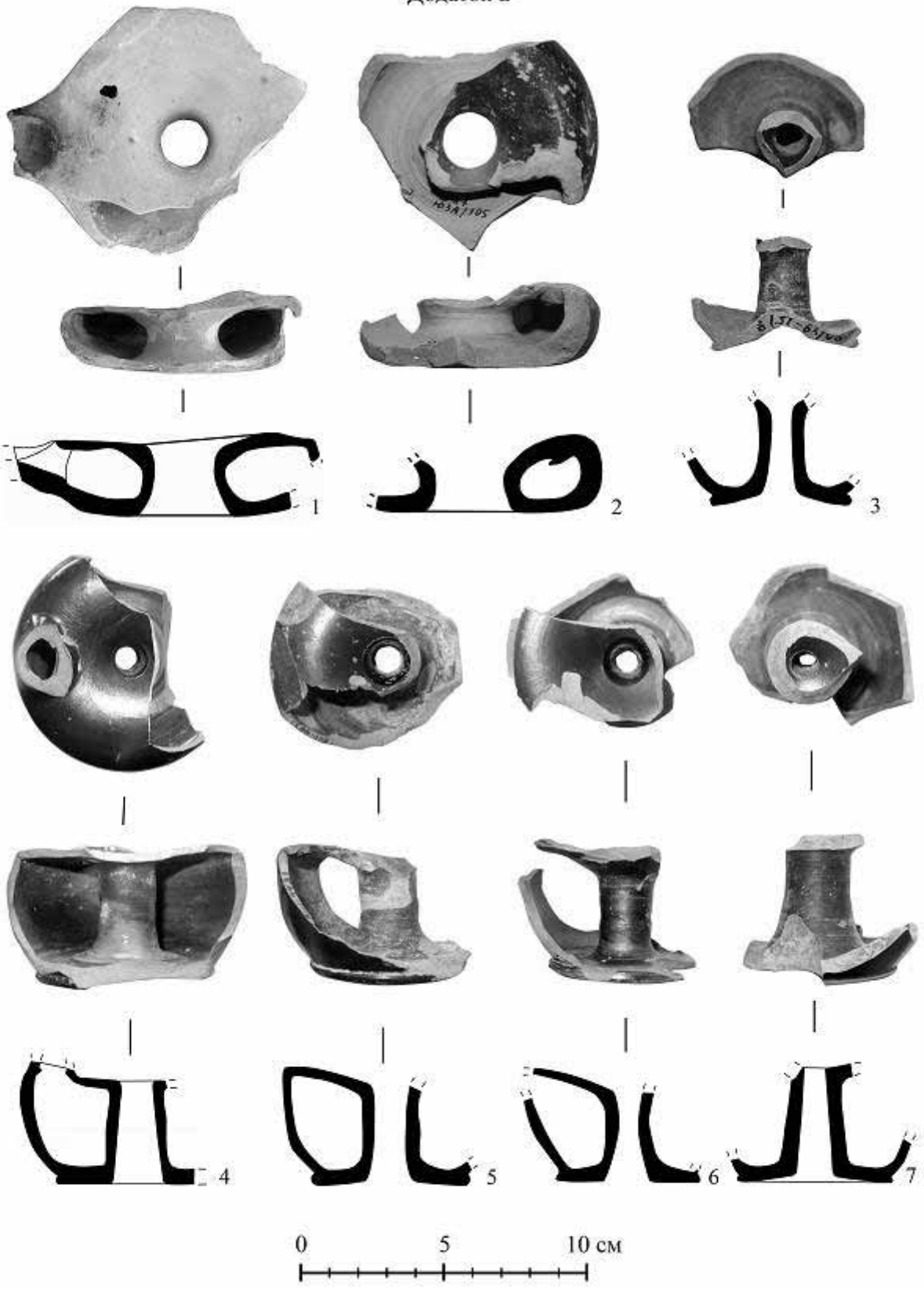

Рис. 77. Світильники з глини.
Тип 31: В1: 1 - ОЛ-49/2942; 2 - О-87/ЮЗА/105; В3: 3 - ОЛ-49/1519; 4 - О-71/2144; 5 - О-47/4431; 6 - О-48/3153/ф.3531; 7 - О-76/АГД/138.

Рис. 78. Світильник з глини.
Тип 31: В4: 1 - О/22301.

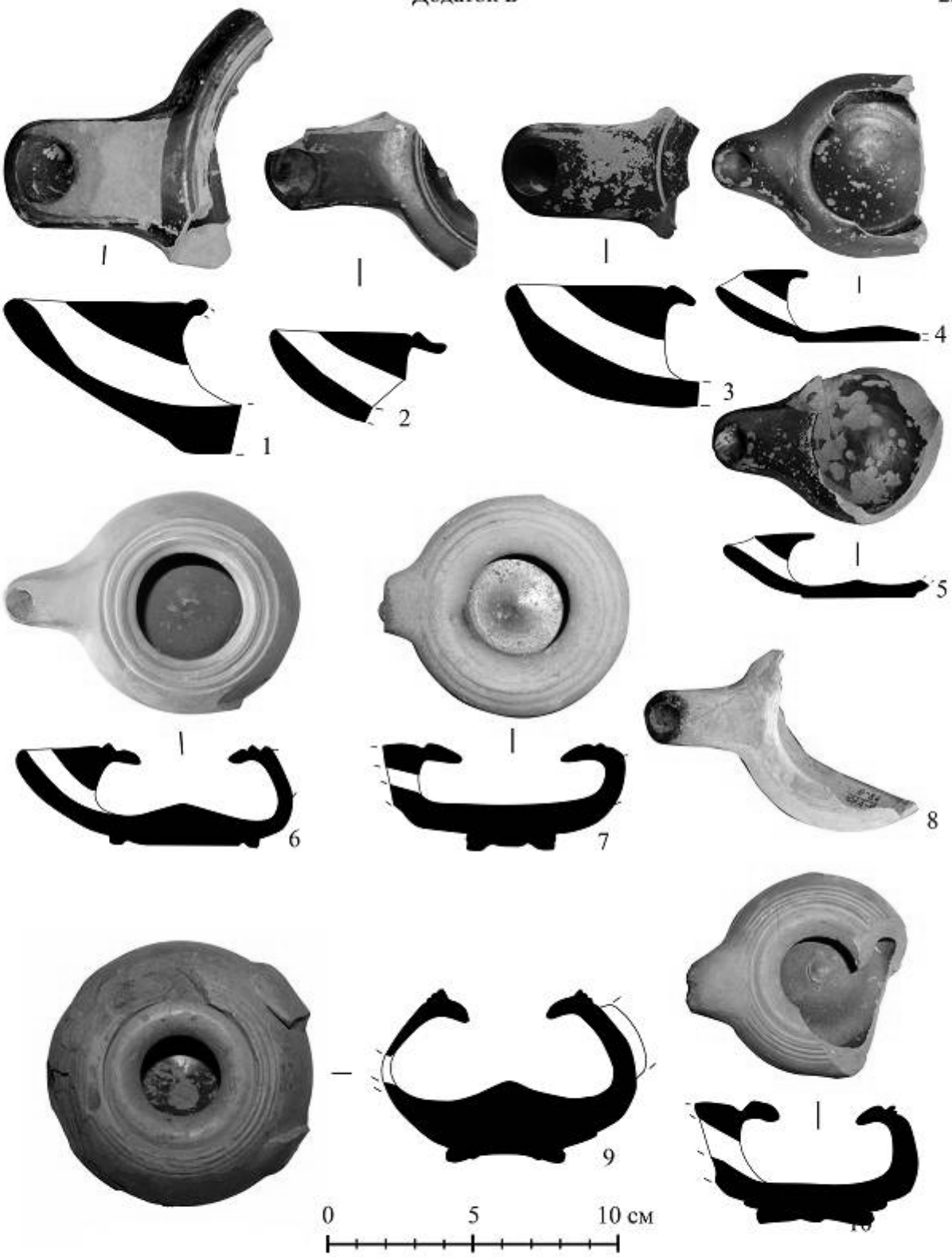

Рис. 79. Світильники з глини.
Тип 32: 1 - О-54/812; 2 - О-57/1795; 3 - О-70/2148; Тип 33: 4 - О-56/721; 5 - О-60/164; Тип 34: 6 - О/инв.№411,462; 7 - О-99/НГС/644; 8 - О-84/ЮЗА/19; Тип 35: 9 - О-72/ЮЗА/228; 10 - О-2003/НГС/203.

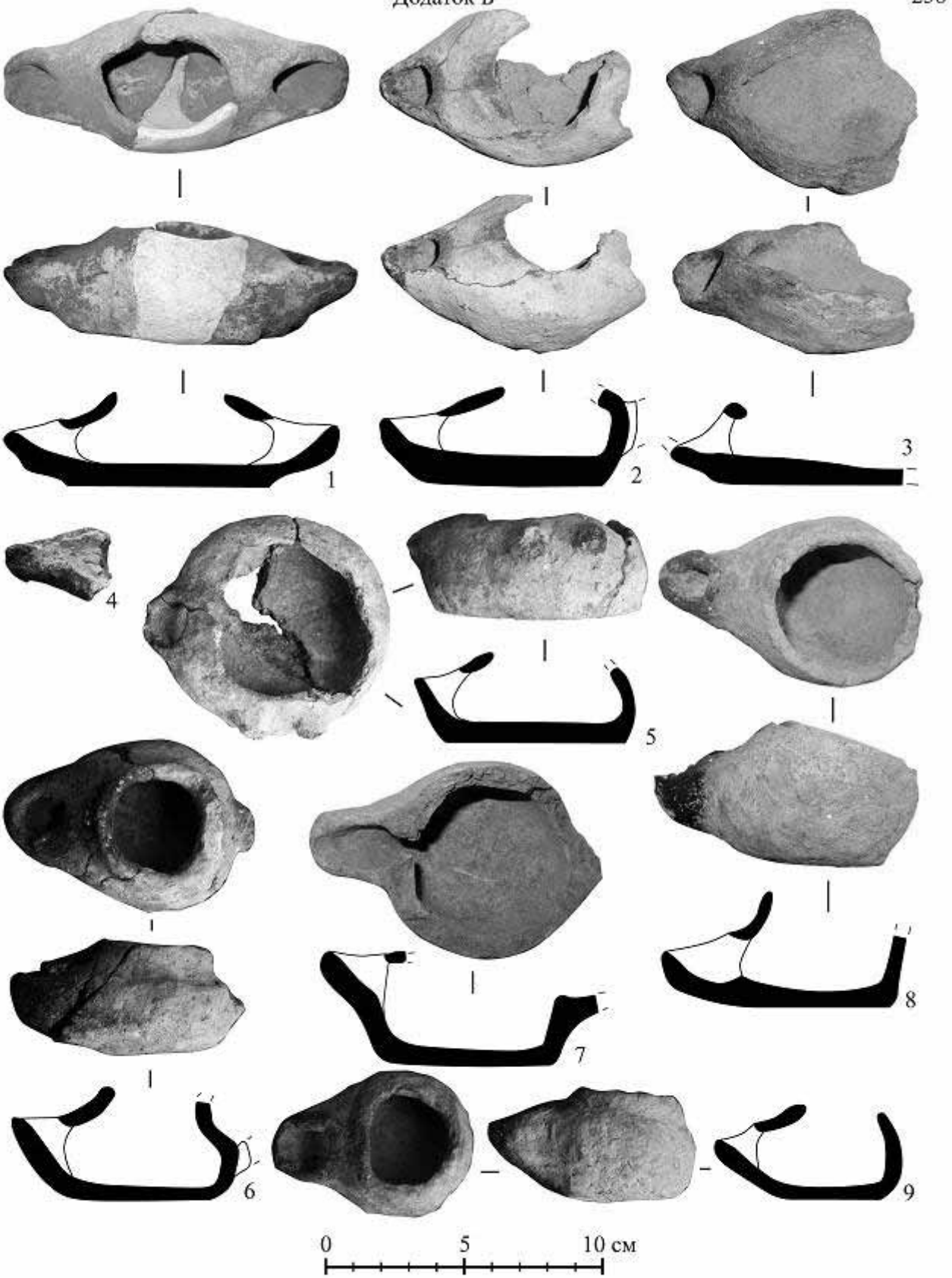

Рис. 80. Ліпні світильники.
Тип 39: 1 - АБ-72/86; 2 - К12-85/25; 3 - К12-85/37; 4 - Кат-94/1519; 5 - О-52/3128; 6 - О-63/632; 7 - Вс.а.90/інв.-9-665; 8 - О-2006/А-7314; 9 - О-63/633.

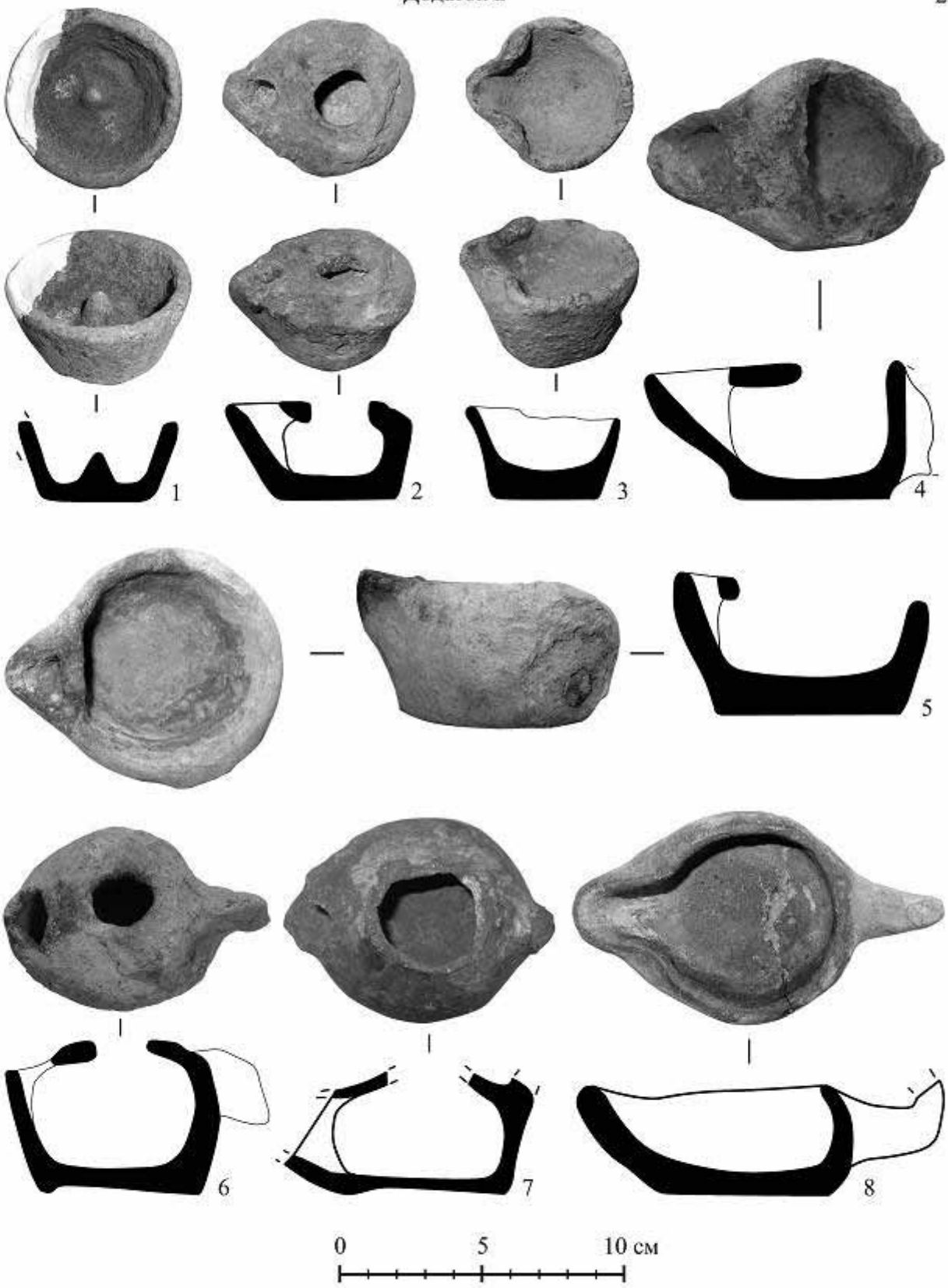

Рис. 81. Ліпні світильники.
Тип 39:
1 - АБ-69/468; 2 - О-37/1104/Б4/1330; 3 - О-95/Р-25/273; 4 - О-66/1931; 5 - АБ-70/555; 6 - Бэ-2011/6/115; 7 - О-38/3711/Б5/159; 8 - О-38/3458/Б5/159.

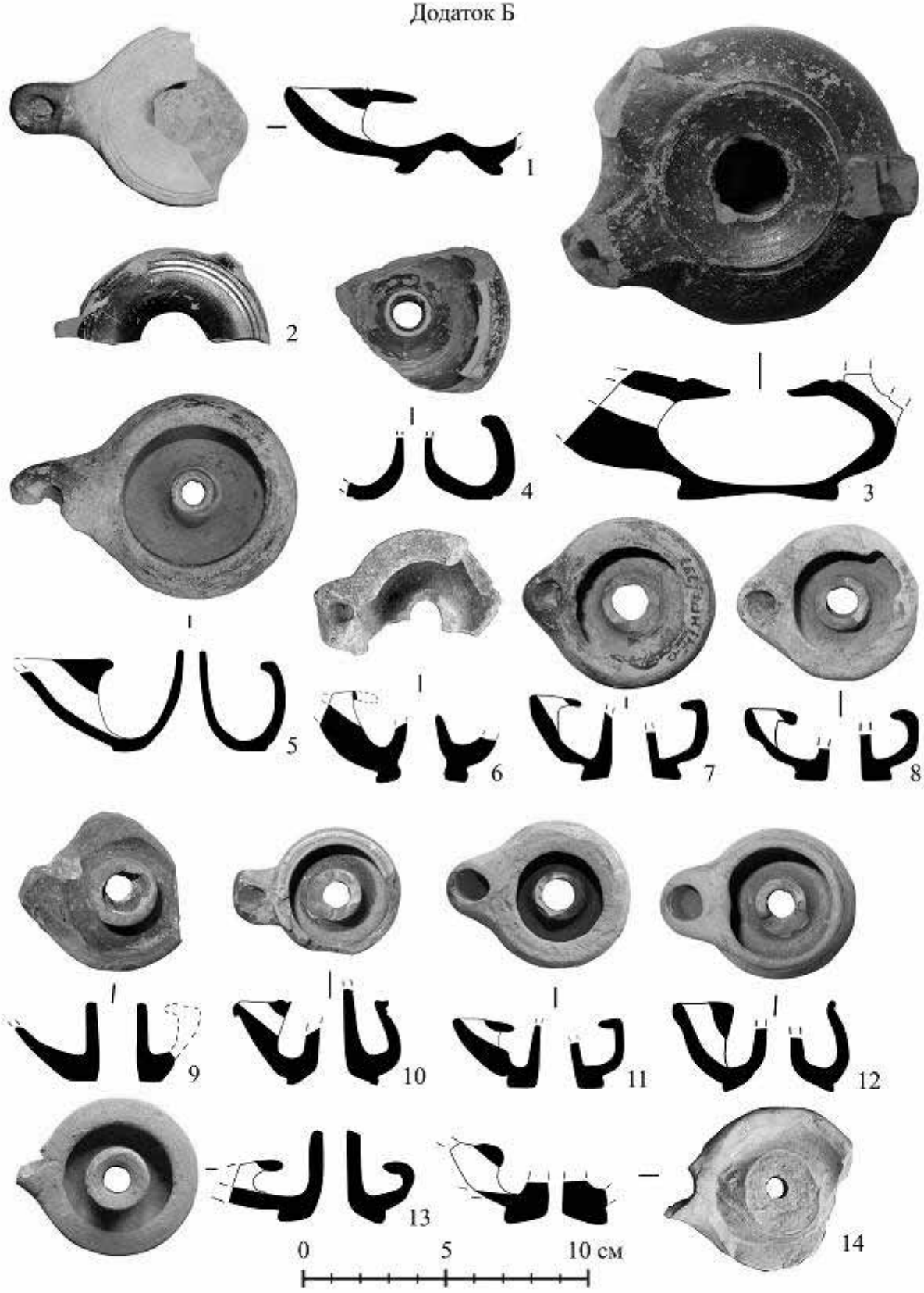

Рис. 82. Світильники з глини.
Тип 37: 1 - О-95/НГС/39; 2 - О-88/НГС/599; Тип 51: 3 - О-73/ЮЗА/421; Тип 44: 4 - О-63/1300; 5 - О-63/1759; Тип 45: 6 - О-52/1364; 7 - О-91/НГС/297; 8 - О-94/Р-25/Бн; 9 - О-99/НГС/350;10 - О-2007/НГС/25; 11 - О-68/482; 12 - О-22277; 13 - О-90/Некр/25а; 14 - О-61/887.

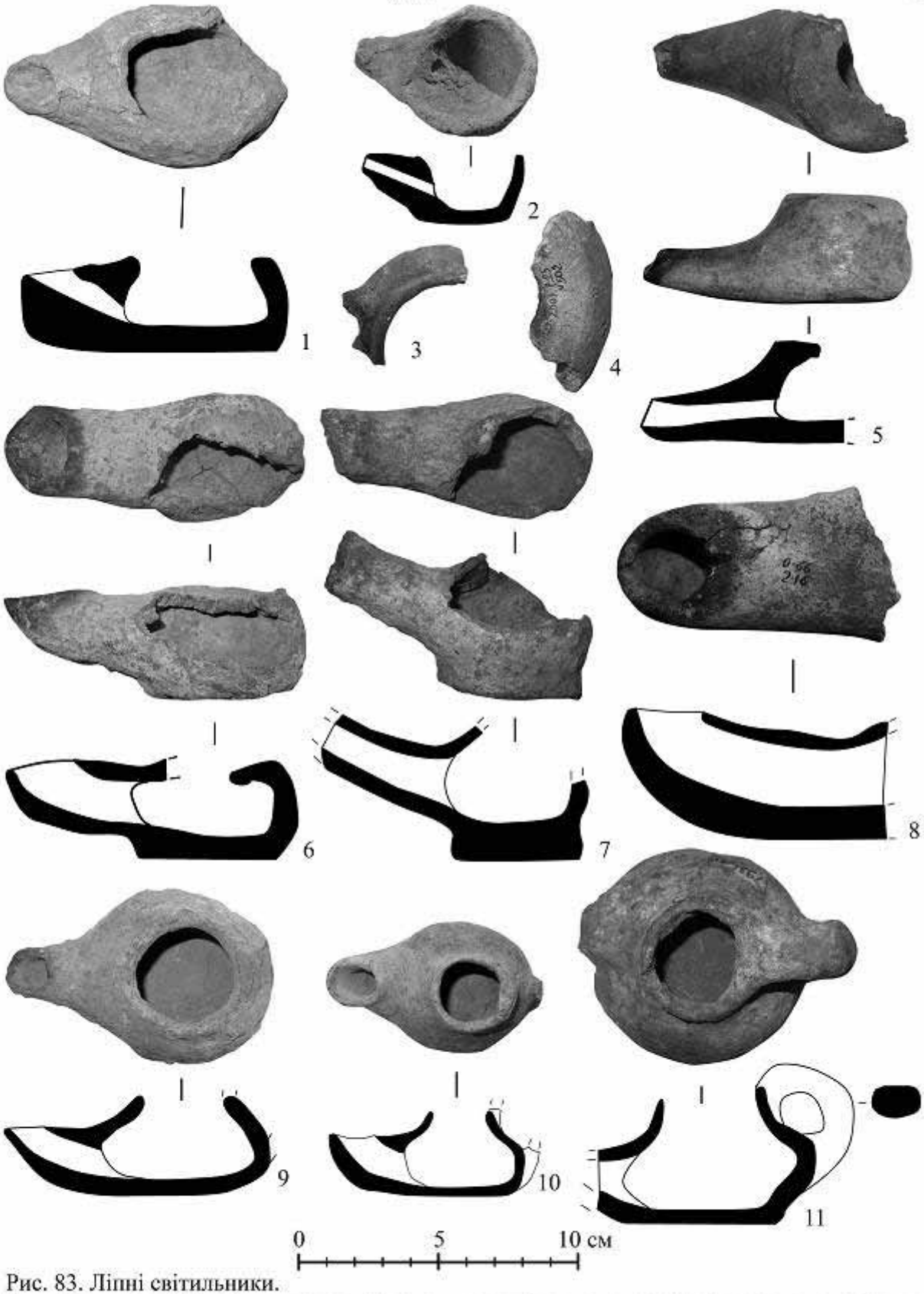

Рис. 83. Ліпні світильники.
Тип 40: 1 - АБ-78/796; 2 - Бэ-2012/19/310; 3 - АБ-71/377; 4 - О-2003/Р-25/502; 5 - О-38/751/Б5/2861; 6 - О-38/2761/Б5/840; 7 - О-1920/2885/А-2174; 8 - О-66/216; 9 - О-?/5702/А-3542; 10 - О-97/НГС/432; 11 - О-1920/1243/А-2170.

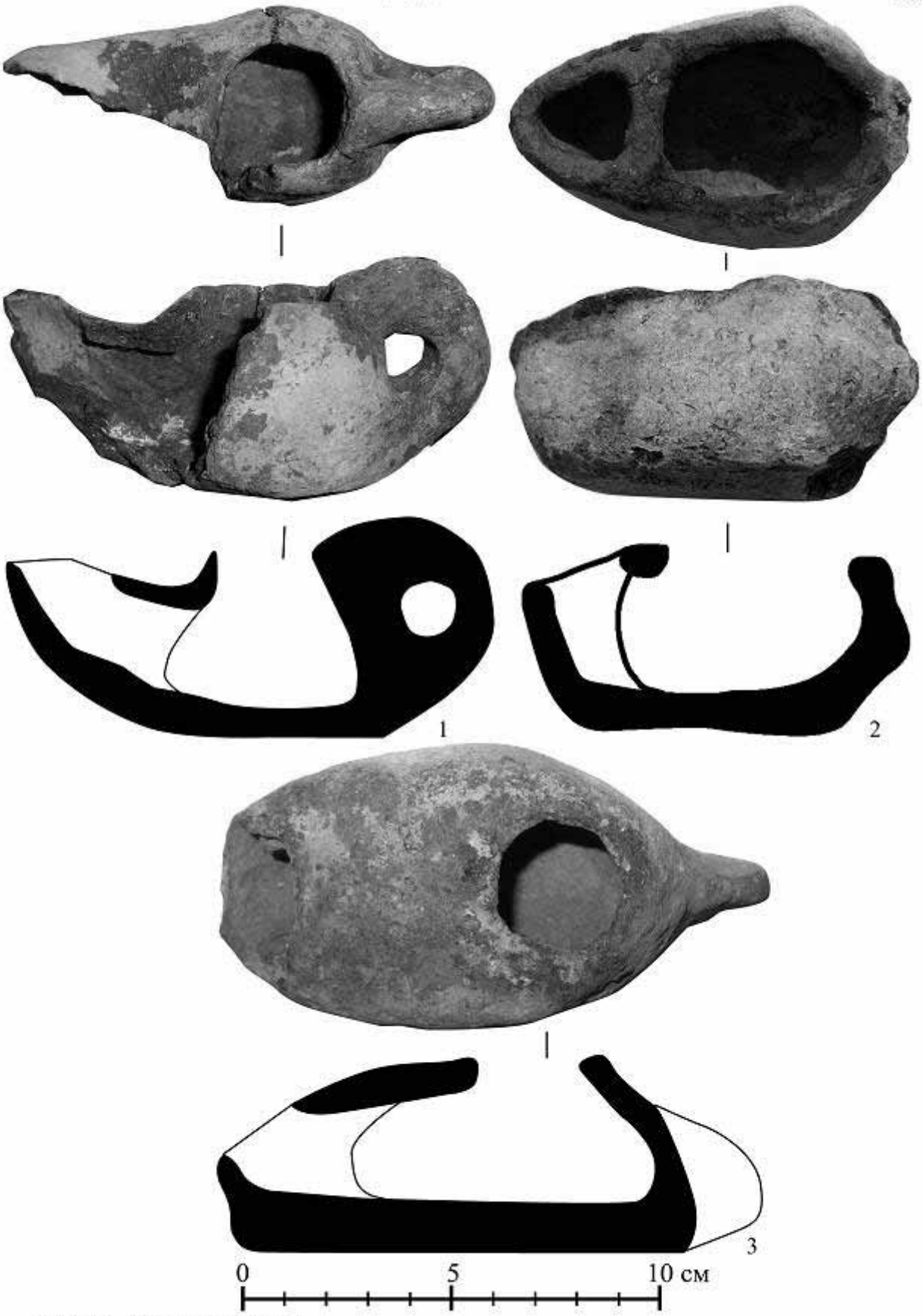

Рис. 84. Ліпні світильники.
Тип 40: 1 - О-2002/НГС/286; 2 - Бэ-2007/04/29; 3 - О-1930/1102/А-1643.

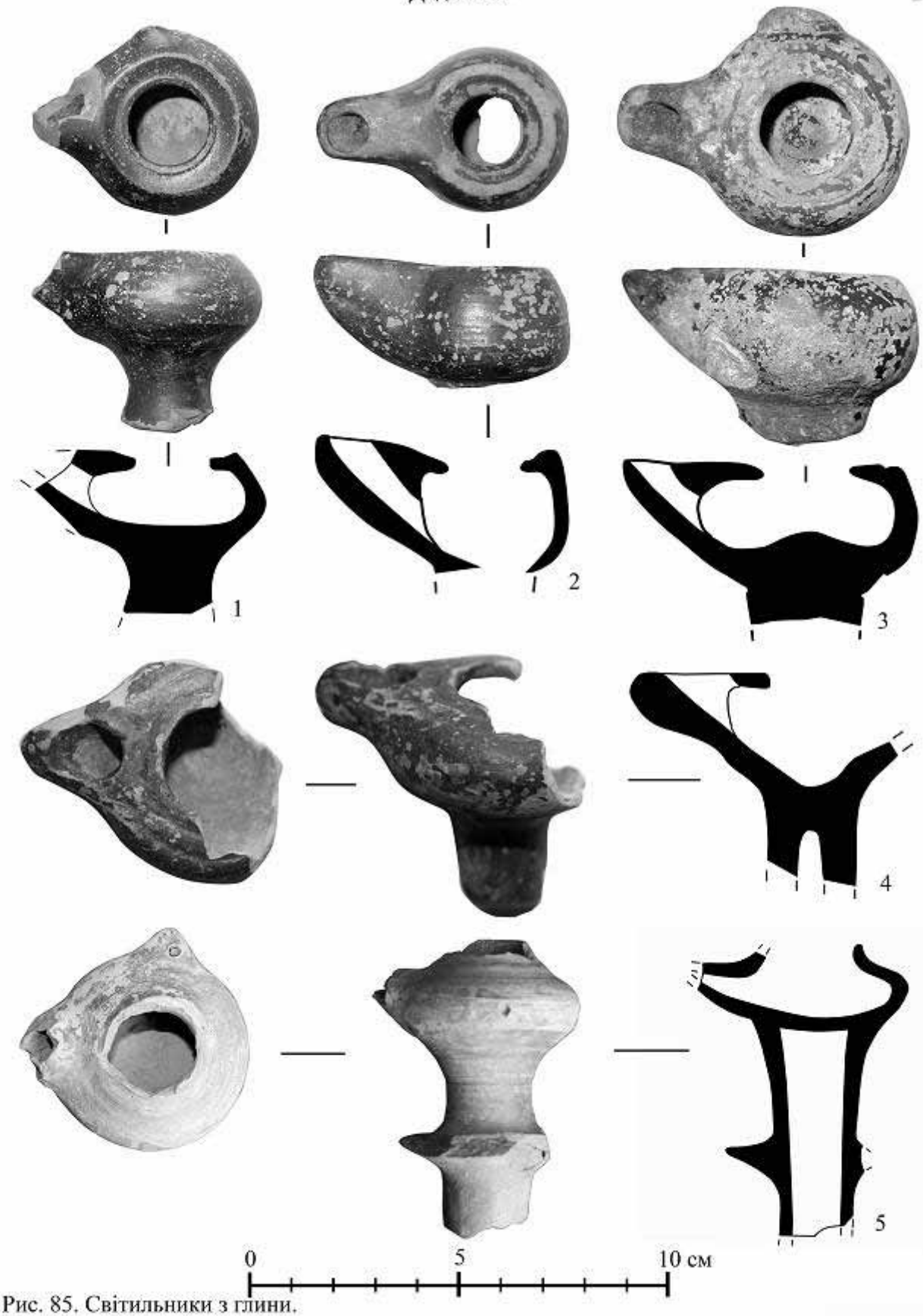

Рис. 85. Світильники з глини.
Тип 41:
1 - О-72/ЮЗА/367; 2 - О-37/68/Б4-489; 3 - О-38/5141/Б5/2860; 4 - О-78/Некр/342; 5 - О-62/1100.

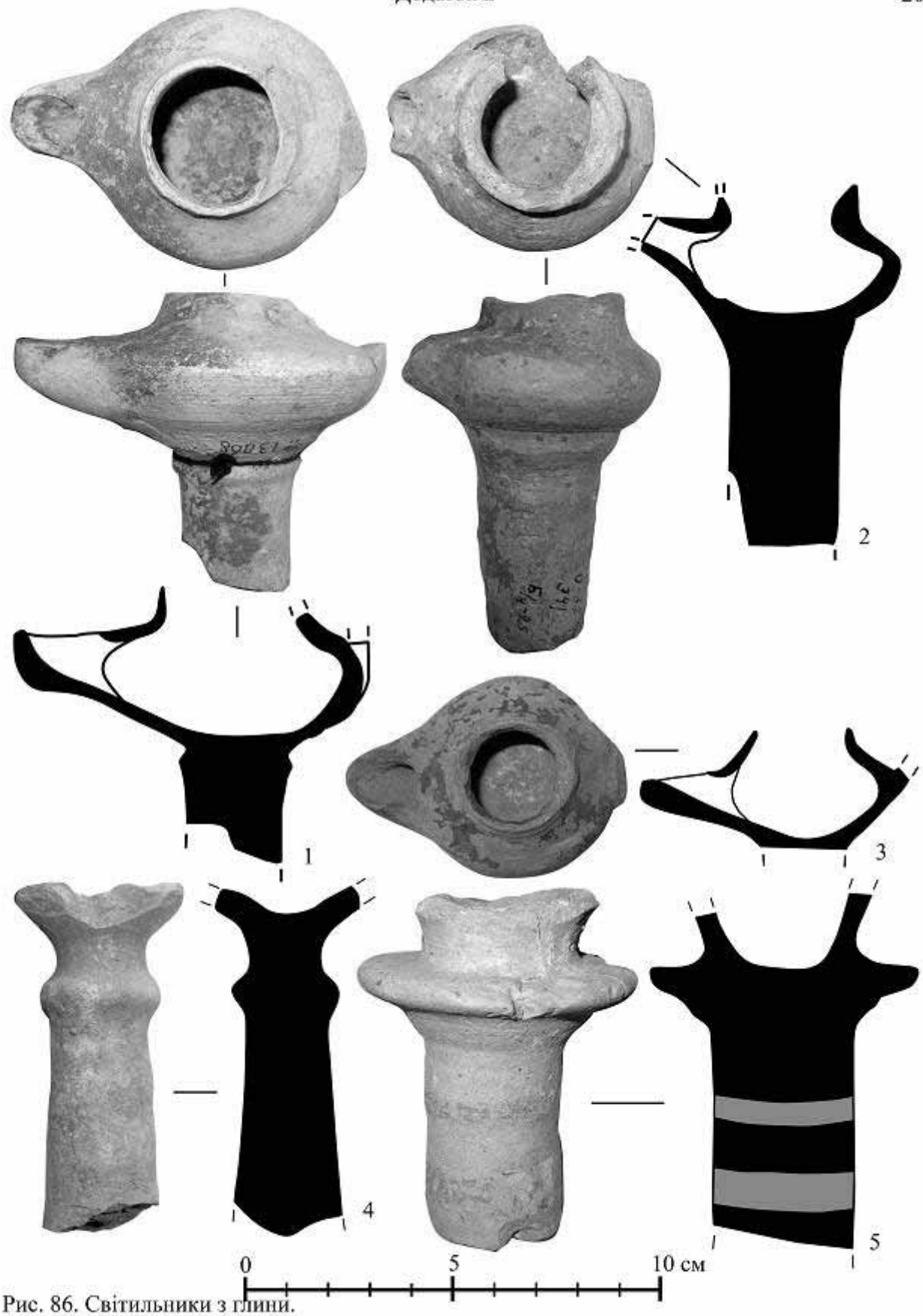

Рис. 86. Світильники з глини.

Тип 41:
1 - О-36/208/Б3-1114; 2 - О-37/341/Б4-25; 3 - Бп/202285; 4 - О-97/Р-25/2402; 5 - О-98/Р-25/334.

Рис. 87. Світильники з глини.
Тип 41:1 - О-76/ЮЗА/170; 2 - АБ-68/450; 3 - О-74/ЮЗА/129.

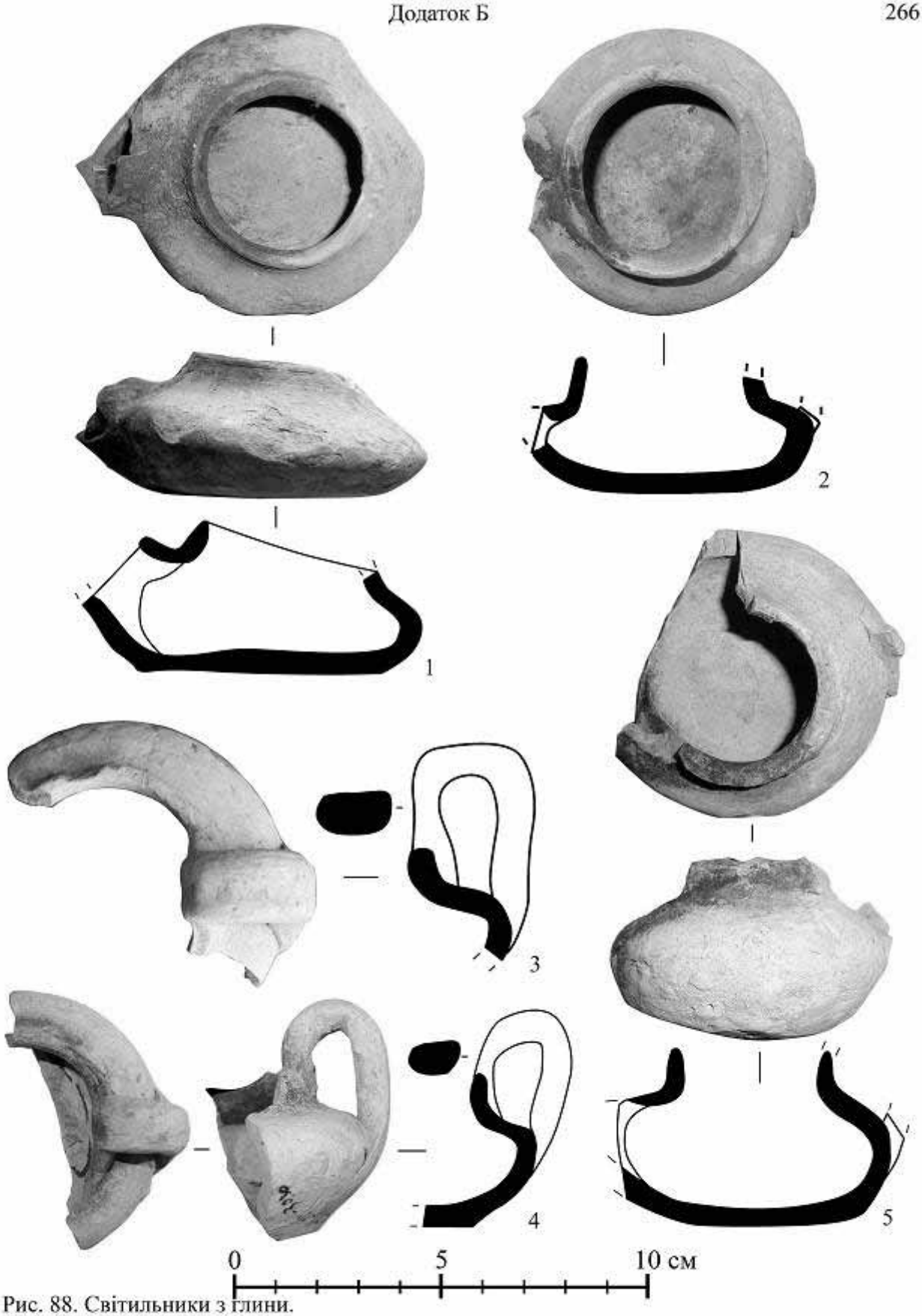

Рис. 88. Світильники з глини.
Тип 42: 1 - О-2003/Т-3/110; 2 - О-38/3009/Б5-1051; 3 - О-57/657; 4 - О-1928/А-2509; 5 - О-2003/ НГС/407.

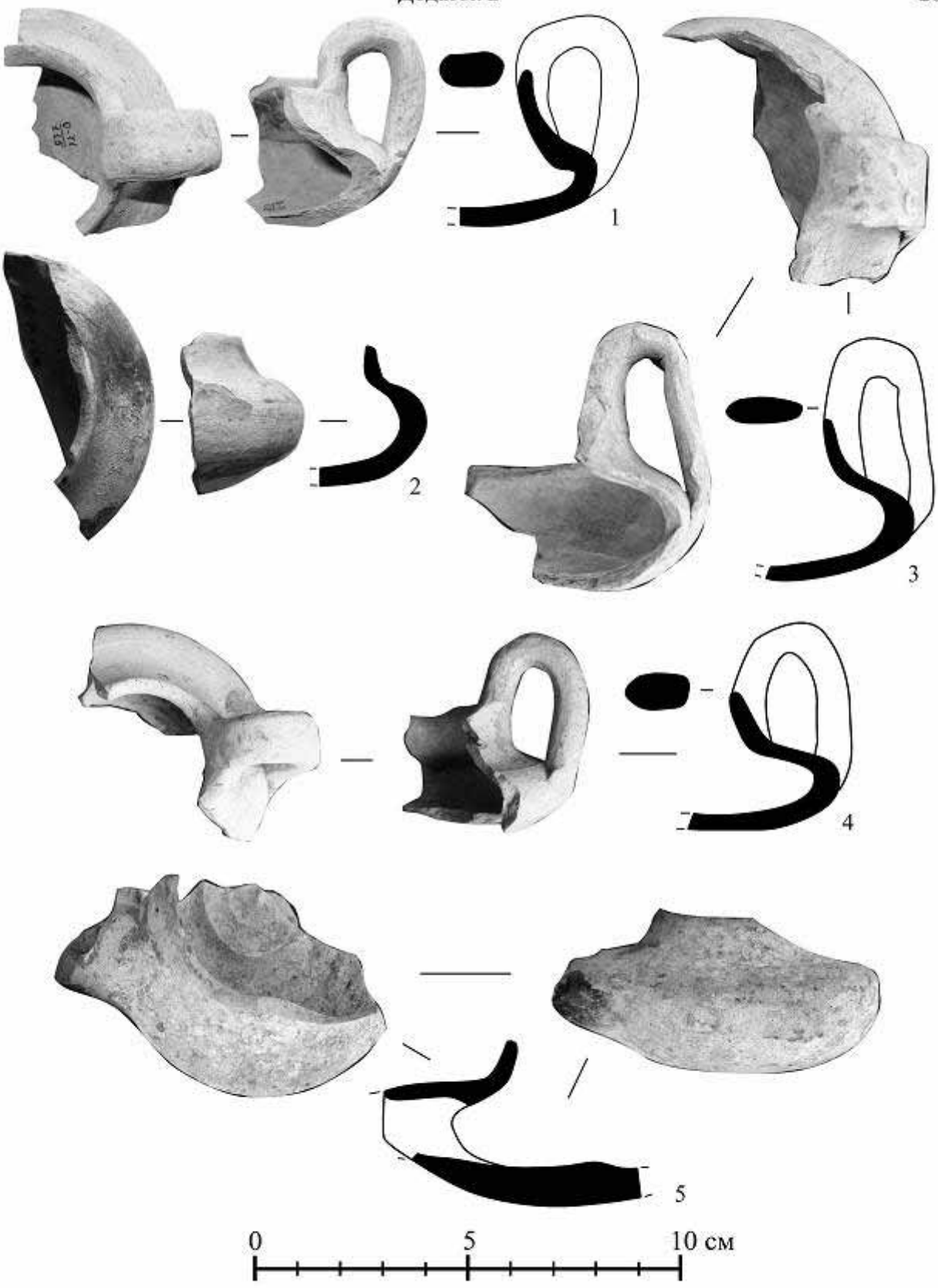

Рис. 89. Світильники з глини.
Тип 42:1 - О-71/115; 2 - Кат-94/1178; 3 - О-40/395; 4 - О-61/310; 5 - О-39/147.

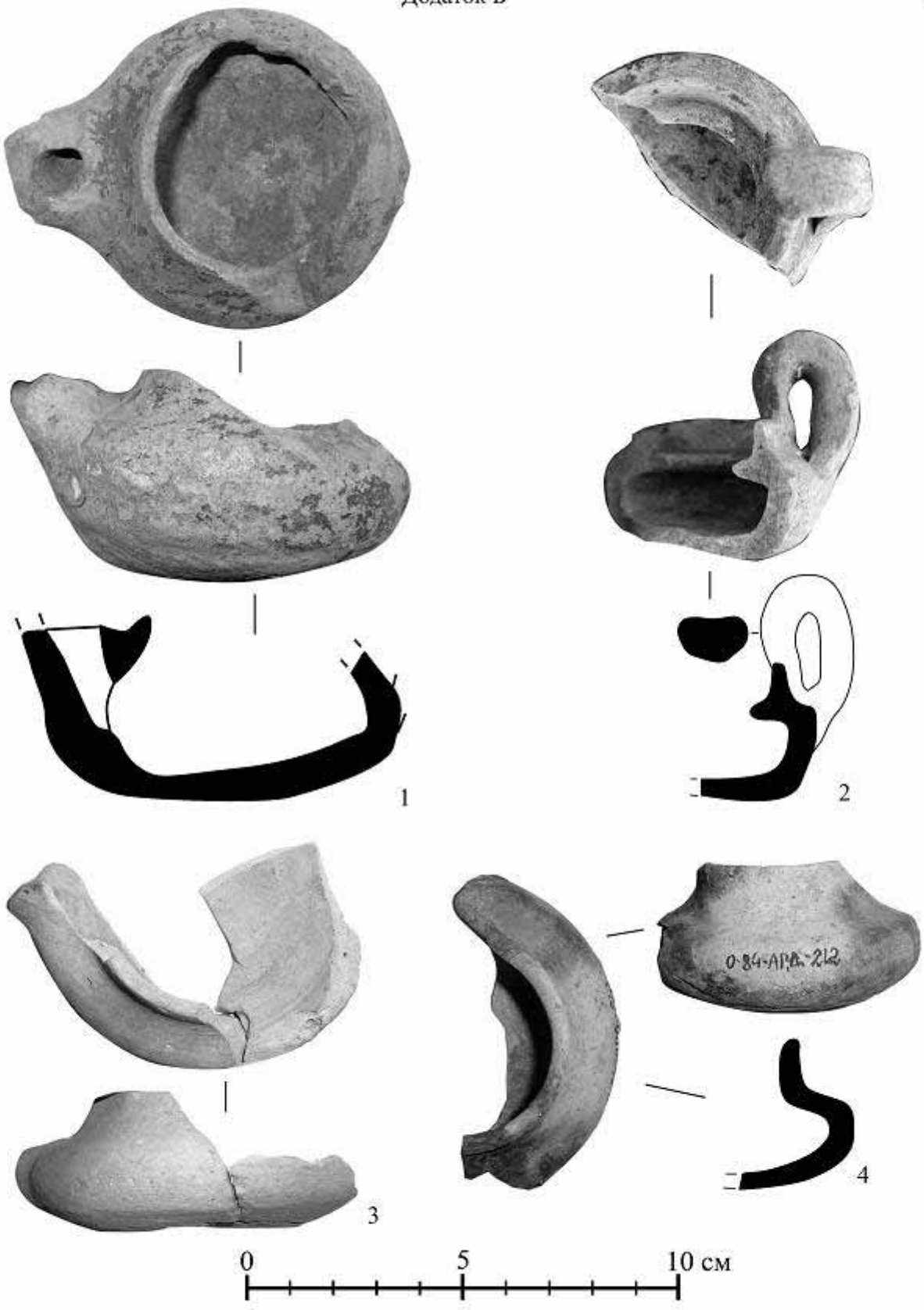

Рис. 90. Світильники з глини.
Тип 42:1 - О-38/883/Б5-330; 2 - О-48/1658; 3 - О-94/НГС/782; 4 - О-84/АГД/212.

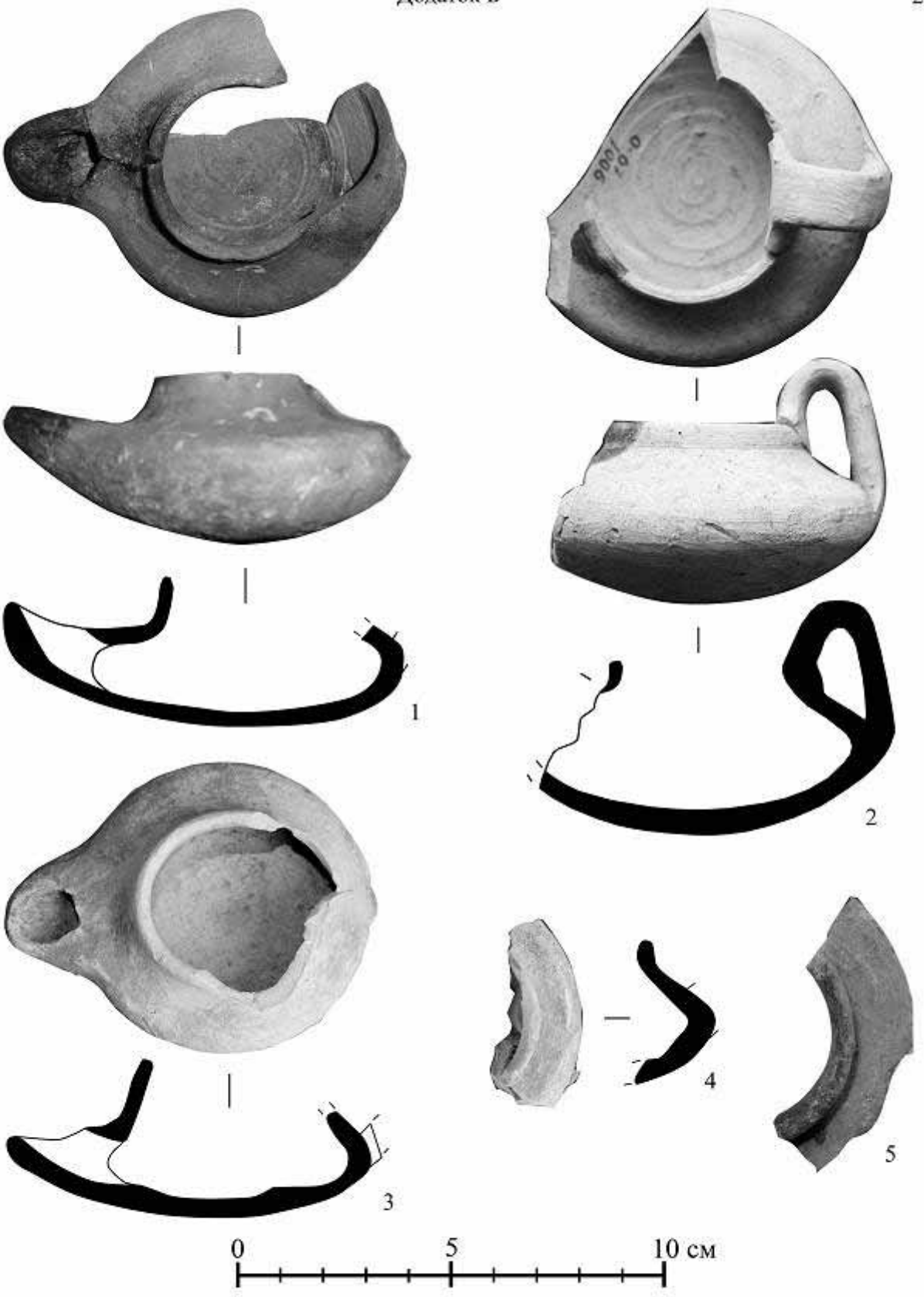

Рис. 91. Світильники з глини.
Тип 42:1 - О-2001/НГС/715; 2 - О-67/1006; 3 - О-54/8; 4 - О-68/773; 5 - О-97/Р-25/657.

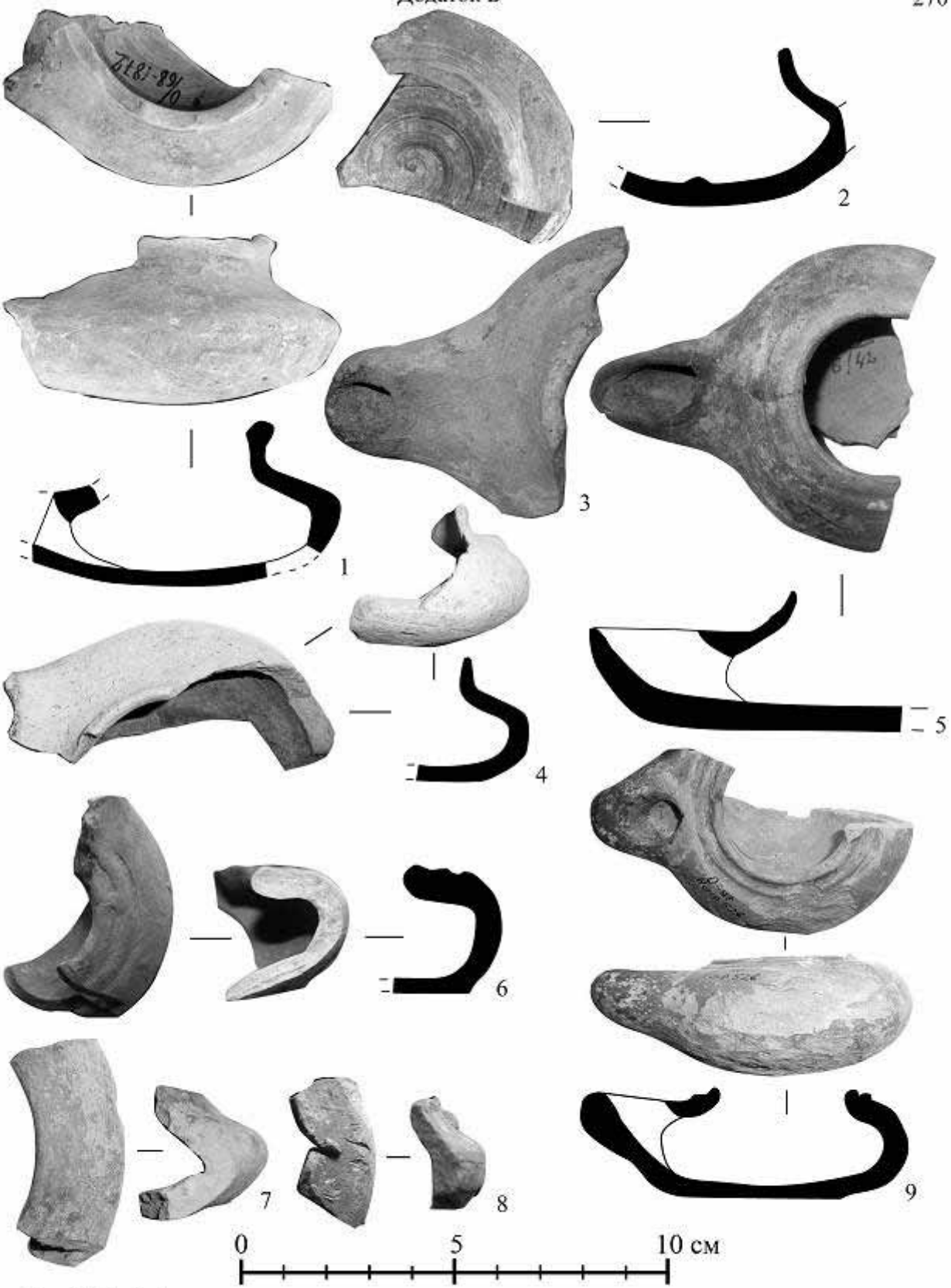

Рис. 91.2. Світильники з глини.
Тип 42:
1 - О-68/1872; 2 - О-48/4301; 3 - О-35/1925/Б2-810; 4 - О-94/НГС/101; 5 - О-79/Е-6/42; 6 - О-73/АГД/223; 7 - Черт-7-93/Р-10/46; 8 - Кат-94/972; 9 - О-97/Некр/526.

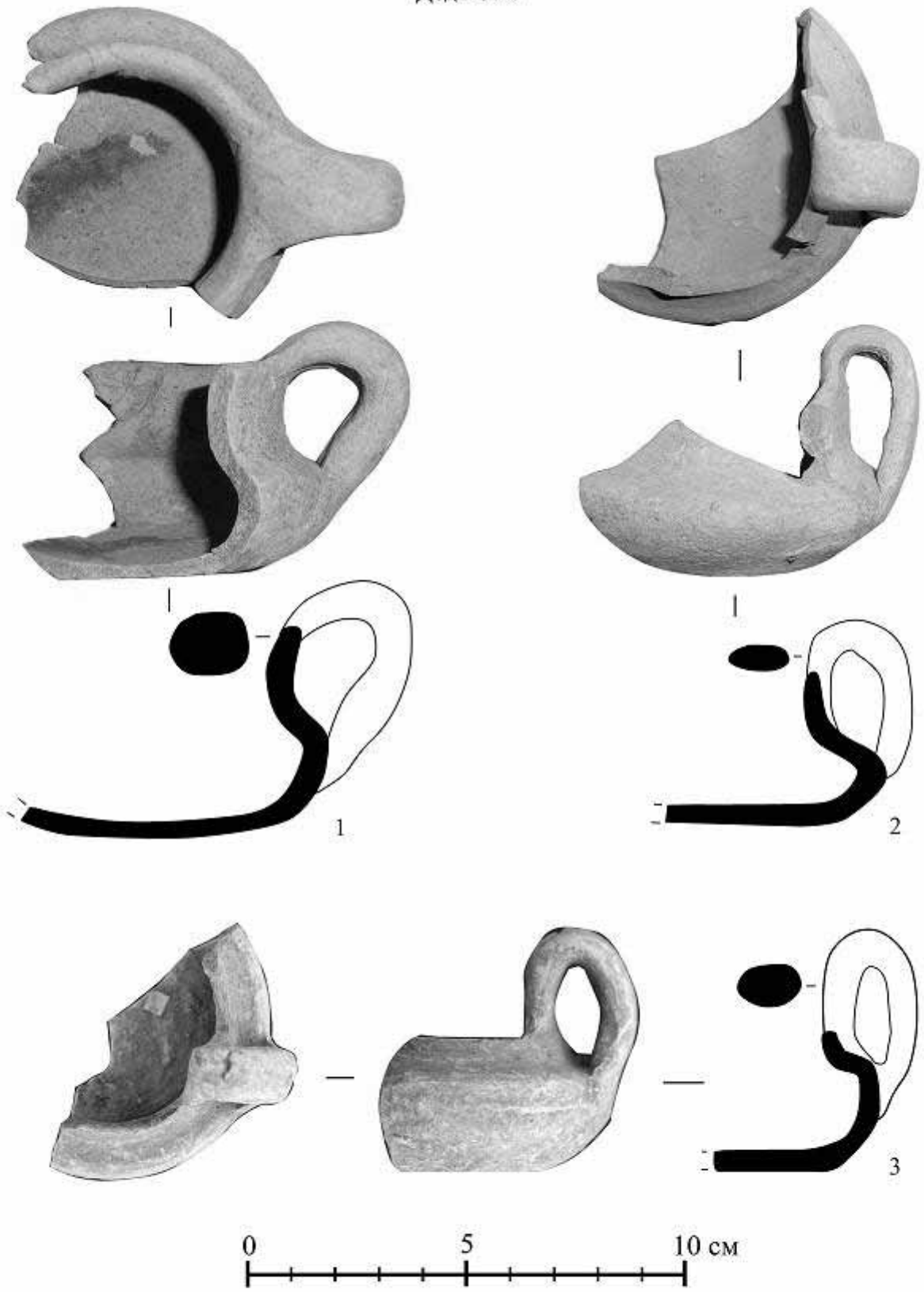

Рис. 92. Світильники з глини.
Тип 42: 1 - О-2001/НГС/1935; 2 - О-2005/Некр ЮЗ/71; 3 - О-47/2350.

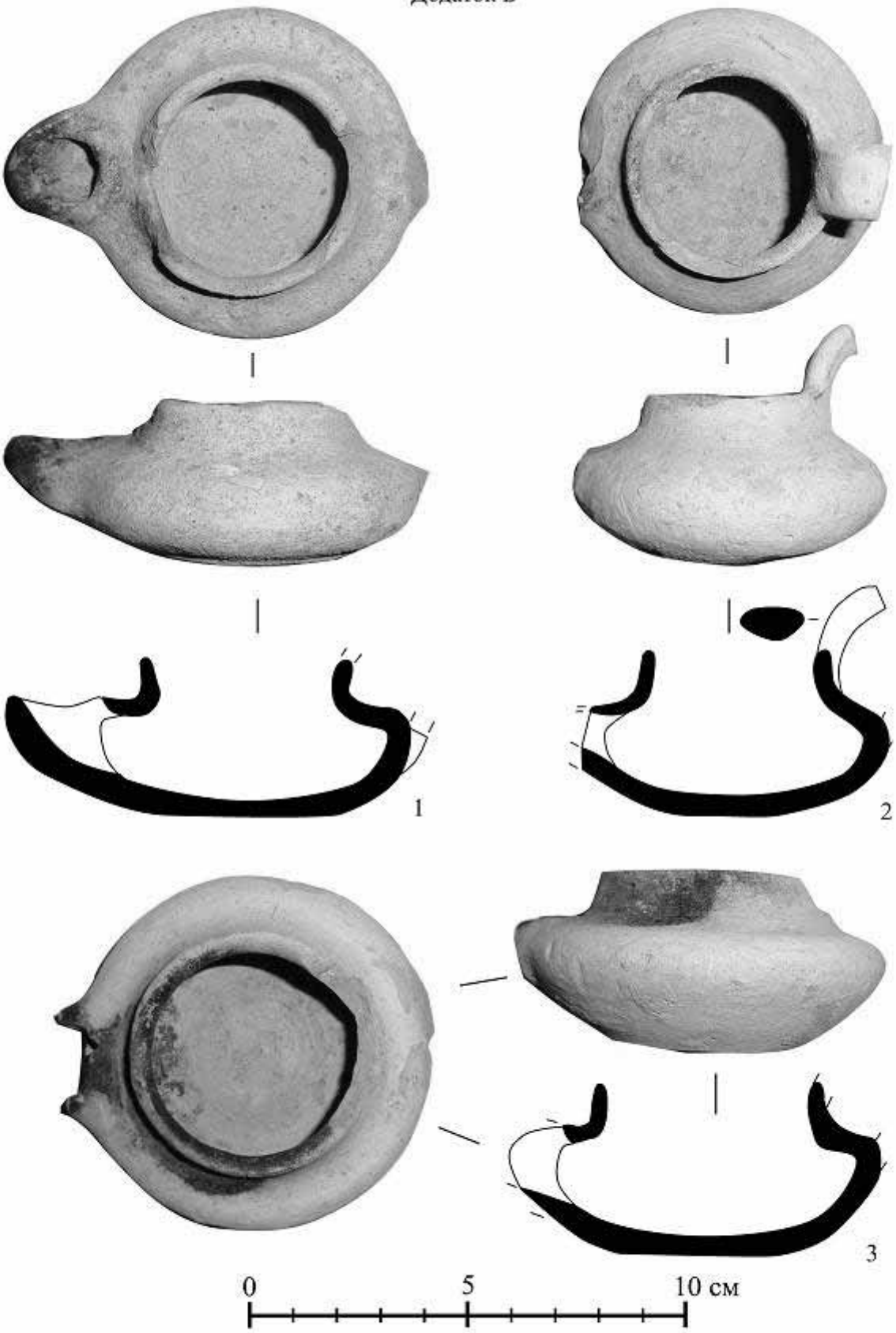

Рис. 93. Світильники з глини.
Тип 42:1 - О-1986/НГС/386; 2 - О-96/НГС/67; 3 - О-94/НГС/703.

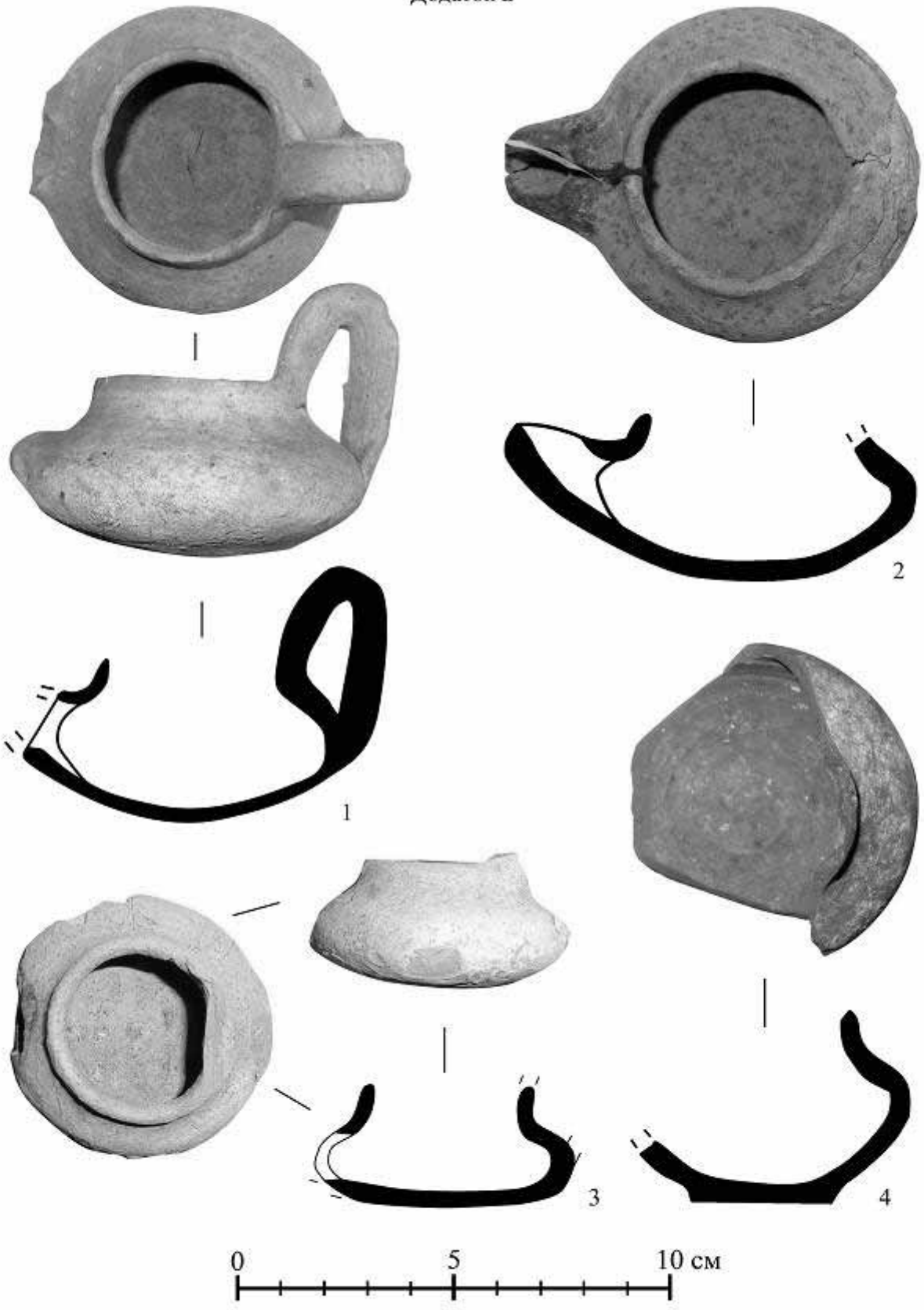

Рис. 94. Світильники з глини.
Тип 42:1 - О-37/1976/Б4/245; 2 - О-37/946/Б4/226; 3 - О-99/НГС/358; 4 - О-35/15785/Б2/2309.

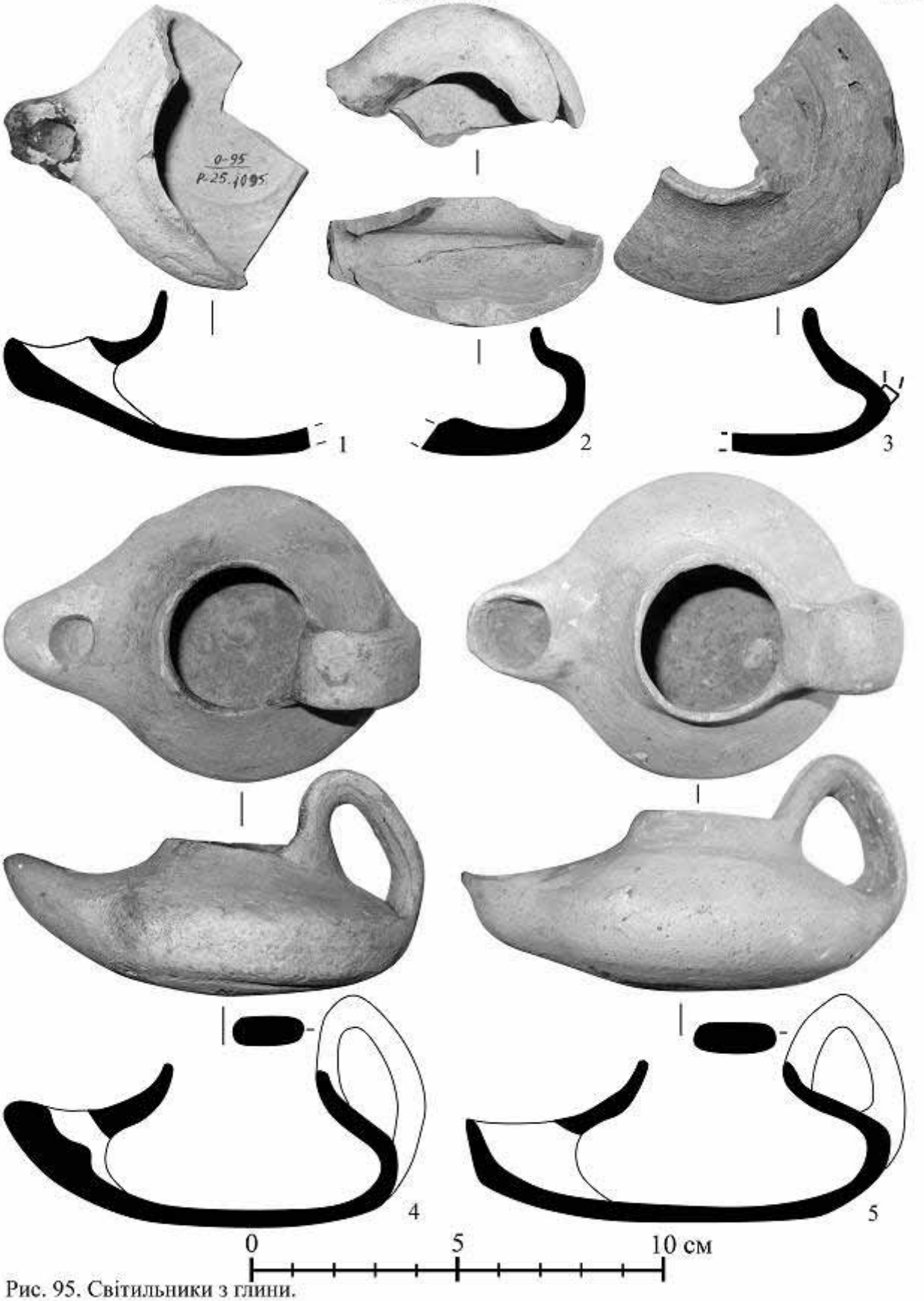

Рис. 95. Світильники з глини.
Тип 42:1 - О-95/Р-25/1095; 2 - О-2000/НГС/778; 3 - О-35/Б2-699; 4 - О-1926/9083/А-1623; 5 - О-1928/12250/А-2497.

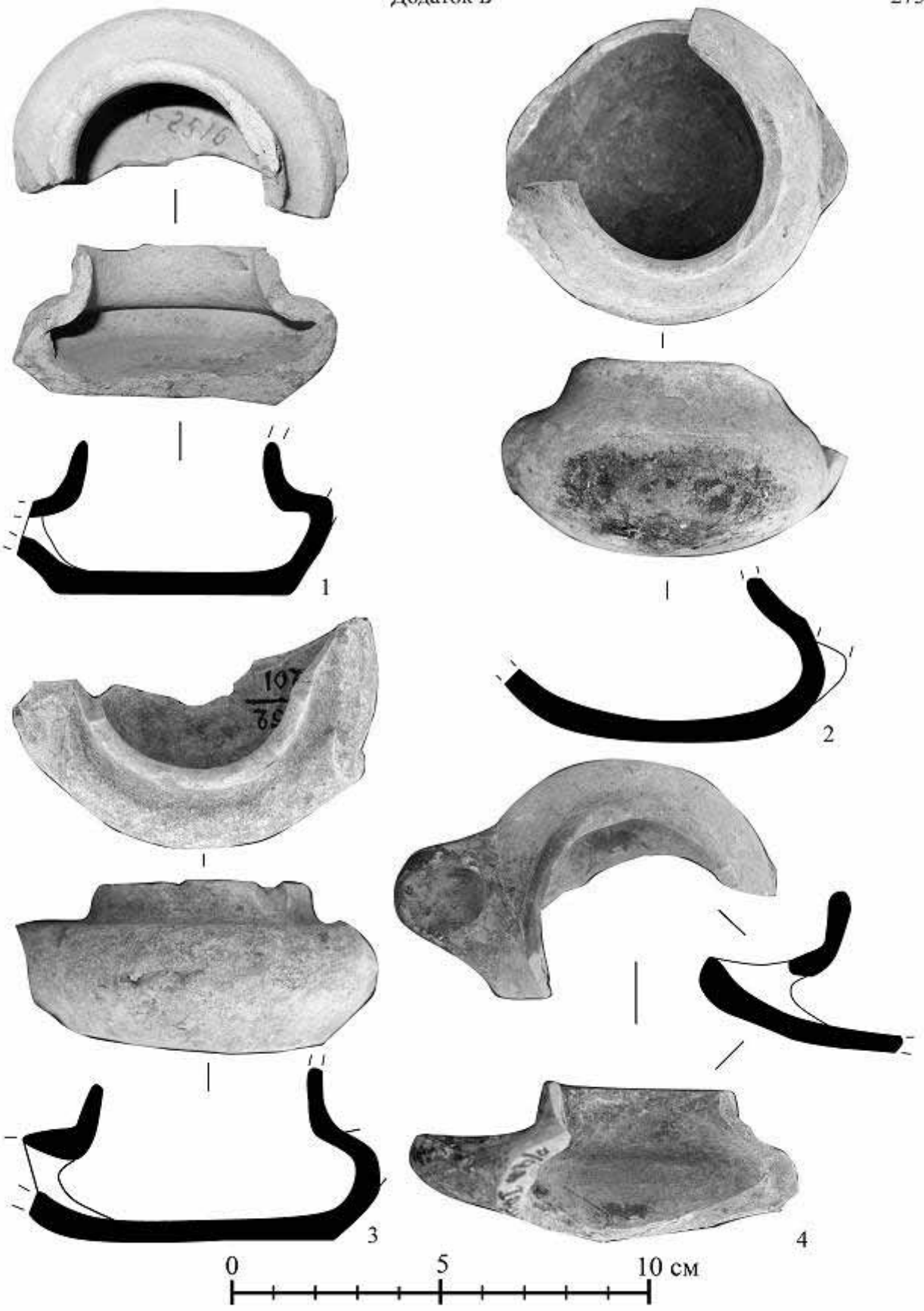

Рис. 96. Світильники з глини.
Тип 42: 1 - О-?/А-2516; 2 - ОЛ-49/3242; 3 - О-52/2201; 4 - О-98/1011.

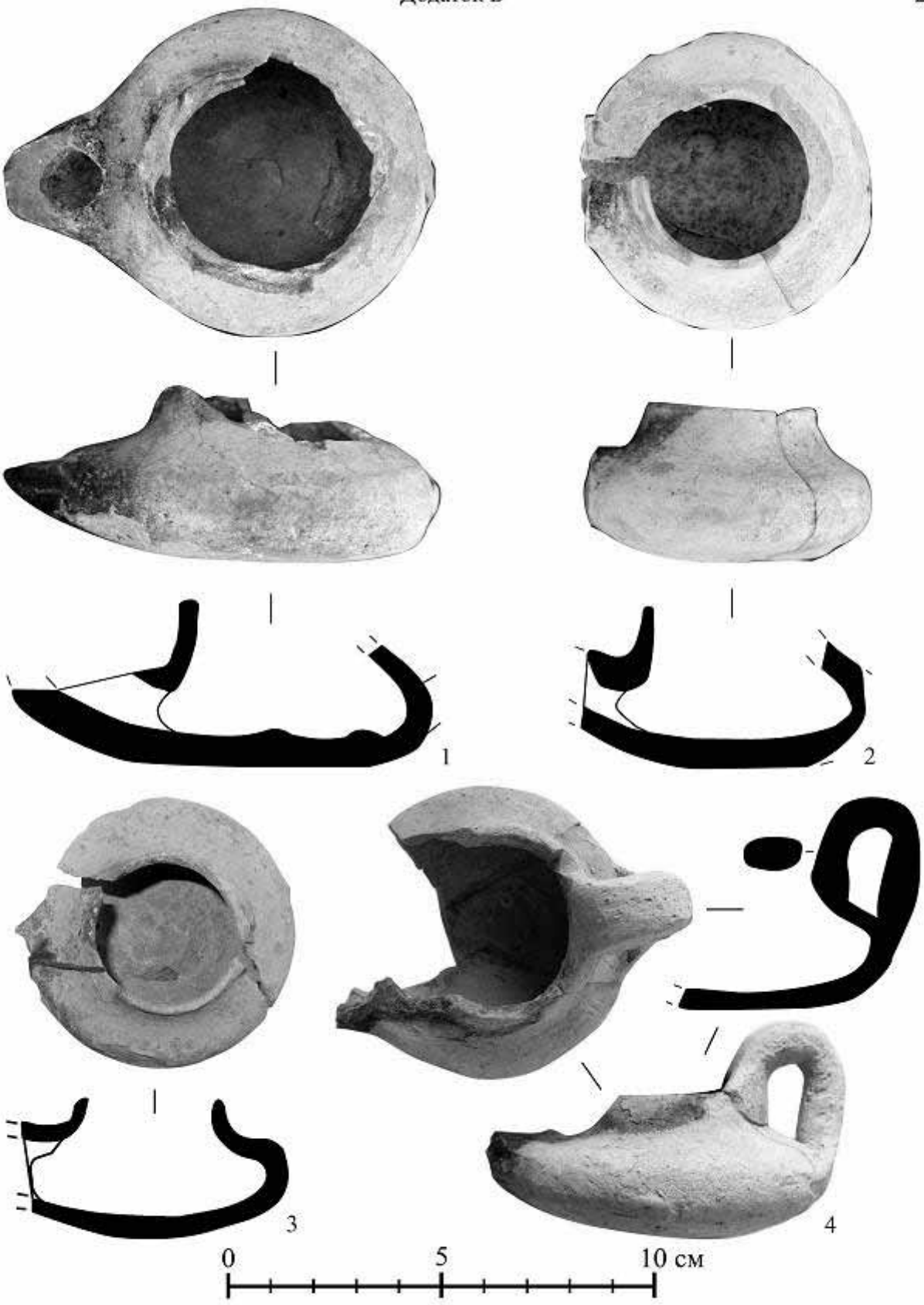

Рис. 97. Світильники з глини.
Тип 42:1 - Бн; 2 - О-73/С-3/58; 3 - О-37/295/Б4/481; 4 - О-74/ЮЗА/433.

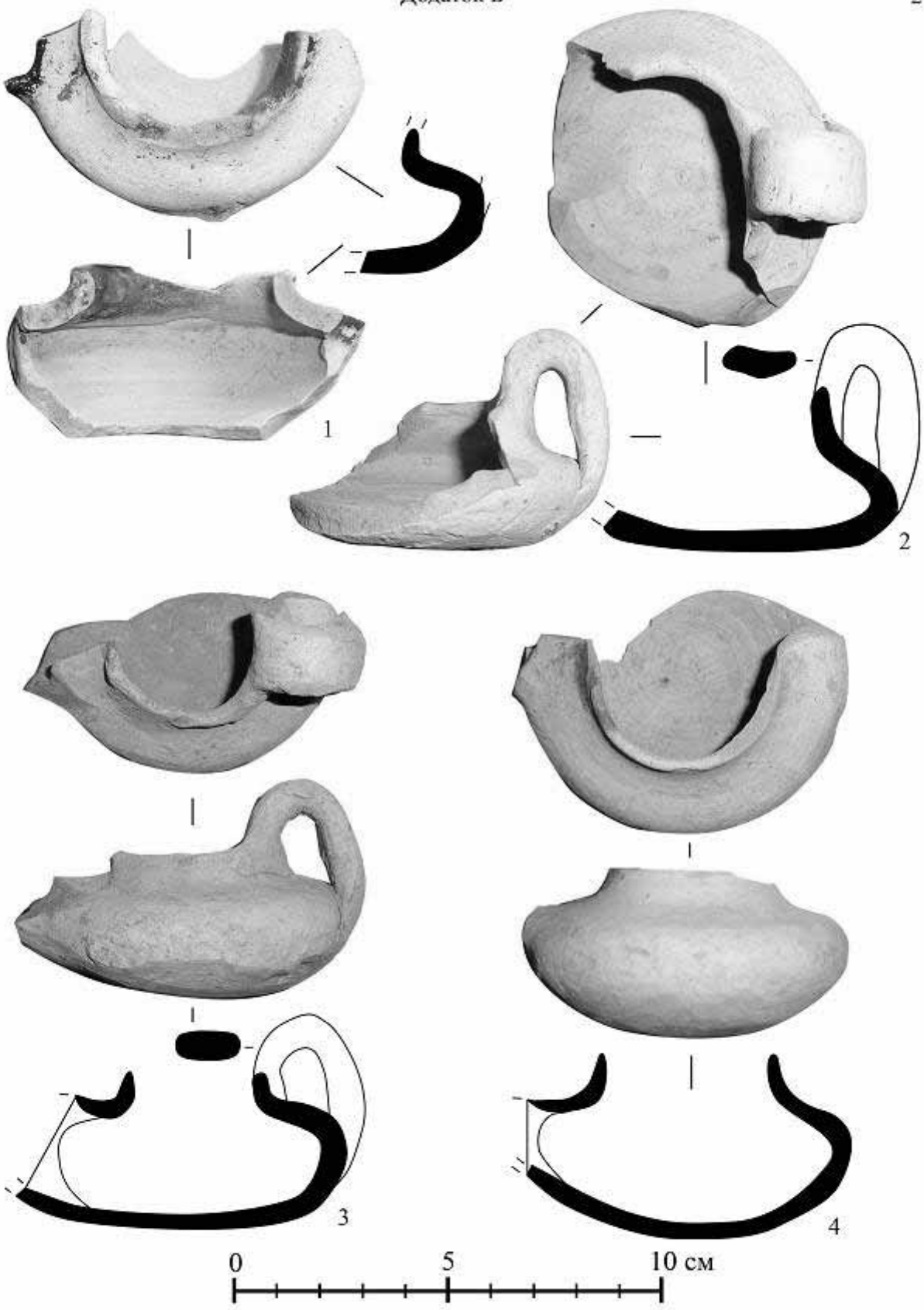

Рис. 98. Світильники з глини.
Тип 42: 1 - О-2009/Б-III/96; 2 - О-99/НГС/113; 3 - О-94/НГС/23; 4 - О-94/НГС/613.

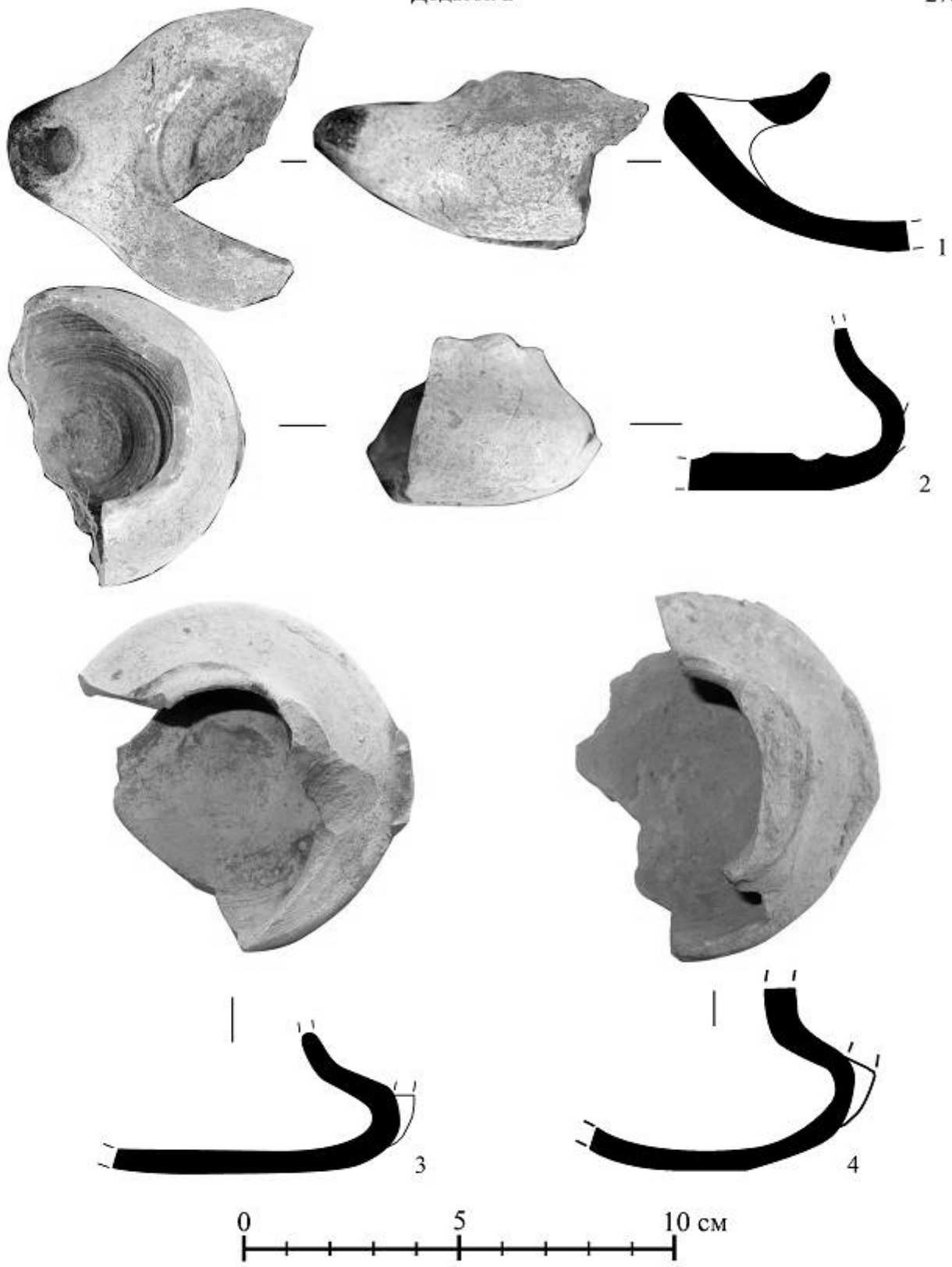

Рис. 99. Світильники з глини.
Тип 42: 1 - О-77/Р-19/68; 2 - О-57/683; 3 - О-73/АГД/220; 4 - О-39/207/Б6/389.

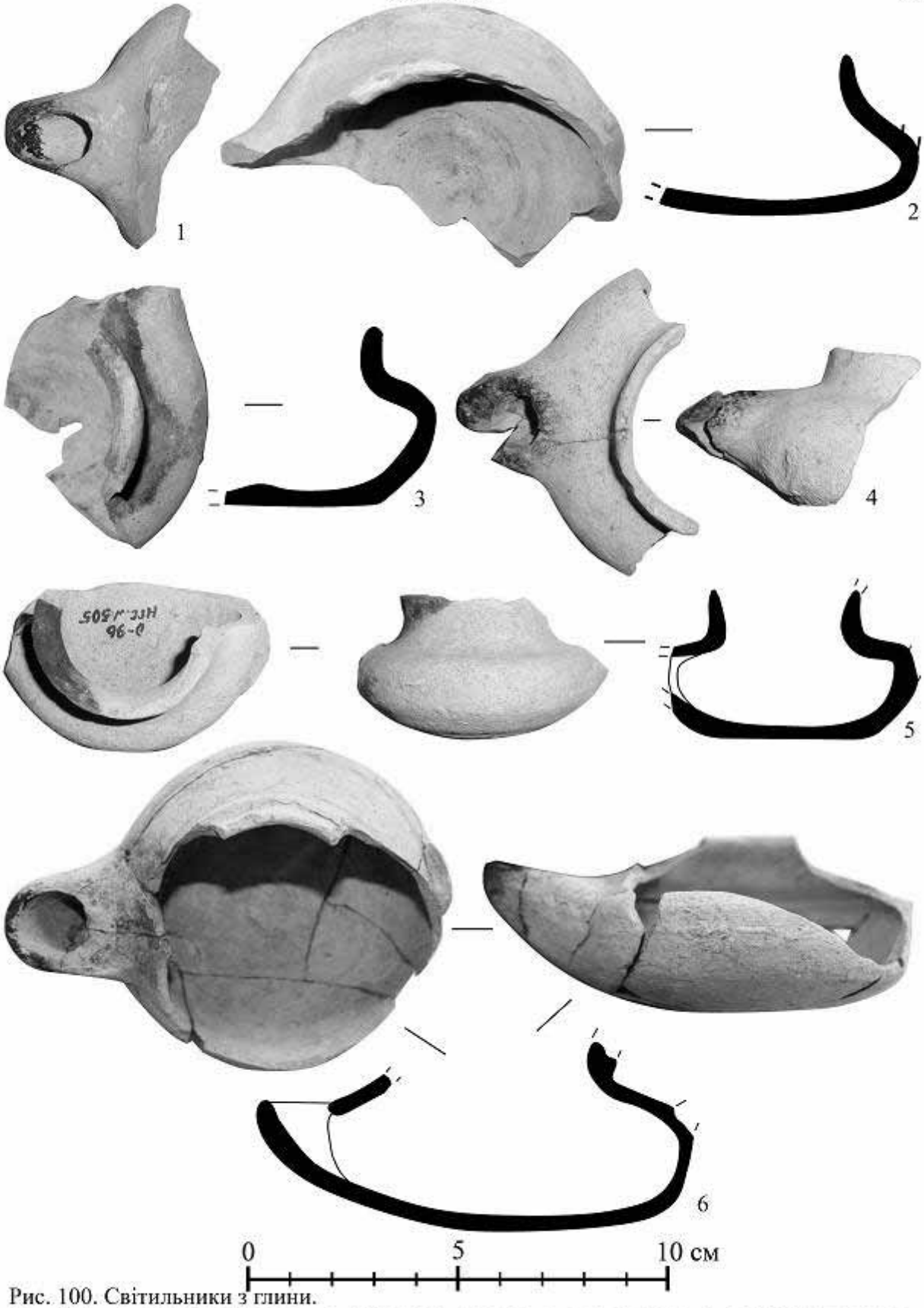

Рис. 100. Світильники з глини.
Тип 42:1 - О-2006/НГС/700; 2 - О-36/515/Б3-1103; 3 - О-95/Р-25/983; 4 - О-2000/НГС/1722; 5 - О-96/ НГС/305; 6 - О-68/502.

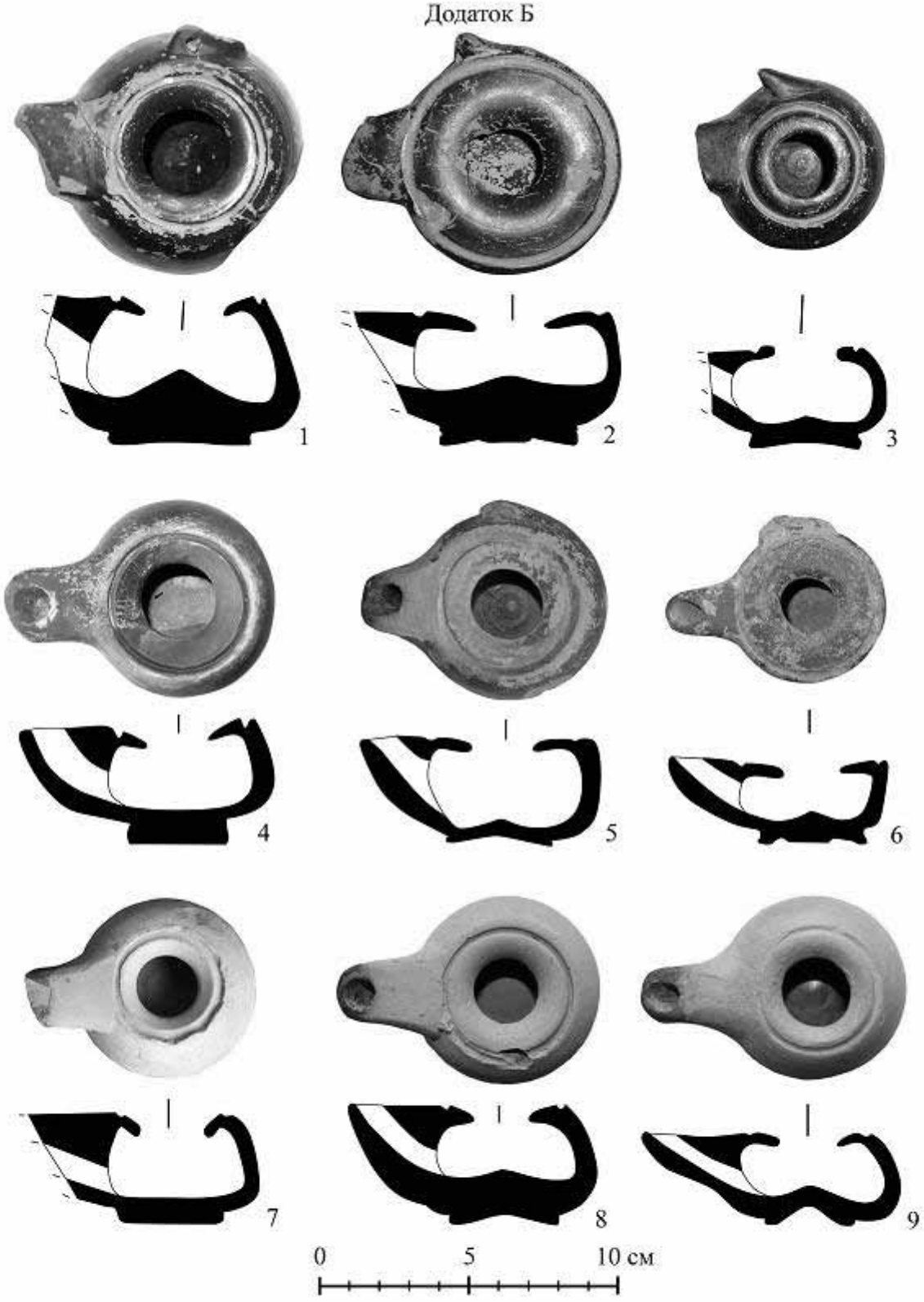

Рис. 101. Світильники з глини.
Тип 43: В1: 1 - О-81/ЮЗА/217; 2 - О-92/НГС/382; 3 - О-88/НГС/506; 4 - О-57/353/ф.№137; 5 - Ол-49/291; 6 - О/13823/А-660/А-3638; В2: 7 - О-54/705; 8 - О-73/АГД/358; 9 - О-68/628.

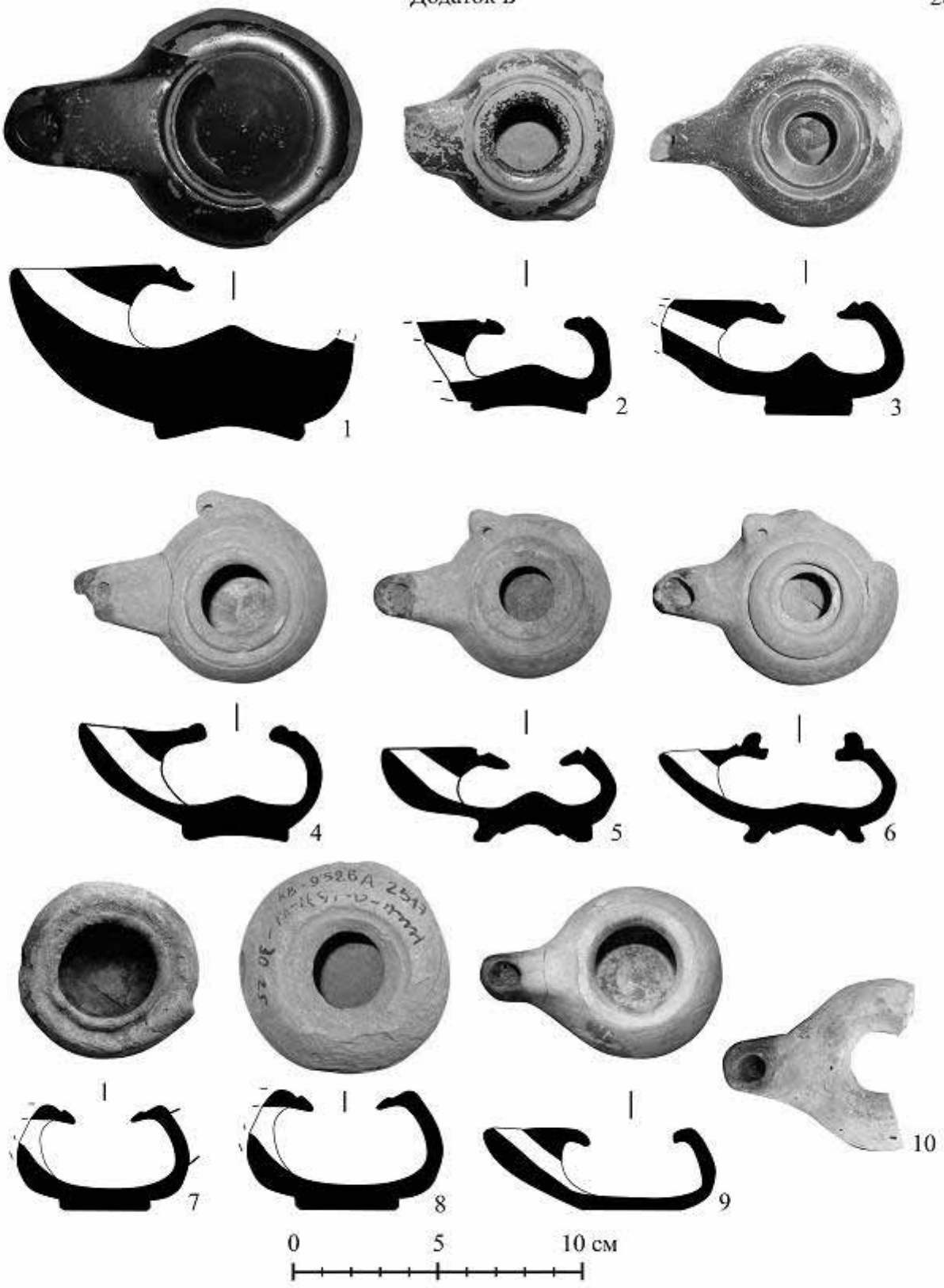

Рис. 102. Світильники з глини.
Тип 43: В3: 1 - О-2005/НГС/488; 2 - О-78/Некр/7; 3 - О-2009/Б-III/5; В4: 4 - О-37/75/Б4/490; 5 - О-38/132/Б5/1053; 6 - О-93/НГС/1149; В5: 7 - О-2004/НекрЮЗ/23/ф.№9440; 8 - О-1928/А-2517; В6: 9 - Бн2; 10 - Кат-94/349.

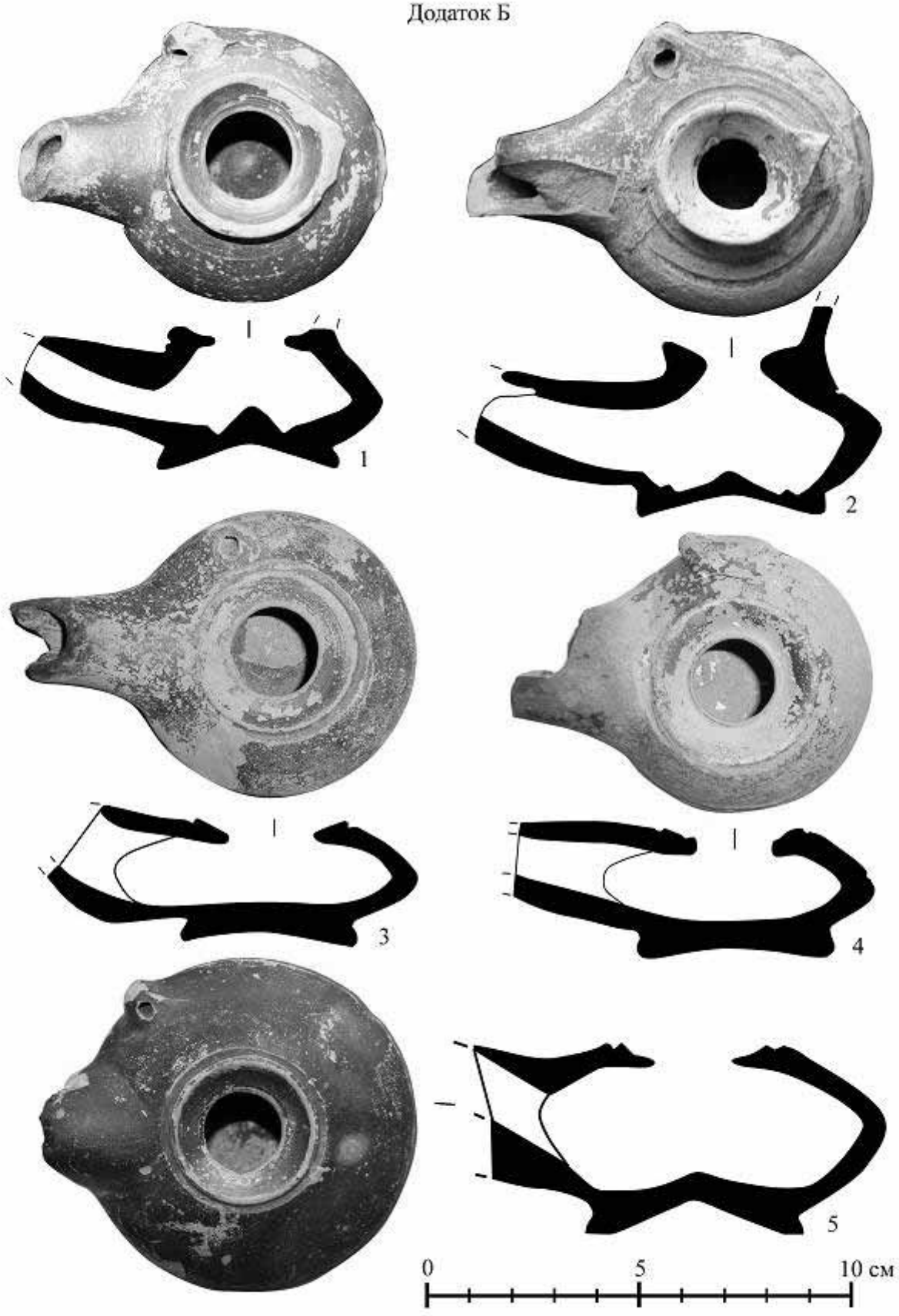

Рис. 103. Світильники з глини.
Тип 43: В7: 1 - О-63/2001; 2 - О-64/1109; 3 - О-92/Т-3/24; 4 - О-2011/Т-3/122; 5 - О-71/1098.

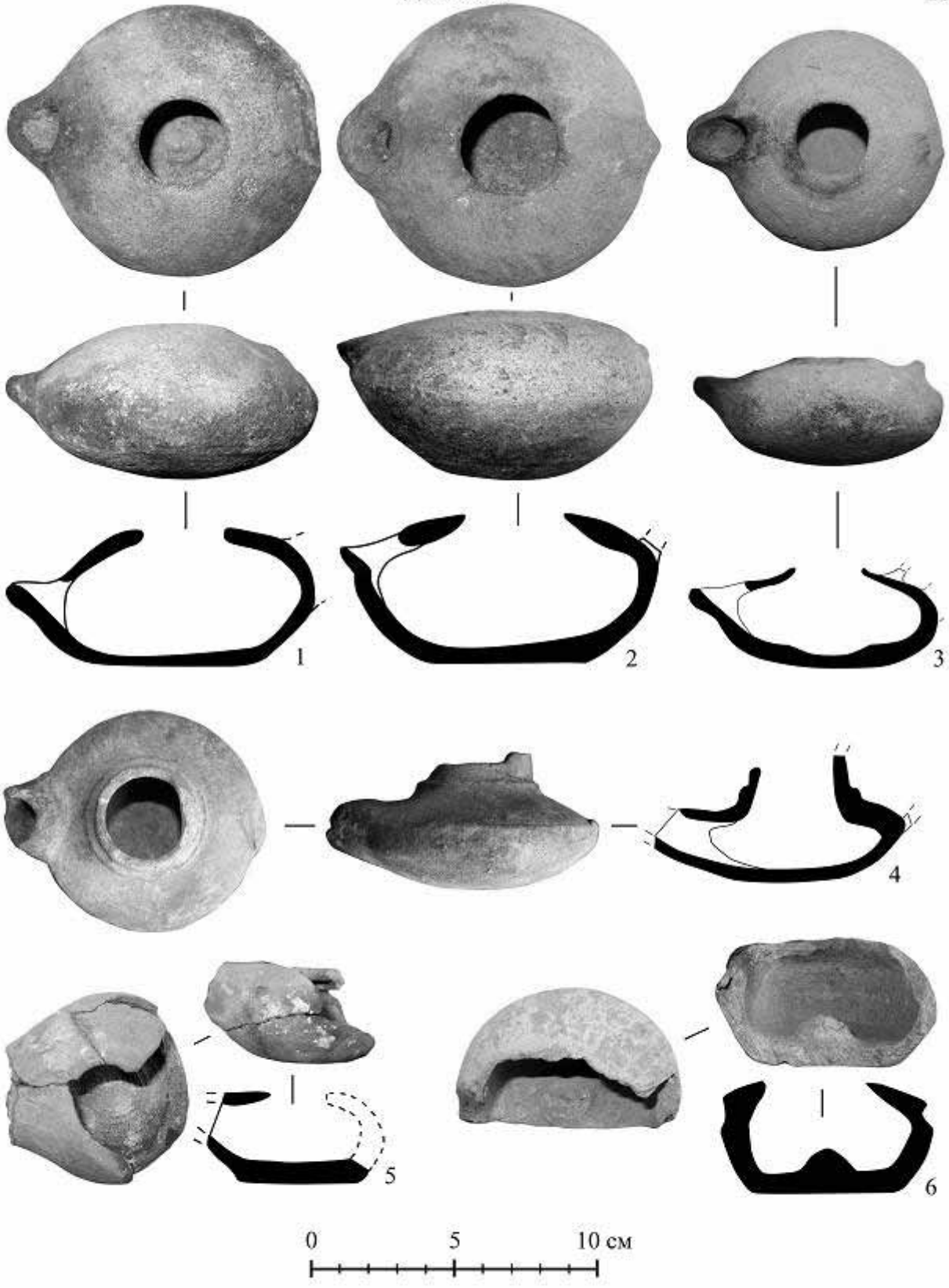

Рис. 104. Світильники з глини.
Тип 46: 1 - О-35/1028/Б2/803; 2 - О-38/4120/Б5/101; 3 - О-66/82; 4 - О-63/2202; 5 - О-38/2269/Б5/1052; 6 - О-38/2256/Б5/1029.

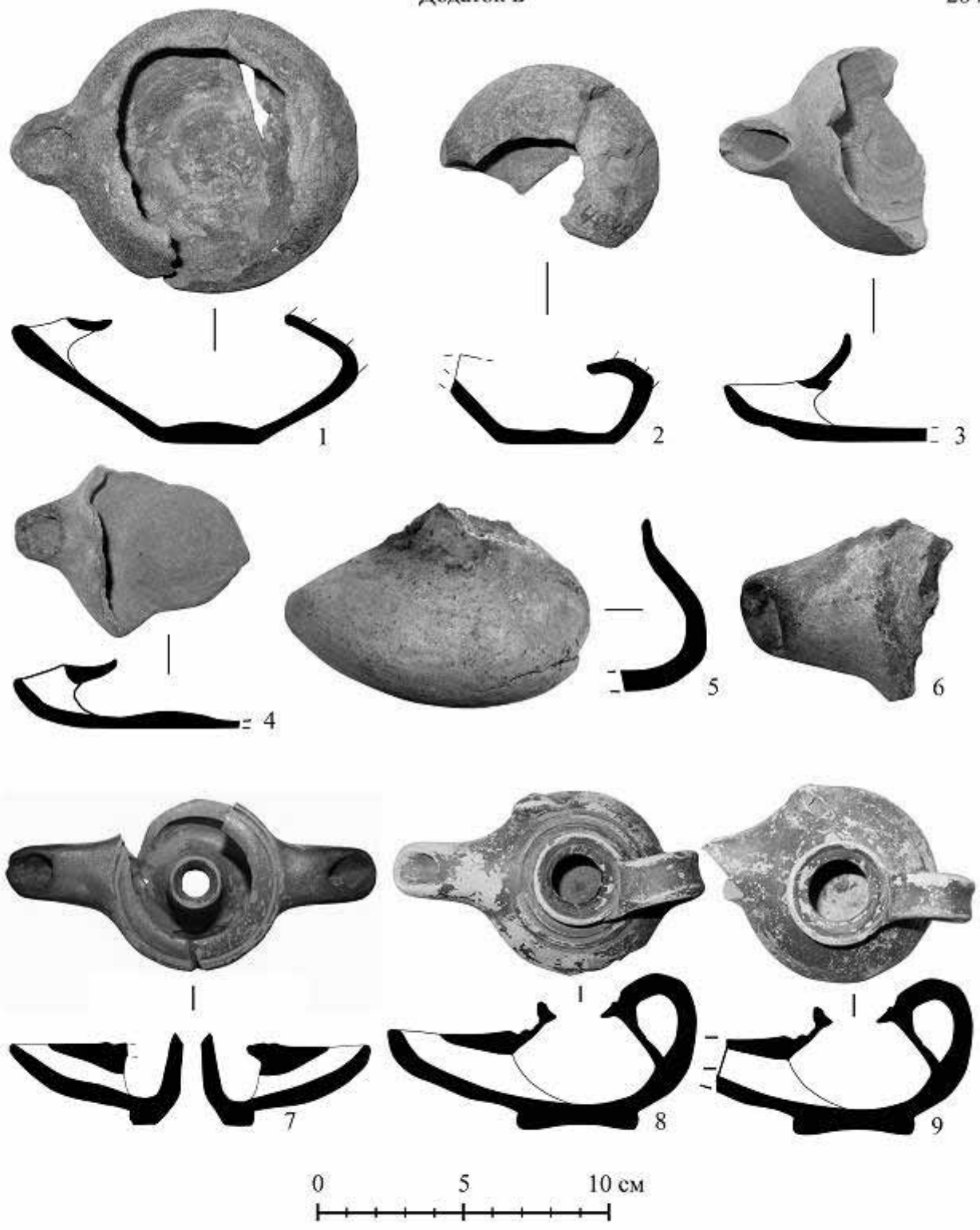

Рис. 105. Світильники з глини.
Тип 46: 1 - О-95/Р-25/149; 2 - Б/п/26079+26089; 3 - О-73/АГД/141; 4 - О-35/2280/Б2/2732; 5 - О-38/2473/Б5/1030; 6 - О-73/АГД/149; Тип 38: 7 - О-74/ЮЗА/422; Тип 52: 8 - О/2590/А-1213; 9 - О-93/Р-25/601.

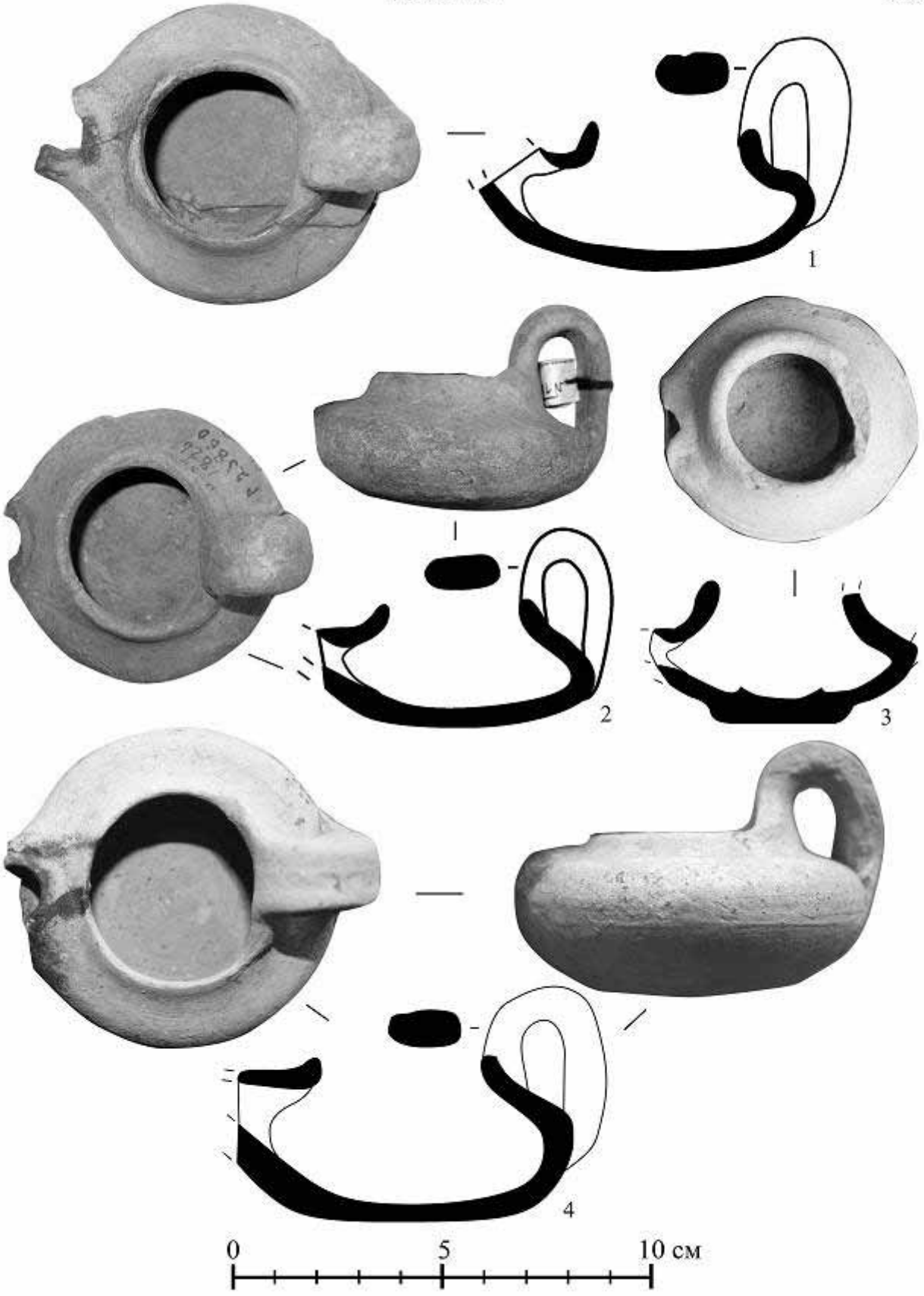

Рис. 106. Світильники з глини.
Тип 47-Тип 48:1 - О-36/67/Б3/1110; 2 - О-37/1826/Б4/482; 3 - О-59/335; 4 - О-69/36.

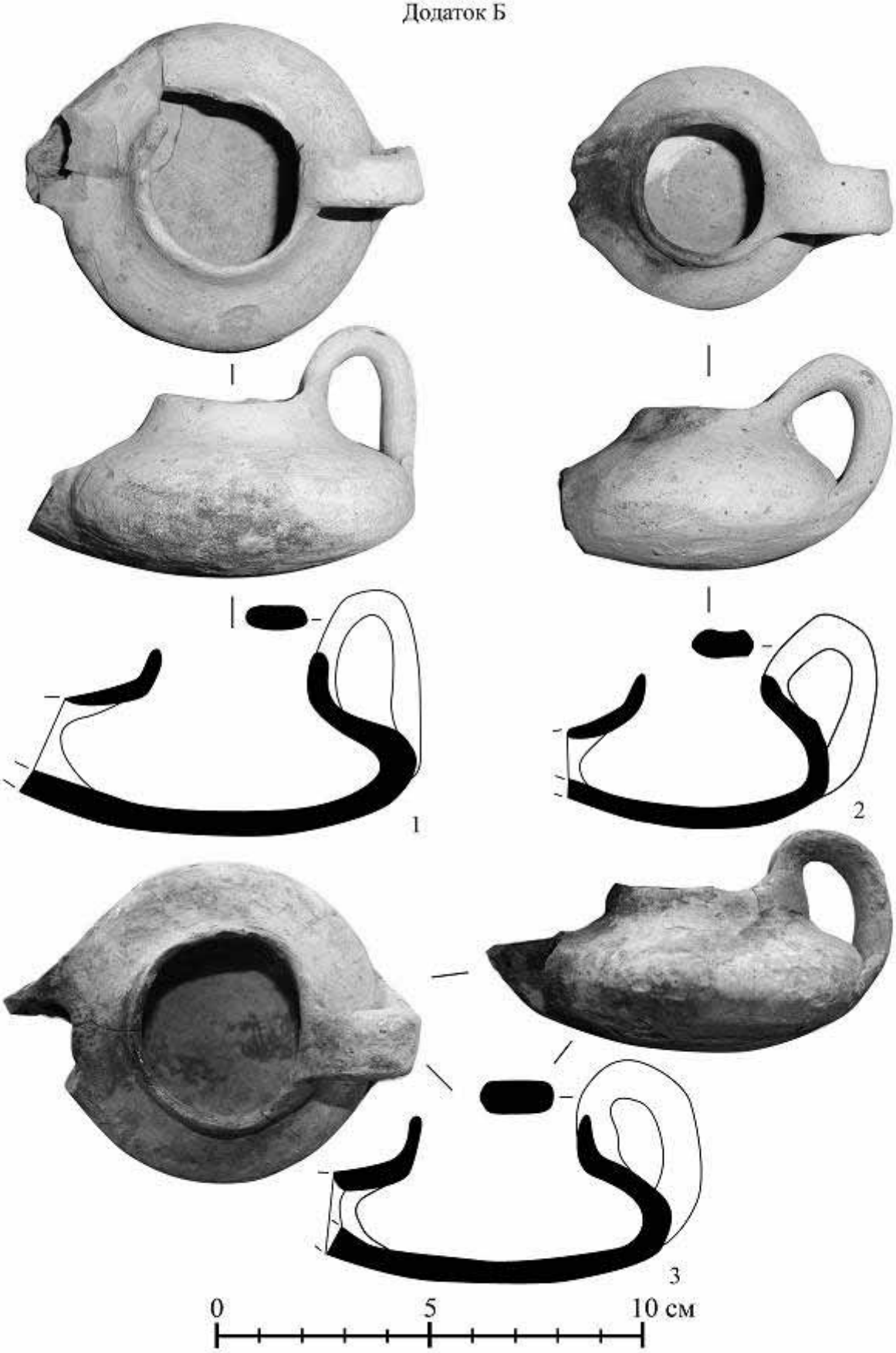

Рис. 107. Світильники з глини.
Тип 48:1 - О-88/НГС/135; 2 - О-2002/НГС/162; 3 - О-75/АГД/275.

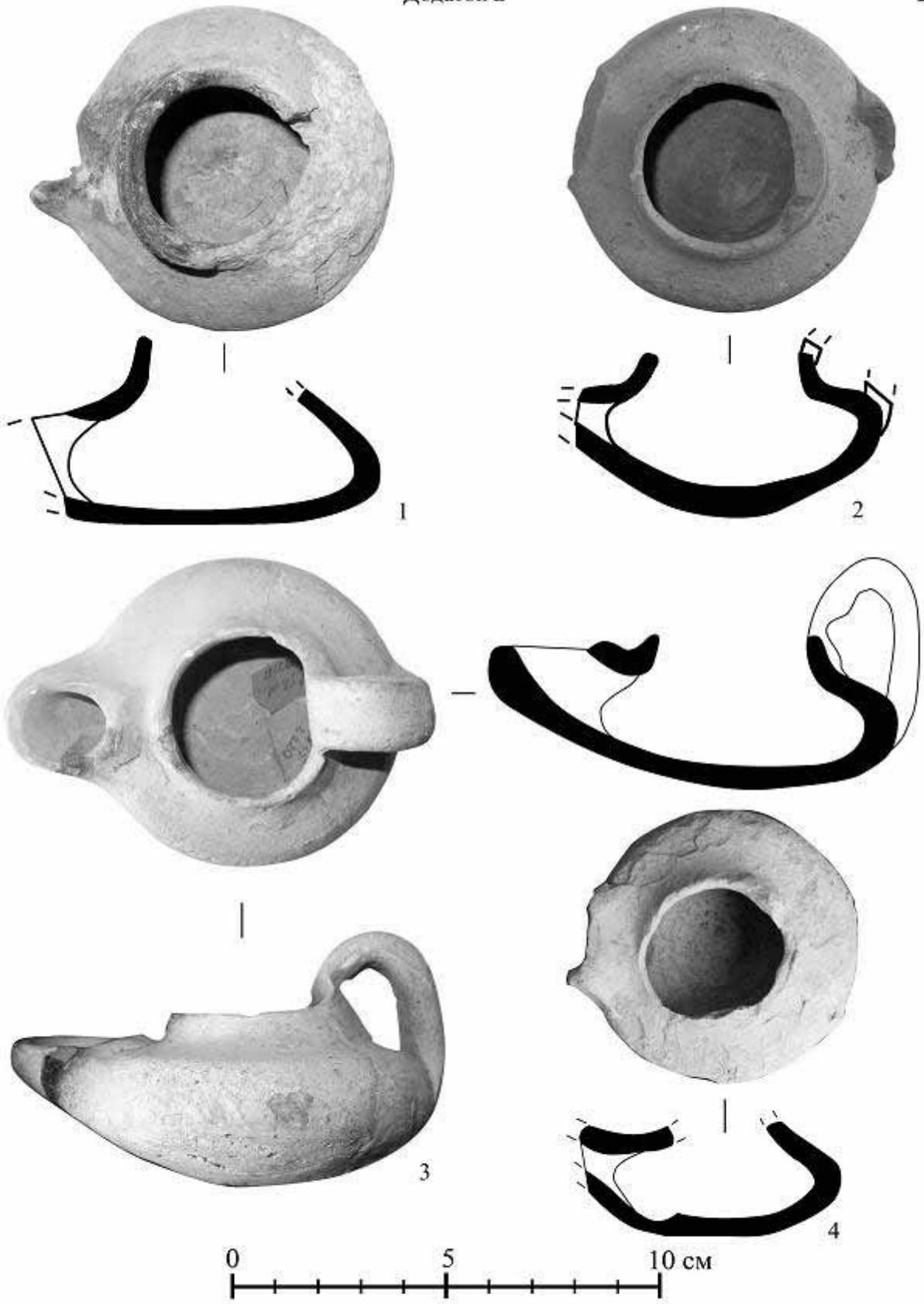

Рис. 108. Світильники з глини.
Тип 48:1 - О-36/1959/Б3/1098; 2 - О-38/3181/Б5/1044; 3 - О-55/2120/інв.416, 458; 4 - О-60/462.

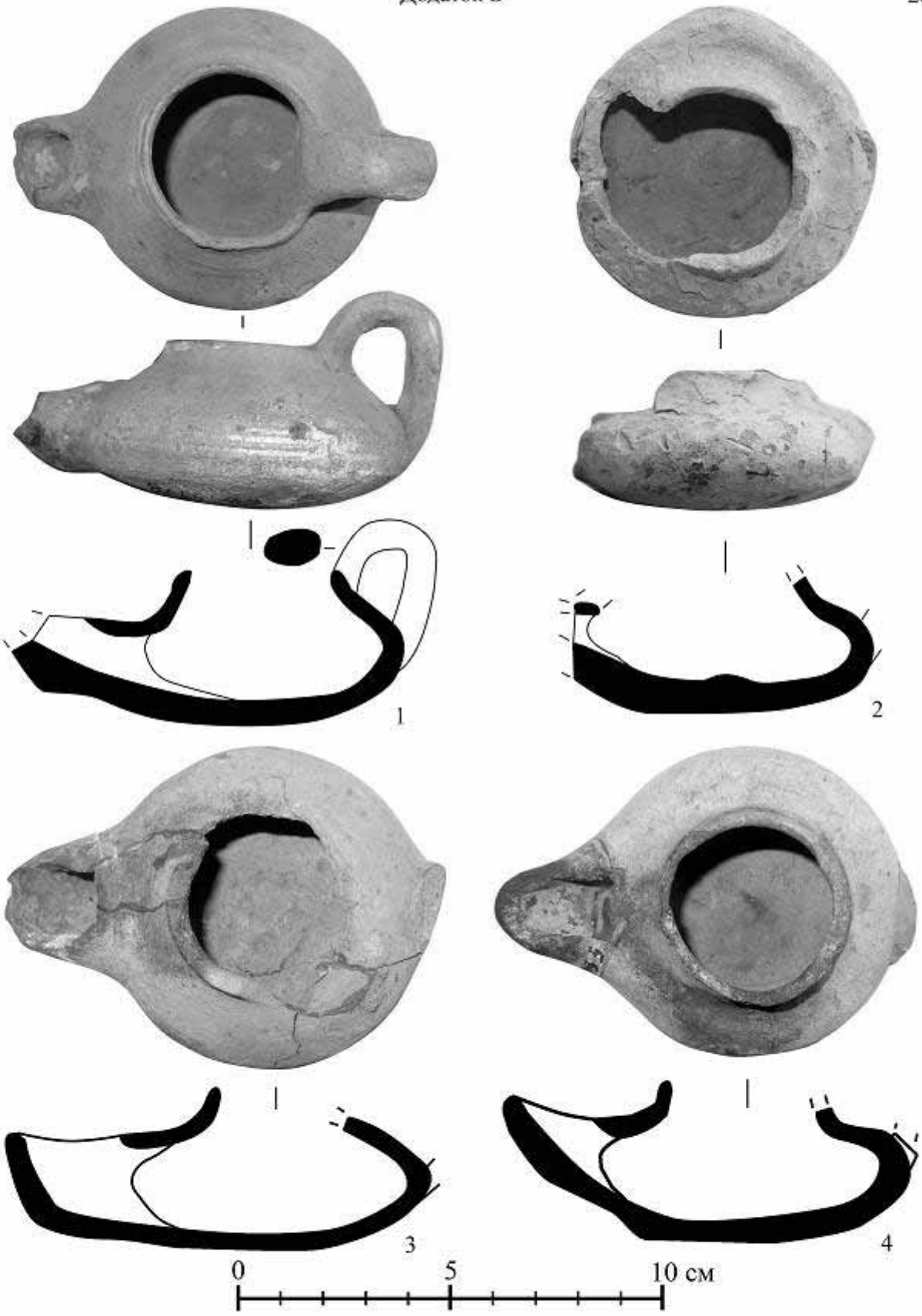

Рис. 109. Світильники з глини.
Тип 48:1 - О-1920/947/А-2172; 2 - О-68/2573; 3 - О-36/1075/Б3/1089; 4 - О-39/209/Б6//435.

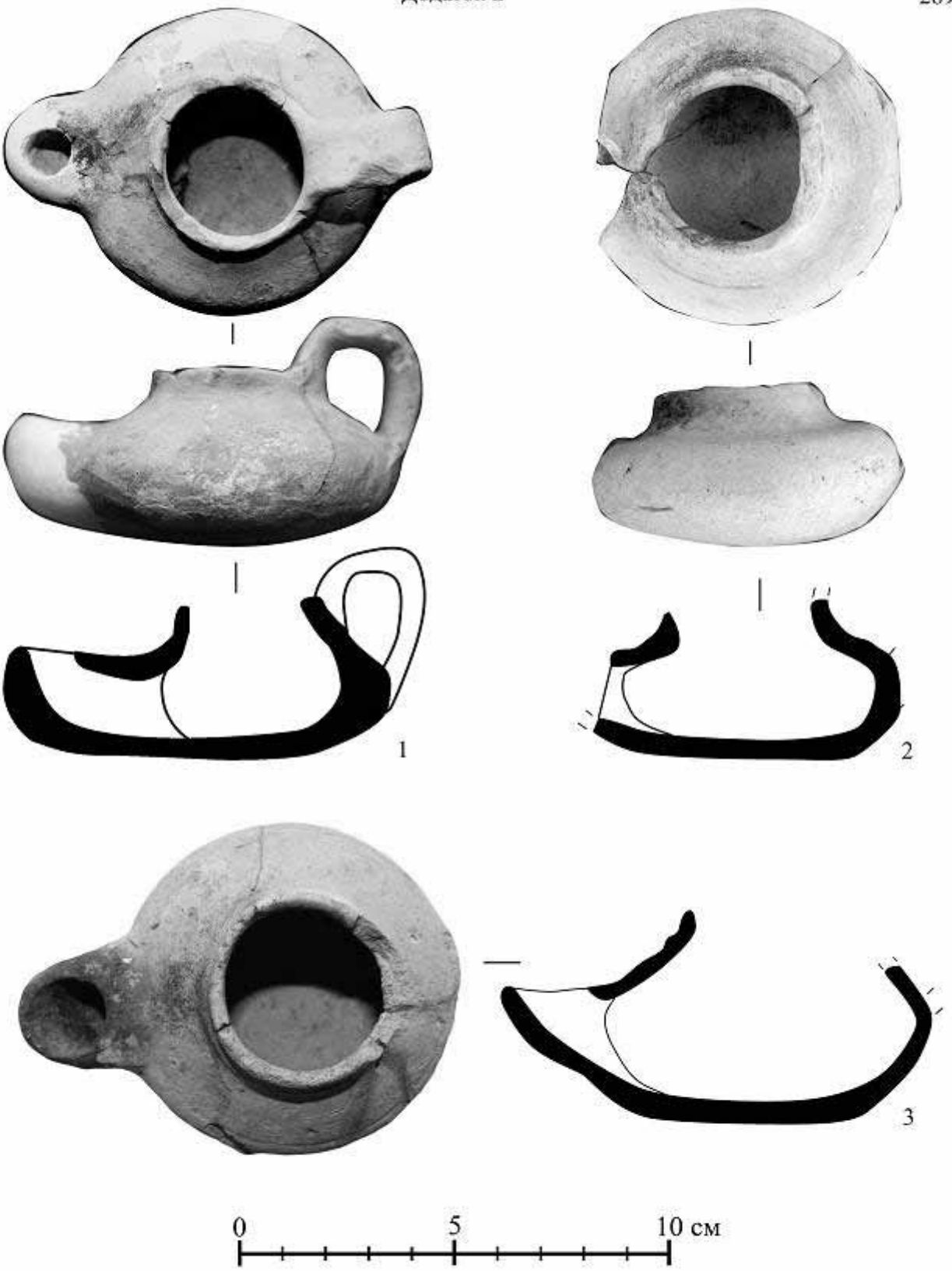

Рис. 110. Світильники з глини.
Тип 48:1 - О-48/539; 2 - Коз.2-76/74; 3 - О-63/391.

Рис. 111. Світильники з глини.
Тип 48:1 - О-?/1248/А-1251; 2 - О-92/НГС/402; 3 - О-89/НГС/815; 4 - О-59/958.

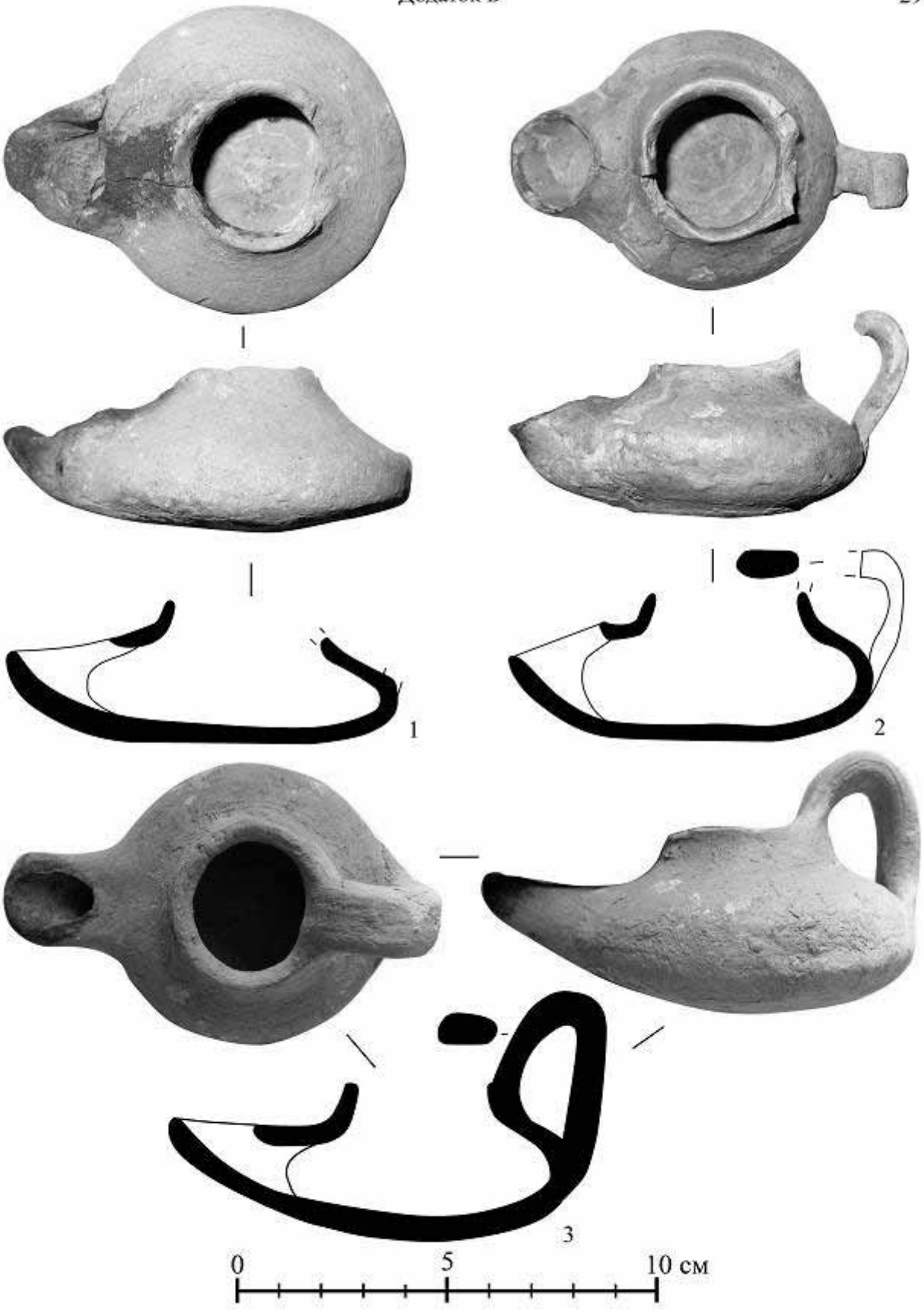

Рис. 112. Світильники з глини.
Тип 48:1 - О-2013/Некр/427; 2 - О-2013/Некр/665; 3 - О-2003/Г-3/109.

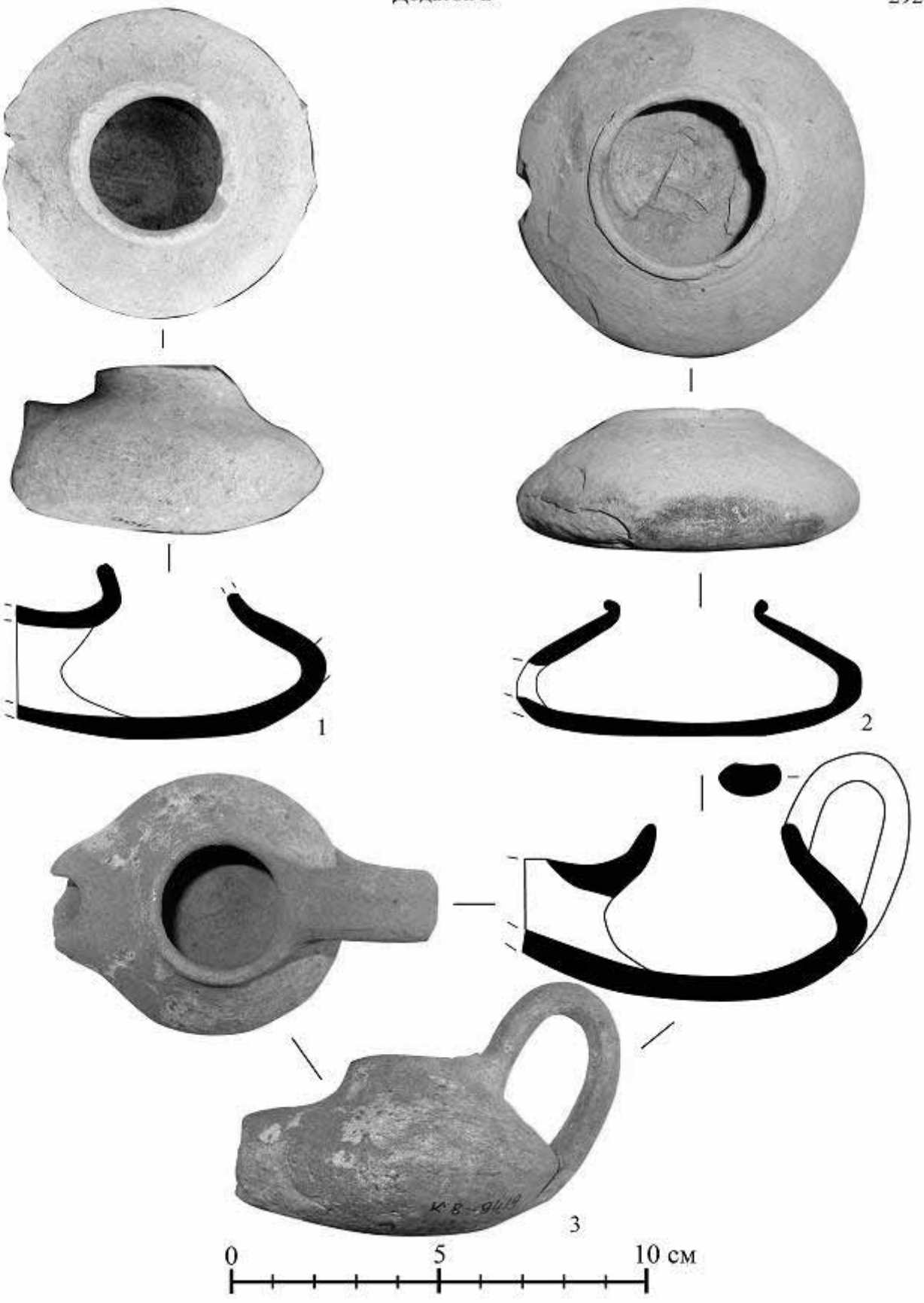

Рис. 113. Світильники з глини.
Тип 48: 1 - ОЛ-49/900; 2 - О-2001/ НГС/616; 3 - О-1928/2600/А-2455.

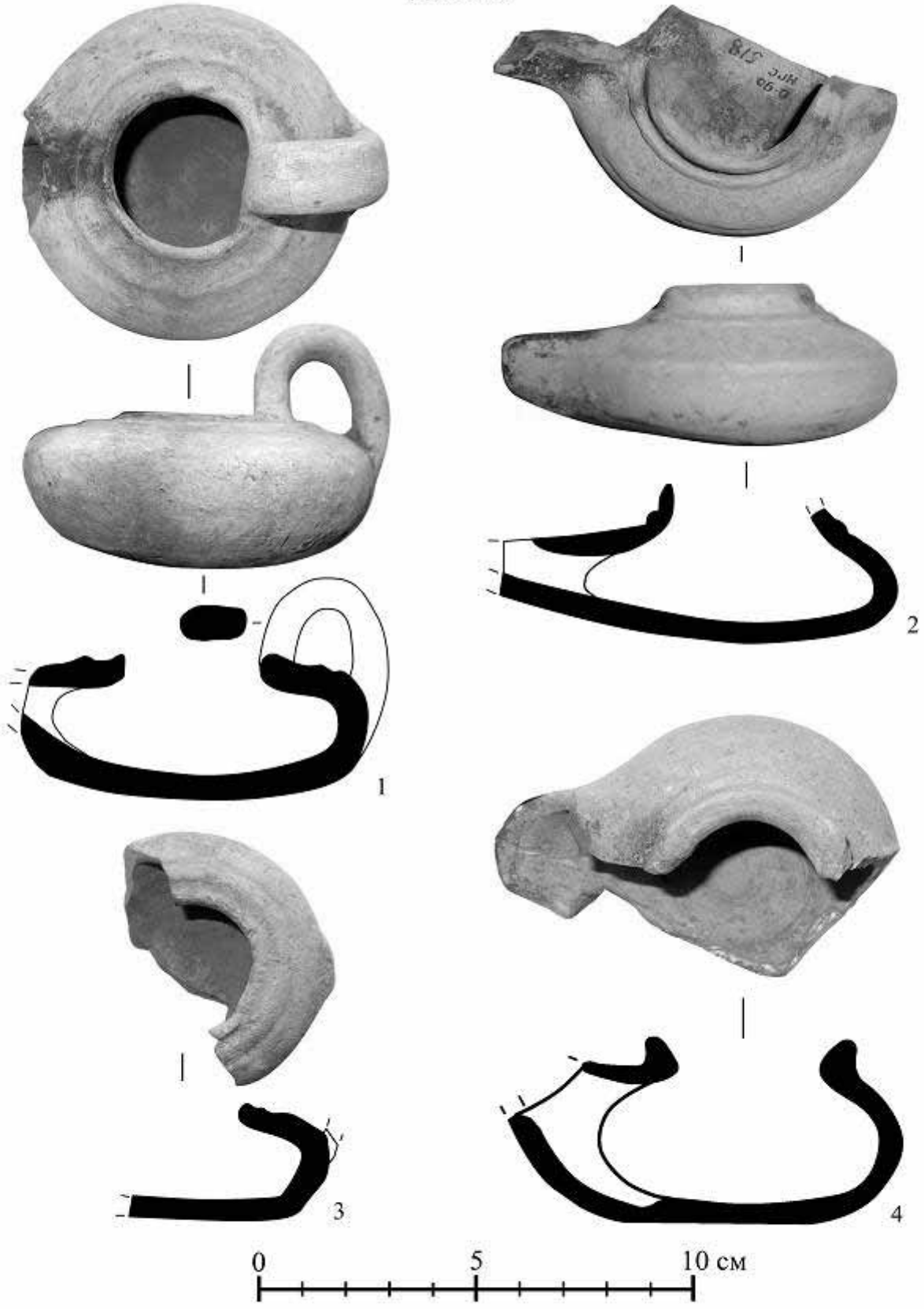

Рис. 114. Світильники з глини.
Тип 48: 1 - АБ-70/218; 2 - О-90/НГС/518; 3 - О-73/АГД/35; 4 - О-36/1651/Б3/1101.

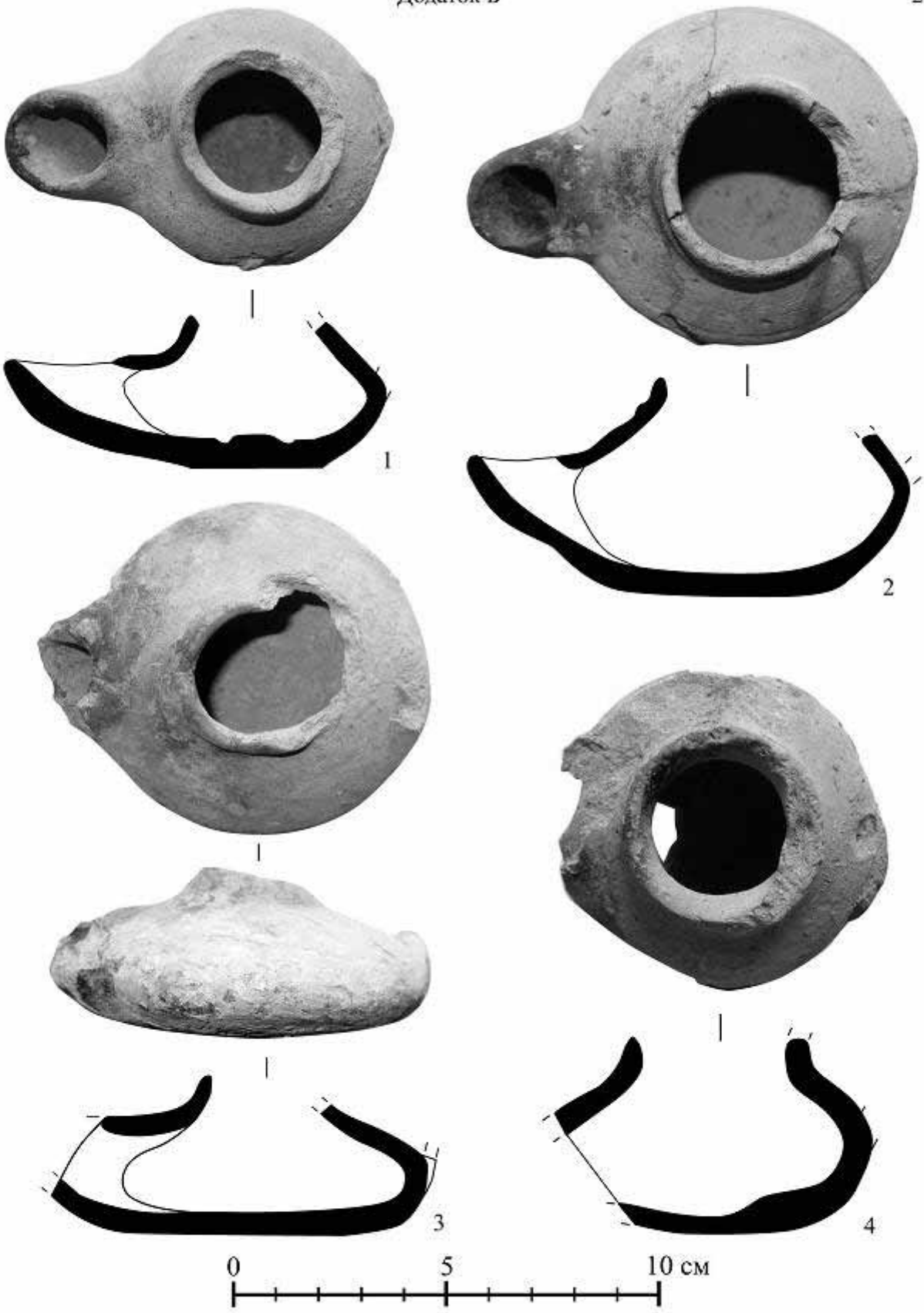

Рис. 115. Світильники з глини.
Тип 48:1 - О-56/451; 2 - О-63/391; 3 - О-72/АГД/81; 4 - О-90/Т-3/132.

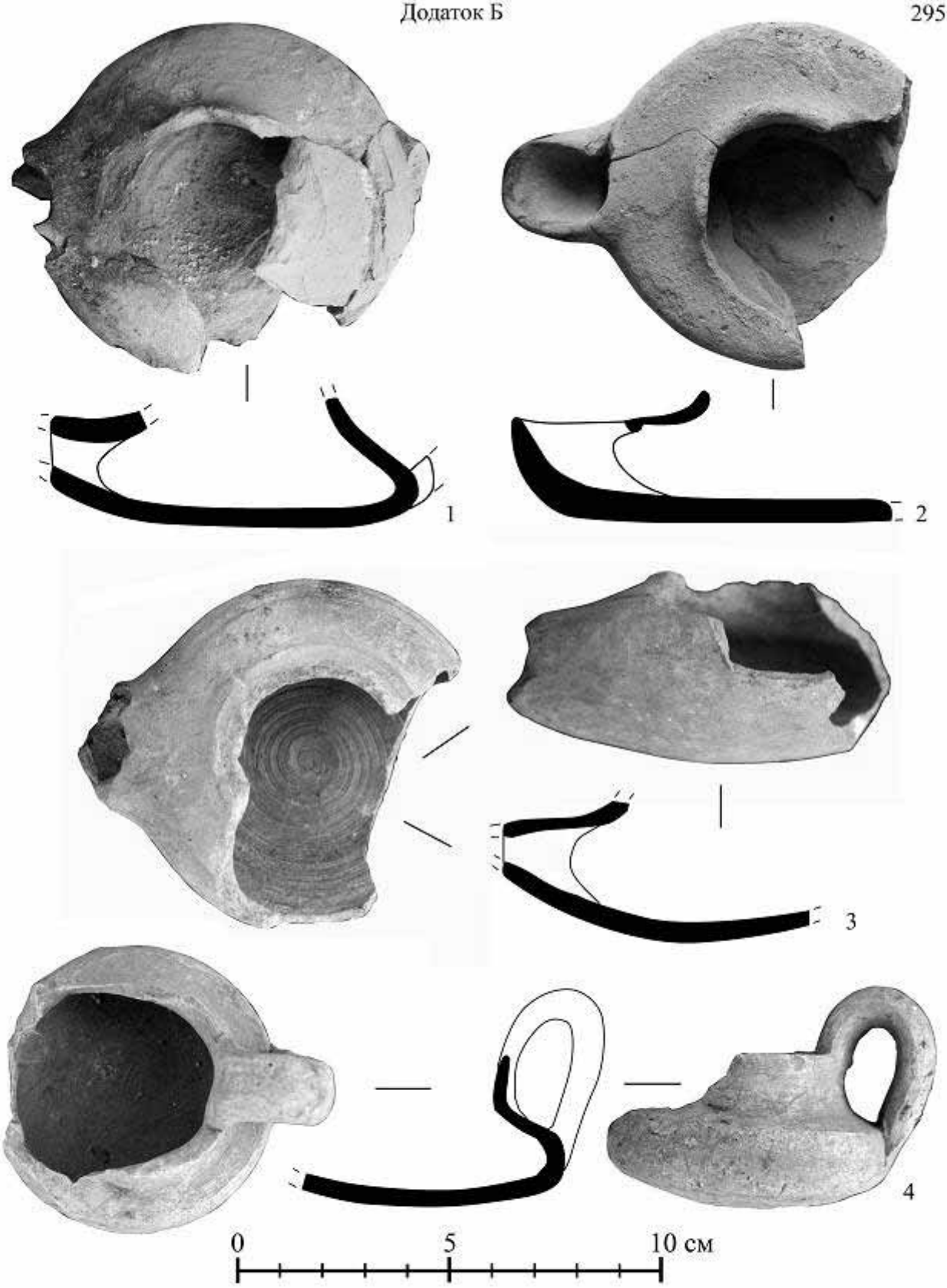

Рис. 116. Світильники з глини.
Тип 48: 1 - О-61/68; 2 - О-90/Т-3/133; 3 - О-71/2543; 4 - О-51/1061.

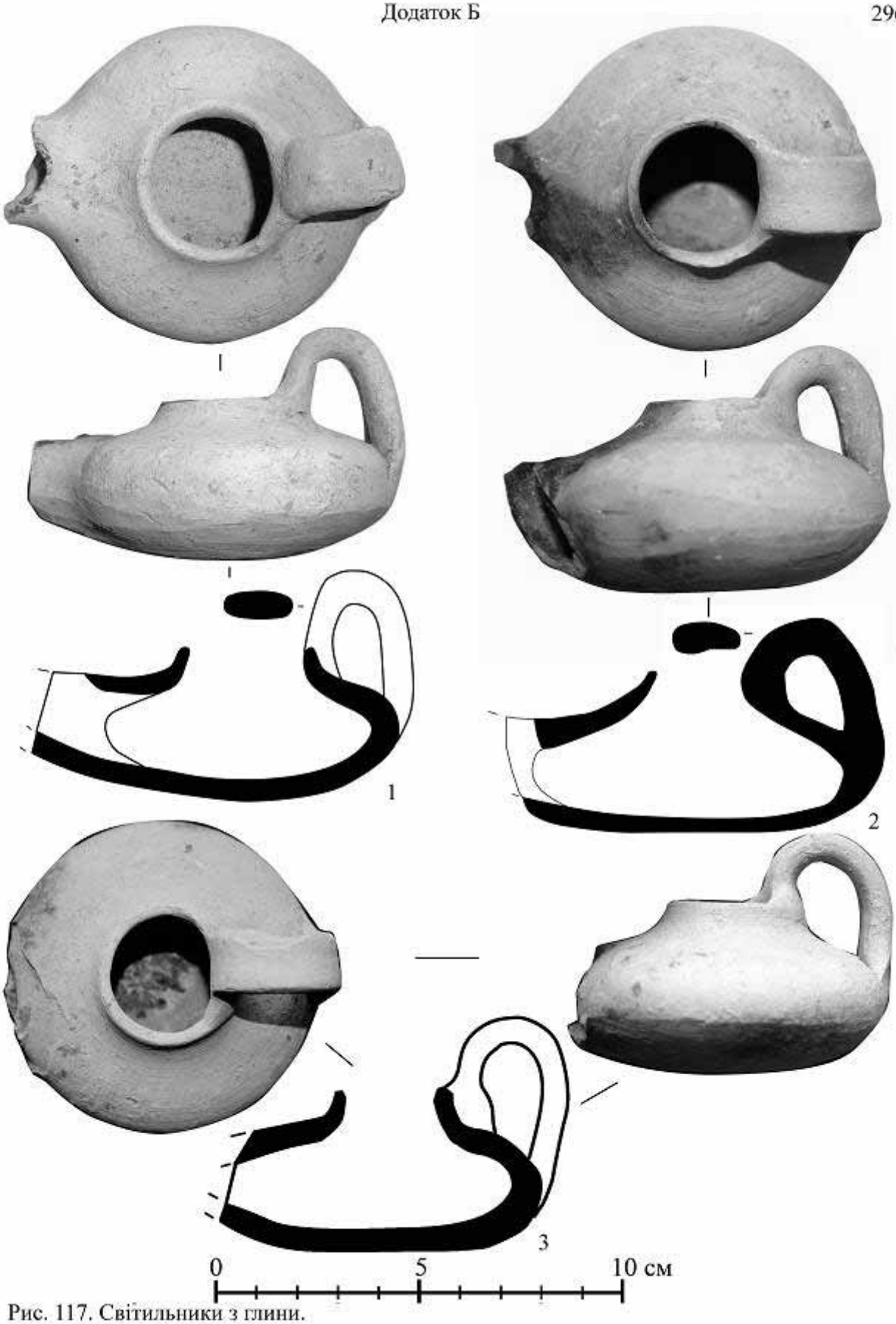

Рис. 117. Світильники з глини.
Тип 48: 1 - О-83/Р-25/49; 2 - О-76/ЮЗА/414; 3 - О-62/1550.

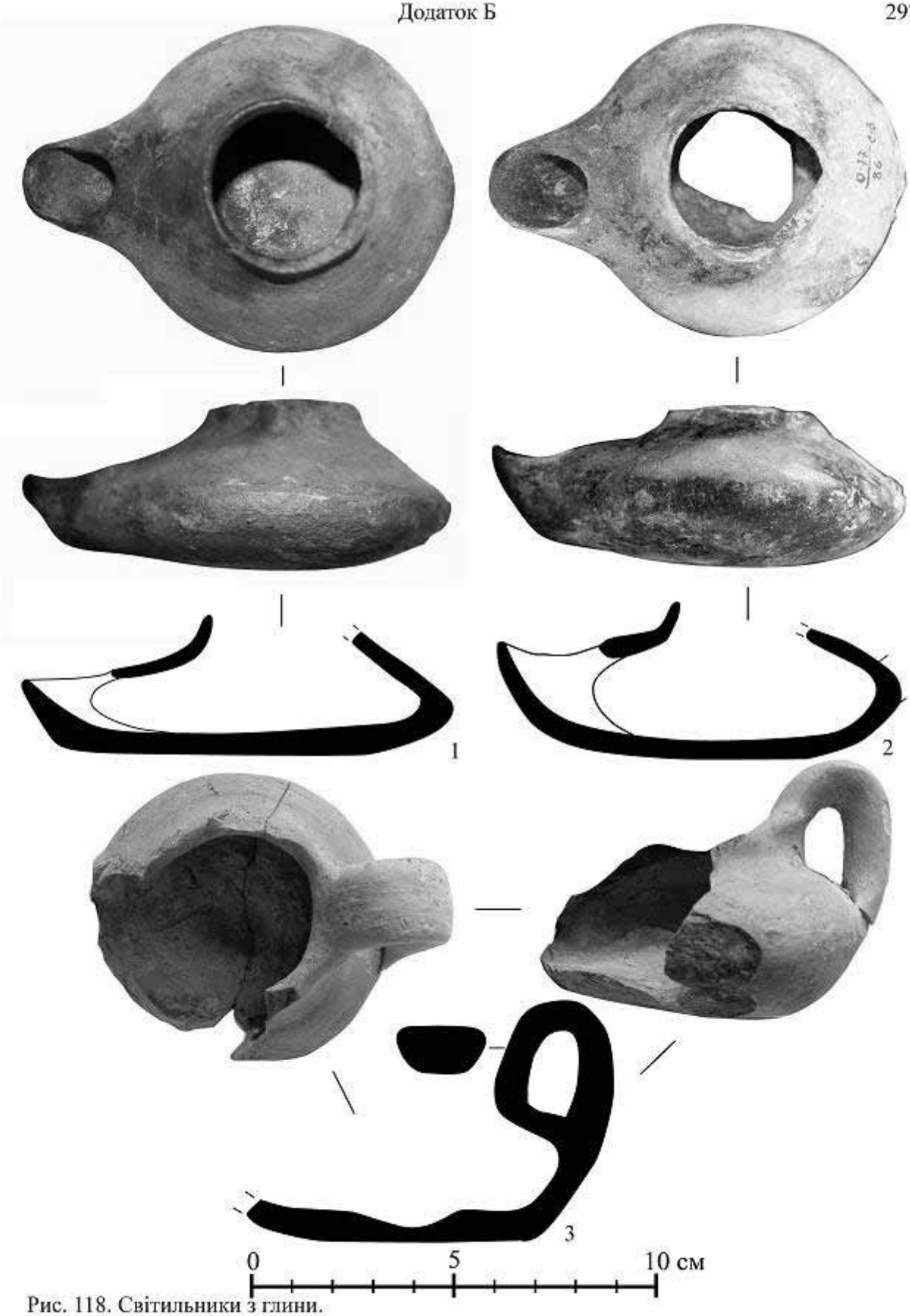

Рис. 118. Світильники з глини.
Тип 48: 1 - О-97/Некр/545; 2 - О-77/С-3/86; 3 - О-96/Т-3/309.

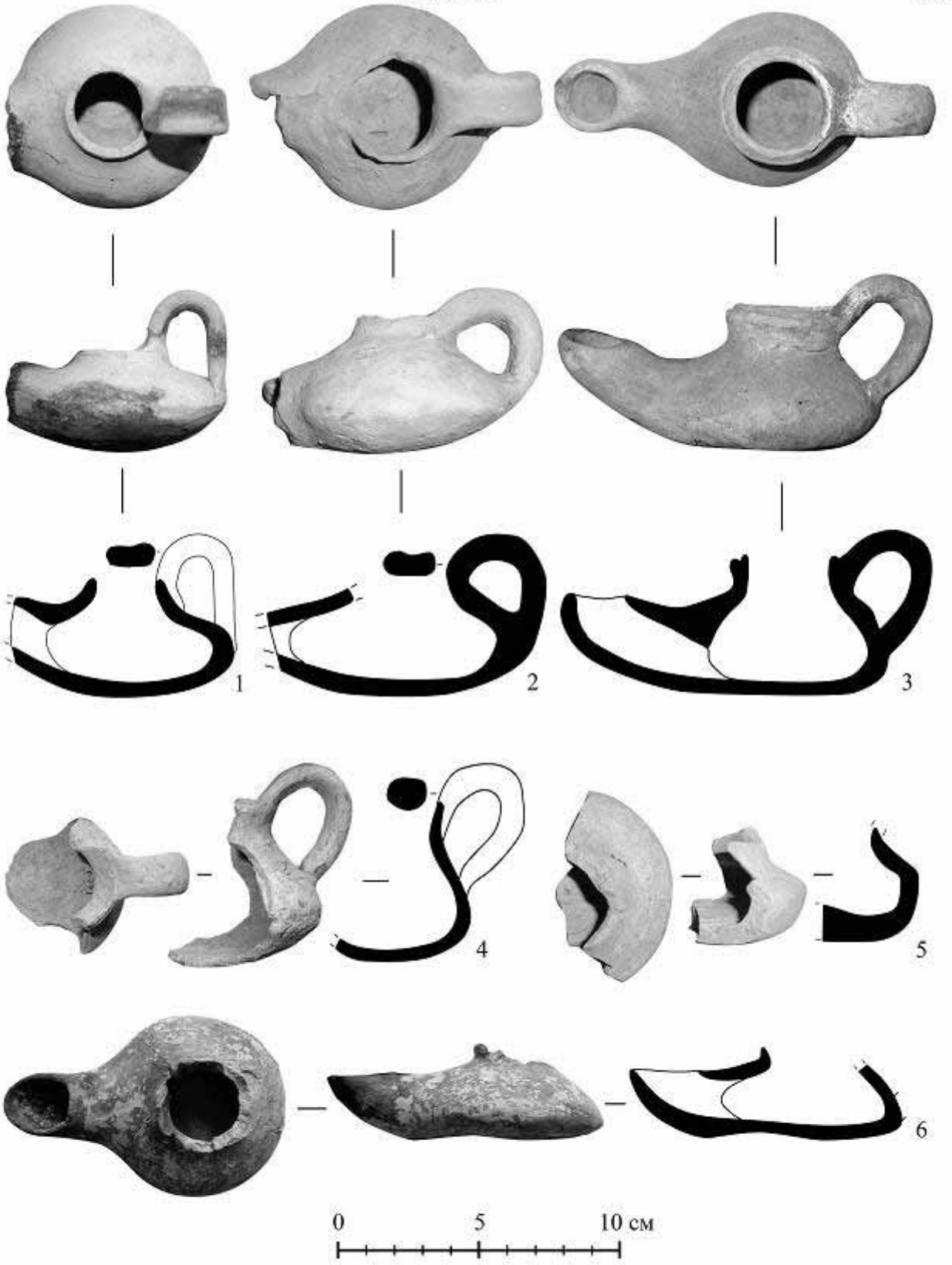

Рис. 119. Світильники з глини.
Тип 48:1 - О-74/С-3/171; 2 - О-2006/НГС/54;Тип 50: 3 - О-?/1247; 4 - О-97/Р-25/1496;
5 - О-2000/НГС/1456; 6 - О-96/Т-3/763.

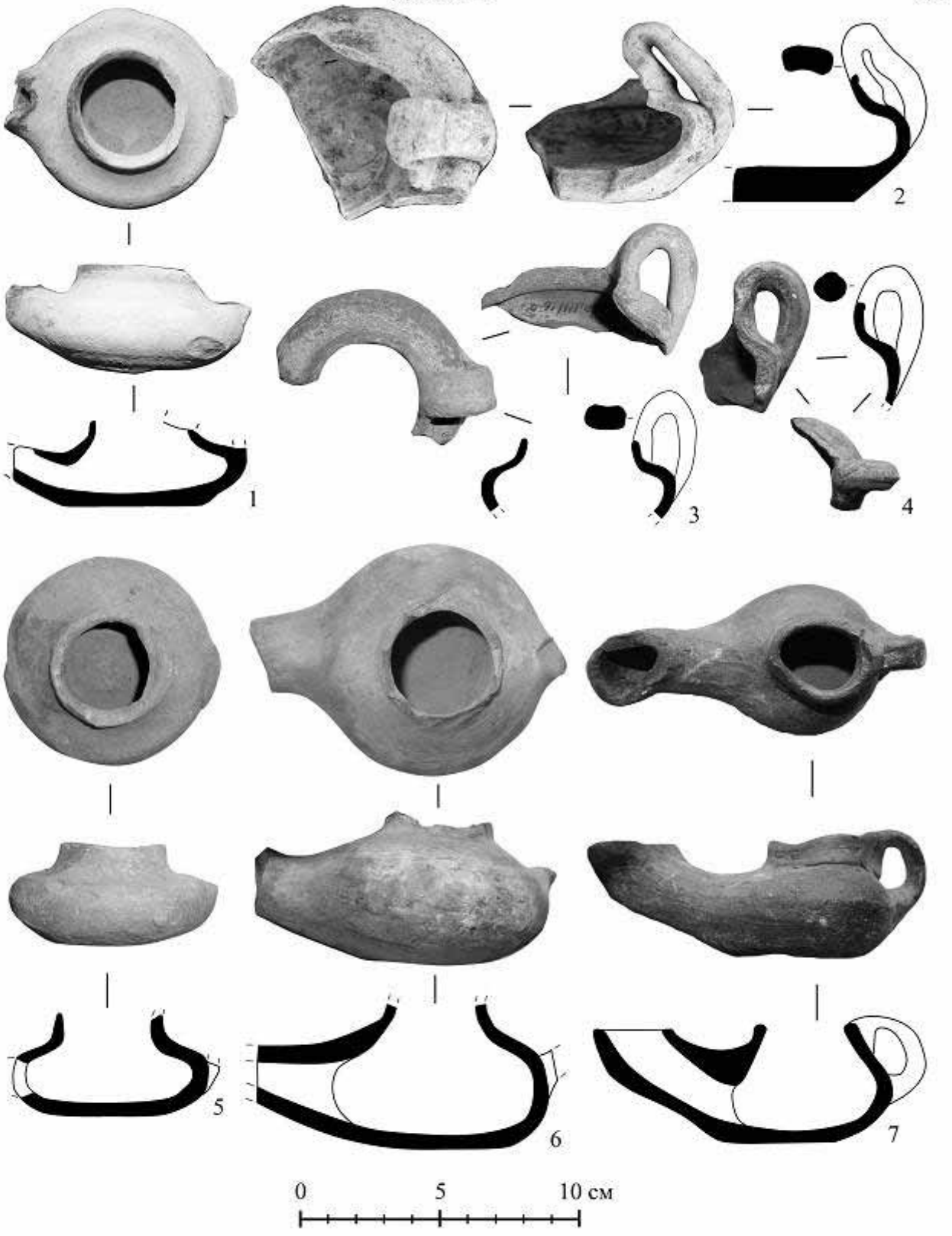

Рис. 120. Світильники з глини.
Тип 50:1 - О-61/1097; 2 - О-51/1152; 3 - О-91/НГС/474; 4 - ПО-83/Черт7/1/3; 5 - О-2005/НГС/86; 6 - О-97/Р-25/1495; 7 - О-68/2615.

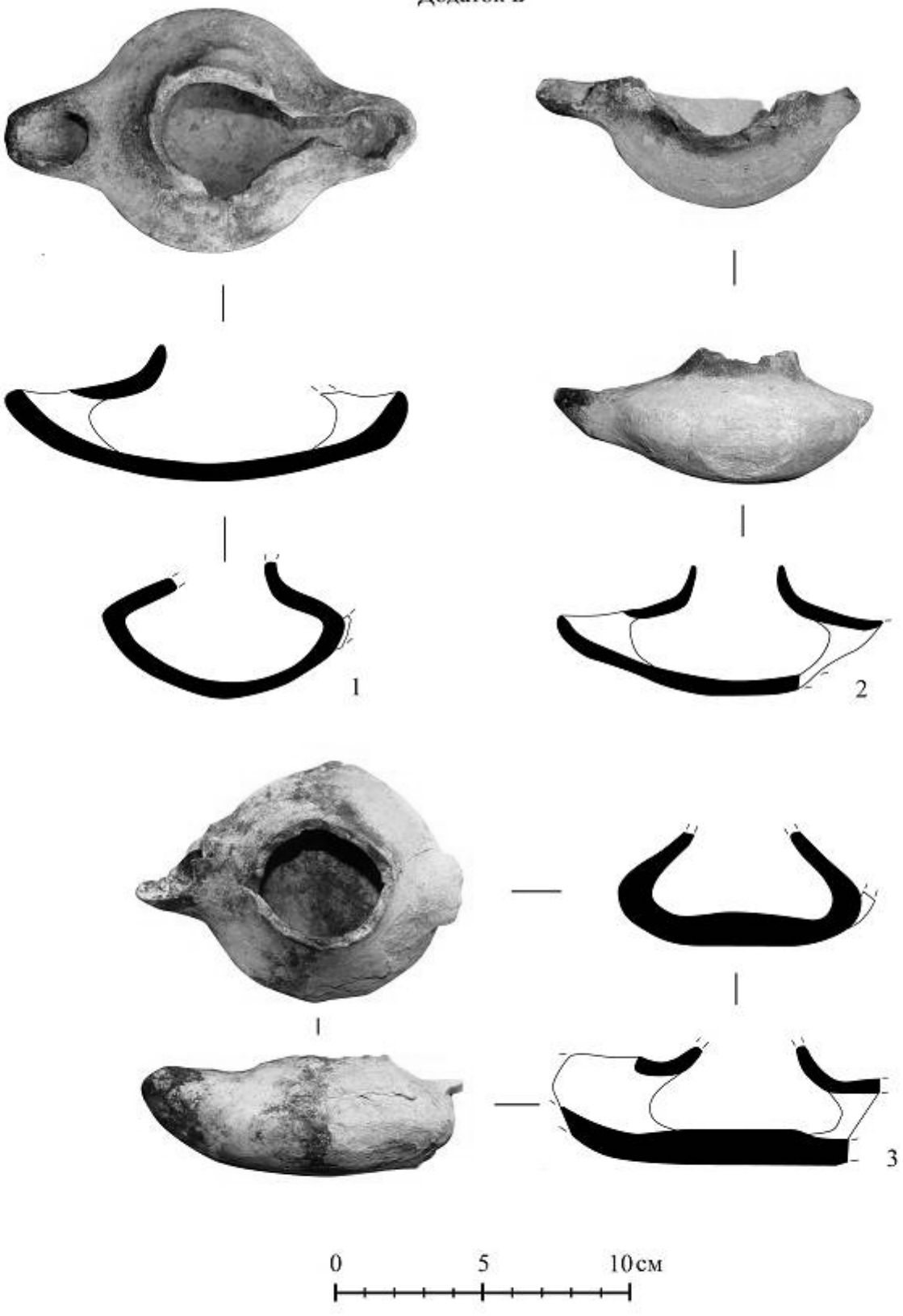

Рис. 121. Світильники з глини.
Тип 49: 1 - О-60/463; 2 - О-92/НГС/5; 3 - О-75/АГД/111.

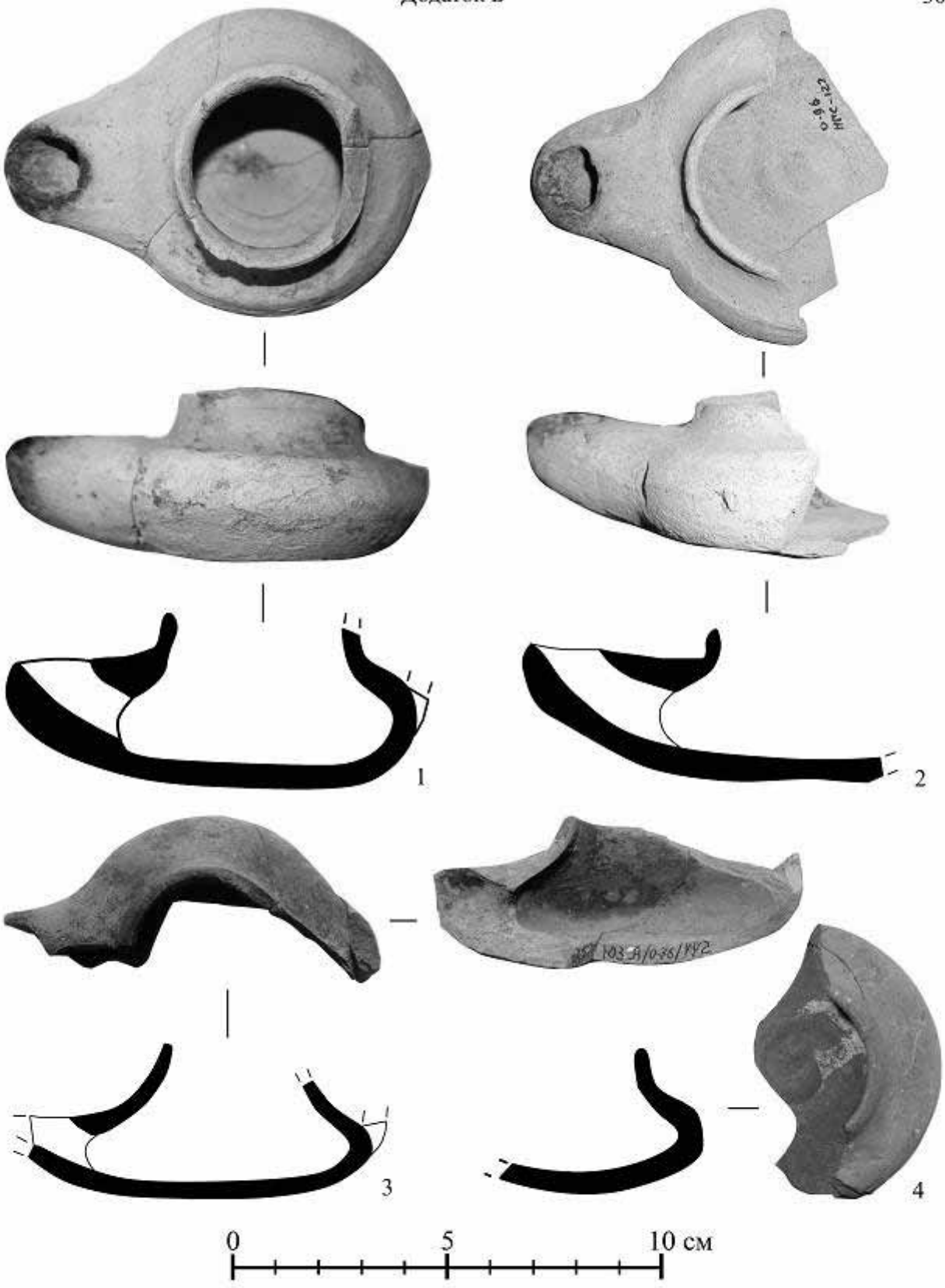

Рис. 122. Світильники з глини.
Тип 50: 1 - О-73/С-3/336; 2 - О-96/НГС/122; 3 - О-76/ЮЗА/442; 4 - О-38/2684/Б5/1045.

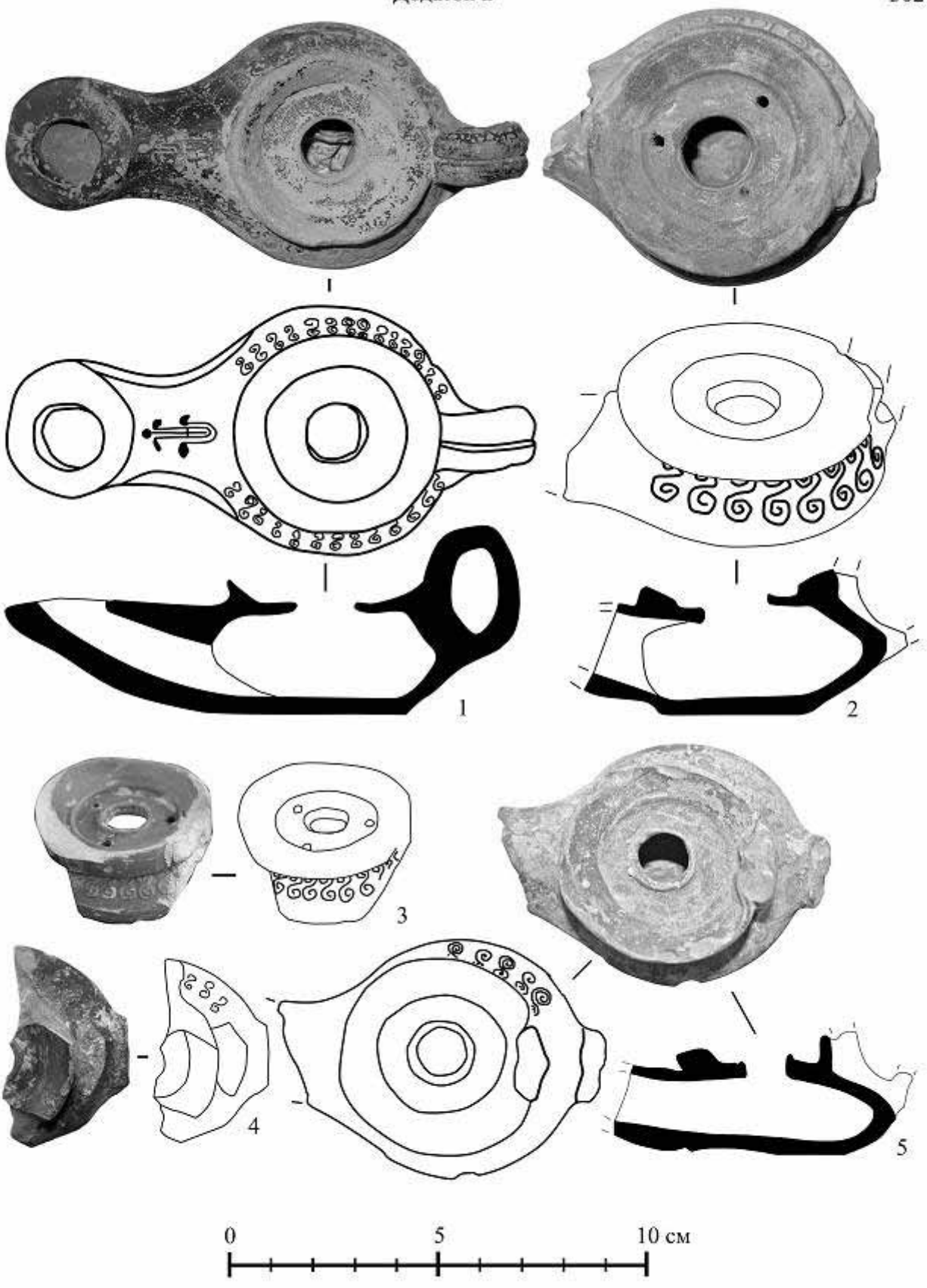

Рис. 123. Світильники з глини.
Тип 53-58:1 - О/1052/Б1-68; 2 - О-1920/1939/А-3543; 3 - О-59/3309; 4 - О-70/663; 5 - О-48/3325.

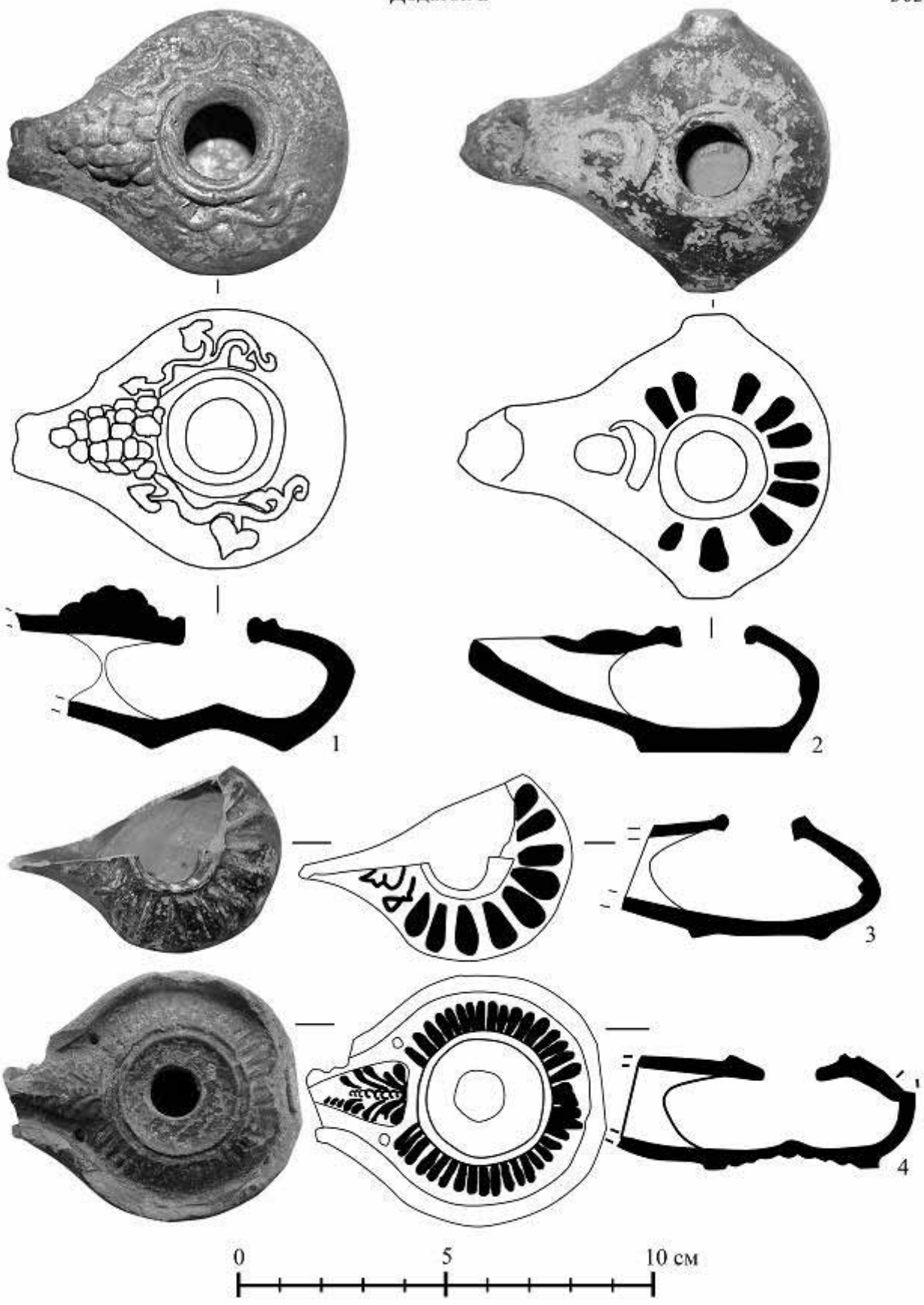

Рис. 124. Світильники з глини.
Тип 53-58:1 - О-56/4502; 2 - О-98/НГС/225; 3 - О-2002/НГС/296; 4 - О-38/2013/Б5-1057.

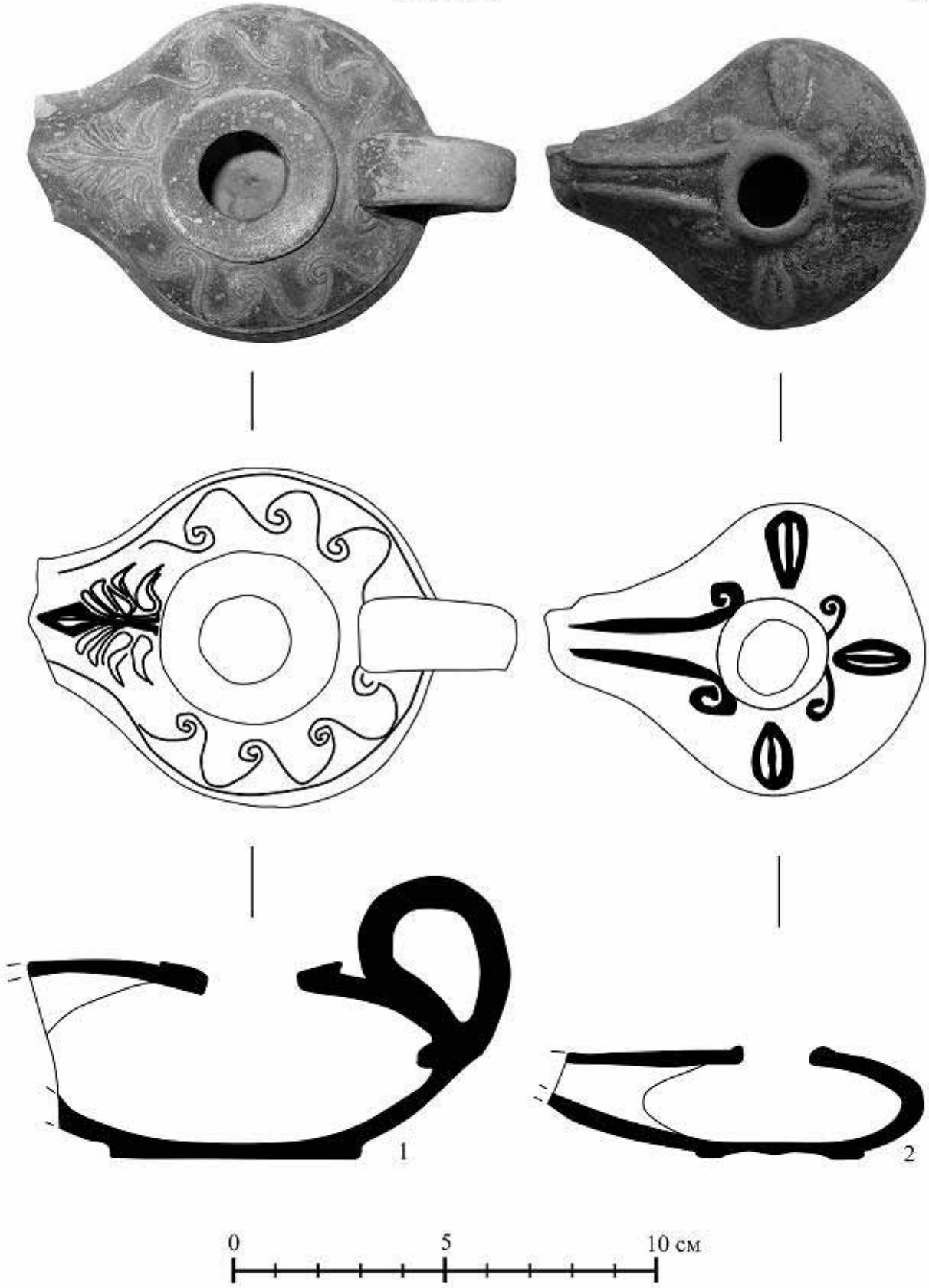

Рис. 125. Світильники з глини.
Тип 53-58: 1 - О/22304; 2 - О-93/НГС/28.

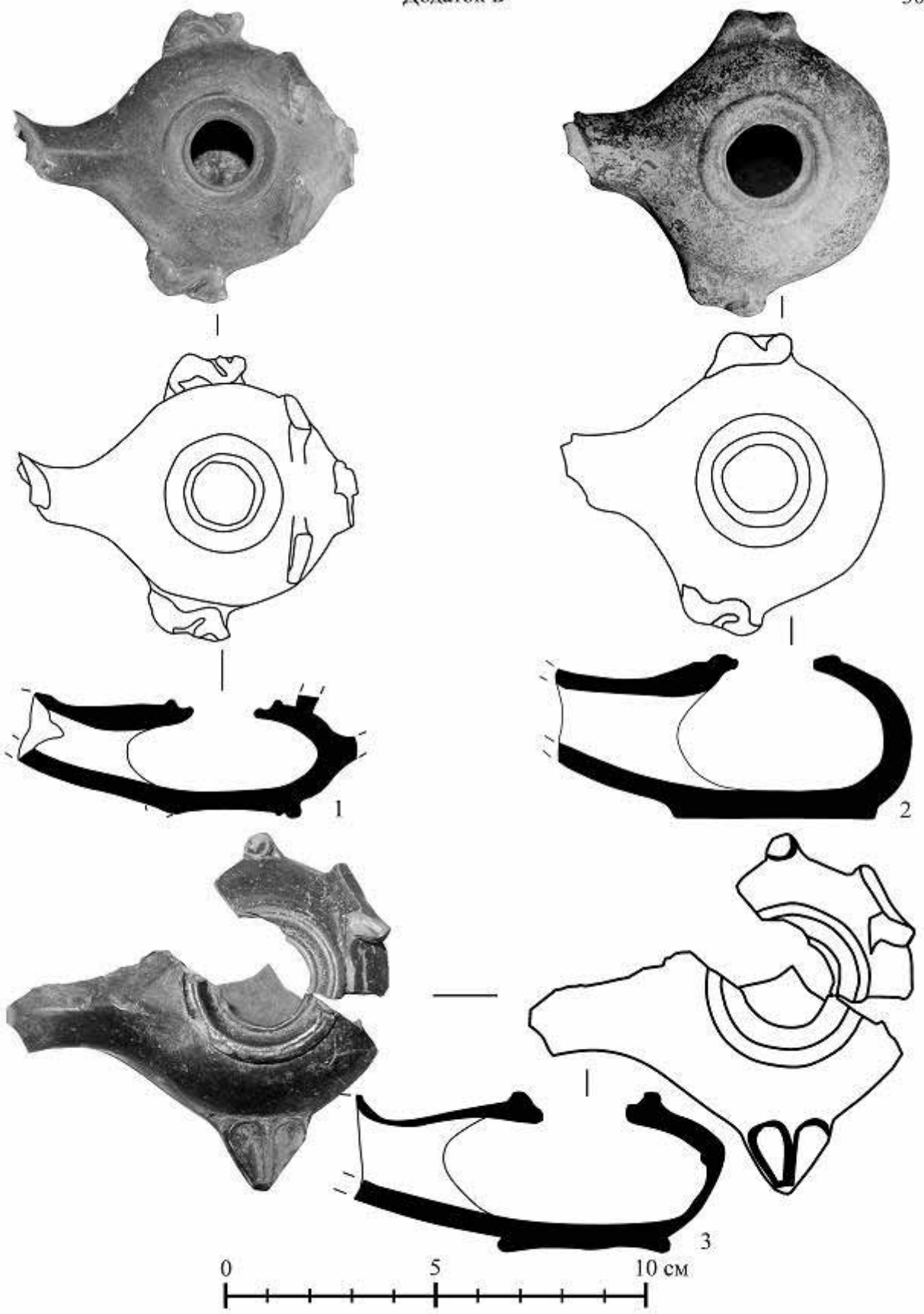

Рис. 126. Світильники з глини.
Тип 53-58:1 - О-96/Т-3/722; 2 - О-61/446; 3 - О-2005/НГС/979.

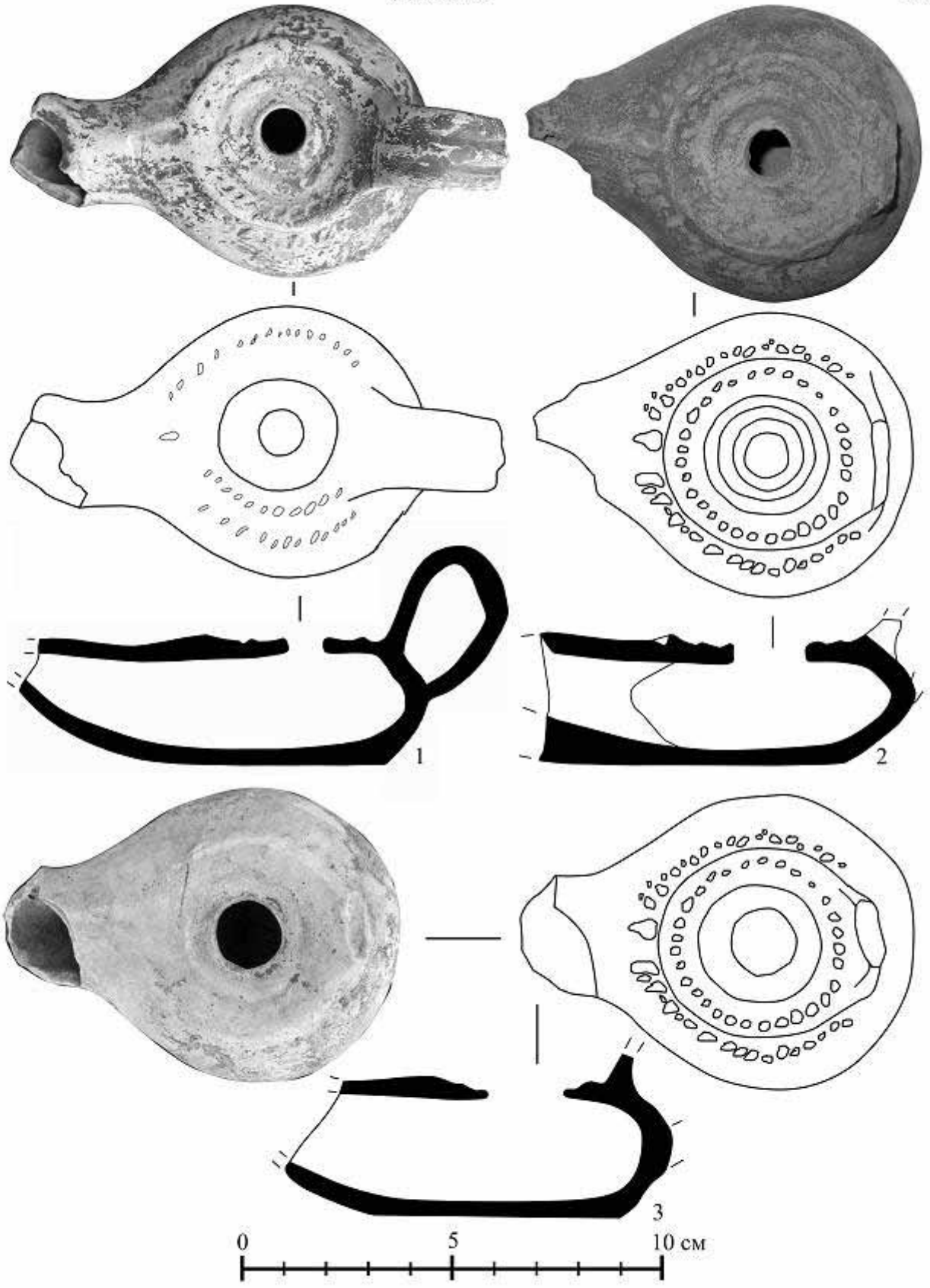

Рис. 127: Світильники з глини.
Тип 53-58: 1 - О-61/206; 2 - О-1925/8294/А-1641; 3 - О-70/913.

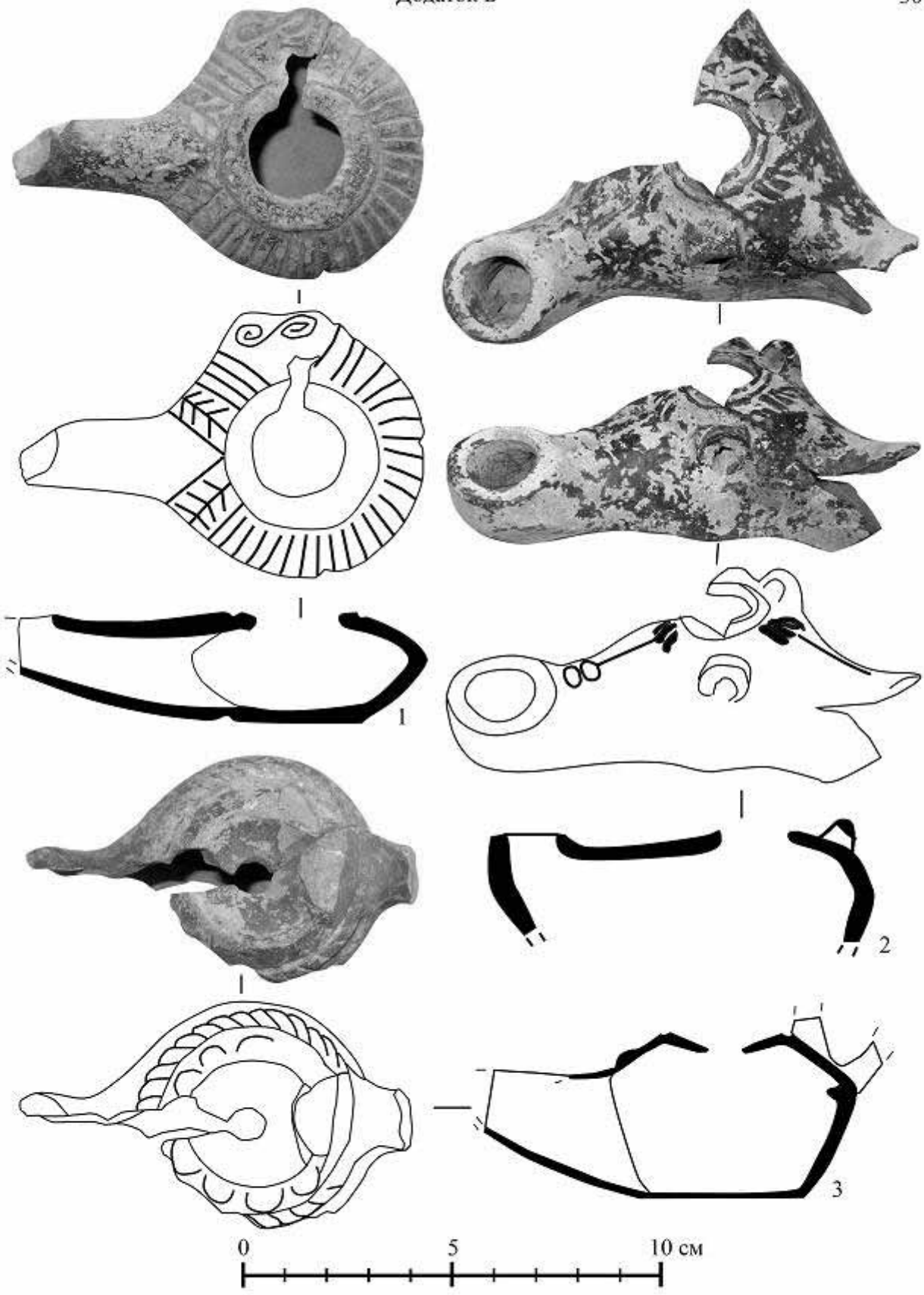

Рис. 128. Світильники з глини.
Тип 53-58: 1 - БУ/1659; 2 - О-35/2001/Б2-2582; 3 - О-1920/2597/А-1773.

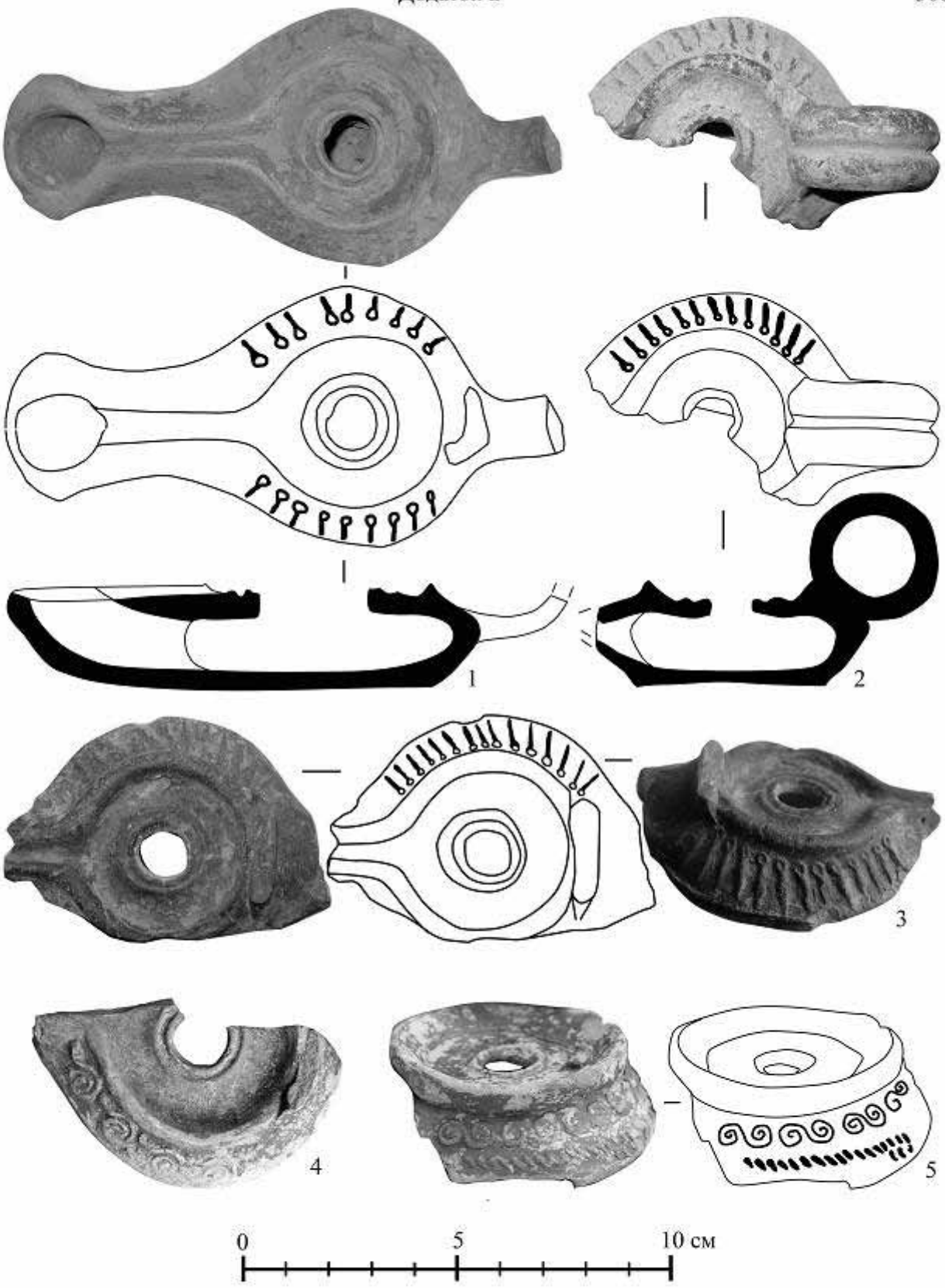

Рис. 129. Світильники з глини.
Тип 53-58:1 - О-1920/1242/А-1171; 2 - О/8051/А-2495; 3 - О-35/2301/Б2-2729; 4 - О-66/1677; 5 - О-38/3512.

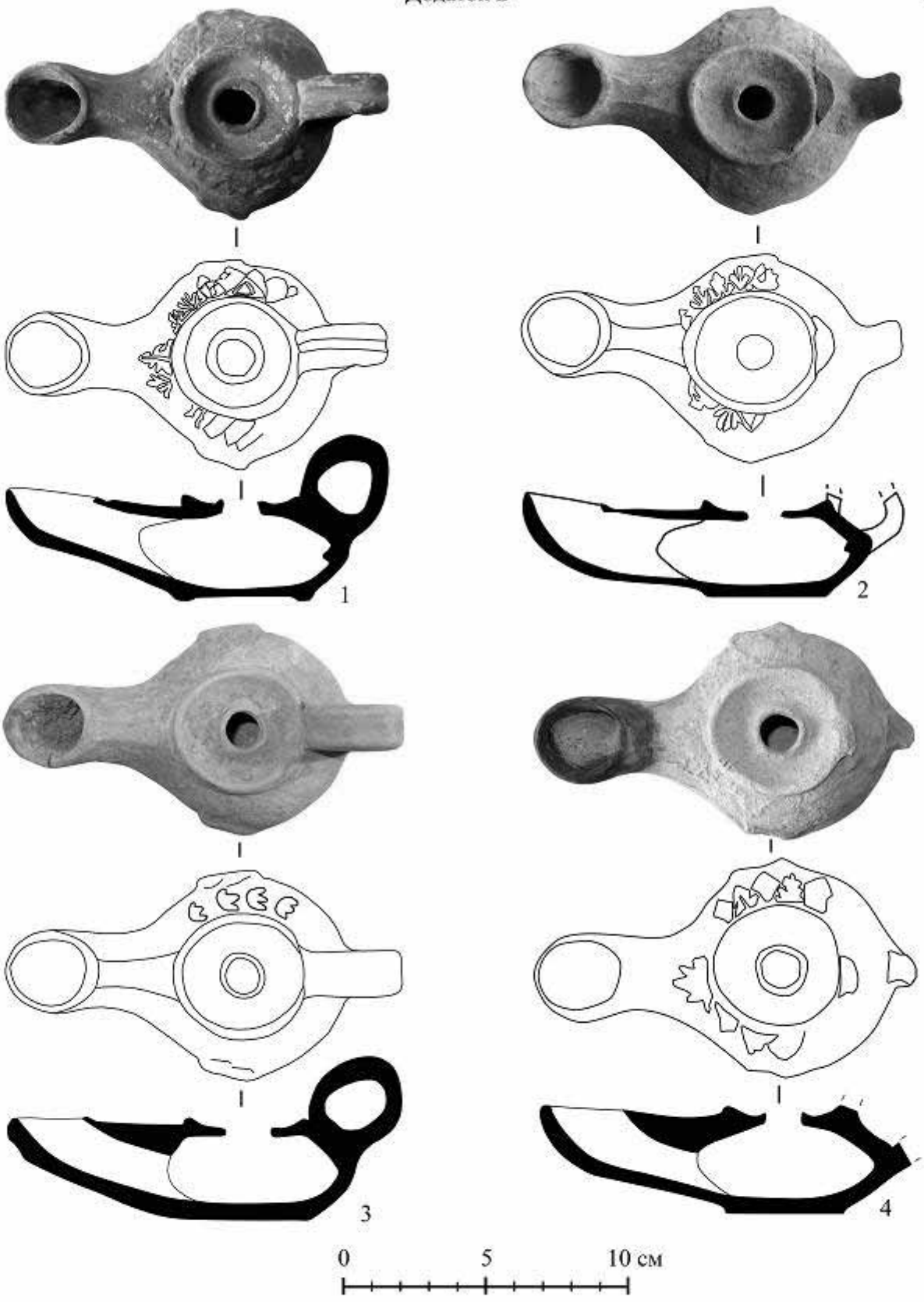

Рис. 130. Світильники з глини.
Тип 53-58:1 - О/22305; 2 - О-35/10/Б2-813; 3 - О-1930/7968/А-1244.

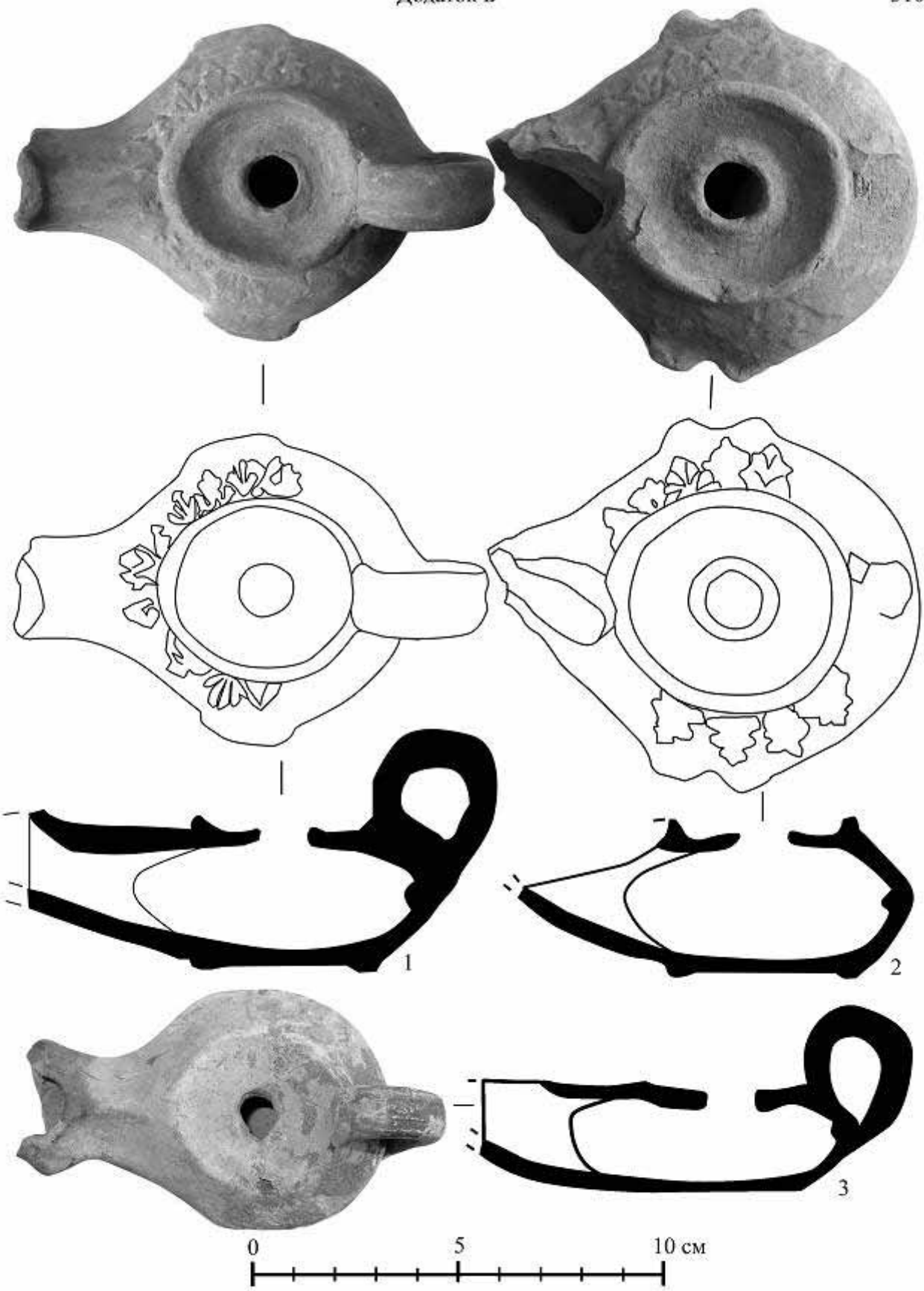

Рис. 131. Світильники з глини.
Тип 53-58:1 - О/22306; 2 - О-37/1289/Б4-469; 3 - О-38/2336/Б5-1055.

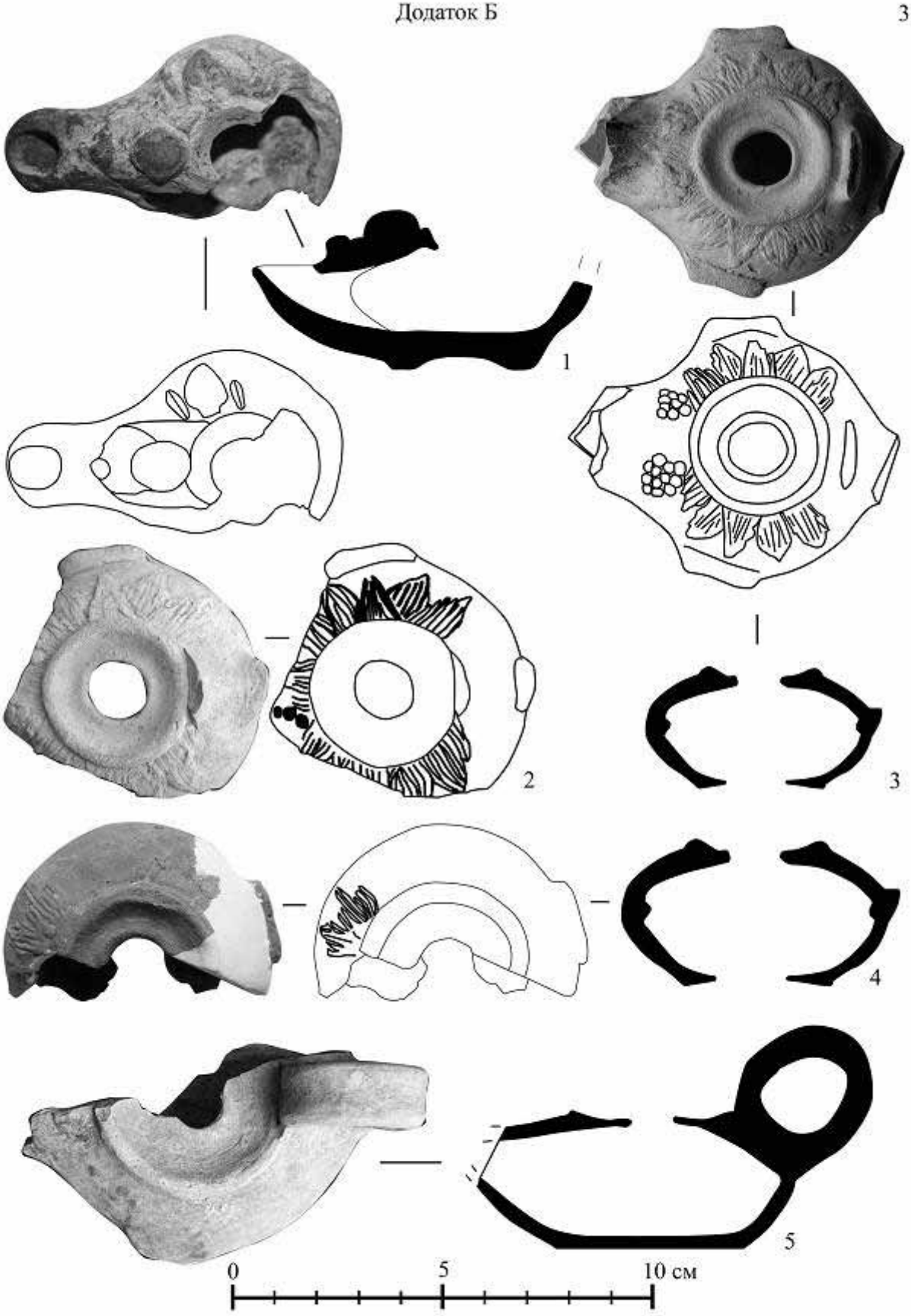

Рис. 132. Світильники з глини.
Тип 53-58:1 - О-59/15; 2 - О-47/646; 3 - О-2006/НГС/775; 4 - О-2006/НГС/761; 5 - О-64/507.

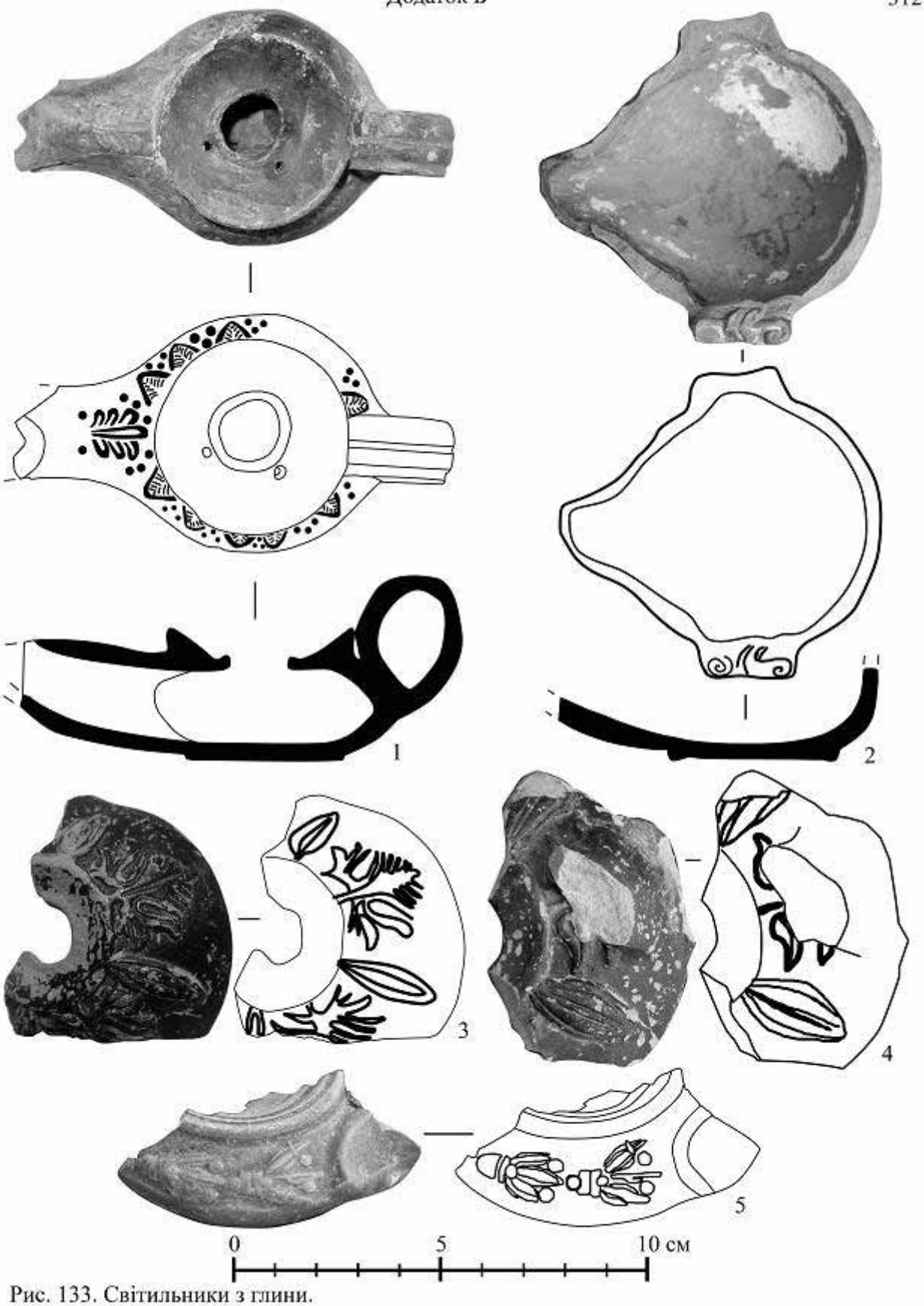

Рис. 133. Світильники з глини.
Тип 53-58:1 - О-61/1150/А-2386; 2 - О-57/427; 3 - О-72/ЮЗА/275; 4 - О-90/АГД/104; 5 - О-55/1143.

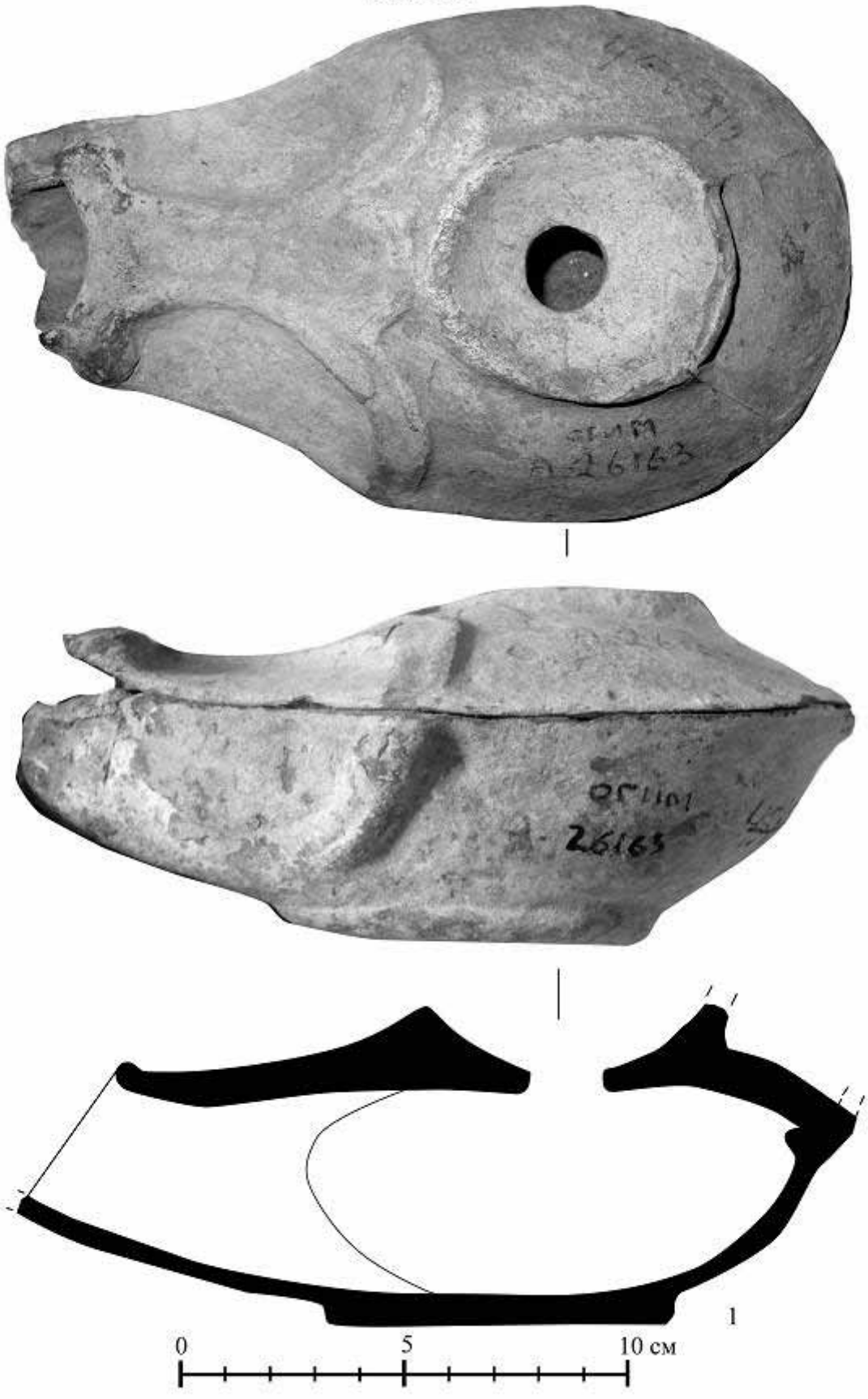

Рис. 134. Світильники з глини.
Тип 53-58:1 - О/26163.

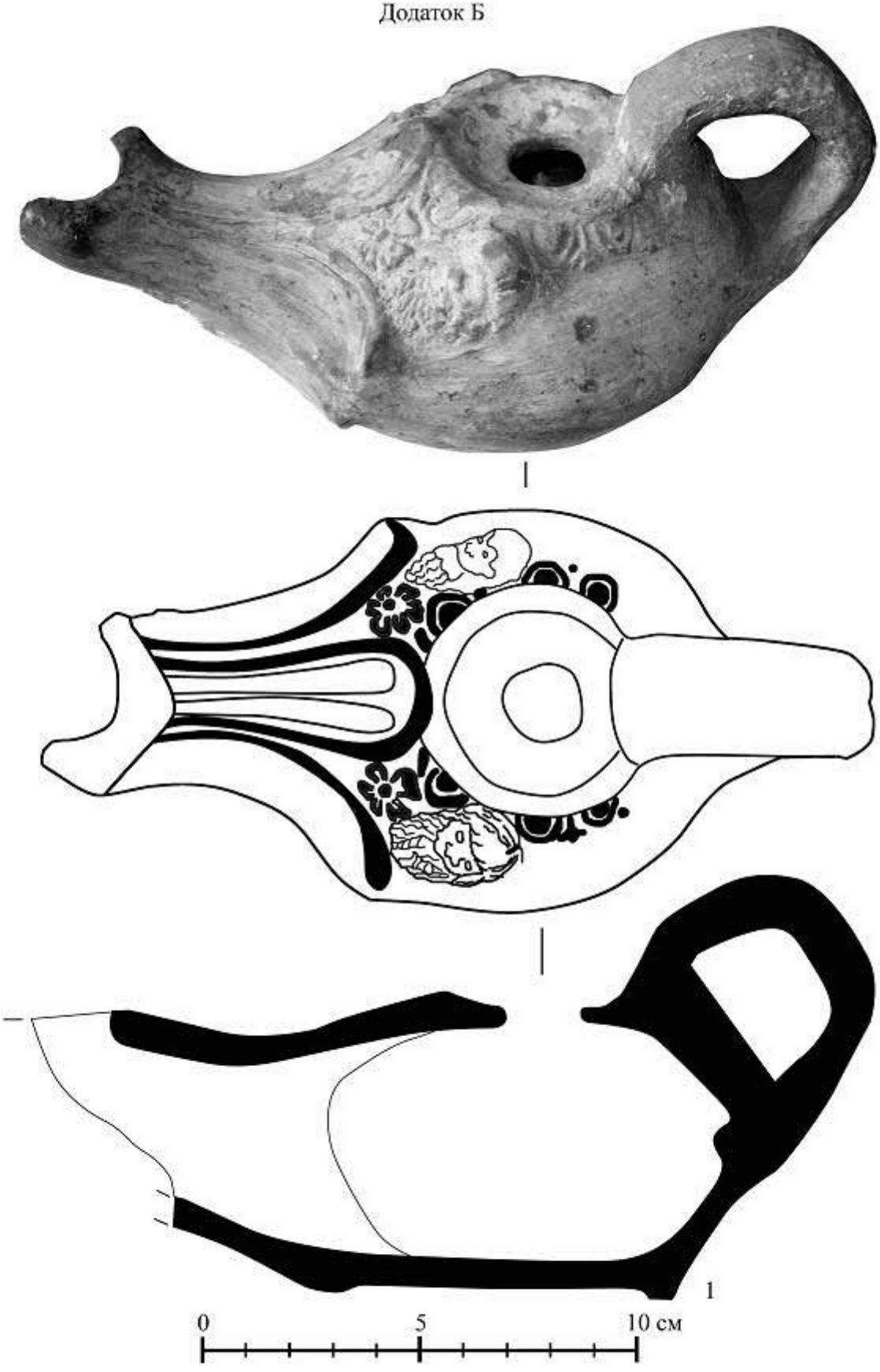

Рис. 135. Світильники з глини.
Тип 53-58:1 - О/22280.

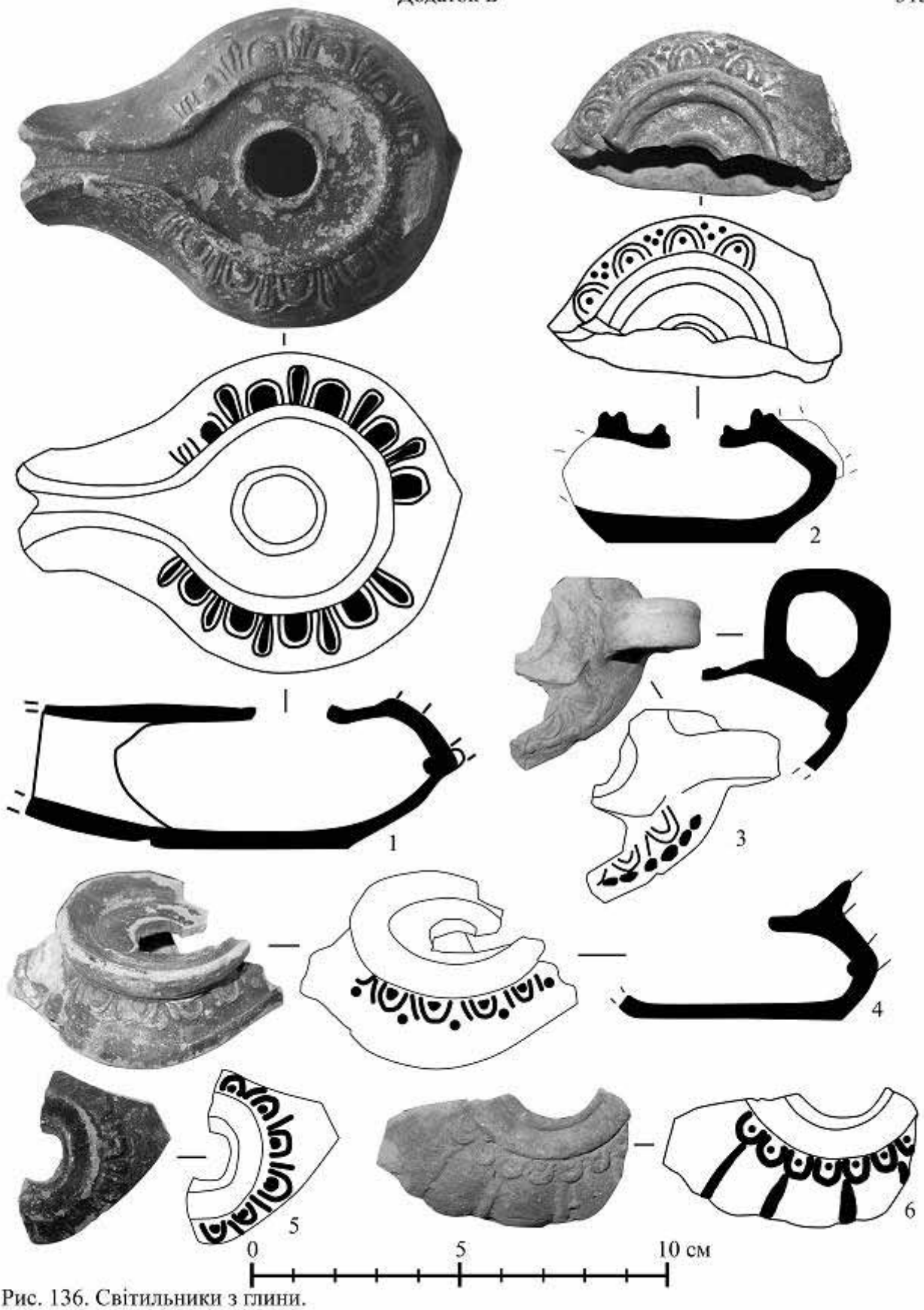

Рис. 136. Світильники з глини.
Тип 53-58:1 - О-38/3102/Б5/517; 2 - О-67/1745; 3 - О-86/НГС/13; 4 - О-96/Р-25/1210; 5 - О-2001/НГС/519; 6 - О-98/Р-25/2031.

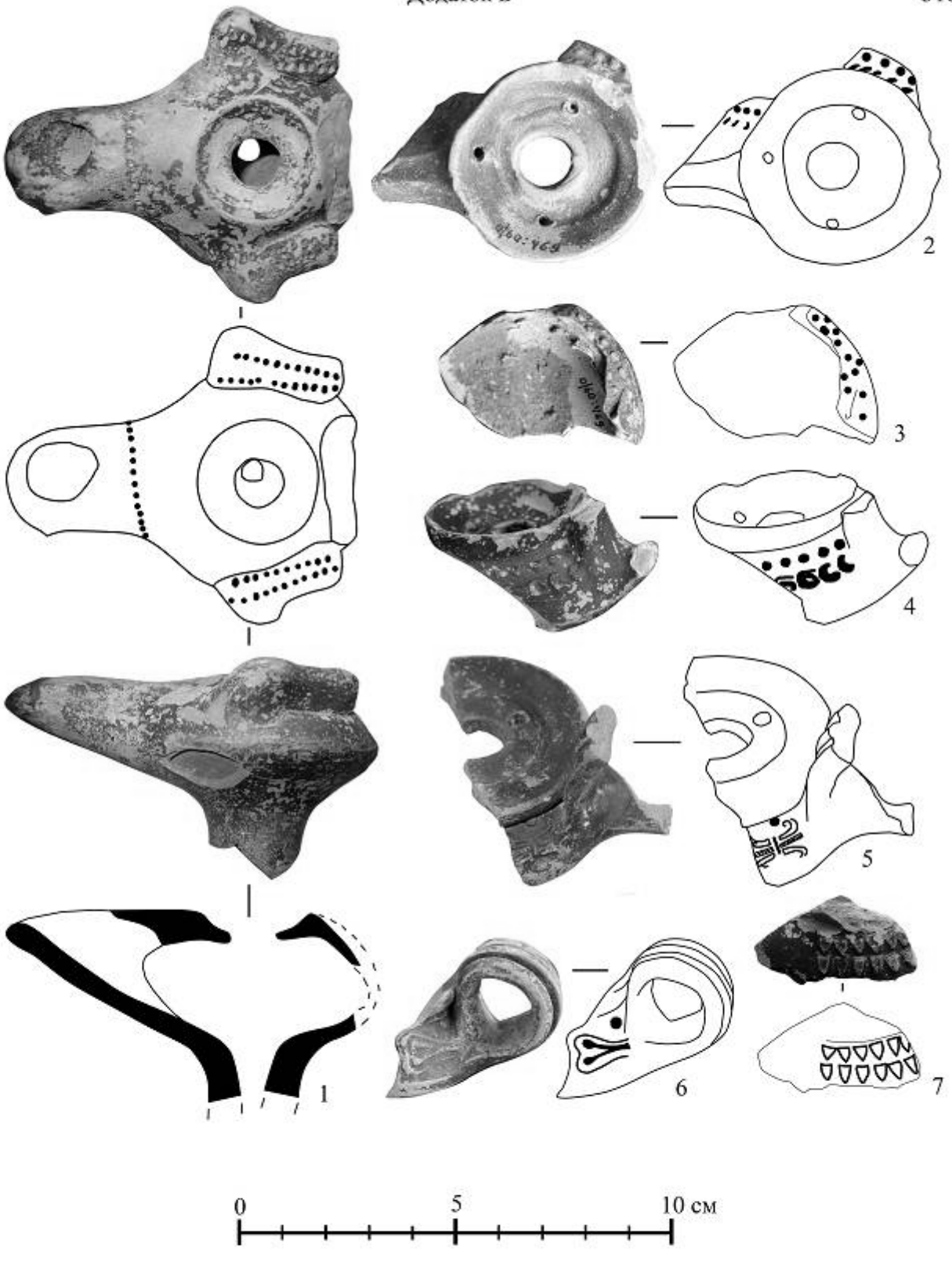

Рис. 137. Світильники з глини.
Тип 53-58:
1 - О-89/НГС/122; 2 - О-60/469(2); 3 - О-60/469; 4 - О-77/8; 5 - О-2004/Р-25/2010; 6 - О-77/81; 7 - О-2013/Р-25/66.

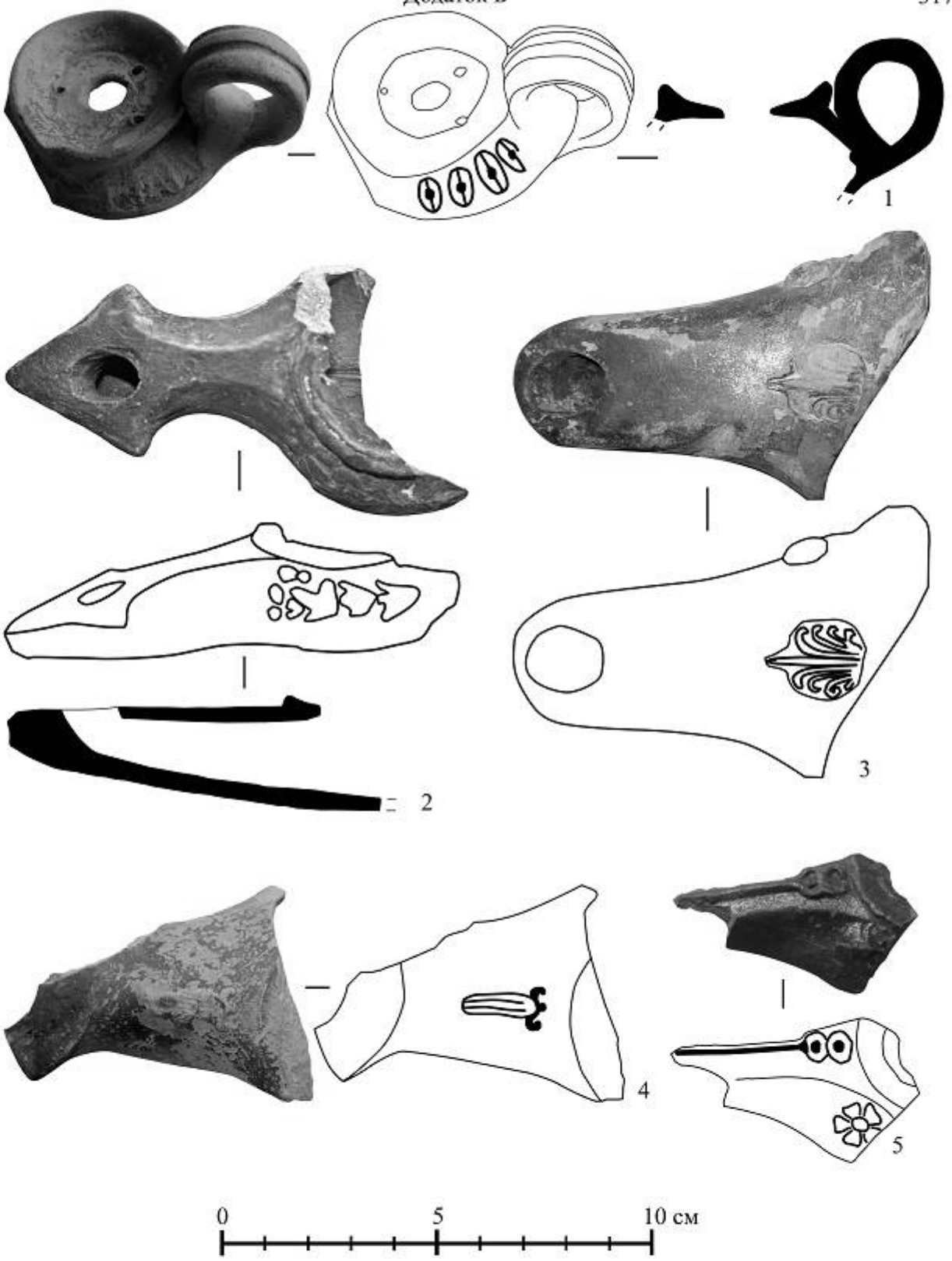

Рис. 138. Світильники з глини.
Тип 53-58:
1 - О-89/Р-25/384; 2 - О-69/659; 3 - О-96/Р-25/826; 4 - О-97/Р-25/1097; 5 - О-91/НГС/345.

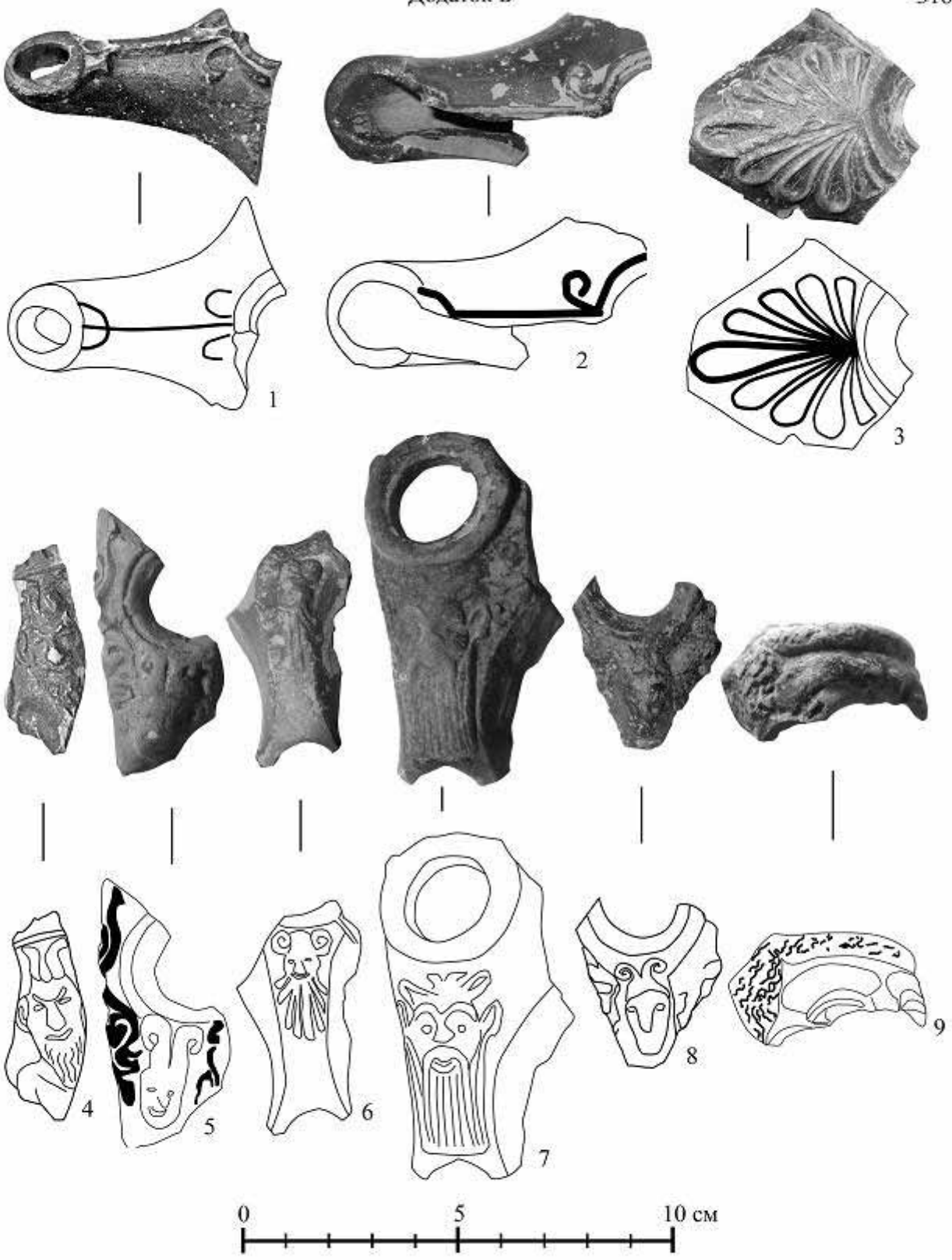

Рис. 139. Світильники з глини.
Тип 53-58:
1 - О-61/88; 2 - О-2006/НГС/477; 3 - О-87/АГД/224; 4 - О-55/503; 5 - О-90/НГС/537; 6 - О-2006/НГС/86; 7 - О-97/НГС/412; 8 - О-2000/Р-25/1601; 9 - О-77/ЮЗА/96.

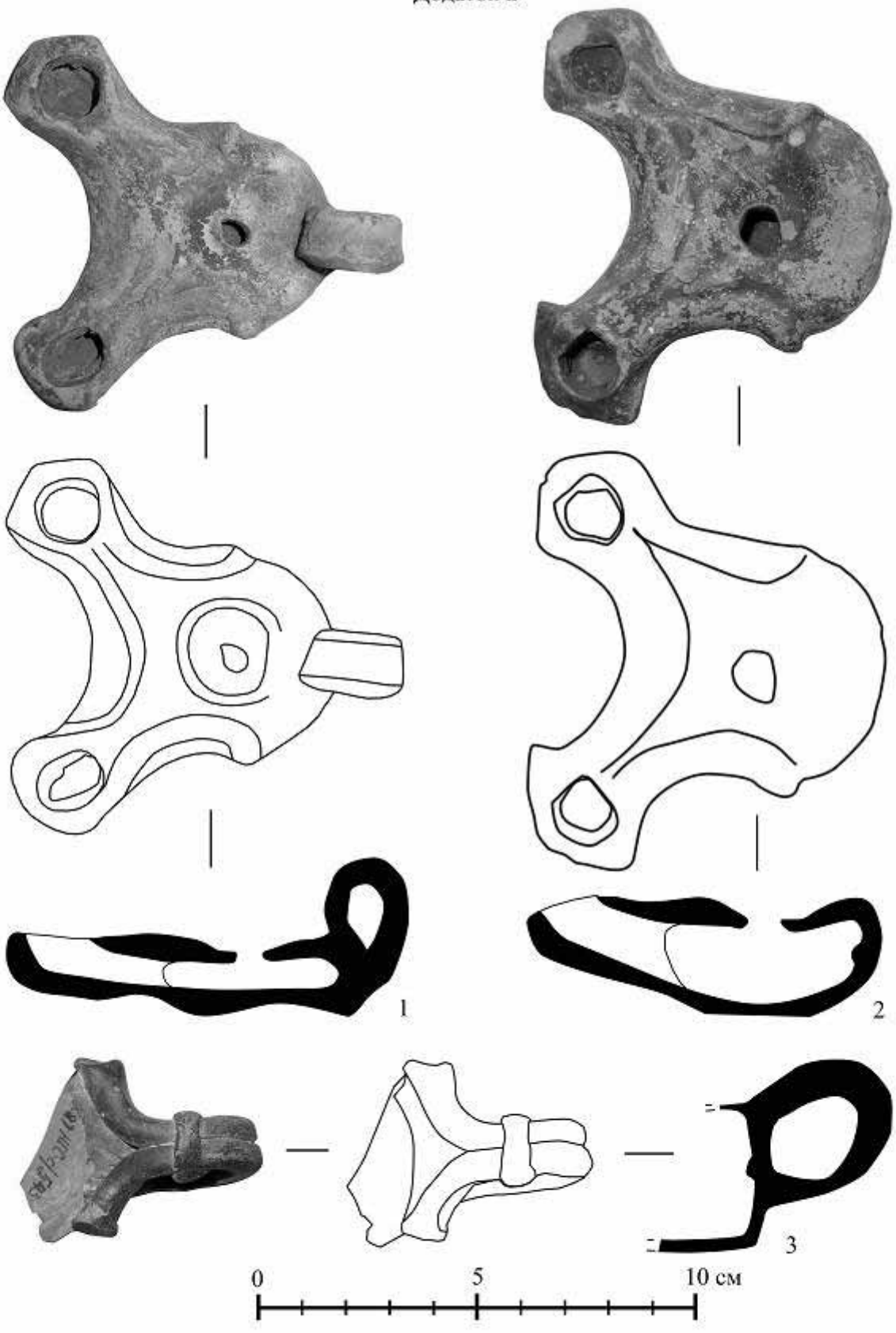

Рис. 140. Світильники з глини.
Тип 53-58:1 - О/1259/А-1253; 2 - О-2001/НГС/17; 3 - О-87/НГСС/593.

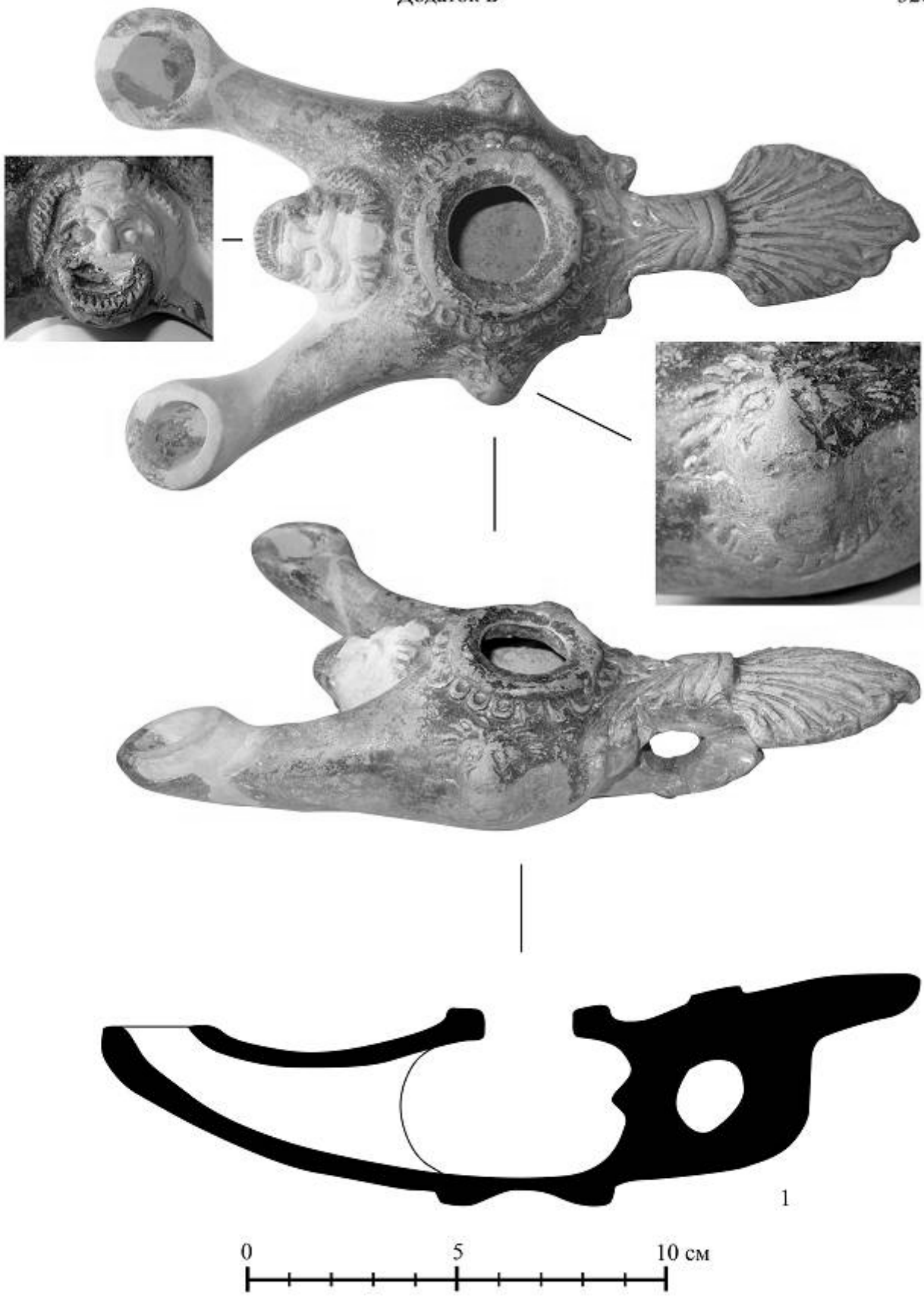

Рис. 141. Світильники з глини.
Тип 53-58: 1 - О/22282.

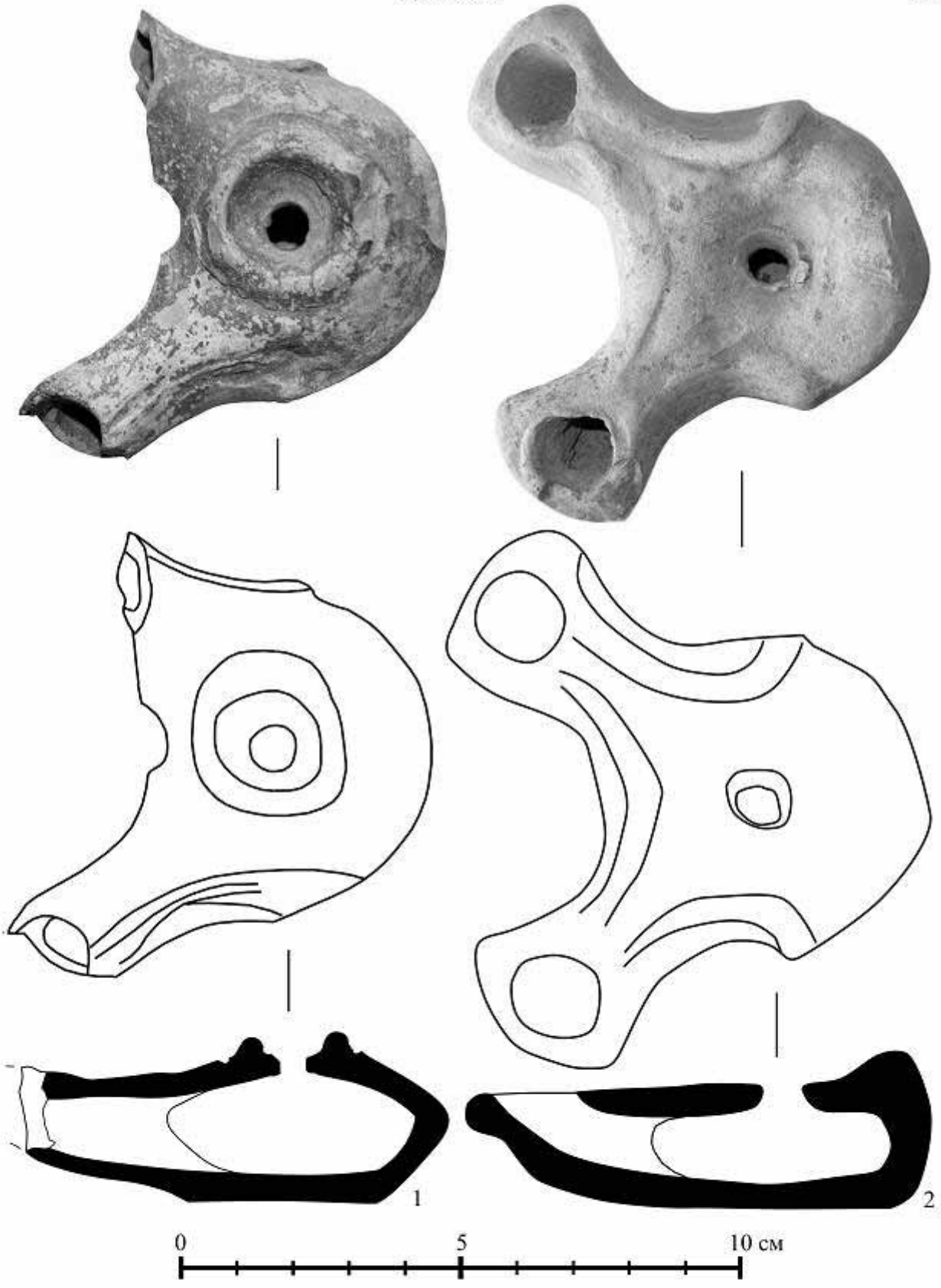

Рис. 142. Світильники з глини.
Тип 53-58:1 - О-64/96; 2 - О-53/94.

Рис. 143. Форма для дворіжкового світильника.
Тип 53-58:1 - О-38/2354/Б5-102.

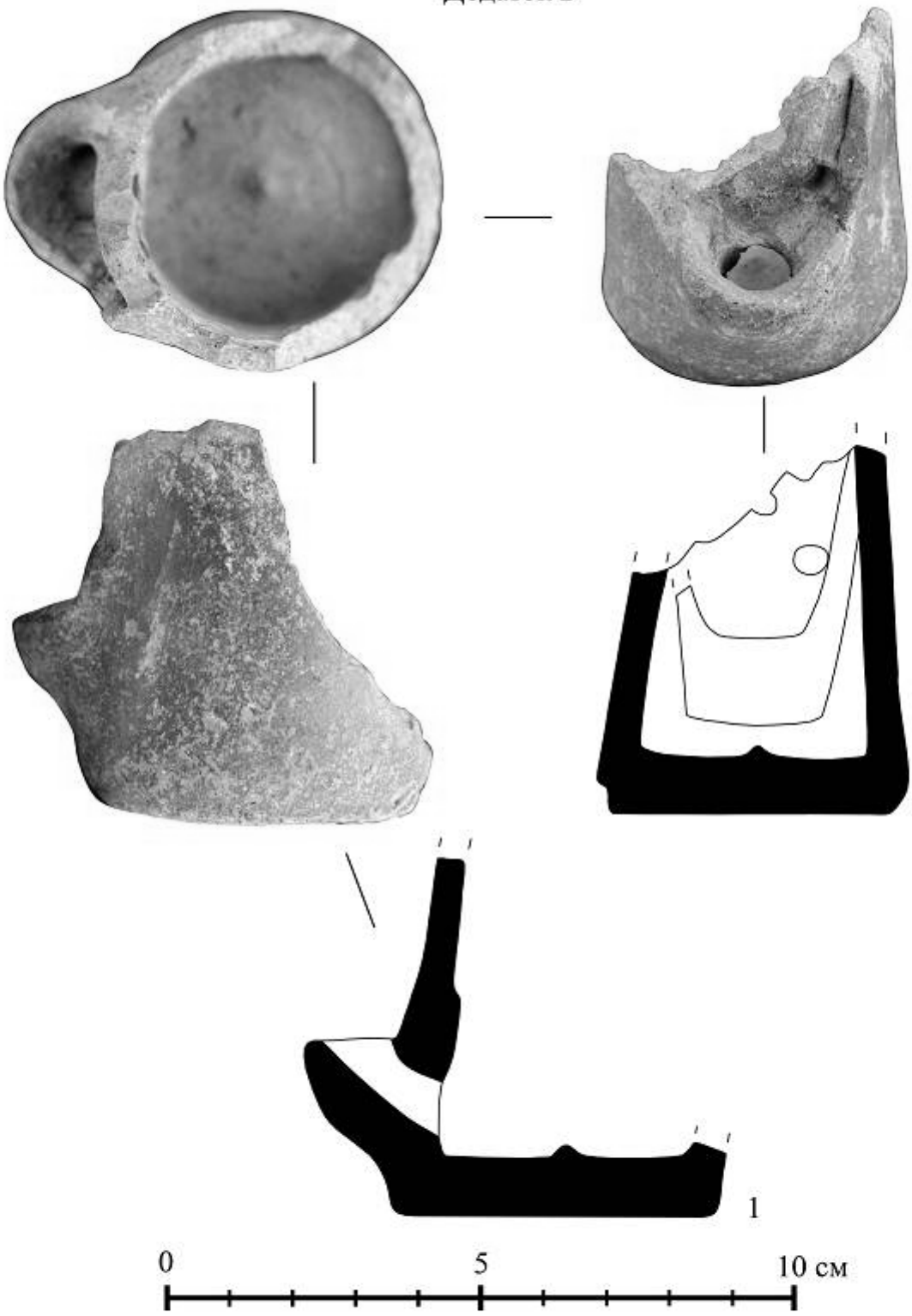

Рис. 144. Світильник з глини.
Тип 59:1 - О-79/ЮЗА/228.

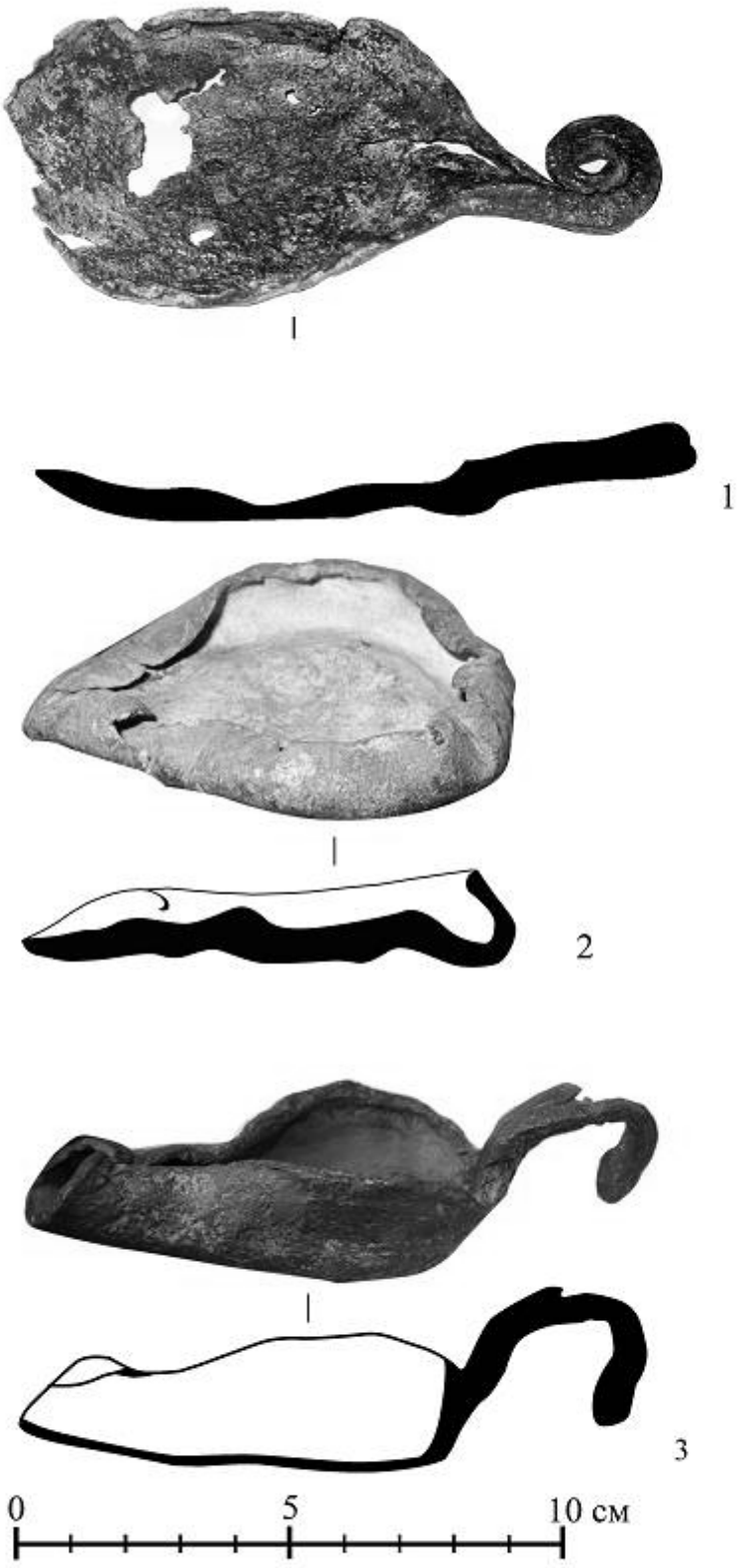

Рис. 145. Світильники з металу:
Тип 60: 1 - О-98/Р-25/1954; 2 - О-?/1107/А2283; 3 - О-38/Б5/2838.

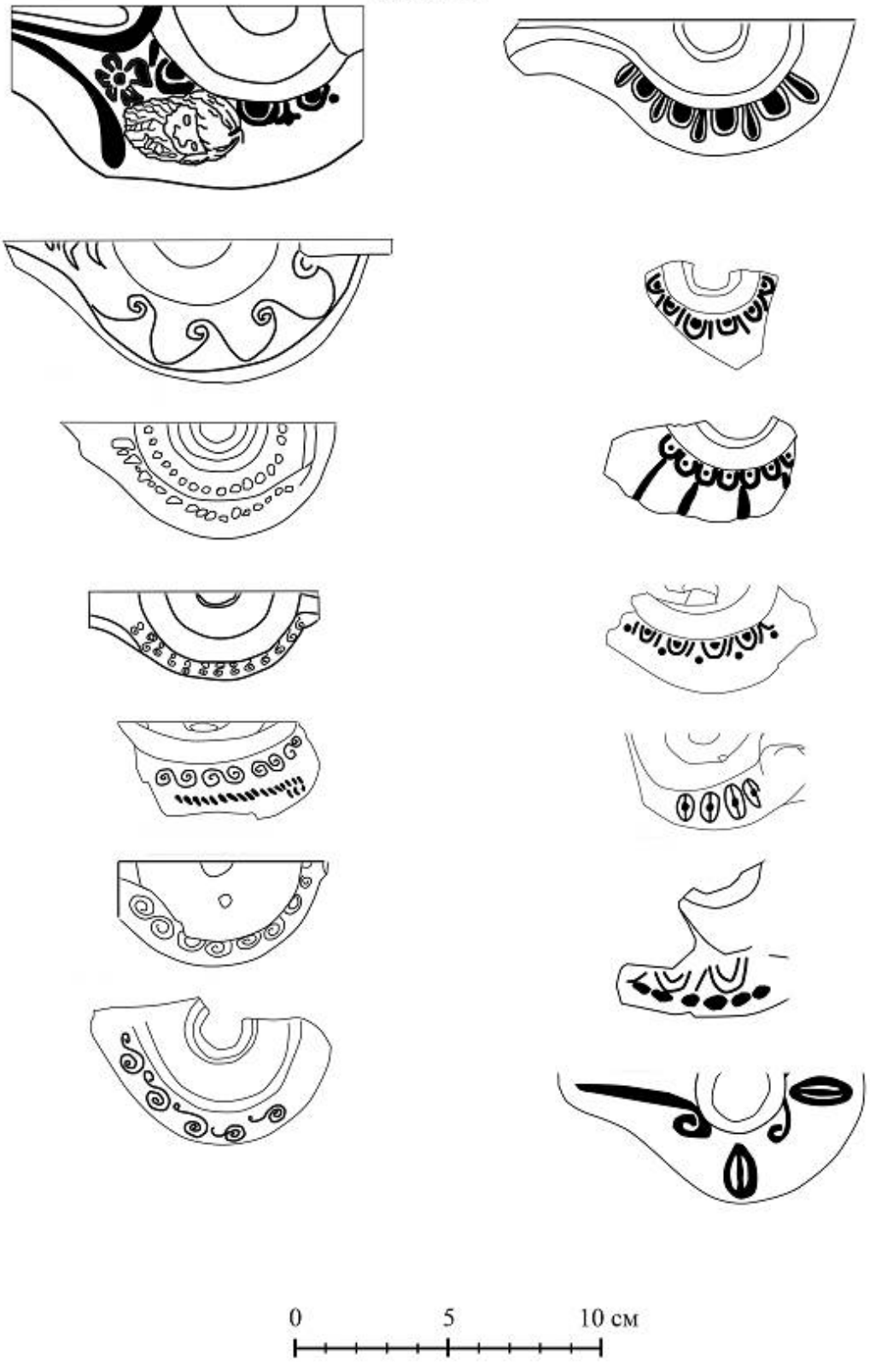

Рис. 146. Орнаменти на світильниках типів 53-58.

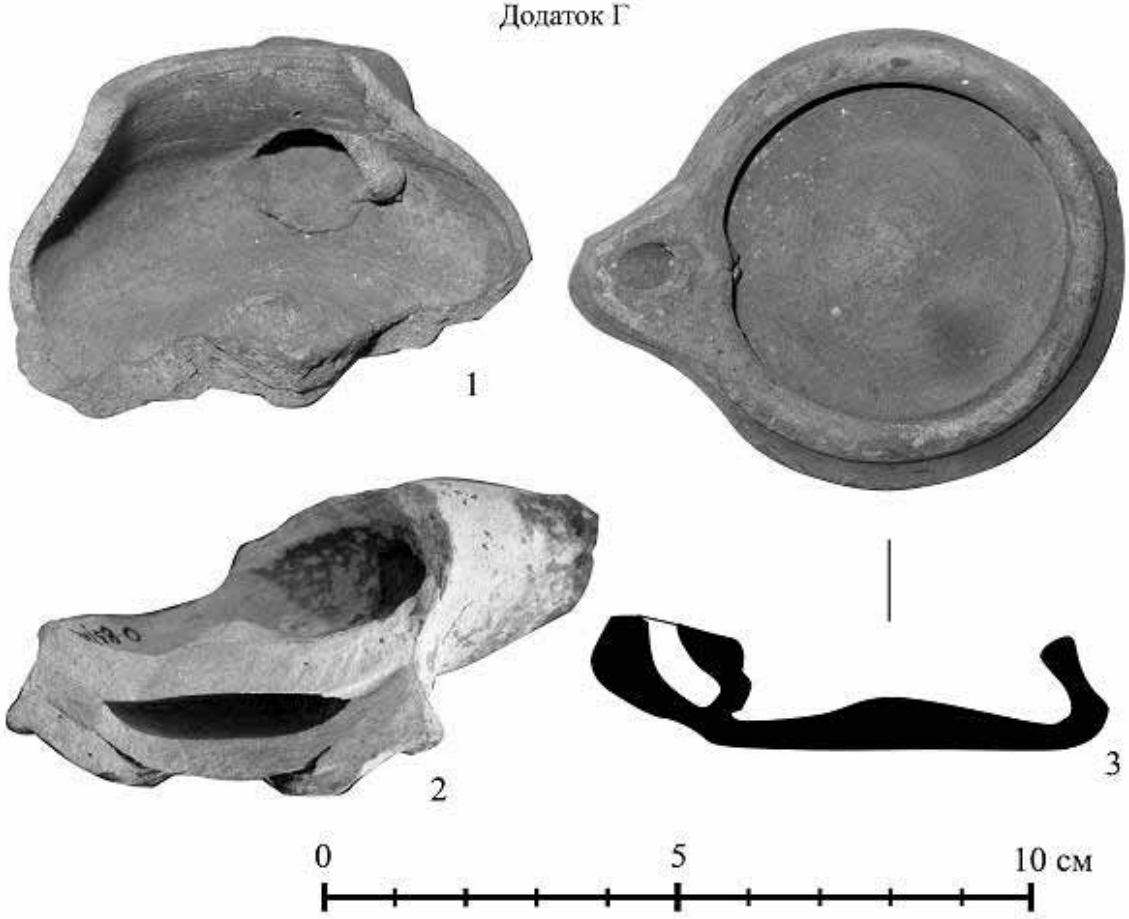

Рис. 147. Технологія виробництва світильників.

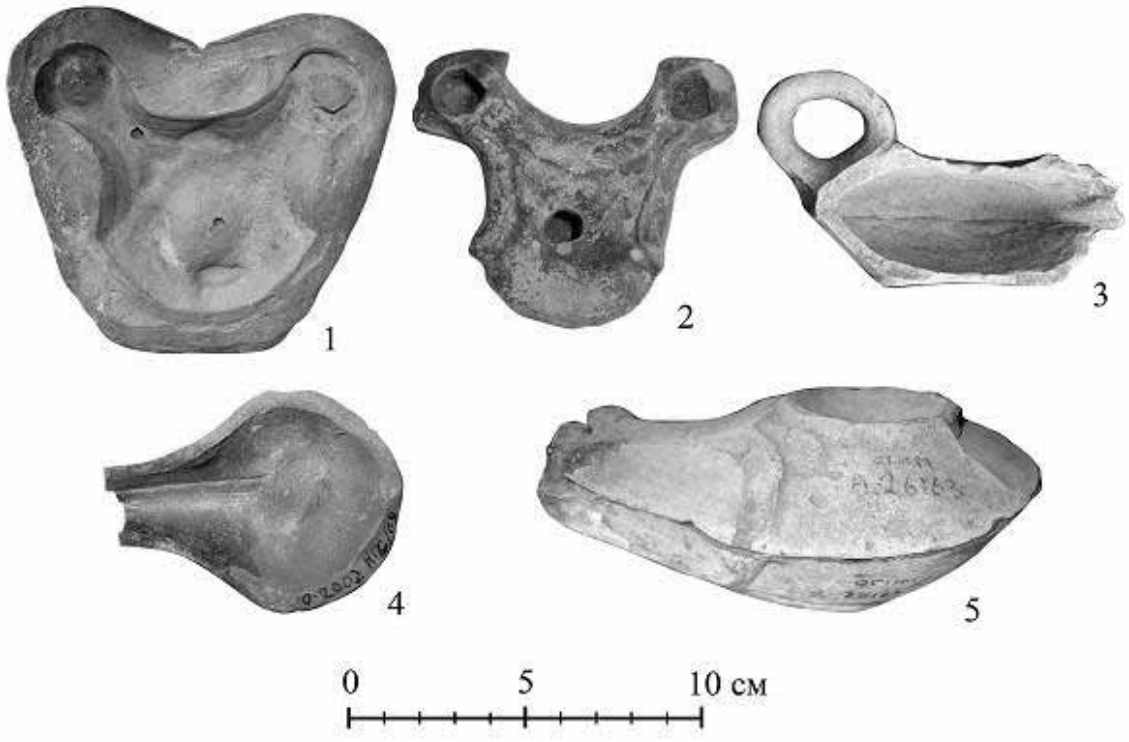

Рис. 148. Технологія виробництва світильників.

Рис. 149. Технологія виробництва світильників.

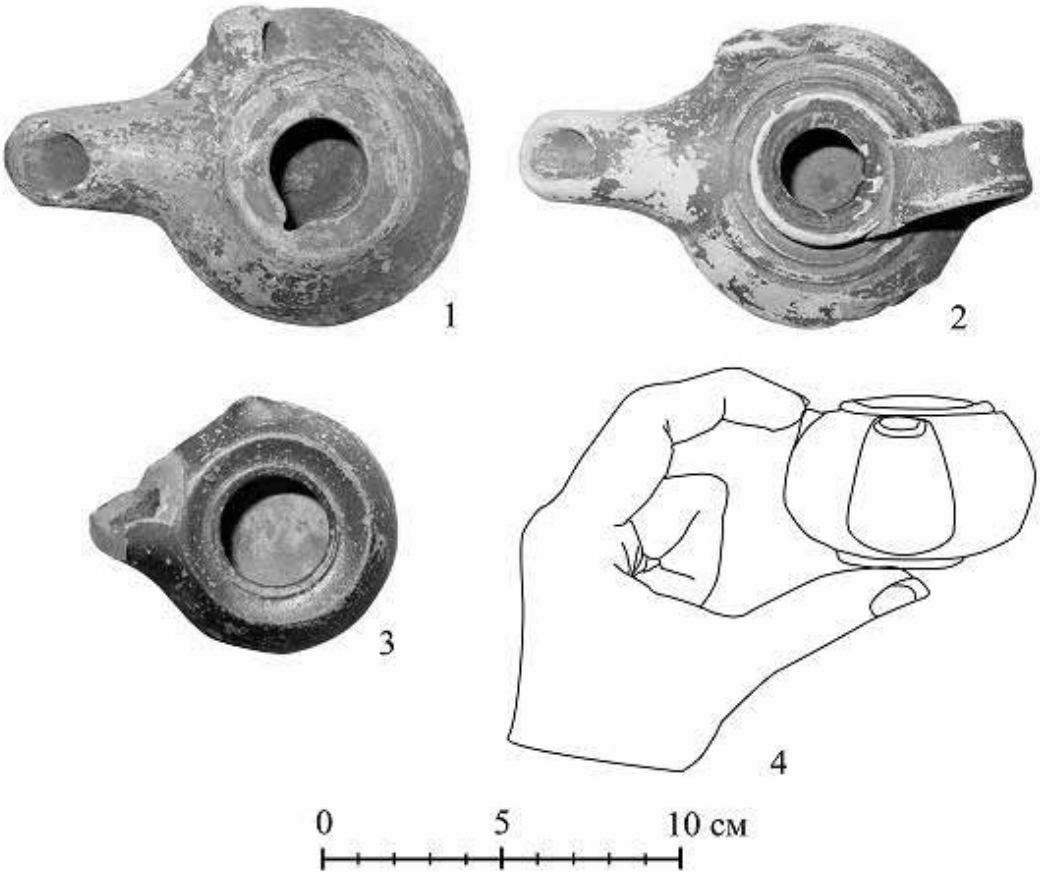

Рис. 150. Технологія виробництва світильників.